AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ MEMARLAR İTTİFAQI
СОЮЗ АРХИТЕКТОРОВ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Şamil Fətullayev

BAKIDA ŞƏHƏRSALMA
XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində

Шамиль Фатуллаев

ГРАДОСТРОИТЕЛЬСТВО БАКУ
XIX – начала XX веков

2013

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ MEMARLAR İTTİFAQI
СОЮЗ АРХИТЕКТОРОВ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Layihənin rəhbəri: Elbay Qasım-zadə
Elmi redaktor: V.İ.Pilyavski, *memarlıq doktoru, RSFSR-nın əməkdar memarı*

Dizayn: Novruz Novruzov
Məsul katib: Jalə Muradova
Kompyuter tərtibatı: Gülnar Səfərova

Bakı ölkəmizin ən qədim şəhərlərindən biridir. XIX əsr və XX əsrin əvvəllərindən etibarən şəhər sürətlə inkişaf etməyə başlayır. Kitabda Bakıda şəhərsalmanın məhz bu mərhələsi tədqiq olunmuşdur. Kapitalizm dövrünün digər şəhərləri ilə ortaq cəhətlərinin olmasına baxmayaraq, Bakı öz inkişaf tendensiyası və spesifik planlaşdırma strukturuna malik idi. Məhz bu cəhətlər şəhərin özünəməxsusluğunu və bədii xüsusiyyətlərini formalaşdırdı.

Müəllif tərəfindən Bakıda şəhərsalmanın inkişaf qanunauyğunluğu, şəhərin tikintisindəki xüsusiyyətlərin və onun arxitekturasına təkrarolunmaz töhfələr verən memarların yaradıcılığının aydınlaşdırılmasına cəhd olunmuşdur.

Kitab memarlar, şəhərsalma mütəxəssisləri, memarlıq və şəhərsalma üzrə tarixçilərin istifadəsi üçün nəzərdə tutulur.

Şamil Fətullayev. **Bakıda şəhərsalma, XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində.**
Bakı, “Şərq-Qərb” Nəşriyyat Evi, 2013, – 352 səh.

© Azərbaycan Respublikasının Memarlar İttifaqı, 2013
© “Şərq-Qərb” Nəşriyyat Evi, 2013

ISBN 978-9952-32-020-6
978-9952-32-033-6

Руководитель проекта: Эльбай Касим-заде
Научный редактор: В.И.Пилявский, *заслуженный архитектор РСФСР, доктор архитектуры, профессор*

Дизайн: Новруз Новрузов
Ответственный секретарь: Жале Мурадова
Компьютерное оформление: Гюльнар Сафарова

Баку – один из древнейших городов нашей страны. Быстрыми темпами он начинает развиваться в XIX – начале XX веков. Именно этот период градостроительства Баку рассмотрен в книге. Несмотря на общие черты с другими городами эпохи капитализма, Баку имел собственные тенденцию роста и специфику планировочной структуры, которые и определили его своеобразие и художественные особенности.

Автором сделана попытка раскрыть закономерности градостроительного развития Баку, особенности его застройки и творческую деятельность зодчих, внесших свой неповторимый вклад в архитектуру города.

Книга рассчитана на архитекторов, градостроителей, историков архитектуры и градостроительства.

Табл. 3, ил. 176, список лит.: 304 названия.

Шамиль Фатуллаев. **Градостроительство Баку, XIX – начала XX веков**.
Баку, Издательский Дом “Шарг-Гарб” (Şərq-Qərb), 2013, – 352 стр.

© Союз Архитекторов Азербайджанской Республики, 2013
© Издательский Дом “Шарг-Гарб” (Şərq-Qərb), 2013

ÖN SÖZ

Bakı haqqında fikir söyləmək – Xəzər dənizində, dərin buxtanın qərb sahilində yerləşən Sovet İttifaqının ən böyük və ən qədim şəhərlərindən biri haqqında danışmaq deməkdir. Şəhərin tikintisindəki rəngarənglik Bakı qalasının relyef, planlaşdırma strukturu, onun memarlıq abidələri, həmçinin forştadtın "sonsuza" qədər uzun və düz küçələri ilə müəyyən edilir.

Çox sayda məqalələr, broşür və Azərbaycan, rus və xarici müəlliflərin kitabları Bakı tarixinə həsr edilmişdir. Lakin tarix elmləri doktoru S.B.Aşurbəylinin Bakı tarixi haqqında monoqrafiyası XVIII əsr ilə tamamlanmışdır [16]; akademik M.A.Useynov, sənətşünaslıq doktoru L.S.Bretaniski və A.B.Salamzadənin tədqiqatlarında ən qədim dövrdən başlayaraq XIX əsrin sonlarınadək Bakıda şəhərsalma və memarlığın müxtəlif aspektləri hərtərəfli təhlil edilir.

XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində Bakıda arxitektura və şəhərsalmanın inkişaf dövrü tam işıqlandırılmamışdır, hərçənd ki, məhz tarixin bu dövr kəsiyi şəhərin onun bütün ziddiyyətləri ilə Zaqafqaziyanın böyük sənaye mərkəzlərindən biri kimi formalaşmasını xarakterizə edir.

Bakı xanlığının mərkəzi olan kiçik feodal şəhəri Bakı 1806-cı ildə Rusiyanın tərkibinə daxil olduqdan sonra istər planlaşdırma, istərsə də arxitektura baxımından onun tarixi inkişafının yeni, proqressiv mərhələsi başlamış-

ПРЕДИСЛОВИЕ

Говорить о Баку - это значит говорить об одном из крупнейших и древнейших городов Советского Союза, расположенном на западном берегу глубокой бухты Каспийского моря. Многообразие застройки города определяется рельефом, планировочной структурой бакинской крепости, ее памятниками архитектуры, а также прямыми и длинными до «бесконечности» улицами форштадта.

Истории Баку посвящено множество статей, брошюр и книг азербайджанских, русских, советских и зарубежных авторов. Однако капитальная монография доктора исторических наук С.Б. Ашурбейли об истории Баку завершается XVIII веком [16]; в исследованиях академика М.А. Усейнова, доктора искусствоведения Л.С. Бретаницкого и А.В. Саламзаде всесторонне анализируются различные аспекты градостроительства и архитектуры Баку начиная с древнейших времен и кончая второй половиной XIX века.

Период развития архитектуры и градостроительства Баку XIX и начала XX веков еще не освещен, хотя именно этот период истории характеризует формирование города как крупнейшего промышленного центра Закавказья со всеми его противоречиями.

После того как небольшой феодальный город Баку - центр Бакинского ханства в 1806 году присоединился

dır. 1859-cu ildə Bakı qəza şəhəri Bakı quberniyasının mərkəzinə çevrilmişdir. Şəhərin dəniz sahilində yerləşməsi, gəmiçilik üçün əlverişli buxtaya malik olması onun Yaxın və Orta Şərq ölkələri, Orta Asiya və Rusiya ilə ticarət əlaqələrini inkişaf etdirməyə imkan verən rahat buxta ilə münbit şərait yaradırdı. Bu da öz növbəsində şəhər ərazisinin genişlənməsi və inkişafında mühüm rol oynayırdı. Bununla belə, quberniya rəhbərliyi şəhərin nə iqtisadi yüksəlişinə, nə də şəhərsalma işinin inkişafına lazımi diqqət ayırmırdı.

XIX əsrin ikinci yarısından etibarən, Abşeronda neft quyularının müntəzəm və plana uyğun istismarı nəticəsində Bakı, Çar Rusiyasının iri sənaye və iqtisadi mərkəzləri sırasına qatılır. Rusiyadakı heç bir yaşayış məntəqəsi inkişaf tempinə və xüsusiyyətlərinə görə bir vaxtlar nəzəri cəlb etməyən bu şəhərlə ayaqlaşa bilmirdi. Yerli və xarici şirkətlərin böyük maliyyə vəsaiti ayırdıqları zəngin neft resurslarına malik Bakı həmin dövrdə möhtəşəm iqtisadi yüksəlişə nail olmuşdu. V.İ.Lenin bu məqamı özünün "Rusiyada kapitalizmin inkişafı" əsərində qeyd etmişdir. Bu barədə o, belə yazırdı: "Demək olar ki, neftin hamısı Bakı quberniyasında çıxarılır" və Bakı şəhəri kiçik şəhərcikdən Rusiyanın ali dərəcəli sənaye mərkəzlərindən birinə çevrilmişdir" [113].

İstehsaledici qüvvələrin və istehsal münasibətlərinin inkişafına paralel olaraq şəhərin sahəsi genişlənmiş, onun planlaşdırılması və tikintisində yeni elementlər meydana çıxmışdı: ictimai bağ və parklar, bulvarlar, meydanlar, müxtəlif memarlıq üslubuna malik gözəl monumental binalardan ibarət uzun magistral yollar. Bütün bu sadalananlar hələ də yetərincə araşdırılmamış, onlar barədə mövcud məlumatlar sistemləşdirilib öyrənilməmişdir. Hal-

к России, начался новый, прогрессивный этап его исторического развития как в планировочном, так и в архитектурном отношении. В 1859 году уездный город Баку был преобразован в центр Бакинской губернии. Территориальному расширению и прогрессивному развитию способствовало его расположение у моря с удобной бухтой, позволявшей развивать торговые связи со странами Ближнего и Среднего Востока, со Средней Азией и Россией. Однако губернское начальство не уделяло должного внимания ни экономическому подъему, ни градостроительному развитию города.

Со второй половины XIX века, со времени планомерной разработки нефтяных месторождений Апшерона, Баку выдвигается в ряд крупнейших промышленных и экономических центров царской России. Ни один населенный пункт России по темпам и своеобразию роста не мог тягаться с этим малозаметным в прошлом городком. Обладавший богатейшими нефтяными ресурсами, в разработку которых вкладывались огромные капиталы отечественных и иностранных фирм, Баку находился в то время в состоянии большого экономического подъема. В.И. Ленин отметил это в своей работе «Развитие капитализма в России». По этому поводу он писал, что «почти вся нефть добывается в Бакинской губернии» и город Баку «из ничтожного городка сделался первоклассным в России промышленным центром» [131].

По мере развития производительных сил в производственных отношений расширяется территория города, появляются новые элементы в его планировке и застройке: общественные сады, скверы, бульвары, площади, прямые магистрали с монументальными зданиями различ-

buki, haqqında danışdığımız dövr təkcə elmi baxımdan deyil, şəhərin tarixi əhəmiyyətli qisminin böyük hissəsində aparılan yenidənqurma işləri ilə əlaqədar olaraq həm də praktik cəhətdən mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Bakının məhəllələrində yenidənqurma işlərinin aparılmasından ötrü onun planlaşdırma strukturunun tarixi haqqında geniş məlumata malik olmaq lazımdır. Bu isə yalnız arxiv, mətn, qrafik və digər sənədlərin öyrənilməsi, əsaslı mövcud tikintinin, həmin dövrün mühüm memarlıq abidələrinin qiymətinin aşkar edilməsi əsasında mümkündür [180]. Bütün bu materiallar Bakı da daxil olmaqla qədim şəhərlərin yenidən qurulması vəzifəsinin mahiyyətinə varmağa kömək edir. Məhz buna görə də XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində Bakının şəhərsalması haqqında monoqrafiya bu qədər aktualdır. Çünki keçmişin, xüsusilə yaxın keçmişin təcrübəsindən istifadə etmədən şəhərin perspektiv inkişafı ilə bağlı məsələlərin düzgün həlli yollarını müəyyənləşdirmək mümkün deyildir.

Müəllifin bu mövzunu araşdırmaqda əsas məqsədi Azərbaycanın Rusiyanın tərkib hissəsinə çevrilməsindən Sovet hakimiyyətinin qurulmasınadək olan zaman kəsiyində Bakının keçdiyi formalaşma və inkişaf mərhələləri haqqında məlumat verməkdir.

Bakının müasir inkişafı XIX əsrin əvvəllərindən, orta əsrlərə aid İçərişəhərin ətraflarında salınmış Avropa forştadtının meydana gəlməsindən sonra başlayır. Sonralar şəhər-qala və forştadt birləşmiş və Bakı dünya əhəmiyyətli sənaye mərkəzlərindən birinə çevrilmişdir.

XIX əsrin birinci yarısına qədər Azərbaycanın iri ticarət şəhərləri olan Gəncə, Şuşa, Şəki öz inkişaf səviyyəsinə görə Bakıdan irəlidə idilər, daha sonra isə geri qaldılar. XIX-XX əsrlərin kəsişməsində Bakı Yaxın Şərqin Təbriz, İs-

ной архитектурной трактовки. Все эти явления еще должным образом не раскрыты, не систематизированы и не обобщены, хотя рассматриваемый период представляет не только научный интерес, но имеет и практическое значение в связи с продолжающейся реконструкцией обширной исторической территории города.

При реконструкции кварталов Баку потребуется глубокое знание истории формирования его планировочной структуры. Это возможно лишь на основе изучения архивных, графических, текстовых и других документов, выявления ценности существующей капитальной застройки, важнейших памятников эпохи и т. д. [180]. Все эти материалы помогут вникнуть в сущность задачи реконструкции исторических городов, в том числе и Баку. Вот почему создание монографии о градостроительстве Баку XIX и начала XX веков актуально, ибо без использования опыта прошлого, особенно недавнего, немыслимо правильно решать задачи перспективного развития города.

Цель предпринятого автором исследования - показать пути формирования и развития Баку со времени присоединения Азербайджана к России до установления Советской власти.

Современное развитие Баку начинается с начала XIX века, с появления так называемого европейского форштадта как предместья средневекового города-крепости. Впоследствии город-крепость и форштадт составят единое целое и Баку превратится в один из промышленных центров мирового значения.

Крупные торговые города Азербайджана, такие, как Гянджа, Шуша, Шеки, до первой половины XIX века по экономическому уровню развития

fahan, Tehran kimi şəhərlərini geridə qoydu. Bu da qədim qalanın kölgəsi altındakı boş sahədə yaranmış və 100 il ərzində mürəkkəb kommunal təsərrüfat strukturuna malik iri kapitalist şəhərinə çevrilmiş Bakının müstəqil şəhərsalma orqanizmi kimi inkişafı tendensiyalarının öyrənilməsinin əhəmiyyətini daha da artırır.

Bu kitabda Bakının şəhər orqanizmi kimi formalaşmasının, mərkəzin kompozisiya strukturunun, əsas magistralların və "yaşıl memarlığının" yaranmasının əsas mərhələləri tədqiq olunur.

Materialların toplanması üzrə uzunmüddətli prosesdə köməklik göstərən öz AzSSR EA-nın Memarlıq və İncəsənət İnstitut həmkarlarım, AzSSR-n MDTA, GSSR-n MDA, SSRİ MDHTA, SSRİ MDTA, SSRİ HDDMDA-n əməkdaşları, eləcə də akademiklər M. A.Useynov, A.V.Sumbatzadə, Az SSR EA-nın müxbir üzvü, sənətşünaslıq doktoru A.S.Salamzadə, memarlıq namizədi R.M.Əfəndizadəyə səmimi minnətdarlığımı bildirməyi özümə borc bilirəm.

шли впереди Баку, а затем отстали. На рубеже XIX—XX веков он оставил позади себя такие города Ближнего Востока, как Тебриз, Исфаган, Тегеран и др., что делает особенно ценным изучение тенденций развития Баку как самостоятельного градостроительного организма, выросшего на свободной территории под сенью древней крепости и превратившегося в течение века в огромный капиталистический город со сложным коммунальным хозяйством.

В этой книге исследованы основные этапы становления и формирования Баку как городского организма, композиционная структура его центра, основных магистралей и «зеленой архитектуры».

Считаю своим долгом выразить искреннюю признательность моим коллегам по Институту архитектуры и искусства Академии наук АзССР, сотрудникам ЦГИА АзССР, ЦГА ГССР, ЦГВИА СССР, ЦГИА СССР, ЦГИАВМФ СССР, а также академикам М.А. Усейнову, А.В. Сумбатзаде, члену-корреспонденту АН АзССР д-ру искусствоведения проф. А.С. Саламзаде, канд. архитектуры Р.М. Эфендизаде, помогавшим в процессе длительной работы по подбору материалов.

I Fəsil.
XIX ƏSR – XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ ŞƏHƏRİN PLANLAŞDIRMA STRUKTURUNUN İNKİŞAF XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Глава I.
ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ ПЛАНИРОВОЧНОЙ СТРУКТУРЫ ГОРОДА XIX - НАЧАЛА XX ВЕКОВ

Şamaxı quberniyasının qəza şəhəri (1806-1859-cu illər)

Bakı, 1806-cı ildə Rus İmperiyasının tərkibinə daxil oldu və həmin andan etibarən orta əsrlərin yadigarı sayılan qala divarlarından kənarda şəhərin böyüməsi və inkişaf tarixində yeni bir səhifə açıldı.

Öz coğrafi mövqeyinə görə (şəhər Xəzər dənizinin qərb sahilində yerləşən) orta əsr Bakısı həm möhtəşəm buxtası olan dəniz limanı kimi, həm də Rusiyadan İrana gedən ticarət yollarının keçdiyi strateji məntəqə olaraq çox əlverişli mövqeyə malik idi[1]. XVIII əsrin sonu XIX əsrin əvvəllərində aparılan rus-İran müharibələri çar hökumətindən Bakı qalasının gücləndirilməsini tələb edirdi. Bakının müdafiə qabiliyyətinin artırılması məqsədilə müxtəlif vaxtlarda iki şəhər istehkamı layihəsi işlənmişdi.

1796-cı ildə hazırlanmış ilk variant "İstehkamları qorumaq məqsədilə layihələndirilən Bakı şəhərinin bir hissəsinin planı»" adlanırdı[2]. Layihə, İçərişəhərin cənub-qərb istiqamətində, təxminən köhnə "İnturist" mehmanxanasının yerləşdiyi əraziyədək 2 dəfəyə qədər genişləndirilməsini nəzərdə tuturdu. Layihələndirilən istehkamlar dəniz sahilində istinad divarı ilə başlayırdı. Yer relyefini təkrarlayaraq hündürlük

1. SSRİ MDHTA (Mərkəzi Dövlət Hərbi - Tarixi Arxivi), f.HA (Hərbi arxiv), saxlama vahidi 21665.
2. Oradaca.

Уездный город Шемахинской губернии (1806-1859 гг.)

В 1806 году Баку вошел в состав Российской империи, и с этого времени начался новый период в истории развития и территориального роста города за пределы средневековых крепостных стен.

По своему географическому местоположению (город расположен на западном берегу Каспийского моря) средневековый Баку занимал очень выгодную позицию и как морской порт с великолепной бухтой, и как стратегический пункт в восточном Закавказье, через который проходили торговые пути из России в Иран[1]. Войны России с Ираном, которые велись в конце XVIII и в начале XIX веков, требовали от царского правительства укрепления бакинской крепости. Для усиления обороноспособности Баку в разное время были разработаны два варианта проекта укреплений города.

Первый вариант, составленный в 1796 году, назывался «План части города Баку с назначением прожектируемого к оному для охранения магазейнов укрепления»[2]. Проект предусматривал расширение крепости Ичэри-шэхер почти в два раза

1. ЦГВИА СССР, ф. ВУА, ед. хр. 21665.
2. Там же.

Bakı qalasının planı. Mühəndis II Truzson, 1796-cı il.

План бакинской крепости. Инженер Х. Трузсон 2-й. 1796 г.

nişanları xətti üzrə keçən divarlar keçmiş şəhər dumasının yaxınlığında İçərişəhərin qala divarlarına əsaslı surətdə yaxınlaşırdı. I Pavelin əmrilə rus qoşunlarının 1798-ci ildə Azərbaycanı tərk etməsi ilə Bakı qalasının genişləndirilməsi planı baş tutmadı.

1807-ci ildə mühəndis – mayor Xristian II Truzson "Şəhərin şimal tərəfində 200 sajın ərazidə yeni qalanın salınması haqqında layihə göstərilməklə Bakı şəhərinin bir hissəsinin və ona yaxın ərazilərin planı" adlı yeni plan işləyib hazırladı[3].

Bu plana əsasən şəhərin ətrafında, dəniz sahilində, boş, hamar və açıq sahədə qala tikmək nəzərdə tutulurdu. Buradan Bakı və ətrafları yaxşı görünürdü. Yeni qala 1796-cı ildə layihələşdirilmiş qaladan sahəsinə görə geri qalırdı və onun təxminən dörddə bir hissəsini təşkil edirdi.

3. SSRİ MDHTA, f.349, siyahı 3, s.v. 3332. "Bakı 1807-ci il avqustun 22-ci günü".

в юго-западном направлении, примерно до района, где расположена старая гостиница «Интурист». Проектируемые укрепления начинались на берегу моря бастионом. Проходя по линии повышенных отметок, стены повторяли рельеф местности и вплотную подходили к бастиону Ичэри-шэхер возле здания бывшей городской думы. В начале 1798 года русские войска по приказу Павла I оставили Азербайджан, и расширение бакинской крепости не состоялось.

В 1807 году инженер-майор Христиан Трузсон 2-й разработал новый «План части города Баки и лежащей около оной ситуации, с показанием прожекта о заложении подле города на северной стороне его расстоянием от оного на 200 сажен новой крепостцы, представленной на наклейке»[3].

3. ЦГВИА СССР, ф. 349, оп. 3, ед. хр. 3332. «Баки 1807 года августа 22 дня».

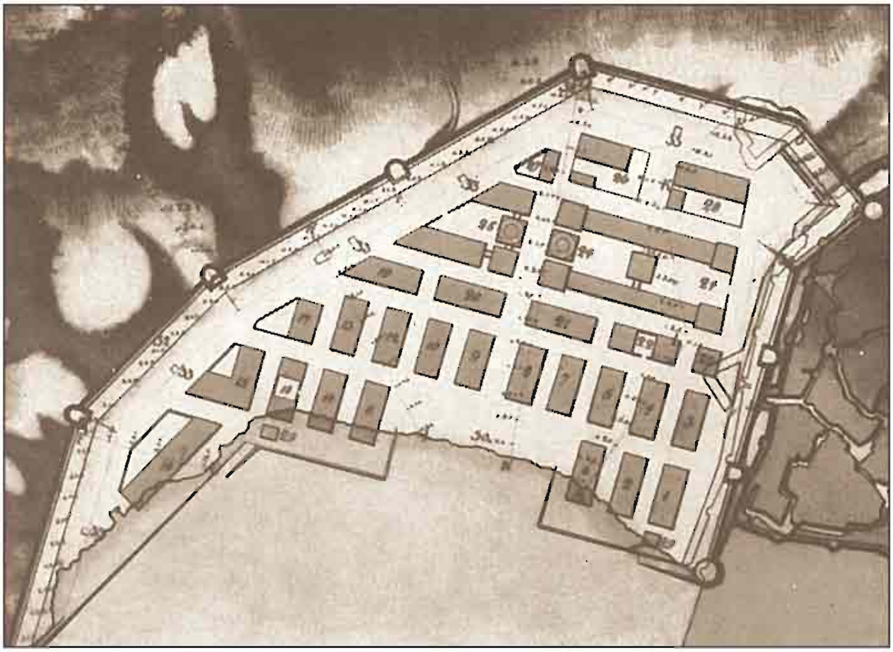

Qalanın istehkamlarının planı. 1796-cı il.

План укрепления крепости. Проект. 1796 г.

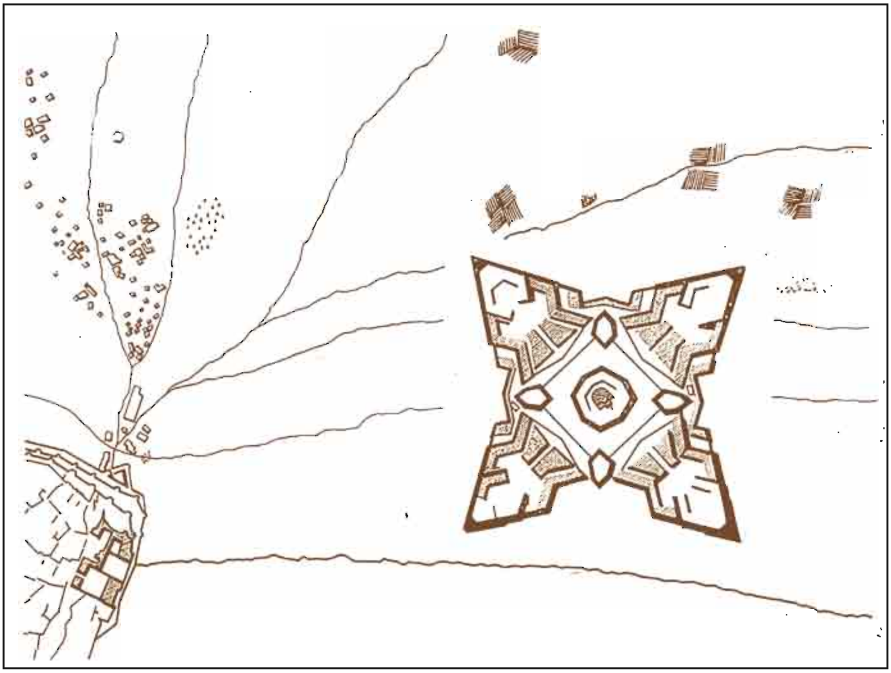

Nəzərdə tutulan yeni qalanın planı. Mühəndis II Xristian Trusson, 1807-ci il.

План новой предполагаемой крепости. Инженер Х. Трузсон 2-ой, 1807 г.

Dörd istehkamlı qalanın memarlıq həlli ulduza bənzər plan biçiminin və mövqe seçimin incəliklə düşünülməsi və hazırlanması baxımından birinci variantdan üstün idi. Görünür ki, II Truzson başqa məqsədlər güdürdü. O hərbi-dəniz limanı yaratmaq barədə düşünmürdü və o vaxtın istehkam sənətinin bütün qaydalarına cavab verən qala tikilməsini nəzərdə tuturdu. Ola bilsin ki, bu qalanın kompozisiya həllinə Sankt-Peterburqdakı o zaman çox məşhur olan Petropavlov qalasının istehkam strukturu təsir göstərmişdir.

Şəhər ətrafında, tikinti aparılmamış boş ərazilərdə köhnə qaladan ayrı yeni bir qalanın inşası və genişləndirilməsi gələcəkdə başqa planlaşdırmanın işlənilməsini zərurətə çevirirdi. Bununla yanaşı köhnə qalanın xaricində salınacaq yeni şəhər də başqa bir planlaşdırma sisteminə əsaslanmalı idi. Yəqin ki, yeni şəhər prospektli radial-konsentrik sxem üzrə planlaşdırılacaqdı. Buna relyef və ərazi imkan verirdi. Məhz belə planlaşma sxemi Rusiyanın yeni, mərkəzdən kənar şəhərlərinin tikintisində geniş şəkildə istifadə olunurdu. Bunu XIX əsrin ikinci yarısında Orta Asiyada hərbi-mühəndislər tərəfindən layihələşdirilmiş əksər şəhər planları da təsdiq edir [188].

Qalanın iri şəhərsalma elementi kimi yeni mahiyyət kəsb etməsi tarixən təşəkkül tapmış qala – Bakını və ərazinin relyefini nəzərə almayan planlaşma işlərinin yaranmasına rəvac verə bilərdi. Belədə isə, şəhərin genişləndirilməsi qabaqcadan hazırlanmış və gələcək şəhərə orijinallıq qata biləcək elementləri nəzərə almayan planlaşdırma sxemindən asılı olardı. Əgər Bakının tikintisi bu istiqamət üzrə aparılsaydı, (görkəmli arxitektura abidələri ilə zəngin olan köhnə qala nəzərə alınmadan) yeni qalanın və şəhərin kiçik, amma planlaşma strukturu baxımından diqqəti cəlb edən hissəsi Bakının

По этому проекту имелось в виду построить крепость вне пределов города, на берегу моря, на свободном, ровном и открытом участке. Отсюда хорошо были видны окрестности и город Баку. По площади новая крепость уступала той, которая была запроектирована в 1796 году и составляла примерно одну четвертую часть существующей.

Решение четырехбастионной крепости по форме звездчатого плана и по расположению на местности превосходило тщательностью продуманности и проработки первый вариант. Очевидно, Трузсон 2-й преследовал иные задачи: он не помышлял о формировании военно-морского порта и предусматривал строительство крепости, отвечавшей всем правилам фортификационного искусства той поры. Возможно, на композиционное решение крепости оказала влияние бастионная структура хорошо известной тогда Петропавловской крепости в Санкт-Петербурге.

Строительство новой крепости, ничем не связанной со старой, очевидно, вызвало бы в дальнейшем при развитии ее на свободной от застройки территории форштадта разработку иного планировочного решения. При этом в основу нового города вне старой крепости легла бы совершенно другая планировочная система. Вероятно, планировка нового города получила бы радиально-концентрическую схему с проспектами, что позволяли и рельеф и территория. Именно такая схема планировки широко применялась в строительстве новых периферийных городов России: это подтверждают большинство планов городов Средней Азии второй половины XIX века, спроектированных военными инженерами [188].

Появление нового ядра крепости как крупного градостроительного

tarixi inkişaf prosesindən kənarda qala bilərdi. Bu da Orta Asiyanın bir çox şəhərlərində olduğu kimi, şəhərin köhnə və yeni, düzbucaqlı və bir-biri ilə bağlı olmayan hissələrinin ayrılmasına gətirib çıxarardı.

Yeni qalanın müdafiəsi altında inzibati və ticarət mərkəzinin yaranması köhnə Bakının əhalisinin ticarət fəaliyyətini kəskin şəkildə məhdudlaşdıra bilərdi. 600 metrədək uzanan iri karvansara, bazar və ticarət cərgələrindın ibarət tarixən təşəkkül tapmış ictimai mərkəz öz əhəmiyyətini itirə bilərdi. Qalada yeni yaşayış evlərinin və binaların tikintisi (Şamaxı qapısından Salyan qapısına kimi) tədricən dayandırılmışdı. Bunun nəticəsi kimi köhnə qalanın ərazisi öz tarixi planlaşdırması və memarlıq abidələri ilə birlikdə tənəzzülə uğramaq, zaman keçdikcə isə tamamilə tərk olunmaq təhlükəsi ilə üz-üzə qalmışdı. Halbuki onun ərazisində Qız qalası (V-XII əsrlər), Şirvanşahlar sarayı kompleksi (XV-XVI əsrlər), Cümə məscidi (XIV-XIX əsrlər) kimi möhtəşəm milli memarlıq abidələri yerləşirdi. Özünəməxsus memarlıq quruluşundan çox şey itirmiş şəhərlərə nümunə kimi Gəncə şəhərini göstərmək olar. Gəncə Qalasının dağıdılmasından sonra onun istehkamları uçurulmuşdu.

Rusiyanın Zaqafqaziyadakı hərbi uğurları onu Xəzər dənizinin sahilində böyük vəsait tələb edən qalanın tikintisindən imtina etməyə sövq etdi və bu hadisə Bakı üçün xeyirli oldu. Rusiyanın tərkibinə qatıldıqdan sonrakı uzun zaman kəsiyində Bakının qədim qala divarları arxasında hərbi və inzibati əhəmiyyətin qorunub saxlanması qalanın inkişafında və forştadtın yaranmasında mühüm rol oynadı. Şəhərin böyümə prosesi tarixi özəyə bağlı olaraq davam edirdi ki, bu da kapitalizm dövrü Bakısının memarlığının inkişaf tarixində mühüm rol oynamışdır.

элемента способствовало бы развитию планировочных идей, не учитывавших исторически сложившегося города-крепости Баку и рельефа местности. Таким образом, рост города в конечном счете обусловливался заранее принятой планировочной схемой, не согласованной с элементами окружающей среды, которые могли бы придать своеобразие будущему городу. Если бы строительство Баку пошло по такому пути (без учета старой крепости с ее выдающимися памятниками архитектуры), то небольшая, но выразительная своей планировочной структурой территория новой крепости и города осталась бы в стороне от исторического развития Баку. Это могло привести к тем же последствиям, которые имели место во многих городах Средней Азии - четкому разделению на старые и новые, прямоугольные, не связанные друг с другом части.

Возникновение административного и торгового центра под защитой новой крепости резко понизило бы торговую деятельность населения старого Баку. Исторически сложившийся общественный центр с крупными караван-сараями, базарами и торговыми рядами протяженностью до 600 м (от Шемахинских до Сальянских ворот) мог утратить свое значение; строительство новых жилых домов и зданий в крепости постепенно прекратилось. В результате территория старой крепости с ее исторической планировкой и памятниками архитектуры могла прийти в упадок и с течением времени вовсе оказалась бы заброшенной. А между тем на ее территории находились такие выдающиеся памятники национального зодчества, как Гыз-Галасы – Девичья башня (V-XII вв.), комплекс дворца Ширваншахов (XV-XVI вв.), Джума-

Bakıda Şirvanşahlar sarayi kompleksi. Divanxananın bir hissəsinin görünüşü. XV əsr.

Комплекс дворца Ширваншахов в Баку. Фрагмент Диван-хане, XV в.

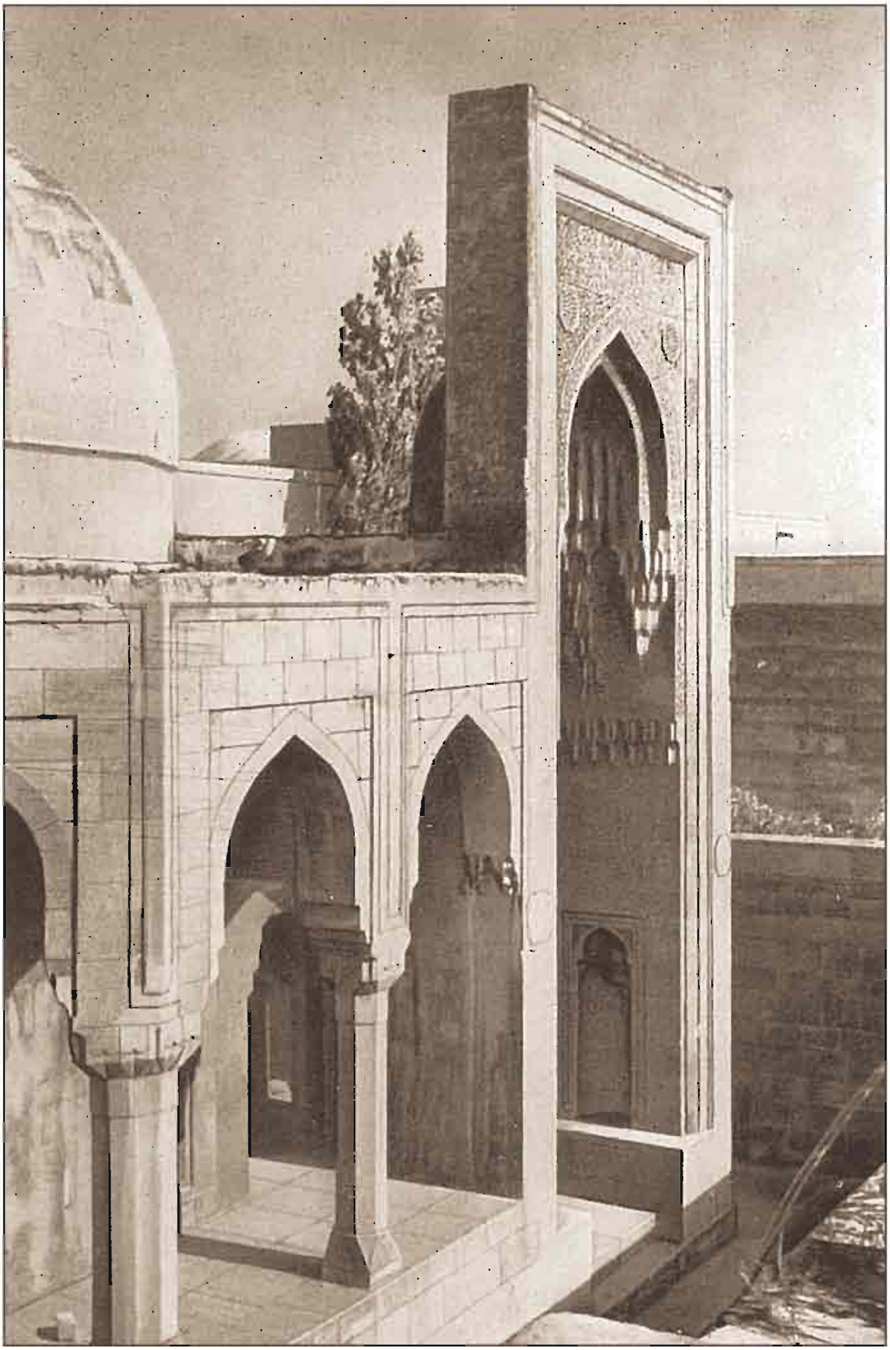

1807-ci ildə hazırlanmış qala layihəsi həyata keçirilməsə də, Bakı qalasının hüdudlarında bürc tikilməsi ideyası görünür ki, hərbi dairələri hələ də düşündürürdü. Əldə olunmuş qrafik sənədlərdən bəllidir ki, 22 yanvar 1833-cü ildə Bakıda "Daxilində salınacaq küçələri və içqala tikintisi üçün nəzərdə tutulmuş yeri göstərən Bakı qalasının sxematik ümumi planı" tərtib olunmuşdur[4]. Bu layihə 6 oktyabr 1835-ci ildə "Daxilində bürc və qalanın inşası, qalanın xaricində forştadt ərazisinin genişləndirilməsi nəzərdə tutulmaqla, Bakı qalasının ümumi planı" adı ilə yenidən işlənmişdi[5]. Təsdiq edilməsi üçün layihə Zaqafqaziya idarəsinə təqdim olunmalı idi. Bu plana əsasən Bakı qalasının ərazisi öz tarixən formalaşmış planlaşması və tikililəri ilə köklü yenidənqurmaya məruz qalacaqdı. Şirvanşahlar sarayı kompleksi istisna olunmaqla, orta əsrlərə aid abidələrlə birlikdə şəhərsalmanın ana xətti bütünlüklə məhv olunacaqdı. Yenidənqurma Şirvanşahlar sarayından da yan keçməyəcəkdi.

Bakı qalasının yenidən qurulması üzrə müxtəlif illərdə irəli sürülmüş üç layihə təklifindən qalanın gələcək taleyi ilə bağlı ən amansızı sonuncu layihə idi. Bu layihəyə görə qalanın qədim planlaşdırma strukturu və tikililəri məhv olunacaqdı.

1835-ci il layihəsinin həyata keçirilməsi ilk növbədə qalanın bütün əhalisinin (minlərlə insan) köçürülməsini tələb edirdi. Onlara forştadt ərazisində ev tikmək üçün güzəştli şərtlərlə torpağın ayrılması və tikinti işlərinin aparılması üçün külli miqdarda maliyyə vəsaiti tələb olunurdu. Sonda rəhbərlik layihəni rədd etdi. Belə ki, iqtisadi mülahizələrlə yanaşı həm də yerli əhalinin

4. SSRİ MDHTA, f.15261, s.1, s.v. 1301.
5. SSRİ MDHTA, f.15261, s.v. 1308.

мечеть (XIV-XIX вв.) и др. В качестве примера города, потерявшего многое из своего архитектурного своеобразия, может служить Гянджа: после ликвидации Гянджинской крепости ее укрепления были снесены.

Благоприятные для России военные события в Закавказье привели к отказу от постройки дорогостоящей крепости на берегу Каспия, и это стало благом для Баку. Сохранение за бакинской старой крепостью военного и административного значения на длительный период времени после присоединения к России предопределило развитие крепости и возникновение при ней форштадта. Рост города происходил в условиях подчинения историческому ядру, что сыграло огромную роль в истории развития архитектуры Баку в капиталистический период его существования.

Однако, хотя составленный в 1807 году проект крепости и не был осуществлен, идея создания цитадели в районе бакинской крепости, видимо, продолжала волновать военные власти: из выявленных графических документов видно, что 22 января 1833 года в Баку был подготовлен схематический «Генеральный план бакинской крепости с показанием внутри оной предлагаемых улиц и место для построения цитадели»[4]. Этот проект был переработан 6 октября 1835 года в «План крепости Баки с показанием предложения на устройство в оной Цитадели и Крепости, и увеличение форштадта за Крепостью»[5], который должен был быть представлен на утверждение кавказской администрации. По этому плану территория бакинской крепости с ее исторически сложившейся планировкой и

4. ЦГВИА СССР, ф. 15261, оп. 1, ед. хр. 1301.
5. ЦГВИА СССР, ф. 15261, ед. хр. 1308.

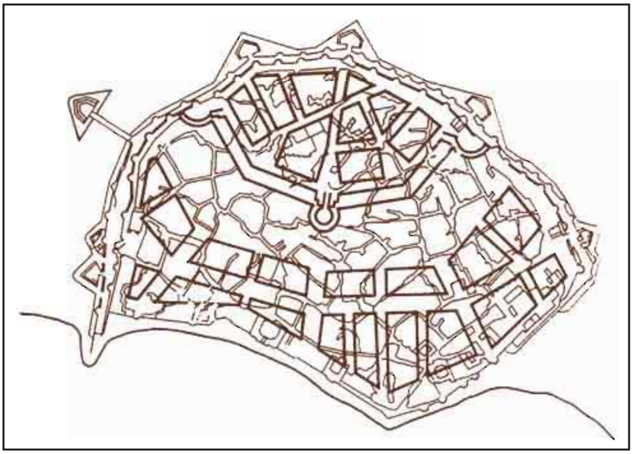

Bakı qalasının yenidən planlaşdırma layihəsi. 1835-ci il planı.

Проект перепланировки бакинской крепости. План. 1835 г.

xoşluqla öz doğma yurdlarından ayrılmaq istəməyəcəyi ehtimalını da nəzərə almaq lazım gəlirdi. Məcburi köçürmə asayişin pozulmasına və arzuolunmaz nəticələrə gətirib çıxara bilərdi.

O dövrdə qala divarları istehkam sistemi ilə möhkəmləndirilmişdi və iki qatdan ibarət idi. Bu onun ərazisinin genişlənməsinə mane olurdu. Lakin qala divarlarından kənarda qədim yaşayış məskəni – sənətkarlıq və ticarətlə sıx bağlı olan rabad mövcud idi. Qədim qalanın tarixən təşəkkül tapmış planlaşdırma strukturu faktiki olaraq əhalinin kasıb təbəqəsinin yaşayış məskəni olan rabad tərəfindən tamamlanırdı. Ətrafı hasarlanmadığından tez-tez hücuma məruz qalan və viran qalan rabadda tikililər müxtəlif sıxlıqda idi. Bəzi yerlərdə ayrıca kənd və qəsəbələr salınmışdı (Bayırşəhər, Xəlfədam).

Rabadın ərazisində həm də mülki və dini mahiyyətli iri binalar tikilirdi. Müxtəlif vaxtlarda burada Bakı xanları kompleksindən başqa, karvansaraylar, məscidlər, hamamlar və digər tikililər, eləcə də böyük yaşıl massivlər, şəhər kənarındakı "Xan bağı" salınmışdı. Bakı xanlarının sarayı, məscidlər, hamamlar və karvansaraylar ümumi yaşayış ti-

застройкой подвергалась коренной реконструкции: уничтожалась вся средневековая градостроительная ткань города с памятниками прошлых веков, за исключением комплекса дворца Ширваншахов, который, однако, тоже переделывался.

Из трех проектных предложений по реконструкции бакинской крепости, выдвинутых в разное время, самым бесцеремонным по отношению к судьбе крепости оказался последний, которым ликвидировались ее древняя планировка и застройка.

Для реализации проекта 1835 года необходимо было вначале выселить всех жителей крепости (несколько тысяч человек), на льготных условиях предоставить им участки для застройки в районе форштадта и добиться значительных средств на эти цели. Начальство отклонило проект, так как кроме экономических соображений приходилось считаться и с тем, что коренное население крепости добровольно не оставило бы наследственных владений, а насильственное переселение могло вызвать нежелательные эксцессы.

В то время крепость была ограничена двойным рядом стен, укрепленных системой бастионов, что препятствовало территориальному росту. Однако и за пределами крепости существовало давно заселенное предместье — рабад, тесно связанное с ремесленной и торговой жизнью. Сложившаяся планировочная структура древней крепости фактически дополнялась рабадом, который служил местом жительства беднейших слоев населения. Неограждённый, часто подвергавшийся нападению и разорению, рабад имел различную плотность застройки, иногда в виде отдельных поселений-деревень (Байир-шэхер, Хальфедам).

kililəri arasında üstünlük təşkil edirdilər. Belə bir nəticə hasil etmək olar ki, qala və rabad xüsusilə XVIII əsrin ikinci yarısından etibarən kortəbii şəkildə böyüyən vahid şəhər orqanizmi rolunda çıxış edirdilər. Özünün ictimai və ticarət mərkəzi olmayan rabad qaladan asılı vəziyyətdə idi. Bu məqam onun Şamaxı qapıları vasitəsilə bağlı olduğu qaladan asılılığını şərtləndirirdi.

Rabadın 15-16 hektar sahəyə malik tikililəri qalanın şimal hissəsində Şamaxı yolunun üstündə yerləşirdi. Orada çoxlu sayda karvansaralar var idi. Bolsulu bulaqlar rabadı və qalanı su ilə təmin edirdi.

Feodal Bakısı qala divarlarının arxasında öz ərazisini genişləndirirdi. Orada artıq ərazisinin böyüklüyünə görə qaladan geri qalmayan yeni yaşayış məntəqəsi formalaşmışdı (21,5 hektar). Qalanın ətrafında və rabadın qurtaracağında Abşeronun əvəzsiz neməti-zəfəran bağları salınmışdı. Sonralar bu bağların yerini şəhərin yeni tikililəri tutmuşdu.

1806-cı ildən sonra rabadın tərk edilmiş və xarabaya çevrilmiş binalarında yaşayış tədricən bərpa olunmağa başladı. Lakin 1826-cı il müharibəsində rabad o dərəcədə dağıdılmışdı ki, öz əvvəlki vəziyyətini tam bərpa edə bilmədi. Qalanın ətrafında geniş esplanada və nizamlı düzbucaqlı planlaşdırmaya malik forştadt yarandı.

Bakı Rusiya imperiyasının tərkibinə qatıldıqdan sonra hərbi dairələr İranla müharibə ehtimalını nəzərə alaraq qalanın möhkəmləndirilməsi işinə başladılar. 1807-1811-ci illərdə qala divarlarının ikiqat halqası bərpa olundu. Onlar Şamaxı və Salyan darvazalarında əlavə bürc və istehkamlarla möhkəmləndirildilər. İstehkam və divarlar boyunca başdan-başa daşla döşənmiş dərin, quru xəndəklər qazıldı, torpaq bənd quruldu. Eyni zaman-

На территории рабада также строились и крупные сооружения гражданского и культового характера. В разное время здесь появились, кроме ансамбля дворца бакинских ханов, караван-сараи, мечети, бани и другие сооружения, большой зеленый массив - загородный «ханский сад». Замок бакинских ханов, мечети и караван-сараи доминировали в общей жилой застройке. Нетрудно заключить, что крепость и рабад, особенно со второй половины XVIII века, составляли единый стихийно развивающийся городской организм. Рабад, не имевший определенного торгового и общественного центра, занимал подчиненное положение. Отсюда и прямое тяготение его к крепости, с которой он был связан Шемахинскими воротами.

Застройка рабада площадью 15-16 га занимала территорию к северу от крепости вдоль Шемахинской дороги, на которой располагались многочисленные караван-сараи. Щедрые источники родниковой воды питали рабад и крепость.

Феодальный Баку расширял свои границы за пределами крепостных стен, где образовался новый жилой район, не уступавший по площади крепости (21,5 га). Вокруг крепости и на границе рабада располагались шафрановые сады - драгоценные дары Апшерона. Позднее они были вытеснены городской застройкой.

После 1806 года разоренная и заброшенная застройка рабада постепенно стала приобретать жилой характер. Однако во время войны 1826 года рабад был настолько разрушен, что так и не сумел оправиться полностью; вокруг крепости возникли широкая эспланада и форштадт с прямоугольной регулярной планировкой.

da hərbi idarə Bakı limanının ticarət imkanlarından imperator xəzinəsinin gəlirlərini artırmaq üçün istifadə etməyi qərara aldı. Bununla əlaqədar 6 avqust 1809-cu ildə gömrükxana təsis olundu.

Gömrük vergisinin tətbiqi İranlı tacirlərin narazılığına səbəb oldu və onlar mallarını qaçaqmalçılıq yolu ilə ölkəyə keçirməyə başladılar. Bu isə öz növbəsində ticarət dövriyyəsinin və xəzinə gəlirlərinin azalmasına səbəb oldu. Bununla belə, 1829 və 1830-cu illərdə şəhərin müxtəlif bölgələrində (Bayılın qurtaracağında və qalanın ərazisində) gömrük idarələri üçün tikiləcək binaların layihələri hazırlandı[6].

Forştadtın şəhərin özəyinə, yəni qalaya bilavasitə yaxınlıqda əlverişli mövqedə yerləşməsi ərazinin əlverişli imkanlarından maksimum yararlanmaq niyyətində olan yerli hökumət dairələrinin diqqətini cəlb etməyə bilməzdi. Rabadın ərazisində vahid müntəzəm planlaşdırmaya əsaslanan Avropa tipli məhəllələrin salınacağı yeni forştadt yaratmaq məqsədilə 1809-cu ildə Qalanın Baş planı tərtib olundu[7].

Qala və forştadtın planlaşdırma sxeminin tərtibi zamanı məskunlaşmanın təşkili ilə yanaşı, həmçinin strateji xarakterli tikililərin inşası da nəzərdə tutulmuşdu. Bakı qalasının gözlənilməz hücumlar zamanı yaxşı qorunması üçün qala və forştadt arasında 350 metr enində esplanada saxlanılmışdı. Yeni rayonun planlaşdırma hüdudlarına hələ də fəaliyyətini qoruyub saxlayan və hərbi dairələrin strateji məqsədlərinə zidd olmayan rabadın şəhərsalma elementləri daxil idi. Başlıcası, Şamaxı yolunun mühüm rolu lazımi səviyyədə qiymətləndirilmiş və forştadın planlaşdırılmasının dördbucaqlı sistemi onunla əlaqələndirilmişdi. Bundan başqa bu

6. SSRİ MDHTA, f.14 719, s.3, s.v. 746, vərəq 180, 182.
7. Oradaca, f.HA, s.v. 20 553.

Как только Баку вошел в состав Российской империи, военные власти занялись укреплением крепости на случай войны с Ираном. В период с 1807 по 1811 год осуществлены основные работы по восстановлению двойного кольца стен, они были дополнительно укреплены бастионами и флешами при Шемахинских и Сальянских воротах. По всей линии бастионов и стен вырыт глубокий сухой ров, выложенный камнем, и насыпан земляной вал. Одновременно военная администрация решила использовать положение Баку как торгового порта в целях увеличения доходов императорской казны, и в связи с этим 6 августа 1809 года Была открыта таможня.

Введение пошлины вызвало недовольство иранских купцов, которые в обход торговой заставы стали переправлять товары контрабандным путем. Прямое следствие этого - упадок торговли и сокращение доходов казны. Тем не менее, составлением проектов зданий таможни для разных участков (на границе Баилова, на территории крепости) занимались и в 1829 и 1830 годах[6].

Выгодное расположение форштадта в непосредственной близости от основного городского ядра - крепости не могло не привлечь внимания местных властей, стремившихся как можно лучше использовать благоприятные данные местности. С целью организации территории рабада в качестве нового форштадта с единой регулярной планировкой и кварталами европейского типа в 1809 году был составлен генеральный план крепости[7].

При составлении схемы планировки крепости и форштадта было

6. ЦГВИА СССР, ф. 14 719, оп. 3, ед. хр. 746, л. 180, 182.
7. Там же, ф. ВУА, ед. хр. 20 553.

rayonda olan içməli su mənbələri və həmçinin qədimdən mövcud olmuş yaxşı işlənmiş su təchizatı sistemi nəzərə alınmışdı. Ərazinin sakit relyefi kütləvi cərgəvi tikintilər üçün əlverişli idi.

Forştadtın planlaşdırılma sxemində tarixi-təbii faktorlar əsasında inkişaf etməkdə olan şəhərin köhnə və yeni hissələrini birləşdirən nizamlı məhəllələr sistemi tətbiq edilmişdi. Qala ətrafındakı şəhər ərazisinin genişləndirilməsi zamanı qala və forştadtın qarşılıqlı əlaqə ideyasına diqqət yetirilmişdi. Bu prinsip gələcəkdə özünəməxsus planlaşdırılmasına, arxitekturasına və tamamlanmış bədii obrazına görə geniş magistralın - Nikolayevskaya (indiki Kommunist) küçəsinin yaranmasına səbəb olacaqdı.

Dəqiq həndəsi məhəllələrə parçalanmış forştadt hələ yeni planın üstünlüyünü əks etdirmirdi. Məhəllələrin abadlıq dərəcəsi çox aşağı idi. Bu onunla izah olunurdu ki, İranla hərbi toqquşmalar forştadtda iri miqyaslı tikinti işlərinin aparılmasına maneçilik törədirdi. 1828-ci ildə bağlanmış Türkmənçay müqaviləsi nəticəsində Şimali Azərbaycanın Rusiyaya birləşdirilməsinə qədər Bakı qalasının hücumdan müdafiə hazırlığı həmişə birinci dərəcəli iş sayılırdı. Məhz bu səbəbdən forştadtın tikintisi ilə bağlı məsələlər nadir hallarda irəli sürülürdü.

1810-cu ilin sxematik planında təfsilatlı həllərin olmamasına rəğmən, o, forştadın inkişaf tarixində mühüm dönüş nöqtəsi idi. Bu plan şəhərin genişləndirilməsi perspektivləri baxımından məhdud olsa da, tənzimləyici şəhərsalma sənədi sayılırdı[8]. Ərazisi sürətlə genişlənən şəhərdə yeni tikinti işləri mövcud küçələrin davamında aparılırdı. XIX əsrin axırına kimi Bakı perspektiv Baş pla-

не только принято во внимание устройство поселения, но и учтено строительство сооружений стратегического характера. Для эффективности обороны бакинской крепости, на случай внезапного нападения, между крепостью и форштадтом была оставлена свободная от застройки эспланада шириной около 350 м. В границы планировки нового района вошли те градостроительные элементы рабада, которые сохраняли еще функциональное содержание и не противоречили стратегическим целям военных властей. Главное, должным образом было оценено значение Шемахинского тракта и с ним увязана прямоугольная система планировки форштадта. Кроме того, были учтены источники питьевой воды в этом районе, а также издавна существовавшая хорошо разработанная система водоснабжения. Спокойный рельеф местности был благоприятен для массовой рядовой застройки.

В схеме планировки форштадта на основе историко-природных факторов была применена регулярная система кварталов, связавшая старые и новые части развивающегося города. Это выражалось в раскрытии фронта кварталов к крепостным стенам и их увязке с элементами фортификационных сооружений (башнями, бастионами). Идея взаимосвязи крепости с форштадтом была принята во внимание при расширении городской территории вокруг крепости. Этот принцип способствовал созданию в будущем своеобразной по планировке, колоритной по архитектуре и цельной по художественному образу широкой магистрали - Николаевской (ныне Коммунистической) улицы.

8. SSRİ MDHTA, f. 15 261, s.1, s.v. 1264.

Bakı qalasının yaxınlığında forştadtın layihəsi 1813 (1) və 1822-ci (2) illərin Baş planları.

Проект форштадта при бакинской крепости. Генпланы 1813 г. (1), 1822 г. (2).

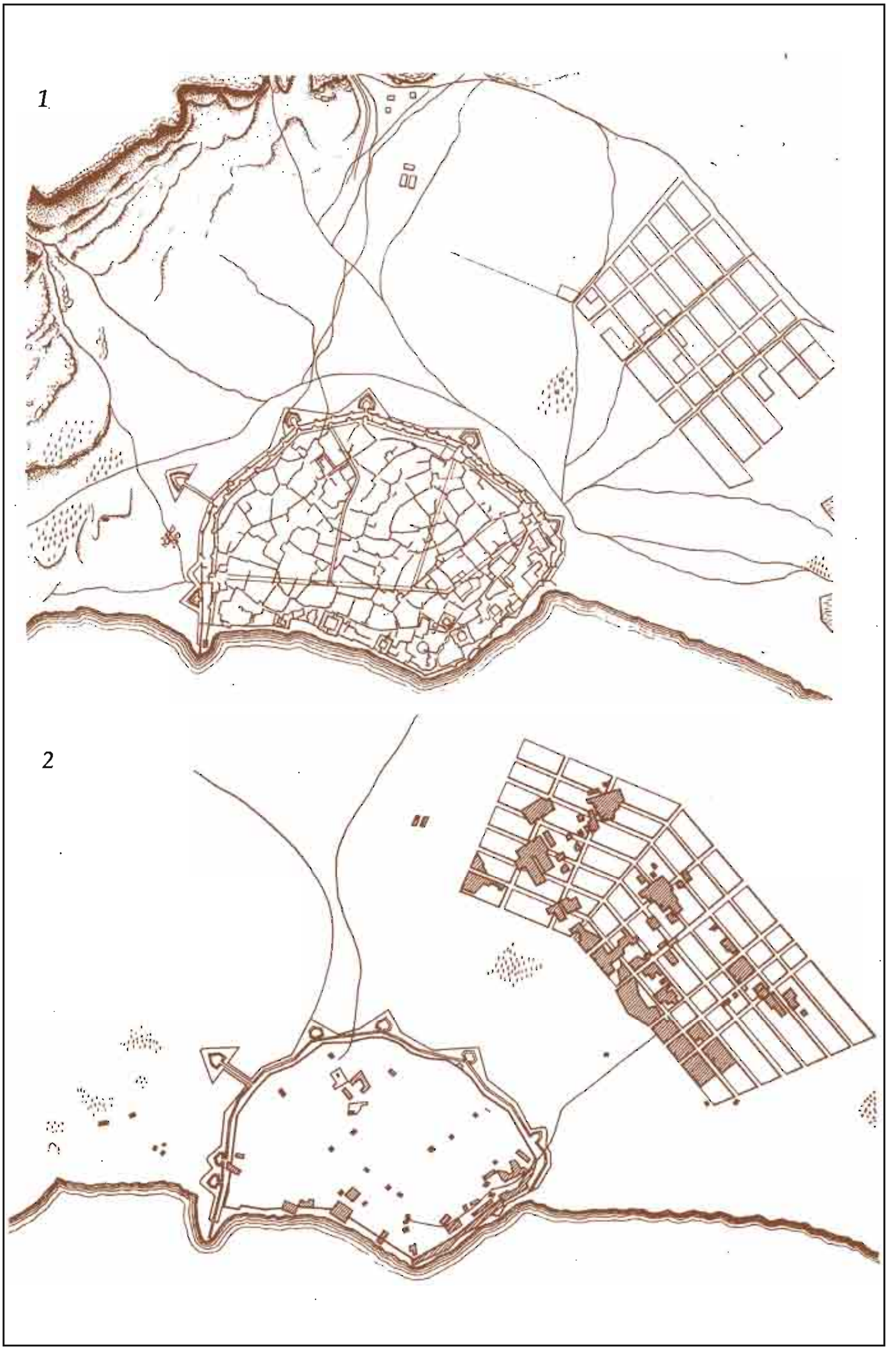

na malik deyildi, bu da inqilabaqədərki şəhərsalma üçün xarakterik idi.

Tədricən forştadtın bir sıra məhəllələri əhalinin əsas etibarilə yoxsul təbəqələri hesabına məskunlaşdırılırdı. Fransız səyyahı Qambanın ifadəsinə görə 1820-ci ildə bütün forştadt gildən tikilmiş yeni tikililərdən ibarət idi 1822-ci ildə tərtib olunmuş "Qala daxilində və ondan kənarda mövcud olan rəsmi və mülki tikililər göstərilməklə, Bakı qalası və ona yaxın ərazilərin Baş planı" həmin dövrə aiddir (SSRİ Dövlət Hərb Tarixi Arxivi)[9].

1822-ci il planı forştadtın formalaşmasının bir sıra məqamlarını aşkara çıxarır və onun əsl vəziyyətini xarakterizə edir. Bu planda 1810-cu ilin Baş planının bütün xüsusiyyətləri qorunub saxlanılmışdır, lakin qaladan uzaq məhəllələrin qövsvari yerləşmə sxemi geniş esplanadaya əməl olunması və yeni məhəllələrin qala divarları və bastionun çevrəsinə istiqamətləndirilməsi hesabına davam etdirilmişdir.

Maraqlıdır ki, 1822-ci ilin Baş planında forştadtın mövcud tikililəri qeyd olunmuş, eyni zamanda yeni məhəllələrin qırmızı xətlərinə nə dərəcədə riayət olunduğu göstərilmişdir. Həmçinin, forştadtın yeni hissəsində tikintinin sıxlıq həddinin aşağı olduğu da qeyd edilmişdir. Tikinti xaotik xarakter daşıdığından məhəllələrin layihə cizgilərinə və küçələrin istiqamətinə əməl olunmurdu. Ehtimal ki, Rabadın köhnə tikililərinin bir qismi yeni məhəllələrin hüdudlarına daxil olmuşdu. Buna tikilmə tarixi 1806-cı ildən əvvələ aid və hal-hazırda mövcud olan bir sıra evlər dəlalət edir [37].

Bu varislik prinsipi iqtisadi nöqteyinəzərdən özünü doğrultmuşdu, amma buna bir o qədər də əməl olunmurdu. Çünki şəhərin yeni məntəqəsi həmin vaxtlarda mərkəzdən bir qədər uzaq ol-

9. SSRİ MDHTA, f.349, s.3, s.v. 3395.

Форштадт, расчлененный на геометрически правильные кварталы, еще не отражал преимуществ новой планировки. Степень застроенности кварталов была минимальной. Это объяснялось тем, что военные столкновения с Ираном не способствовали большому строительству в форштадте. Боевая готовность бакинской крепости к обороне всегда являлась первостепенной задачей, вплоть до окончательного присоединения Северного Азербайджана к России по Туркманчайскому договору 1828 года. Вот почему вопросы застройки форштадта возникали спорадически.

Схематический план 1810 года не был решен в деталях, и все же он являлся важной вехой в истории развития форштадта и стал дисциплинирующим градостроительным документом, но лишенным гибкости в отношении перспективы роста города[8]. При стремительном территориальном расширении города новая застройка размещалась на продолжении существующих улиц. Баку так и не имел перспективного генерального плана вплоть до конца XIX века; это характерно для дореволюционного градостроения.

Постепенно часть кварталов форштадта приобретала обжитой характер, в основном за счет беднейших слоев населения. По свидетельству французского путешественника Гамба, в 1820 году весь форштадт состоял из новых глинобитных построек.

К этому же времени относится и «Генеральный план Бакинской крепости с блислежащего около оной ситуации и с показанием существующего казенного и обывательского строения как в крепости, так и вне оной», составленный в 1822 году (обнаружен нами в ЦГВИА СССР)[9].

8. ЦГВИА СССР, ф. 15261, оп. 1, ед. хр. 1264.
9. Там же, ф. 349, оп. 3, ед. хр. 3395.

duğundan ona nə hərbi komendant, nə də Bakı qalası və forştadtın rəhbərliyi tərəfindən nəzarət olunmurdu. 1810 və 1822-ci illərin planları nizamlı surətdə tikinti işlərinin aparılması ilə yeni yaşayış rayonunun yaradılmasını nəzərdə tutsalar da, hər halda onların planlaşdırılmasında yarımçıqlıq, natamamlıq özünü göstərirdi. Bakının yeni rayonları öz plaşdırmasının nizamlılığı cəhətdən XIX əsrin birinci qərinəsinin Rusiya şəhərləri üçün səciyyəvi olan planlaşdırmanı xatırladırdı [139].

Forştadtın planlarının tərtibində həmin dövrün rus şəhərsalma mədəniyyətinin əsas prinsipləri nəzərə alınmamışdı. Bu prinsiplərə görə, qədim qalaların və yaşayış məntəqələrinin yanında Avropa tipli şəhərlərin salınması Baş planların tərtib olunması ilə müşayiət olunmalı idi [33]. Baş planlarda ərazinin tarixi və topoqrafik şəraiti, sahələrin zonalar üzrə bölgüsü, ictimai və ticarət mərkəzlərinin yerləşməsi, ictimai istifadə üçün yaşıllıqların salınması (bağ, bağça və parklar) və bu hissələr arasında əlaqənin qurulması nəzərə alınırdı.

XIX əsrin I qərinəsində Rusiyanın yeni şəhərlərinin əksəriyyəti bu cür planlaşdırma ilə təmin olunmuş və bunun əsasında həmin şəhərlərdə geniş miqyaslı şəhərsalma işləri aparılırdı[10].

Fonder Nonnenin 1898-ci ildə tərtib etdiyi, nöqsanlardan heç də xali olmayan, planlaşdırılma baxımından bitkinlikdən məhrum plana qədər Bakı üçün perspektiv şəhərsalma sxem və planları hazırlanmamışdı. Buna baxmayaraq fon der Nonnenin planı şəhərin sonrakı inkişafı üçün qiymətli şəhərsalma sənədi idi [179]. Bakı forştadtının inkişafının başlanğıc mərhələsində bu vəziyyət planlaşdırmada və bütünlüklə şəhər tikintisində özünü da-

10. Rusiya imperiyasının qanunlarının tam toplusu. SPb, 1839.

План 1822 года раскрывает ряд моментов формирования форштадта и характеризует его действительное состояние. В этом плане сохранены все планировочные особенности генерального плана 1810 года, но продолжена схема дугообразного расположения кварталов в отдалении от крепости за счет соблюдения широкой эспланады и привязки направления новых кварталов к абрису крепостных стен и бастионам.

Примечательно то, что на генеральном плане 1822 года зафиксирована существующая застройка форштадта, одновременно показано, насколько соблюдались красные линии новых кварталов, и отмечалось, что в новой части форштадта плотность застройки кварталов незначительная. Застройка все еще носила хаотический характер, и потому проектные линии кварталов и направления улиц не были соблюдены. Возможно, что часть застройки сохранялась еще от рабада и естественно вошла в границы новых кварталов; на это указывает ряд существующих и ныне домов с датами построек до 1806 года [37].

Такая преемственность экономически была оправдана, но не очень соблюдалась, поскольку новый район города, по тем временам значительно удаленный, не контролировался ни военным комендантом, ни управляющим бакинской крепостью и форштадтом. Планы 1810 и 1822 годов, хотя и фиксировали появление района новой регулярной застройки, все же отразили лоскутный характер ее планировки. Новые районы Баку по своей регулярности напоминали планировку, характерную для городов России первой трети XIX века [139].

ha qabarıq göstərirdi. Bakının ərazisinin genişlənməsi Baş memarın olmamasından irəli gələn kortəbiiliklə, nizamlı məhəllələrin düzbucaqlı şəbəkəsi formasında davam edirdi.

Mahiyyət etibarı ilə, "Bakının Baş planı" adlandırılan 1822-ci ilin planı əlavə düzbucaqlı məhəllələrin yaradılmasını təyin edirdi. Bu planın tərtibinə qədər forştadt şəhər rayonunun yaradılmasının ilkin mərhələsinə şahidlik edirdi və bu rayon öz yüksək ustalıqla inşa olunmuş qiymətli memarlıq abidələri ilə şəhərin ən mühüm guşəsinə çevriləcəkdi. Hələlik isə gömrük idarəsi, komendant evi, zabit və əsgər kazarmaları, ticarət və sənətkarlıq cərgələri, karvansaralar, o dövrün yeknəsəq feodal Bakısına özünəməxsusluq və ifadəlilik qatan minarəli şəhər və məhəllə məscidlərindən ibarət İçərişəhər şəhər həyatının cazibə mərkəzi olaraq qalırdı.

Qalanın 1826-cı ildə iki ay boyunca keçmiş Bakı xanı Hüseynqulu xanın qoşunları tərəfindən mühasirədə saxlanılması forştadt və ətraf kəndləri xarabaya çevirdi, qala daxilindəki şəhər həyatının gərginliyini xeyli artırdı. Viran qalmış məntəqələrin sakinləri qala divarları arxasında gizləndilər. Bu qala əhalisinin sayının artması ilə nəticələndi. Müdafiə istehkamları vasitəsilə düşmən hücumlarından qorunmayan forştadtın ərazisi bu cür narahat bir dövrdə məskunlaşma üçün təhlükəli idi. Forştadtın Hüseynqulu xan tərəfindən talan edilməsindən qorxuya düşən sakinlər qalanı yaşayış üçün daha etibarlı yer sayır, onun istehkamları, dərin xəndək və torpaq bəndlə əhatə olunmuş uca, qülləli möhkəm daş divarları arxasında özlərini tam təhlükəsiz hiss edirdilər.

Bakı qalası istər coğrafi mövqeyinə, istərsə də fortifikasiya göstəricilərinə

При составлении планов форштадта не были приняты во внимание основные принципы русского градостроительного искусства того времени, при которых возведение у старых крепостей и населенных пунктов городов европейского типа должно было сопровождаться составлением генеральных планов [33]. Генпланы разрабатывались с некоторым учетом местных исторических и топографических условий, зонирования территорий, местоположения общественного и торгового центров, зеленых насаждений общественного пользования (садов, скверов, парков) и установления взаимосвязей между этими частями.

Подобными планами в первой трети XIX века были обеспечены многие новые города России, в которых на этой основе проводилось широкое городское строительство[10].

Перспективные градостроительные схемы и планы для Баку не создавались вплоть до так называемого фондерноновского, составленного лишь в 1898 году и не лишенного недостатков: в частности, он страдал планировочной незаконченностью. Тем не менее этот план стал ценным градостроительным документом для последующего развития города [179]. Такое положение в начальной стадии роста бакинского форштадта сильно отразилось на планировке и застройке города в целом. Фактически Баку продолжал территориальное расширение без участия архитектора-градостроителя, стихийно, в рамках прямоугольной сетки регулярных кварталов.

По существу, так называемый генеральный план Баку 1822 года санкционировал возникновение дополни-

10. Полное собрание законов Российской империи. СПб, 1839.

görə, Zaqafqaziyanın bu bölgəsinin ən yaxşılarından biri idi. Divarları boyu yerləşdirilmiş mis və çuqun top batareyaları sayəsində Bakı qalası demək olar ki, alınmaz idi. Habelə Xəzərin çılğın suları durmadan qalanın divarlarını döyəcləyirdi. Qalanı xarici aləmlə iki qapı - əsgərlərin sayıqlıqla keşiyində durduqları Şamaxı və Salyan darvazaları bağlayırdı. Bu cür müdafiə sisteminə malik yerə kənardan qəfil hücum təşkil etmək qeyri-mümkün idi. Axşam hava qaralanda darvaza ağzındakı taxta körpülər qaldırılır, qapılar bağlanır və şəhər yuxuya gedirdi [37].

Türkmənçay müqaviləsinin imzalanmasından sonra yeni sosial-iqtisadi və siyasi şəraitdə dinc tikinti işləri başlandı. Beləliklə, Azərbaycan kapitalizm quruluşu mərhələsinə qədəm qoydu. Bu şəhərlərin böyüməsinə təkan verdi. Həm də onların tikintisində tamam fərqli bədii-memarlıq çalarlarına malik yeni növ binalardan istifadə olunurdu.

Bakı qalası inzibati və ticarət mərkəzi kimi forştadtın böyüməsinə mane ola bilmirdi. Məhəllələrin düzbucaqlı şəbəkəsi, böyüyən şəhər rayonunun geniş, işıqlı və havası təmiz küçələri forştadtın inkişaf perspektivlərini təsdiqləyirdi.

Bakı Xəzər dənizində ən yaxşı liman şəhəridir. Rusiya ilə yaxşı ticarət münasibətlərinə malik olan İran şəhərlərinə gedən yol buradan başlayırdı. Xəzər dənizində əsas ticarət məntəqəsi olan, duz və neft ehtiyatları ilə zəngin olan Bakı Quba, Şamaxı və Muğan bölgələrinin əhalisi üçün cazibə mərkəzinə çevrilmişdi. Əhalinin artmasının təbii nəticəsi kimi, forştadtın böyüməsi hesabına şəhərin ərazisi də genişlənirdi: 1807-ci ildə Bakı qalasında 500 ev vardısa, 1832-ci ildə forştadt da daxil olmaqla qalada kameral hesablamalara görə 1358 ev qeydə alınmışdı [111]. Bu məlumatlar forştadtın tikinti sıxlığı haqqında təsəvvür yaratmağa imkan verir;

тельных прямоугольных кварталов. Ко времени составления этого плана форштадт переживал начальную стадию развития городского района, которому впоследствии суждено было стать важнейшим районом города с отлично выстроенными и ценными в архитектурном отношении сооружениями. А пока что центром протяжения городской жизни продолжала оставаться крепость с таможней, комендантским домом, офицерскими и солдатскими казармами, торговыми и ремесленными рядами, караван-сараями, городской и квартальными мечетями с минаретами, силуэты которых придавали специфику и выразительность монотонной феодальной застройке Баку того времени.

Напряженность городской жизни внутри крепости усилилась после двухмесячной осады крепости в 1826 году войсками бывшего бакинского правителя Гусейн Кули-хана, опустошившего форштадт и прилегающие деревни. Жители разоренных мест укрывались за стенами крепости, что привело к увеличению ее населения. Территория форштадта, легко доступная нападению противника и не прикрытая оборонительными сооружениями, представляла опасную зону для заселения в то беспокойное время. Жители, напуганные разорением форштадта Гусейн Кули-ханом, считали (и впоследствии) более надежным жить в крепости, под защитой ее высоких и крепких каменных стен с башнями, бастионами, окруженными к тому же глубоким рвом и земляным валом.

Бакинская крепость в этой зоне Закавказья являлась одной из лучших и по географическому положению, и по фортификационным данным. Усиленная батареями медных и чугунных пушек по всей линии крепостных

o, öz sahəsinə görə qalanın ərazisini arxada qoyaraq şərq istiqamətində inkişaf meylinə malik idi.

Forştadtın böyüməsini müşahidə edərək onun mühacir üçün nə qədər cəlbedici olduğunu nəzərə alan qəza rəhbərliyi bu ərazinin nizama salınması və qala əhalisinin bir hissəsinin forştadta köçürülməsi yolu ilə qalada əhalinin sıxlığını müəyyən qədər azaltmaq qərarına gəldi. Bəzi sakinlər köçürülmə təklifini məmnuniyyətlə qəbul etdilər. Çünki tikinti üçün torpaq sahələri demək olar ki, havayı, "şəhər büdcəsinə cüzi miqdar ödəniş qarşılığında" verilirdi[11].

Forştadtın məhəllə artırma prinsipi üzrə məhdud planlar əsasında böyüməsi şəhər planlaşdırmasının tələblərinə cavab vermirdi və onun düzgün inkişafını ləngidirdi, hərçənd ev tikmək istəyənlərin sayı çox idi. Bir sözlə, Bakı "yalnız planın təsdiqi nəticəsində öz yarıuçuq dağıntılarından qurtulub gözəl şəhərə çevrilər və liman şəhəri adını daşımağa həqiqi mənada haqq qazana bilər"[12].

1843-cü ildə Bakının növbəti Baş planının tərtibinə kimi şəhərin sahəsi 1832-ci il tikintisi ilə müqayisədə küçələri nəzərə almasaq əhəmiyyətli dərəcədə artaraq, 46 hektara çatmışdı. Şəhərin intensiv şəkildə böyüməsi qalanın öz müdafiə əhəmiyyətini itirməsi və ticarət fəaliyyətlərinin qaynar nöqtələrinin tədricən forştadtın geniş məhəllələrinə köçməsi dövrü ilə eyni vaxtda baş verirdi. Bunu 1842-ci ildə Bakıda olmuş görkəmli səyyah İvan Nikolayeviç Beryozin də müşahidə etmişdi. O yazırdı "Bura: forştadt şəhərdən daha genişdir, küçələr enlidir, uçuq-sökük evlər yoxdur, bəzi evlər bağçalarla bəzədilmişdir" [25].

11. SSRİ MDHTA, f. Qafqaz komitəsinin. Bakı qəzasının vəziyyəti haqqında hesabat. 6 aprel 1842-ci il, vərəq 13.
12. Oradaca.

стен, она была почти неприступной. К тому же у ее подножия неустанно бились беспокойные волны Каспия. С внешним миром крепость связывали двое ворот - Шемахинские и Сальянские, находившиеся под неусыпным контролем солдат. Внезапное нападение извне при такой системе обороны исключалось: «С вечерней зари поднимались деревянные мосты у ворот, ворота запирались и город погружался в сон» [37].

После подписания Туркманчайского договора началось мирное строительство в новых социально-экономических и политических условиях: Азербайджан вступил в стадию зарождения капитализма. Это способствовало росту городов, причем в их застройке использовались новые типы зданий иной архитектурно-художественной окраски.

Бакинская крепость как административный и торговый центр не могла служить препятствием к расширению форштадта. Прямоугольная сетка кварталов, широкие, полные света и воздуха улицы развивающегося городского района подтверждали перспективность роста форштадта.

Баку - лучший порт на Каспийском море. От него начинались пути в богатые персидские города, торговавшие с Россией. Являясь узловым торговым пунктом на Каспии, богатый солью и нефтью в окрестностях, Баку стал притягательным центром для пришлого населения - выходцев из Кубы, Ширвана и Мугани. Увеличение населения, естественно, приводило к росту городской территории за счет расширения форштадта: «В 1807 году ... в крепости Баку считалось 500 домов, а в 1832 году, при камеральном

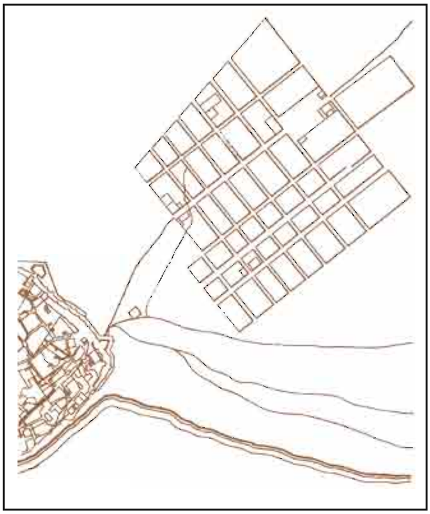

Bakı qalasının yaxınlığında forştadın layihəsi, Baş plan, 1833-cü il.

Проект форштадта при бакинской крепости. Генплан. 1833 г.

Qalanın müdafiə əhəmiyyətinin azalması ictimai təzahürlərdə də özünü göstərirdi. Qala divarlarının cənub-qərb küncündəki boş sahədə bağ salınmışdı (köhnə ağacların əsasında). Şəhərin başçısı yazırdı: "O dövrdə, yəni, Bakının qəza şəhəri olduğu və şəhər əhalisinin bütünlükdə qalada cəmləşdiyi vaxtlarda iki qala divarı arasındakı boş ərazi hərbi idarə tərəfindən mühafizə olunurdu. Orada şəhərin o zamankı az saylı əhalisinin istirahət etdiyi ağac və kolluqlarla bəzədilmiş xiyaban var idi[13].

Esplanada hüdudlarında bir neçə məhəllədən ibarət tikililərin meydana gəlməsi şəhərsalmaya və forştadtın formalaşmasına olan tələbatın artması kimi qiymətləndirilə bilər. 1845-ci ilin planında gələcəkdə şəhər planlaşmasının əsasını təşkil edəcək yeni şəhərsalma elementləri öz əksini tapmışdır. Bunu forştadtın baş magistral xətti Bazar küçəsinin (hazırkı H.Hacıyev) timsalında görmək olar. Bu küçə cənubda birbaşa

13. Bakı sovetinin arxivi, f. tikinti şöbəsi üzrə BDU, bağlanma IV, s.v. 32a, vərəq 13.

описании, в крепости с форштадтом 1358 домов» [111]. Эти сведения дают возможность представить плотность застройки форштадта; он по своей площади превосходил территорию крепости и имел тенденцию роста в восточном направлении.

Наблюдая за ростом форштадта и учитывая его притягательную силу для поселенцев, уездное начальство приходило к мысли о необходимости урегулирования этой территории и в какой-то степени разуплотнения крепости путем выселения части жителей в форштадт. Предложение о переселении было охотно принято некоторыми жителями ввиду предоставления участков земли для построек почти бесплатно: «за уплатою только самых незначительных процентов в пользу городских доходов»[11].

Рост форштадта по лоскутным планам дополнительных кварталов не удовлетворял минимальным планировочным требованиям и задерживал правильное его развитие, хотя охотников строиться было много. Следовательно, Баку «с утверждением плана возникло бы из своих полуразвалин в другом лучшем виде и показалось бы более достойного названия портового города»[12].

В 1843 году, ко времени составления очередного генерального плана Баку, форштадт, по сравнению с застройкой 1832 гола, значительно вырос и площадь его без улиц исчислялась в 46 га. Интенсивный рост города совпал с периодом, когда крепость потеряла оборонное значение и центр притяжения торговой деятельности постепенно перемещался в просторные кварталы форштадта. Это заметил известный пу-

11. ЦГИА СССР, ф. Кавказского комитета. Отчет о состоянии Бакинского уезда. 6 апреля 1842 г., л. 13.
12. Там же.

yolla Şamaxı qapılarına birləşir, şimalda isə Şamaxı yolunun keçdiyi meydanda bitirdi. Beləliklə, 1840-cı illərdə bu yol magistrala çevrildi. Ondan ayrılan Abşeron yollarının kəsişmə nöqtəsində isə sonralar Poçt meydanı (hazırkı Füzuli) adlandırılacaq meydan tikildi.

Forştadtın planlaşdırılması mükəmməllikdən uzaq olsa da, şəhərin inkişafı üçün mühüm şəhərsalma əhəmiyyətinə malik idi. O, həcm və məkan quruluşuna görə ilkin formalaşma dövrünü keçirdi, bu isə bir-iki mərtəbəli evlər, həmçinin karvansaralar, hamamlar, ticarət cərgələri və anbarların timsalında aydın nəzərə çarpırdı. Həmin bölgədə şəhər rəhbərliyinin fikrincə, sözügedən dövrdə forştadtın böyüməsinə maneçilik törədən dövlət binaları və hərbi tikililər yerləşirdi. Həmin tikililər şəhərin şərq hissəsindəki (rayonun Qoqol və Şors küçələri) karantin idarəsi, cənubda isə əsgər kazarmaları idi.

Bəzi dövlət binaları forşdadtdakı xanlara məxsus tikililərin yerində inşa olunurdu. Bəzi hallarda isə köhnə binalardan yeni təyinatı üzrə istifadə olunurdu. Şamaxı darvazası ilə Poçt meydanının kəsişməsində yerləşən Kazak postu, poçt məntəqəsinin binası yaxınlığındakı o vaxtlar donanma sarayı adlandırılan donanma heyətinin yerləşdiyi ikimərtəbəli karvansara (K.İsmayılov, ev 30) forştadtın qədim tikililərindən olub, şəhər Bakı qalasının yaxınlığında forştadtın layihəsi. Baş plan, 1833-cü il tarixinin xan dövrünə aid edilirdilər.

Forştadtın geniş məhəllə və küçələrini, rahat, asudə həyat şəraitini qalanın dar və ensiz küçələrindən (digər tərəfdən qalanın daimi nəzarəti altında olan) üstün tutan tacir, sənətkar, xırdavat alverçilərinin axını nəticəsində şəhərin məskunlaşdırılmış ərazisi ge-

тешественник Иван Николаевич Березин, побывавший в Баку в 1842 году. Он писал, что здесь, в форштадте, «больше простору, чем в городе, улицы широкие, дома не в развалинах, изредка украшены садами» [25].

Ослабление оборонного значения крепости подтверждалось и в явлениях общественного порядка - свободная площадь между крепостными стенами в юго-западном углу была превращена в сад (на основе старых насаждений). «В то время,- писал городской голова,- когда Баку был еще уездным городом и когда все городское население сосредотачивалось в одной лишь крепости, промежуток между двумя крепостными стенами был оберегаем военным ведомством и в нем была большая с деревьями и кустарниками аллея, служившая местом прогулок для небольшого в то время населения»[13] города.

Появление в черте эспланады застройки в виде нескольких кварталов также можно рассматривать как симптом возросших требований городского строительства и формирования форштадта. На плане 1845 года зафиксировано зарождение градостроительных элементов - основных узлов, которые впоследствии составят основу городской планировки. Это уже четкое направление главной магистрали форштадта - Базарной улицы (ныне ул. Гаджиева), связанной прямой дорогой с Шемахинскими воротами на юге, а на севере заканчивающейся площадью, через которую проходил Шемахинский тракт. Таким образом, уже в 1840-х годах тракт превратился в магистраль, а узел сходящихся с ним апшеронских дорог подкрепился

13. Архив Баксовета, ф. БГУ по строительному отделению, связка IV, ед хр. 32а, л. 13.

Bakı ərazisinin mərhələlər üzrə inkişafı
Развитие территории Баку по периодам

A. Tikinti sahəsinin artımı *А. Рост площади застройки*			*B. Tikili sayının artımı* *Б. Увеличение числа строений*			
Dövr Период	Sahə ha Площадь га	Faiz Процент	Cəmi Всего	Yekun faizi Процент к итогу	Yaşayış binaları Только жилых	Yekun faizi Процент к итогу
1843-cü ilə kimi До 1843 г.	63,7	9,2	3378	16,9	3049	18,6
1843-1878-cü illər 1843-1878 гг.	110,1	16,2	3736	19,0	3137	19,1
1878-1900-cı illər 1878-1900 гг.	361,8	52,4	9282	46,9	7578	46,4
1900-1914-cü illər 1900-1914 гг.	153,3	22,2	3433	17,2	2551	16,9
Yekunu Итого	688,9	100	19829	100	16315	100

nişləndi. Rusiyanın ərazi vahidinə çevrilməsindən (1806-cı il) I Dünya Müharibəsinin başlanmasına kimi şəhərin intensiv surətdə davam edən inkişafını onun ərazisinin müxtəlif hissələrində aparılan tikinti işləri ilə əlaqədar olaraq dörd mərhələ üzrə nəzərdən keçirmək olar: 1843, 1843-1878, 1878-1900, 1900-1914-cü illər [163]. Lakin şəhərin inkişafı cədvəldə aydın göstərildiyi kimi qeyri-müntəzəm xarakter daşıyırdı.

1843-cü ili şəhərin inkişafında yeni mərhələ hesab etsək də, Bakının quberniya mərkəzinə çevrilməsindən (1859) əvvəlki dövrü də unutmaq olmaz. Çünki həmin dövr bu prosesdə müsbət irəliləyişlərlə əlamətdar olmuşdur. Həm də bu çətin şəraitdə, Baş plansız həyata keçirilmişdir.

XIX əsrin 40-cı illəri ilə müqayisədə 50-ci illərin əvvəllərində Bakının yeni rayonunda şəhər tikintisində canlanma nəzərə çarpmağa başladı. Qala strateji və müdafiə obyekti kimi öz rolunu itirsə də, inzibati mərkəz kimi qalmaqda davam edirdi. Burada təkcə dövlət binaları və dükanlar deyil, müxtəlif idarə

площадью, позднее названной Почтовой (ныне пл. Физули).

Если не совершенная еще планировка форштадта стала приобретать важное градостроительное значение для развития города, то объемно-пространственная структура находилась в стадии становления и представлена была одно-двухэтажной жилой застройкой, а также караван-сараями, банями, торговыми рядами и складами. В той же зоне размещались казенные и военные сооружения, которые, по признанию властей, на данном этапе стали препятствием для расширения форштадта. Это, в основном, карантин на восточной окраине города (район улиц Гоголя и Щорса), а на западе - солдатские казармы.

Некоторые казенные здания в форштадте возводились на местах ханских построек. В ряде случаев старые строения использовались по новому назначению. Казачий пост, расположенный на стыке Шемахинской дороги и Почтовой площади, здание почтовой станции, рядом двухэтажный

məmurlarının və varlıların şəxsi mülkləri yerləşirdi. Forştadt "düz küçə və məhəllələrə bölünmüşdü, bir çox yerlər hələ tikilməmişdi" [164]. Qala öz sərhədlərindən qırağa çıxmağa başlamışdı.

Qala qarşısındakı boş sahil zolağı (eninə 10 metrdən çox) gəmilərlə gətirilən taxta-şalban və poçt gəmilərində işlədilən daş kömür üçün anbar kimi istifadə edilməklə yanaşı, həm də qayıqların və "Bakinka" adlanan orta həcmli gəmilərin hazırlanması üçün tərsanə rolunu oynayırdı [164]. Gömrük idarəsinin qarşısında malların boşaldılması, yüklənməsi kimi əməliyyatların aparıldığı Tacir körpüsü, qalanın divarlarının cənub tərəfində daha böyük Salyan körpüsü yaradılmışdı.

Beləliklə, əvvəllər bir neçə körpü və tövlələrin olduğu, demək olar ki, heç istifadə olunmayan sahil boyu zolaq şəhər əhəmiyyətli ticarət-anbar zonasına çevrildi. Bakının iri sənaye mərkəzinə çevrilməsindən sonra şərq istiqamətində bütün sahil boyu gəmilərin yan alması üçün körpülər inşa edildi. Bununla da yerli əhalinin dənizə çıxış yolu bağlanmış oldu. 1850-ci illərdə sahil zolağının şərq hissəsi sıx qamışlıqlardan və ov quşlarının məskən saldığı bataqlıqlardan ibarət idi [195].

Birbaşa Qala yaxınlığındakı yerlərdə ərazi dəyişiklikləri həyata keçirilirdi: forştadtın yeni məhəllələri ilə struktur əlaqələri inkişaf edirdi. Əhalinin şəhərin yalnız Qala divarları arasındakı ərazidən ibarət olduğu haqqında təsəvvürləri, eləcə də şəhərsalma haqqında köhnə ənənələr dağılmağa başladı; dar, xəlvət, yeknəsəq döngə və küçələr forştadtın geniş küçələri ilə əvəz olundu.

Qəza şəhəri Bakının planlaşmasının xarakteristikası və tikintisi üçün çox qiymətli və faydalı sənədlərdən biri də "1854-cü ildə təbii şəkildə menzula vasitəsilə çəkilmiş Bakı qalası, forştadt və onun Kontr-eskarpdan 2,5-dən 3

караван-сарай, занятый флотским экипажем, или, как тогда говорили, флотским двором (ул. К. Измайлова, д. 30), являлись старыми постройками форштадта и относились к ханскому периоду жизни города.

Непрерывный рост населения за счет притока купцов, ремесленников, мелких лавочников и др., предпочитавших тесным и узким улочкам крепости (к тому же еще в условиях контроля со стороны гарнизона) просторные кварталы, широкие улицы и безнадзорные свободные условия проживании в форштадте, способствовал расширению заселяемой территории города. Интенсивный рост Баку со времени присоединения к российским владениям (1806 г.) и до начала первой мировой войны (1914 г.) пережил четыре этапа, относящихся к территориальной застроенности города, а именно: до 1843, 1843-1878, 1878-1900, 1900-1914 года [163]. Но развитие города протекало неравномерно, что ясно отражено в таблице (см. с. 16).

Если 1843 год можно считать началом нового этапа развития города, то время же, предшествовавшее превращению Баку в губернский центр (1859 г.), знаменовало скачок в этом процессе, причем в сложных условиях, без разработанного генплана.

По сравнению с 40-ми годами, в начале 50-х годов XIX века стали заметны градостроительные сдвиги в новом районе Баку. Как стратегический и оборонный объект крепость потеряла свое значение, однако она оставалась административным центром, так как здесь помещались не только казенные здания и лавки, но и все лучшие частные дома чиновников разных управлений и богатых граждан. Форштадт разбит был на правильные улицы и кварталы, хотя многие места еще не были застрое-

Bakı qalası və forştadın Baş planı. 1854-cü il.

Генплан крепости Баку с форштадтом. 1854 г.

verstə qədər olan məsafədə olan yerlərlə birlikdə Baş planı" idi[14]. Mövcud planlaşmanın məzmun dolğunluğu baxımından daha inandırıcı olan bu plan məhəllələrin tikilmə dərəcəsini göstərərək forştadtın artıq mövcud olan hissələrinin inkişaf və tendensiyalarının ümumi istiqamətini təyin etmək imkanı yaradırdı.

Həmin dövrdə forştadtın sahəsi İçərişəhər qalasının (21,5 hektar) ərazisini geridə qoyaraq 64 hektara çatmışdı. Yaranmaqda olan şəhər orqanizminin üstünlüyü təkcə bu əlamətlərə görə müəyyənləşmirdi. Tamamilə yeni şəhərsalma strukturu formalaşırdı; başqa

ны» [164], крепость также стала «выползать» из своих границ.

Свободная береговая полоса перед крепостью (более 10 м в поперечнике) служила складом «привозимого на судах леса и каменного угля для почтовых пароходов, равно как верфью для постройки лодок и средней величины морских судов, называемых бакинками» [164]. Напротив таможенного управления появилась Купеческая пристань, на которой проводились операции по погрузке и выгрузке товаров, а на южном углу внешней крепостной стены была сооружена более крупная Сальянская пристань.

Таким образом, береговая полоса с пристанями и сараями, ранее фактически не использовавшаяся, начала осваиваться как торгово-складская территория городского значения. После превращения Баку в крупнейший промышленный центр пристани заняли не только этот участок берега, но протянулись далеко на восток, не оставив городскому населению доступа к морю. В 1850-х годах вдоль набережной на восток еще «тянулись болота, заросшие тростником, где водилось много различной дичи, привлекавшей к себе охотников [195].

Началось территориальное преобразование в зоне, непосредственно прилегавшей к крепости; развивалась ее структурная связь с новыми кварталами форштадта. Ломалось привычное представление населения о замкнутости города внутри крепостных стен, разрушались старые традиции домостроения; глухие монотонные улицы и переулки крепости уступали место просторным улицам форштадта.

Очень ценным и полезным для характеристики планировки и за-

14. SSRİ MDHTA, f. 349, s.3, s.v. 3479.

qala şəhərlərlə müqayisədə feodal Bakının potensial inkişaf imkanlarının üstünlüyü danılmazdır [43].

Qəbul edilmiş sxem çərçivəsində qalaraq əvvəllər düzbucaqlı planlaşma sistemi üzrə formalaşan forştadt sonradan mühüm dəyişikliklərə uğradı. O, sahil zolağı xəttindən, məkanın relyefindən, ərazisindən keçən və onu ölkənin başqa yerləri ilə əlaqələndirən yollardan asılı olaraq inkişaf edir, təkmilləşir və genişlənirdi. Bütün bunlar Bakının kapitalizm dövrünün şəhərləri üçün səciyyəvi olan özünəməxsus, fərdi cizgilərə malik memarlıq-planlaşmasını müəyyənləşdirən təbii şəhərsalma "xəlitəsi"ni təşkil edirdi. Hələlik qəza şəhəri Bakı məhəllələrin bölgüsü baxımından o qədər də qənaətbəxş olmayan, mərkəzin təyin edilmə əlamətlərindən məhrum planlaşma sxeminə malik idi [213].

Forştadt şəklini dəyişmiş bir orqanizm kimi öz sərhədlərindən çıxaraq ətraf yüksəkliklərin maili yamacları ilə yayılaraq 1 kilometr məsafəyə qədər geniş istiqamətdə artmışdı. Forştadtda məhəllələrin yerləşmə vəziyyəti onun şərq istiqamətlərə tərəf meylini göstərirdi. Məhəllələrin düzgün tikintisinə mane olan karantin forştadtın şərqdə ən ucqar hissəsi olaraq qalırdı.

Planlaşdırılmada forştadtın şərq hissəsinin şimal sərhədlərinin keçdiyi Balaxanskaya (indiki Basin) küçəsinin rolu forştadtı qərbdən şərqə tərəf kəsən Suraxanskaya (1 May) küçəsi ilə müqayisədə zəif işıqlandırılmışdır.

Forştadtın Bazar küçəsindən başlayan qərb hissəsi yığcam sahəyə malik idi və öz məhəllələri ilə Aşağı Dağlıq küçəsinə qədər gəlib çatırdı. Sonrakı hissələrdə məhəllələrin forması itirdi, şəhərin dağlıq hissəsinin tikintisi sistemsiz şəkildə səpələnmiş ayrı-ayrı mülk

стройки уездного Баку оказался «Генеральный план Бакинской крепости с форштадтом и окружающею местностию на разстоянии от Контрэскарпа от 2,5 до 3 верст. Сняты с натуры посредством мензулы в 1854 году»[14]. Этот наиболее убедительный по полноте содержания план существующей планировки раскрыл степень застроенности кварталов, что дало возможность определить общее направление развития и тяготения уже сложившихся частей форштадта.

Площадь форштадта к этому времени достигла 64 га, превышая территорию крепости - Ичэри-шэхер (21,5 га). Но не только этими данными определялось преимущество нового, складывающегося в иных исторических условиях городского организма. Формировалась совершенно новая градостроительная структура; превосходство и потенциальные возможности развития ее были очевидны по сравнению с крепостями-городами, к которым принадлежал и феодальный Баку [43].

Оставаясь в рамках принятой схемы, форштадт, формировавшийся вначале по прямоугольной системе планировки, в дальнейшем претерпел существенные изменения. Он развивался, дополнялся и расширялся в зависимости от очертаний береговой полосы, рельефа местности, дорог, которые пересекали его территорию и связывали с другими населенными пунктами страны, от источников сырья, размещения промышленности и других факторов. Все это в совокупности составило тот органический градостроительный «сплав», на основе которого формировалась архитектурно-планировочная структура Баку, - своеобразная, индивидуаль-

14. ЦГВИА СССР, ф. 349, оп. 3, ед. хр. 3479.

sahələrindən ibarət idi və xoşagəlməz görüntü yaradırdı. Buralar Bakının ən səliqəsiz və baxımsız hissəsi idi.

Forştadtın tikilmiş məhəllələrində küçələrin dəqiq şəbəkəsi müəyyənləşdirilmişdi: En istiqamətində Gimnaziya, Karantin, Aziatskaya Kamenistaya, Serkovnaya və Suraxanskaya küçələri; meridional istiqamətdə isə Persidskaya, Spassk, Bazar, Vorontsov, Erməni və Tatar küçələri.

Primitiv həyat şəraitinə baxmayaraq, küçələr forştadtın planlaşdırma quruluşuna şəhər planlaşdırmasının vacib elementi kimi daxil olmuş və sonralar də dəyişikliyə uğramamışdır. Bazar küçəsi əvvəlki kimi bu tikintinin mərkəzi oxu vəziyyətində qalırdı. Şamaxı quberniya mərkəzinə çevrildikdən sonra Bakının ona tabe vəziyyətə düşməsi Bazar küçəsinin əsas magistral yol kimi əhəmiyyətini daha da artırdı.

Bazar küçəsinin faktiki olaraq rəsmi magistrala çevrilməsi ilə əlaqədar o daha gediş-gəlişli yerə çevrilmişdi. Onun tikintisində ticarət müəssisələrinin (mağaza, karvansaralar) payının artması ilə əlaqədar dəyişikliklər baş verirdi. İçərişəhərdəki Şamaxı darvazalarından Cümə məscidinədək uzanan ticarət cərgələri şəhərin ticarət mərkəzi rolunu oynayır və öz sənət cərgələri və əsərlərini insanların gözləri qarşısında yaradan sənətkarları ilə şərq bazarının xaosu içində gəzişən səyyahları, o cümlədən A.Dümanı valeh edirdi. Lakin şəhərin işgüzar mərkəzi artıq forştadtın mərkəzi magistralı olan Bazar küçəsində qərarlaşmışdı.

Planlaşdırılmasına görə, o, Şamaxı, Şuşa şəhərlərinin küçələrini xatırladırdı, lakin xaraktercə Şamaxının əsas ticarət küçələrinə daha yaxın idi, tikintinin həcminə görə isə ondan xeyli geri qalırdı. Şamaxının üstünlüyü göz qabağında idi, çünki plansız tikilmiş Bakıdan fərqli olaraq Şamaxı artıq 1832-ci ildə tarixi

ная, с чертами, присущими крупным промышленным городам эпохи капитализма [213].

А пока что уездный город Баку имел планировочную схему, не совсем удачную по дробности кварталов, без каких-либо намеков определения центра. Форштадт как трансформирующийся организм выходил из своих первоначальных границ, расстилаясь по пологим склонам окрестных возвышенностей, и в широтном направлении протянулся на 1 км. В расположении кварталов в форштадте улавливается тенденция роста в восточном направлении.

По-прежнему самой удаленной частью форштадта на востоке оставался карантин, мешавший правильной застройке кварталов. Северная граница восточной части форштадта проходила по Балаханской (ныне Басина) улице, которая еще только намечалась, и ее роль, по сравнению с Сураханской (Первомайской) улицей, пересекавшей форштадт в направлении с запада на восток, была выражена в планировке слабо.

Западная часть форштадта от Базарной улицы представляла собой компактную зону и доходила своими кварталами до Нижней Нагорной улицы. Дальше форма кварталов терялась, отдельные участки владений выражали бессистемную застройку Нагорной части города, которая осталась самым неблагоустроенным районом Баку.

В застроенной массе кварталов форштадта определилась четкая сетка улиц: в широтном направлении - Гимназическая, Карантинная, Азиатская, Каменистая, Церковная и Сураханская; в меридиональном направлении -Персидская, Спасская, Базарная, Воронцовская, Армянская, Татарская.

Несмотря на примитивное благоустройство, улицы прочно вошли в

və coğrafi şəraitin nəzərə alındığı plan üzrə tikilirdi.

Qəza rəhbərliyi Bazar küçəsinin artan əhəmiyyətini nəzərə alaraq ona əyalət şəhərinin verdiyi imkanlar daxilində bir qədər təmtəraqlı görkəm verməyi qərarlaşdırdı. Forştadtın Şamaxı yolunun üstündə yerləşən əsas küçəsində xiyaban formasında ağaclar əkilmişdi. Ağac əkinini gələcəkdə qala divarlarına kimi davam etdirmək planlaşdırılırdı. Bakının 1854-cü ilə aid Baş planında Şamaxı darvazalarını forştadtın baş magistral yolu ilə birləşdirən xiyaban qeyd olunmuşdur. Bununla da, xiyaban forştadtın gələcəkdə şəhərin inzibati və işgüzar mərkəzi kimi təsdiq olunmasında həlledici rol oynadı.

Forştadtın qərb və şərq istiqamətlərində genişlənməsi Bazar küçəsinin davamındakı, Şamaxı yolu boyunca ərazilərin mənimsənilməsi hesabına davam etdirildi. Bu quberniya mərkəzi olan Şamaxı ilə əlaqələrin möhkəmləndirilməsi baxımından da vacib idi. Bazar küçəsi ilə həm ticarət, həm də poçt daşımaları həyata keçirilirdi. Yol boyu uzanan çoxsaylı karvansaralar az qala forştadtın hüdudlarını aşıb keçir, şimala Şamaxı küçəsi istiqamətində I Qanlı təpə VI Qanlı təpəyədək uzanırdı. Oralar həmin vaxtlar üzümlük və bağçalardan ibarət idi [37].

Şamaxı yolunun təbii istiqaməti Şamaxı və Quba küçələrinin kəsişməsində ətrafında yeni tikinti işlərinin aparıldığı yol ayrıcının əmələ gəlməsinə səbəb oldu. İdarə forştadtın yenidən salınan küçə və məhəllələrinin qırmızı xətlərini nizamlamamışdı. Qəza şəhəri Bakı üçün forştadtın inkişafının tənzimlənməsinə görə heç bir sxematik perspektiv plan tərtib olunmamışdı. Bunun nəticəsi kimi məhəllələrin düzbucaqlı şəbəkəsi demək olar ki, kortəbii inkişaf prosesində yolların istiqamətinə uyğunlaşaraq yeni şəkil alır, yeni şəhərsalma elementləri formalaşdırırdı.

планировочную структуру форштадта как важнейшие элементы городской планировки и в дальнейшем не претерпели особых изменений. Базарная улица по-прежнему занимала центрально-осевое положение по отношению ко всей застройке. В качестве главной магистрали ее значение еще более усилилось после того, как город Шемаха превратился в губернский центр, а Баку занял подчиненное положение.

В связи с тем, что Базарная улица фактически превратилась в официальную магистраль и стала более посещаемой и бойкой, в ее застройке произошли изменения за счет увеличения числа торговых заведений (магазины, лавки, караван-сараи). Торговые, так называемые Темные, ряды в Ичэри-шэхер, растянувшиеся от Шемахинских ворот до Джума-мечети, хотя и служили центром бакинской торговли и вызывали восхищение путешественников, в частности А. Дюма (отца), ремесленными рядами и мастерами, создающими свои произведения буквально на глазах у зрителей, разгуливающих среди хаоса восточного базара, однако деловой центр города был уже на Базарной улице - центральной магистрали форштадта.

Планировкой она напоминала улицы Шемахи, Шуши, но по характеру архитектуры приближалась к застройке главной торговой улицы Шемахи, значительно уступая ей в то же время по масштабу строений. Преимущества Шемахи были очевидны, поскольку в отличие от Баку, где форштадт застраивался полустихийно и не имел предварительно составленного генплана, Шемаха уже в 1832 году строилась по плану, учитывающему исторические и географические условия.

Возросшее значение Базарной улицы привлекло внимание и уездно-

Forştadtın bu tərz inkişafının planlaşdırma strukturunun əsas istiqaməti kapitalist Bakısının şəhərin özünəməxsus səciyyəvi xüsusiyyətlərini müəyyən etdi və nəticədə Böyük Bakının şəhərsalma fonduna daxil oldu [72].

Həmin dövrdə bütün istiqamətlərdə inkişaf edir, forştadtda ikiotaqlı yaşayış mənzilləri və karvansaralar tikilirdi. Esplanadada isə hələ tikinti işləri getmir, orada neft anbarları, duz mağazaları yerləşirdi. Anbarların yuxarısında esplanada boyunca xiyabanadək uzanaraq, Bazar küçəsi ilə Şamaxı darvazalarını birləşdirən qəbiristanlıqlar zolağı yerləşirdi.

Bazar küçəsi daxilində tənzimlənən Şamaxı yolu esplanadada şaxələnərək üç istiqamətə ayrılırdı. Onlardan biri Şamaxı qapılarından keçərək qalaya tərəf istiqamətlənir və ticarət cərgələrinin içərisindən keçərək dənizə çıxırdı. Digər ikisi isə Qalanın şərq və qərb tərəflərindən dolanıb keçirdilər.

Yolun şərq qolu 1870-ci ilin əvvəllərində duz dükanlarının olduğu yerdə bitirdi. Həmin yerdə sonralar gəmilərin təmiri üçün ellinq və sərnişinlər üçün körpü inşa olunmuşdu[15]. Duz dükanlarına aparan yol Mixaylovskaya küçəsinə çevrildi.

Yolun qərb qolu şərq qolu kimi dəniz sahilinə neft anbarlarının yerləşdiyi yerə açılırdı. Tədricən Nikolayevskaya və Sadovaya küçələrinə çevrilən bu qol dənizin lap yaxınlığında Salyan darvazasından Bayıla tərəf gedən yolla kəsişirdi. Bu yolların qovuşduğu yerdə 1858-ci ildə "Zaqafqaziya Ticarət Birliyi"nin daş anbarları tikilmişdi (Bu binada Azərbaycan Ensiklopediyasının redaksiyası yerləşir).

Forştadtın yeganə magistralının hər üç qolu dənizlə, sahillə sıx əlaqədə idi.

15. SSRİ MDHTA, f. 101, s.5, s.v. 5. Bakıda Martonov ellinqinin inşası haqqında. "Qafqaz və Merkuriy" gəmiçilik şirkəti, 1866-1869-cu illər.

го начальства, которое решило придать ей более или менее парадный вид, естественно, в рамках возможностей провинциального города. На главной улице форштадта, которая совпадала с трассой Шемахинской дороги, были насажены деревья в виде аллеи, которую хотели продолжить до самых крепостных стен. На генплане Баку 1854 года уже отмечена существующая аллея, связывавшая Шемахинские ворота с главной магистралью форштадта. Таким образом, аллея явилась заключительным звеном в признании за форштадтом будущего административного и делового центра города.

Развитие форштадта в западном и восточном направлениях пошло и по пути освоения земель на продолжении Базарной улицы - по Шемахинскому тракту. Это обусловливалось усилением контактов с губернским центром Шемахой. По Базарной улице шел не только торговый транспорт, но и почтовые грузы. Караван-сараи протянулись «чуть ли не сплошной цепью далеко за пределы форштадта, на севере от него по Шемахинской улице, начиная от современной 1-й Канни-тепинской до 6-й Канни-тепинской включительно, где в то же время кроме виноградников и бахчей ничего не было [37].

Естественное направление Шемахинской дороги вызвало образование развилки у Шемахинской и Кубинской улиц, по трассам которых пошла новая застройка. Администрация не регламентировала красные линии вновь создаваемых улиц и кварталов форштадта; для уездного Баку не было составлено хотя бы схематичного перспективного плана регулиро-

Esplanadanın məhəllələr üzrə bölgüsü zamanı onlar mərkəzin ümumi planlaşdırma quruluşuna müvəffəqiyyətlə daxil olmuş və qala ətrafının dairəvi magistralı kimi planın əsas tərkib hissələrindən birinə çevrilmişdilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, forştadtın genişləndirilməsi və inkişafı zamanı onun planlaşdırılmasına topoqrafik quruluşun bir çox ünsürləri birbaşa və dolayı təsir göstərirdi ki, bu da müəyyən dərəcədə şəhərin məhdud (calaq) planlarının tərtibi zamanı nəzərə alınırdı. Beləliklə tarixi topoqrafiyanın əsas rol oynadığı forştadt mərkəzinin relyefini əks etdirən plan forştadtın ümumi Baş plan üzrə inkişafından xeyli əvvəl müəyyən edilmişdi. Məkanın strukturunda edilən hər hansı pozuntu və dəyişikliklər qəza şəhərinin məhdud büdcəsinin qarşılaya bilmədiyi ağır məsrəflərə gətirib çıxarırdı.

"Şəhərin gəliri təxminən gümüş pulla 6000 manata yaxın idi. Şəhər xərcləri isə 4000 manat civarında idi; xərclərin əsas hissəsi şəhərdəki polis işçilərinin saxlanmasına sərf olunurdu. Şəhərdə və forştadta daimi sakinlərin ümumi sayı hal-hazırda 7431 nəfərə qədərdir..."– şəhərin maddi imkanlarının forştadın nizamlanması işinin həyata keçirilməsi üçün yetərsiz olduğuna diqqət çəkən K.F.Spasski Avtonomov bunları yazırdı [164].

Bakı qalasının hələ də müdafiə vəziyyətində saxlanıldığı dövrdə (əslində isə artıq müdafiə əhəmiyyətini itirmişdi) mülki təyinatlı inşaat işlərinin başlanılmasına dair məsələ qaldırılmamışdı. Lakin forştadtın ərazisinin böyüməsi, onun cənub-qərb hissəsində "Zaqafqaziya Ticarət Cəmiyyəti"nin daş anbarlarının tikilməsi, Esplanadanın şimal kənarlarında müəyyən pozuntulara yol verilməsi – bütün bunlar, şəhərlərin, o cümlədən Bakının inkişafı və abadlığın-

вания роста форштадта. Вследствие этого прямоугольная сетка кварталов в процессе полустихийного развития легко приспосабливалась к направлениям дорог, принимая те или иные очертания, образуя новые градостроительные элементы.

Именно этот путь роста форштадта как главное направление формирования планировочной структуры капиталистического Баку и определил характерные, присущие ему черты, вошедшие впоследствии в градостроительный фонд Большого Баку [72].

В то время как форштадт развивался по всем направлениям и застройка его постепенно пополнялась двухэтажными жилыми домами и караван-сараями, эспланада оставалась пока свободной от застройки и была отведена под нефтяные амбары и соляные магазины, уничтоженные в 1880-х годах. Выше амбаров почти сплошной полосой по эспланаде тянулись кладбища, оканчивавшиеся у аллеи, соединяющей Базарную улицу с Шемахинскими воротами.

Урегулированная в пределах Базарной улицы, Шемахинская дорога, выйдя на эспланаду, разветвлялась на три рукава. Один из них шел в крепость через Шемахинские ворота и, пробиваясь сквозь Темные ряды, выходил к морю, два других огибали крепость с востока и запада.

Восточный рукав подходил к морю, где еще в начале 1870-х годов стояли соляные магазины; здесь же впоследствии появились эллинг для ремонта судов и пассажирская пристань[15]. Дорога к соляным магазинам превратилась в Михайловскую улицу.

15. ЦГИА СССР, ф. 101, оп. 5, ед. хр. 5. О постройке Мартонова эллинга в Баку. Пароходное общество «Кавказ и Меркурий», 1866-1869 гг.

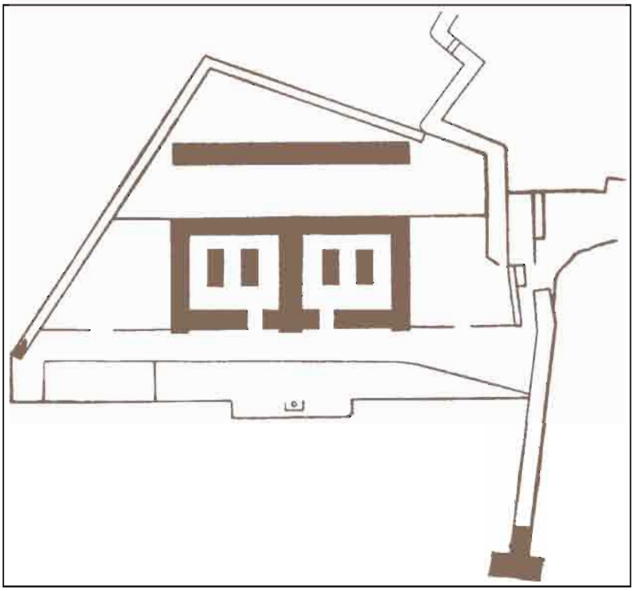

Bakı limanı binalarının təxmini yerləşmə planı. 1855-ci il.

Генплан предполагаемого размещения зданий бакинского порта. 1855 г.

da maraqlı olan Zaqafqaziya Vilayətinin Ali İdarəsinin diqqətindən kənarda qala bilməzdi.

Məhz buna görə də, Bakının quberniya mərkəzinə çevrilməsinə az bir vaxt qalmış Qafqaz Ordusunun Baş Qərargahı yenidən forştadtın planlaşdırılması haqqında məsələ qaldırdı. Bu onun planlaşdırılması və tikintisinin nizamlanması baxımından yeni bir başlanğıc ola bilərdi. "Lakin şəhər torpaqlarının bölgüsünə yaşayış məhəllələrinin planlaşdırılması ilə müqayisədə daha vacib və tələsik iş kimi baxılırdı" [37]. Torpaqların nizamsız bölgüsü forştadtın əlavə məhəllələrinin yerləşdirilməsi prosesini xeyli mürəkkəbləşdirirdi.

Bunu "Bakı şəhərinə məxsus bütün ərazilər ilə onun otlaq torpaqlarının sərhədlərinin planı" da təsdiqləyirdi[16].

Şəhər inkişaf etdikcə forştadtın ərazisi də genişlənir, əhalinin sayı bununla bərabər, Bakı şəhərinin Rusiya və İran

16. SSRİ MDHTA, f. 389, s.2, s.v. 2785.

Западный рукав, так же как и восточный, подходил к морю, где были расположены нефтяные амбары и соляные магазины. Этот рукав, со временем превратившийся в Николаевскую и Садовую улицы, почти у самого моря пересекался с дорогой, ведущей от Сальянских ворот к Баилову. На перекрестке этих дорог в 1858 году были выстроены каменные амбары «Закаспийского торгового общества» (в этом здании теперь размещается редакция Азербайджанской энциклопедии).

Все три рукава единой магистрали форштадта тесно связаны с морем, с набережной. При разбивке эспланады на кварталы они удачно вошли в общую планировочную структуру центра и легли в основу плана в виде кольцевой магистрали вокруг крепости.

Следует отметить, что при расширении и развитии форштадта на его планировку прямо или косвенно влияли многие элементы топографического порядка, что учитывалось в какой-то степени при составлении лоскутных планов города. Таким образом, ситуационный план центра форштадта, где историческая топография играла важную роль, был предопределен задолго до его развития в общем генеральном плане. Нарушения или изменения структуры местности приводили к дорогостоящим затратам, покрыть которые не могли незначительные доходы уездного города.

«Городские доходы простираются средним и круглым числом до 6 тысяч рублей серебром. Городские расходы ограничиваются 4-мя тысячами рублей серебром; главная статья расходов состоит в содержании чинов городской полиции. Общее число

arasındakı tranzit ticarət mərkəzi - liman kimi rolu artırdı. "Görünür elə buna görə də hələ 1839-cu ildə siyasi, tarixi və coğrafi nöqteyi-nəzərdən admirallığın Həştərxandan Bakıya köçürülməsi haqqında məsələ qoyulmuşdu" [150].

Limanın inkişafı ilə əlaqədar liman zonasının yaradılması ideyası irəli sürülmüşdür və 1855-ci il 22 fevral tarixində 1855-ci il 5 aprel tarixində təsdiq olunmuş "Bakı limanı binalarının nəzərdə tutulan yerləşdirilməsinin Baş planı" tərtib edilmişdir[17]. Dəniz İdarəsi Bakı limanı binalarının yerləşdirilməsi üçün ərazi təyini məsələsinə dar idarə nöqteyi-nəzərindən yanaşırdı. Bu plana baxış zamanı nəzərə çarpır.

Baş planın tərtibçiləri forştadtın bütün istiqamətlərdə genişləndirilməsini nəzərə almayaraq Qala və daş körpünü öz istinad məntəqələri kimi seçmişdilər. Liman üçün nəzərdə tutulan ərazi (İndi Azneftin binasının yerləşdiyi ərazi) mövcud tikinti və relyeflə razılaşdırılmış dəqiq sərhədlərə malik idi və buna görə də üçbucaq formasına yaxın idi. Limanın ərazisi bir tərəfdən birbaşa olaraq qalanın xəndəyinə, digər tərəfdən də dənizin içərilərinə kimi gedib çıxmış daş körpüyə bitişirdi.

Baş plana görə bu zona vahid bütöv təşkil edən bir-birilə əlaqəli üç paralel sahəyə bölünmüşdü. Onlardan birincisi kilsə, lazaret və kazarma üçün yerlər qeyd olunmuş ictimai mərkəzi təmsil edirdi. Limanın ictimai mərkəzinə məhdud sayda tikililər daxil idi. Onda bu sektorun ərazisini təşkil edən nə meydan, nə də yeknəsəq mənzərəni canlandıra biləcək yaşıllıqlar nəzərə alınmamışdı.

1855-1856-cı illərdə tikilməsi nəzərdə tutulmuş emalatxanalar və dükanlardan ibarət II Sənaye sektoru tamamilə başqa görkəmə malik idi. Liman qurğu

постоянных жителей в городе и на форштадте в настоящее время простирается... до 7431 души», - так писал К.Ф. Спасский-Автономов, раскрывая ограниченность возможностей города в урегулировании форштадта [164].

В тот период, когда крепость Баку считалась еще в состоянии обороны (в действительности же эта ее роль уже была утрачена), вопросы гражданского строительства не поднимались. Однако расширение территории форштадта, появление в юго-западной части каменных амбаров «Закаспийского торгового общества», некоторые нарушения северных границ эспланады - все это не могло долго оставаться без внимания высшей администрации Закавказского края, которая в какой-то степени была заинтересована в развитии и благоустройстве городов, в том числе и Баку.

Вот почему незадолго до превращения Баку в губернский центр Главный штаб Кавказской армии вновь поставил вопрос о распланировании форштадта, что положило бы начало урегулированию его планировки и застройки. «Однако, распланировка жилых кварталов оказалась менее срочным делом, чем межевание городских земель» [37], неупорядоченность которых затрудняла дополнительную разбивку кварталов форштадта.

Это подтверждал «План границ выгонной земли города Баку с принадлежащими ему всеми землями»[16].

По мере того как развивался город, расширялась территория форштадта, увеличивалась численность населения, возрастало и значение Баку как порта - центра транзитной торговли между Россией и Ираном.

17. SSRİ HDDMDA (Hərbi-Dəniz donanmasının mərkəzi dövlət arxivi), f. 326, s.1, s.v. 2122.

16. ЦГИА АзССР, ф. 389, оп. 2, ед. хр. 2785.

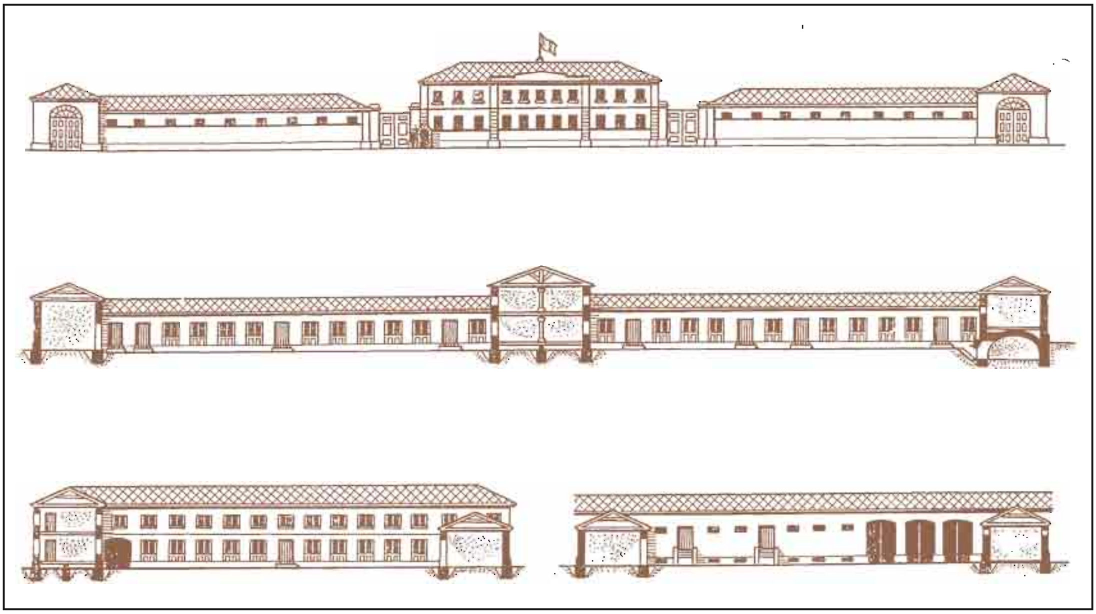

Bakı limanının fasad və kəsikləri. Layihə, 1855-ci il.

Фасады и разрезы зданий бакинского порта. Проект. 1855 г.

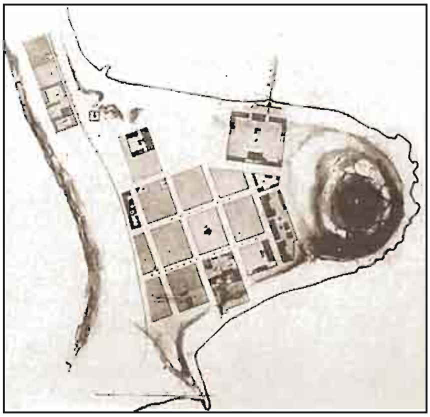

Bayılın planı. Mühəndis A.Tyurin. 1863-cü il.

План Баилова. Инженер А. Тюрин. 1863 г.

tikililərinin planı gecikmiş rus klassizmi ruhunda blok və korpuslar şəklində işlənmişdi. III sektoru gəmi çanağının qurulduğu yerlə birlikdə daşdan ibarət 378 metr uzunluğunda dəniz sahili təşkil edirdi. O, limanın istifadə edilən sahəsi idi. Bakı limanı binasının planı-

«Очевидно поэтому еще в 1839 году ставился вопрос о переводе из Астрахани в Баку адмиралтейства с политической, исторической и географической точки зрения» [150].

В связи с развитием порта была выдвинута идея образования портовой зоны и 22 февраля 1855 года составлен «Генеральный план предполагаемого размещения зданий Бакинского порта», утвержденный 5 апреля 1855 года[17]. Морское ведомство при выборе территории для размещения зданий бакинского порта руководствовалось узковедомственными интересами, что заметно при рассмотрении плана.

Крепость и каменная пристань были теми пунктами, на которые опирались составители генплана, не приняв во внимание расширение форштадта по всем направлениям. Предполагаемая территория пор-

17. ЦГАВМФ СССР, ф. 326, оп. 1, ед. хр. 2122.

nın həyata keçirilməsi məsələsi yubanırdı, sonra isə tamam yaddan çıxarıldı[18].

Dəniz idarəsi Daş körpü ərazisinin dəniz limanı vəzifələrinə tam uyğun gəlmədiyini nəzərə alaraq, geniş şəkildə müzakirə edilmiş bundan başqa dəniz qulluqçularına xidmət göstərəcək vahid bir rayonun yaradılmasını tələb edir və Qafqaz vilayət müdirliyindən şəhərin istifadəsiz otlaq torpaqlarından özününküləşdirməyə icazə verməsini xahiş etdi. 1858-ci ildə Bayıl burnundakı otlaq torpaqlarda admirallığın tikintisi üçün və Bayılda liman komandirinin məskunlaşmalı olan dəniz qulluqçuları üçün bostan yerlərinin planı təşkil olundu[19].

Həmin ildə Dəniz İdarəsi üçün ayrılmış ərazi tikinti meydançasına çevrildi. İşin sürətli gedişi nəticəsində qısa müddət ərzində Admirallığın və limanın ümumi konturları, həmçinin bilavasitə hərbi sakinlər üçün salınmış məhəllələrin forması aydın görünməyə başladı. Bununla da "neft bumu" dövründə şəhərin güclü inkişaf etmiş, müstəqil hərbi-inzibati və yaşayış rayonunun yaradılmasının əsası qoyulmuşdur.

Bu planda o diqqətəlayiqdir ki, planlaşdırmanın münasib həllinə nail olmaqdan ötrü şəhərdən uzaq olan ərazidə yeni rayonun yaranması zamanı məkanın relyefi, əvvəldən mövcud olan Bakıdan Bibiheybət istiqamətinə yol və sahil zolağı diqqətə alınmışdır. Onların məcmusu Bayılın əsas hissələrinin: admirallıqla limanın, inzibati-ictimai zonanın və tikilməkdə olan ərazinin zabit və matros kvartallarının dəqiq ayrılmış planını müəyyənləşdirdi.

Dar idarə maraqlarına əsaslanmasına və ümumşəhər ərazisindən qopuqluğuna baxmayaraq, yeni rayonun bu cür şərhi öz dövrünün müsbət şəhər-

18. SSRİ MDHTA, f. 95, s.18, s.v. 81. Bakı limanın yaranması və inkişafı tarixi. Bakı, 1901.
19. GSSR MDA, f. 7, s.1, s.v. 918, vərəq 8. Bayılov burunun Bakı şəhərinə birləşməsi haqqında. 1869-cu il.

та (современный район здания «Азнефть») имела четкие границы, согласованные с существующей застройкой и рельефом, благодаря чему она приближалась к форме треугольника. С одной стороны территория порта непосредственно примыкала к крепостному рву, а с другой - к сильно выдвинутой в море каменной пристани.

По генеральному плану эта зона была разбита на три параллельных взаимозависимых сектора, составляющих единое целое. Первый из них представлял собой общественный центр, где намечались места для церкви, лазарета и казарм. Общественный центр порта включал в свою структуру ограниченную номенклатуру сооружений; в нем не предусматривалось ни площади, которая организовала бы территорию данного сектора, ни зеленых насаждений, которые могли бы оживить однообразный пейзаж.

Второй, так называемый производственный, сектор с мастерскими и магазинами, предполагаемыми к постройке в 1855 и 1856 годах, выглядел совершенно иначе: был разработан план портовых сооружений в виде блоков корпусов в духе позднего русского классицизма. Третий сектор составляла каменная набережная с эллингом протяженностью 378 м. Он являлся эксплуатационной частью порта. Вопрос реализации проекта зданий Бакинского порта затянулся, а затем заглох[18].

Морское ведомство, приняв во внимание, что местность у Каменной пристани не совсем соответствовала задачам морского порта, которые рассматривались шире (т. е. не огра-

18. ЦГИА СССР, ф. 95, оп. 18, ед. хр. 81. История возникновения и развития Бакинского порта. Баку, 1901.

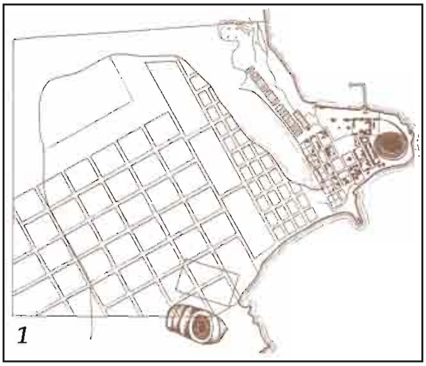

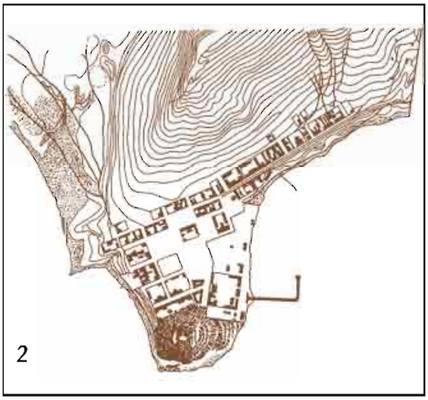

Bayılın planları. 1880-ci il (1) və 1890-cı il (2).

Планы Баилова. 1880 г. (1) и 1890-е гг. (2)

salma xüsusiyyətlərini əks etdirirdi. Bu liman rayonunun yaradılmasının əsası "Böyük knyaz Konstantinin Bakı limanında işləyən şəxslərə limanın sərəncamında olan sahədən torpağın kiçik hissələrlə verilməsinə icazə verdiyi vaxtdan başlanmışdı. Torpaq çox münasib şərtlərlə evlərin tikintisi və bağların salınması üçün verilirdi" [250].

Qəza şəhəri Bakının mövcudluğunun son illərində və hətta onun quberniya mərkəzinə çevrilməsindən sonra da Bayıl müstəqil şəkildə, forştadtın inkişafından asılı olmayaraq formalaşırdı.

6 aprel 1863-cü ilin "Bayıl burnundakı Bakı limanında tikilməkdə olan binaların yerləşdirilməsinin Baş planı"n-

ничивалась лишь функциональной стороной выполнения портовых операций), предполагало кроме этого создание целого района, обслуживающего морские чины, и попросило разрешения у кавказского краевого начальства на отчуждение неиспользуемых городских выгонных земель. В 1858 году был составлен «План выгонных земель на Баиловом мысе для постройки адмиралтейства и под огороды морских чинов, долженствовавшие быть населенными на Баилове, согласно плану, представленному командиром порта»[19].

В том же году территория, отведенная Морскому ведомству, превратилась в строительную площадку. При быстром темпе работ за короткое время стали вырисовываться общие контуры адмиралтейства и порта, а также формы кварталов, разбитые непосредственно за чертой военного поселения. Этим было положено начало образованию самостоятельного военно-административного и жилого района города, получившего сильное развитие в период «нефтяной горячки».

Примечательно в этом плане то, что при создании нового района на территории, удаленной от города, были приняты о внимание рельеф местности, существующая дорога из Баку в сторону Биби-эйбата и береговая полоса для оптимального решения планировки. Они в совокупности предопределили планировку Баилова с четкой дифференциацией его основных частей - порта с адмиралтейством, административно-общественной зоны и селитебной территории с офицерскими и матросскими кварталами.

Такой характер трактовки нового района, несмотря на узковедомствен-

19. ЦГА ГССР, ф. 7, оп. 1, ед. хр. 918, л. 8. О присоединении к городу Баку Баилова мыса. 1869 г.

da[20] yeni məskunlaşmış yerin mövcud vəziyyəti göstərilir və onun yarandığı 1858-ci ildən bəri formalaşmış xüsusiyyətləri açıqlanır. Bu plan müstəsna dərəcədə əhəmiyyətlidir. Bütün rayon ərazisi də daxil olmaqla Dəniz İdarəsi üçün ayrılmış sahənin planlaşdırılması limanın, məhəllələrin, ictimai-iaşə obyektlərinin, həmçinin mühəndis qurğularının tikintisi üçün yer müəyyən edilməklə əvvəlcədən həll olunmuşdu.

Bütün bunlar Bayılın gələcək inkişafı üçün böyük əhəmiyyətə malik olan planlı şəkildə təşkil olunmuş struktur yaratmışdı.

Bu Baş plan bir də ona görə qiymətlidir ki, o, Bayılın formalaşma tarixi haqqında təsəvvür yaradır və onun sonrakı inkişaf mərhələlərində planlaşdırmasının səciyyəvi xüsusiyyətini müəyyən etməyə imkan verir. "Bakı limanının tikintisi göstərilməklə, Dəniz İdarəsi üçün ayrılmış yerin 1880-ci il üzrə Baş planı" mühüm şəhərsalma sənədi idi. Bu planı Bayılın əvvəlki Baş planı ilə müqayisə etsək görərik ki, Dəniz İdarəsinin yeni ərazisinin planlaşdırılması Bibiheybət rayonu da daxil olmaqla 4 kv.km. sahənin mənimsənilməsini nəzərdə tuturdu. Yeni plana görə Dəniz İdarəsinin ərazisi məskunlaşma zonalarında tikinti üçün ayrılmış yerlərə, ictimai zonalara, həmçinin bağçılıq üçün yerlərə ayrılmışdı. Relyefin mürəkkəbliyi ucbatından yaşayış məhəllələri limanın əsas tikililərindən bir qədər aralıda yerləşdirilmişdi. Dörd sıralı düzbucaq formalı məhəllələr dənizə qədər gəlib çıxırdı. Dörd sıra uzununa küçələr sahilə doğru gedirdi. Çoxsaylı köndələn küçələr məskunlaşma zonası ilə kəsişirdi. Küçələr liman rayonundakı köhnə küçələrə nisbətən daha enli planlaşdırılırdı.

Yaşayış məhəllələri və bağçılıq üçün yerlər (sahildən Bayıl ərazisinin

20. SSRİ HDDMDA, f. 326, s.2, s.v. 98.

ные интересы и оторванность от общегородской территории, выражал положительные градостроительные идеи своего времени. Начало образованию этого портового района было положено со времени, когда «великий князь Константин разрешил производить небольшими участками раздачу земли из площади, находящейся в распоряжении порта, лицам, связанным со службой с бакинским портом: земля раздавалась под постройку домов и разведение садов на самых выгодных условиях» [250].

В последние годы существования уездного Баку и даже после его превращения в губернский центр Баилов складывался самостоятельно, вне зависимости от развития форштадта.

«Генеральный план расположения зданий строящегося Бакинского порта на Баиловом мысе» от 6 апреля 1863 года[20] фиксировал существовавшую ситуацию нового поселения и раскрывал те особенности, которые сложились ко времени ее возникновения - к 1858 году. Ценность этого плана исключительна: предварительно разработана планировка территории, отведенной Морскому ведомству для целого района с учетом определения места собственно порта, кварталов, предназначенных для застройки сооружениями общественно-бытового и жилого назначения, а также для инженерных сооружений. Все это вызвало к жизни организованную планировочную структуру, которая имела большое значение для дальнейшего развития Баилова.

Этот генеральный план ценен еще и тем, что он дал возможность представить историческое формирование Баилова со времени основания и определить планировочную харак-

20. ЦГАВМФ СССР, ф. 326, оп. 2, ед. хр. 98.

sərhədlərinə qədər) dar zolaqda ictimai mərkəz formalaşdırıldı. Lakin onun planılaşdırılması hələ işlənib hazırlanmamış, təkcə bazarın, meydanın və bağın tikintisi üçün məhəllələr müəyyənləşdirilmişdi. Mərkəzdən cənub-qərbə doğru bağlar üçün 213x213 m, yəni 41 hektardan çox kvadrat sahələr ayrılmışdı.

Bayılın yeni ərazilərinin məhəllələr üzrə bölgüsü planı mövcud məhəllələrin istiqamət sxemini təkrar edirdi. Onların paralelliyi (relyefin) məkanın quruluşu ilə uyğun gəlmir.

Bayılın planlaşdırılması eskiz səciyyə daşısa da, mükəmməl olmasa da onda Bakının sonrakı (1898-ci ilə kimi) planlarının işlənməsi zamanı nəzərə alınmayan bir sıra mühüm məsələlər irəli sürülmüşdür. Birincisi, bu layihələşdirilmiş ərazinin dəqiq zonalara ayrılması, ikincisi ictimai mərkəzin yaradılması, üçüncüsü bütün ərazinin memarlıq-məkan həllini təşkil edən şəhərin planında ilk dəfə olaraq yaşıl zona yaradılmasını nəzərdə tutan bağçılığın inkişafı üçün böyük sahənin ayrılması idi.

Bayılın sıx tikintisi Bakıya uzanan yollar boyu gedirdi və dənizə tərəf uzanırdı. Halbuki, Bayılın orta hissəsində boş yerlər və hətta tikilib qurtarmamış məhəllələr var idi. Tezliklə boş məhəllələrdə sakinlər üçün evlər və Dəniz İdarəsi üçün yeni binalar tikildi.

"Dəniz İdarəsinin qulluqçularına paylanması nəzərdə tutulan tikilmiş və sahələr üzrə bölünərək yenidən layihələşdirilmiş məhəllələrin işarələndiyi Bakı şəhəri yaxınlığındakı Dəniz idarəsinə məxsus Bayıl burnunun perspektiv planı" təxminən XIX əsrin sonunda Bayılın ərazisi Bakıya tərəf inkişaf etdiyi dövrdə tərtib olunmuşdur[21].

Sahələr üzrə bölünmüş layihələşdirilən yeni yaşayış məhəllələri möv-

теристику в последующие этапы его развития.

Важным градостроительным документом являлся «Генеральный план местности, отведенной Морскому ведомству с показаниями сооружений Бакинского порта за 1880 год». Сравнив его с предыдущим генпланом Баилова, можно увидеть, что проект планировки новой территории Морского ведомства предусматривал освоение площади около 4 кв. км, включая и район Биби-эйбата. По новому плану территория Морского ведомства была дифференцирована на селитебную и общественную зоны, а также места для садоводства. Жилые кварталы ввиду сложности рельефа разбиты с некоторым отступом от основной застройки порта. Прямоугольной формы кварталы в четыре ряда вплотную подходили к морю. Четыре ряда продольных улиц вели на набережную, а многочисленные поперечные улицы дробили селитебную зону; улицы планировались шире, чем существовавшие в районе порта.

Между жилыми кварталами и местами для садоводства (от набережной до границы территории Баилова) на узкой полосе разместился общественный центр. Однако его планировка еще не разработана, были определены только кварталы для строительства рынка, площади и сада. На юго-запад от центра разбиты крупные квадратные участки для садов размерами 213x213 м, т. е. больше 4 га.

План Баилова при разбивке кварталов новой территории повторил схему направления сложившихся кварталов. Строгая параллельность их расположения по отношению к старым явно не согласована со струк-

21. SSRİ HDDMDA, f. 326, s.1, s.v. 99.

cud planlaşdırma sxeminin davamı idi və burada küçə şəbəkəsinin istiqaməti qorunurdu. Ərazinin mürəkkəb relyefi məhəllələrin dənizə tərəf terras şəklində düzülməsini, yerləşdirilməsini müəyyən etdi.

Liman rayonu Bayılın mərkəzi olaraq qalırdı. Məskunlaşma ərazisi isə dik yamaclara yayılaraq şəhərə doğru inkişaf edərək öz sərhədlərindən çıxır, bitişik rayonlara qatışırdı.

Quberniya şəhəri - Rusiyanın ən iri sənaye mərkəzlərindən biri (1859-1920)

15 may 1859-cu ildə baş vermiş zəlzələ Şamaxını xarabaya çevirdi. Bununla əlaqədar olaraq Qafqaz canişini knyaz A.İ.Baratınski 1859-cu il iyunun 7-də Şamaxı hərbi qubernatoruna yazırdı: "Mən bütün quberniya müəssisələrinin Bakıya köçürülməsinin əhəmiyyəti haqqında düşünürəm. Şübhə yoxdur ki, bu şəhərin dəniz sahilində yerləşməsi, burada limanın mövcudluğu, Bakının gələcəkdə dəmir yolunun çıxış nöqtəsi olacağı kimi amillər sayəsində Bakı tezliklə mühüm liman şəhərinə çevriləcək, şəhərin əvvəlki yerində bərpası ilə bağlı şübhələri aradan qaldıraraq sakinlərə rifah və firavanlıq gətirəcək [198].

6 dekabr 1859-cu ildə II Aleksandrın fərmanı çıxdı: "1) İndiki Şamaxı quberniyasının müdiriyyəti və orada olan bütün quberniya müəssisələri Şamaxıdan Bakıya köçürülsün; 2) Bakı quberniya şəhəri dərəcəsinə qaldırılsın; 3) Şamaxı quberniyası bundan sonra Bakı quberniyası adlandırılsın" [198]. Beləliklə, məsələ Bakının xeyrinə həll edildi.

Lakin quberniya mərkəzinin Bakıya köçürülməsi bir sıra çətinliklərlə müşayiət olundu. Şəhər quberniya həyatının bir çox məsələlərinə hazırlıqsız idi. Quberniya idarəsi üçün binalar çatışmırdı. Qala

турой местности, имеющей сильно выраженный рельеф.

Несмотря на эскизный и далеко не совершенный характер планировки Баилова, в ней был, однако, выдвинут ряд принципиальных вопросов, которые не были учтены при разработке последующих планов Баку (вплоть до 1898 г.). Это, во-первых, четкое зонирование проектируемой территории, во-вторых, создание общественного центра, организующего архитектурно-пространственное решение всей территории, и, в-третьих, большая площадь для развития садоводства, предусматривающая зеленую зону, которая на плане города здесь появилась впервые.

Плотная застройка Баилова протянулась вдоль дороги на Баку и была раскрыта в сторону моря, хотя в центральной части Баилова находились свободные участки и даже незастроенные кварталы. Вскоре в свободных кварталах возникли офицерские дома и новые здания Морского ведомства.

Перспективный «план Баиловского мыса близь города Баку, принадлежащего Морскому ведомству, с обозначением застроенных кварталов и вновь проектируемых, разделенных на участки, кои предполагаются к раздаче чинам Морского ведомства», составлен примерно в конце XIX века, когда территория Баилова стала интенсивно застраиваться и тяготела к Баку[21].

Проектируемые новые жилые кварталы с разбивкой их на участки являлись продолжением существующей планировочной схемы с сохранением направлений уличной сети. Сложный рельеф местности определил расположение кварталов террасами, обращенными в сторону моря.

21. ЦГАВМФ СССР, ф. 326, оп. 1; ед. хр. 99

Memar Qasımbəy Hacıbababəyov (1811-1874-cü illər).

Архитектор Касым-бек Гаджибабабеков (1811-1874 гг.)

ərazisində əhalinin sıxlığı çox idi, mənzil çatışmazlığı hiss olunurdu və s.

Divarlarla hasarlanmış qalada yaşayış sahəsinə kəskin tələbat yarandığından, forştadtda hələ ikimərtəbəli evlərə nadir hallarda rast gəlindiyi bir vaxtda burada çoxmərtəbəli binaların tikintisinə başlanılmışdı [37]. Köhnə yaşayış evləri sökülür, yerində iki, üç hətta dördmərtəbəli evlər tikilirdi. Köhnə ikimərtəbəli evlər yenidən tikilir, ya da üstü tikilməklə böyüdülürdü.

Lakin qala divarları arasındakı sahənin 21,5 hektar olması bu mürəkkəb urbanizasiya probleminin həllinə mane olurdu. Forştadt inkişaf etsə də, 1867-ci ildə qalanın hərbi təyinatının ləğv edilməsinə kimi, hələ də varlılar və məmurlar forştadtın yeni salınmış məhəllələrində deyil, dar küçələri və xəlvət dalanları olan İçəri şəhər divarları içərisində yaşamağı üstün tuturdular.

Bakı quberniya mərkəzinə çevrildikdən sonra o, qala kimi öz əhəmiyyətini itirdi. Məskunlaşma ərazisinin mərkəzi

Центр Баилова сохранился в районе порта, только селитебная часть заняла крутые склоны и развивалась в сторону города, который вышел за границы своих земель и сливался с прилегающими районами.

Губернский город – один из крупнейших промышленных центров России (1859-1920 гг.)

15 мая 1859 года катастрофическое землетрясение превратило Шемаху почти в груду развалин. В связи с этим наместник Кавказа князь А.И. Барятинский 7 июня 1859 года писал шемахинскому военному губернатору: «Я остановился на мысли о пользе перенесения всех губернских учреждений в Баку. Положение этого города на берегу моря, устройство здесь порта, будущая железная дорога, в которой Баку будет первой исходной точкой, без сомнения, в непродолжительном времени обратят его в значительный портовый город, и, устраняя опасения, связанные с возобновлением города на прежнем месте, доставят жителям условия благосостояниям» [198].

6 декабря 1859 года появился указ Александра II о том, чтобы: «1) Управление теперешней Шемахинской губернией и все находящиеся там губернские учреждения сей губернии перевести из города Шемахи в город Баку. 2) Город Баку возвести на степень губернского города. 3) Затем Шемахинскую губернию именовать впредь Бакинскою губернией» [198]. Таким образом, вопрос был решен в пользу Баку.

Но проблемы, связанные с перенесением губернского центра в Баку, оказались весьма трудными - сказывалась неподготовленность города ко многим насущным вопросам повседневной дневной губернской жизни: отсутствовали здания, пригодные для

tikintinin bütün istiqamətlərdə aparıldığı forştadta yerləşdirildi. Məhz forştadtın hesabına şəhər ərazisi genişləndi.

Quberniya hökumət nümayəndələri başa düşürdülər ki, qala artıq ümumşəhər mərkəzi kimi öz mövqeyini itirmişdir; kapitalist münasibətləri feodal şəhərinə sığmayan başqa miqyaslar irəli sürür. Bu səbəbdən forştadtın tikintisi hər vasitə ilə təşviq edilirdi. Bundan ikiqat xeyir götürülürdü. 1) Torpaq sahələrinin satılması hesabına şəhərin gəliri artırdı; 2) forştadtın əsaslı surətdə tikilirdi. 1859-cu il fərmanından sonrakı ilk illərdən etibarən əhalinin Bakıya kütləvi axını başlanmış və ticarət nəzərəçarpacaq dərəcədə canlanmışdı.

Bu həmin dövrün insanları tərəfindən qeyd olunmuşdur. Onlardan biri belə yazırdı: "Aydın görünür ki, Bakı gündən-günə dəyişir və vaxt onun xarici mühit və ictimai məişətində əks olunaraq insanların fəaliyyətini canlandırır. Qalanın boğanağından təngə gəlmiş əhalinin yavaş-yavaş üz tutduğu forştadtda Avropa üslubun da çoxlu yeni və gözəl evlər tikilir. Bazar və Sisianovun abidələri arasında şəhərə gözəllik qatacaq iki geniş karvansaranın tikintisi gedir. Lakin Bakının ən böyük qazancı Xan bulağından şəhəri su ilə təchiz edən, yonulmuş daşdan tikilmiş əla və möhkəm su anbarı olmuşdur. Bu çən, yaxud hovuz şəhərin mərkəzində qoyulmuşdu və buna görə də hamı üçün əlverişlidir. Bu demək olar ki, Bakı sakinlərinin rifahının təməl daşıdır" [76].

XIX əsrin I yarısında (sənaye inkişafına qədər) Bakının inkişafının əsas istiqamətləri şəhər torpaqlarının qərb hissəsində yerləşən su mənbələri və su axını yolları tərəfindən diqtə edilirdi. Lakin bu şəhər tikintisi və başqa istiqamətlər üzrə hərəkətə həlledici şəkildə mane ola bilməzdi. Bakının şimal hissəsinin məmurları üçün kiçik yaşayış evləri, iri karvansaralar, çoxsaylı ticarət müəssisələri tikilirdi.

многочисленных губернских учреждений, крепостная территория была перенаселена, ощущался квартирный кризис и пр.

Острая потребность в жилой площади в условиях крепости, огражденной стеной, послужила поводом для строительства здесь многоэтажных домов уже в то время, когда в форштадте двухэтажные здания являлись редким исключением [37]. Сносились старинные жилые дома и строились двух-, трех- и даже четырехэтажные. Существующие капитальные двухэтажные дома перестраивались, часто надстраивались.

Однако в пределах крепостных стен территория площадью всего 21,5 га не позволяла решить успешно сложную проблему урбанизации крепости. Хотя форштадт и развивался, все же, до ликвидации в 1867 году крепости как военного сооружения, состоятельные слои населения и чиновники предпочитали жить не в новых кварталах форштадта, а за стенами Ичэри-шэхер, пусть даже на узких улицах и в глухих переулках.

С того момента, когда Баку превратился в губернский город, его значение как крепости было предрешено. Селитебный центр переместился в форштадт, где строительство могло вестись неограниченно по всем направлениям. Именно за счет форштадта и происходит расширение городской территории.

Губернские власти понимали, что крепость уже утрачивала положение общегородского центра; капиталистические отношения выдвигали иные масштабы, несоразмерные с феодальным городом. Именно поэтому застройка форштадта всячески поощрялась. Получалась двойная выгода: 1) от продажи земельных участков увеличивались городские доходы и 2)

Bakı qalasının forştadla birlikdə Baş planı. 1864-cü il.

Генплан бакинской крепости с форштадтом. 1864 г.

Artıq XIX əsrin 60-cı illərində şəhərin Zaqafqaziya iqtisadiyyatında aparıcı yer tutduğu təsdiqləndi. Bunun üçün lazım olan hər bir şərait var idi. Əla liman, Rusiya, İran, Qafqaz, Orta Asiyanın bəzi ölkələrinin ticarət maraqları ilə kəsişən ticarətqovşağı; təbii sərvətlər və gözəl coğrafi vəziyyət. Bütün bunlar birlikdə elə əlverişli şərait kompleksi yaradırdı ki, "İlk baxışda Bakının gələcəyinin parlaq olduğunu görmək olar. Bakı yeganə şəhərdir ki, orada ölkənin rifahına xidmət edə biləcək bu qədər münbit şərait toplaşmışdır...". "Xüsusilə Qara dənizi Xəzər dənizi ilə əlaqələndirən dəmir yolunun çəkilməsi fikri reallaşarsa, Bakı sahib olduğu sərvətlər sayəsində sadə qəza şəhəri siması ilə vidalaşaraq, parlaq gələcək vəd edən şəhərə çevrilə bilər"- Qafqazlı jurnalist İ.Yevlaxov belə yazırdı [76].

форштадт приобретал капитальную застройку. Буквально в первые же годы после указа 1859 года стал увеличиваться и приток населения в Баку, заметно стала расширяться торговля.

Это было подмечено современниками, один из которых писал: «Видно, что Баку изменяется с каждым днем и что время поджигает деятельность жителей, выражающуюся в его наружной обстановке и общественном быту. На форштадте, куда выползают мало-помалу из душных стен крепости.., явилось много новых и красивых каменных домов в европейском вкусе: идет постройка двух обширных караван-сараев, долженствующих украсить город между базаром и памятником Цицианову. Но самое благодетельное приобретение Баку - это великолепный и прочный резервуар из тесаного камня, устроенный для снабжения города чистою водой из Ханского родника. Резервуар, или бассейн, устроен в центре городского поселения и потому доступен каждому... Это, можно сказать, первый основной камень благосостояния жителей Баку» [76].

Основные направления застройки Баку в первой половине XIX века (до промышленного развития) диктовались существующими родниковыми источниками и трассами водотоков, которые находились в западной части городских земель. Однако это не могло решающим образом помешать движению городской застройки и в других направлениях. В северной части Баку строились небольшие жилые дома для чиновников, крупные караван-сараи, многочисленные торговые предприятия.

В начале 60-х годов XIX века уже определилось ведущее положение города в экономике Закавказья. Для этого были все предпосылки: ве-

Demək olmaz ki, Bakının perspektiv inkişafının belə səciyyəvi xüsusiyyəti və təsviri şişirdilmişdir. Neft bumu ilə bağlı sonrakı hadisələr müasirlərin hələ keçən əsrin ortalarında sezdikləri kimi şəhərin Rusiyanın sənaye potensialı baxımından əhəmiyyətini təsdiqləyirdi.

Bakının ictimai-işgüzar həyatı qalanın darısqal məhəllələrindən çıxaraq forştadtın enli və geniş küçələrinə çıxmışdı. Bakı yarım əsrdən çox imperiya şəhərləri sırasında vaxt keçirdi və o bu müddət ərzində quberniya mərkəzinə çevrildi. Forştadtın arxitektura planlaşdırılması hələ kortəbii şəkildə əsas və inzibati şəhərsalma sənədi rolu oynaya biləcək ümumi Baş plan olmadan gedirdi.

Quberniya inzibati orqanları hələ bu məsələ barədə düşünmürdülər. Öz qarşılarına şəhərin inkişafı üçün perspektiv planın hazırlanması kimi çətin vəzifəni qoya bilmirdilər. Məhəllələr və onların aralarında yaranan küçələr bütün

ликолепный порт - торговый узел скрещения коммерческих интересов России, Ирана, Кавказа и, частично, Средней Азии; природные богатства и прекрасное географическое положение. Все это в совокупности составило такой комплекс положительных факторов, что «при первом взгляде на Баку вы уже видите в нем дитя будущности. Это может быть единственный город в мире, в котором соединяется столько счастливых условий для выгоднейшего положения страны... И посреди этих сокровищ возрождается Баку из скромного уездного уголка в город с блестящею будущностью, в особенности, если осуществится мысль об устройстве железной дороги, долженствующей связать Каспийское море с Черным»,- так писал кавказский журналист И. Евлахов [76].

Нельзя сказать, что такая характеристика и обрисованная перспектива

Bakı sahili. Foto 1864-cü il.

Набережная Баку. Фото 1864 г.

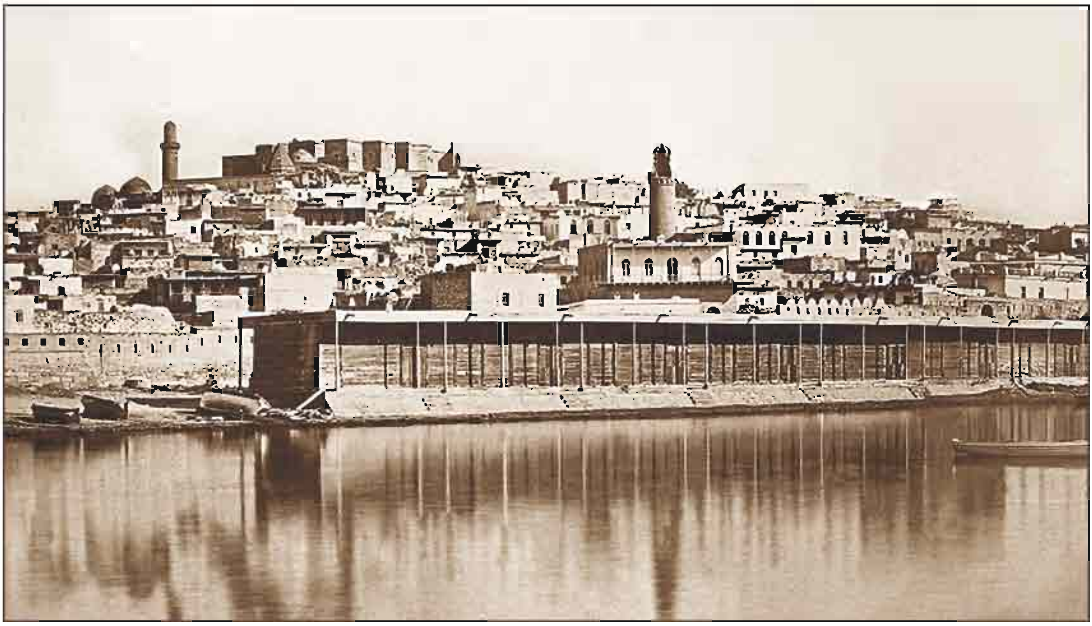

istiqamətlərdə inkişaf edirdi. Yolların hara getdiyi bilinmirdi. Forştadtın ərazisində məhəllələrin qırmızı xətləri qurtarırdı.

Forştadtın nizamsız vəziyyəti bütövlükdə bütün şəhərin arxitektura planlaşma quruluşuna pis təsir göstərirdi. Forştadtın ərazisi hərbi məntəqələrin ənənəvi sxemi üzrə mexaniki şəkildə bölünmüş düzbucaqlı məhəllələr şəbəkəsinə çevrilmişdi [179]. Həmin dövrdə Rusiyanın həm köhnə, həm yeni şəhərləri üçün Baş planların hazırlanmasına ciddi diqqət yetirilirdi. Bu işin başlanğıcı hələ II Yekaterinanın vaxtında qoyulmuşdu. O, 1763-cü ildə "Hər bir quberniyada Bütün şəhərlərin tikintisi və küçələr üçün ayrıca planlar hazırlanması" haqqında fərman imzalamışdı. Beləliklə rus şəhərləri öz inkişafı üçün XVIII əsrin II yarısından etibarən onların vahid şəhər kimi ərazilərin genişlənməsi prosesini təyin edən sənədlər almışdılar.

Odessa, Sevastopol, Novorosiysk və Rusiyanın bir çox şəhərləri belə şəhərsalma siyasətinin nəticəsidir. Onların planı mükəmməl deyildi, bəzən həyata keçirilmirdi, lakin hər halda şəhərin tikintisində rəhbər tutula biləcək qiymətli sənəd sayılırdı. Qəza şəhəri Bakının belə bir planı yox idi. Quberniya mərkəzinə çevrildikdən sonra o, kortəbii inkişaf etməyə başladı. Nəticədə köhnə, sıx tikilmiş məhəllələr meydan, bağ və parklardan məhrum qaldı. Bu şəhərin məskunlaşma zonasının dəyərini aşağı endirirdi.

Şəhərin əsas ərazisinə çevrilmiş forştadta gəldikdə isə onun tikintisində yeni müsbət cizgilər aydın görünürdü. 1859-cu ildə forştadtın planlaşdırılması üzrə düşünülmüş işlər 14 fevral 1864-cü ildə Qafqaz ordusunun komandanının təsdiq etdiyi otlaq torpaqlarının bölüşdürülməsi planının tərtibindən sonra həyata keçirilməyə başladı [37].

развития Баку были преувеличенными. Последующие события, связанные с нефтяной горячкой, полностью оправдали громадное значение города в промышленном потенциале России, угаданное современниками еще в середине прошлого столетия.

Общественно-деловая жизнь Баку вышла из тесных кварталов крепости на широкие и просторные улицы форштадта. Прошло более полувека с тех пор, как Баку числится среди городов империи, успев за это время превратиться в губернский центр. Однако архитектурно-планировочное развитие форштадта пока шло стихийно, без общего генерального плана, который мог бы служить основным и дисциплинируюшим градостроительным документом.

Губернская администрация еще не задумывалась над этим вопросом, не ставила, да и не могла ставить перед собой таких сложных задач, как разработка перспективного плана развития города. Кварталы, однажды разбитые, и улицы, возникшие между ними, продолжали расти по всем направлениям: дорога шла «в никуда» до тех мест, где заканчивались отбитые по территории форштадта красные линии кварталов.

Неурегулированное положение форштадта отрицательно сказывалось на архитектурно-планировочной структуре города в целом. Территория форштадта превратилась в механически нарезанную прямоугольную сетку кварталов по традиционной схеме военных поселений [179]. В то же время составлению генеральных планов для старых и новых городов в России уделялось серьезное внимание. Начало этому было положено еще при Екатерине II, подписавшей в 1763 году указ «О сделании всем городам, их строению и улицам специальных

1864-cü ilin planı.

Bu plana görə qala və forştadtın ərazisi 128 hektar idi və onun 21,5 hektarı qalanın payına düşürdü. Qalan ərazi belə bölünürdü: 19,5 hektar esplanada ərazisində bölüşdürülmüş və yarım yelpik kimi qalanı əhatə edən "yeni məhəllələrin payına düşürdü; şəhərin əsas özəyi olan forştadtın məhəllələri 89,3 hektar təşkil edirdi; 35,6 hektar sahə isə məhəllələrin şimala və şərqə tərəf sonrakı inkişafı üçün ayrılmışdı. Yerdə qalan 15,5 hektar isə xəndəklər, kanallar, qala ətrafındakı və dəniz sahilindəki boş sahələrdən ibarət idi.

1843-cü illə müqayisədə qala və forştadtın ərazisi 63,37 hektar təşkil edirdi, bunun 45,89 hektarını forştadt tuturdu. İndi şəhər ərazisi nəzərə çarpacaq dərəcədə çox böyümüşdü. Bu layihələşdirilmiş məhəllələrin həllində özünü göstərirdi. Əgər mərkəzdə onlar çox kiçik idisə (21,34x25,60; 25,60x32,00 və 3200x37,34 m), şərq hissədə: Quberniya ilə Kameninstaya küçələri arasında məhəllələr qərbdən-şərqə doğru uzanan forma almışdı. Bu məhəllələrin uzunluğu 100 m, eni isə 30 m arasında dəyişirdi.

Yeni məhəllələr uzunluğuna görə köhnələrdən üstün idi, eninə görə isə eyni ölçüyə malik idilər, mexaniki olaraq küçələr istiqamətini və profilini davam etdirirdilər. "Şəhərin yeni hissəsi şərqdən Krasnovodskaya və Kaspiyskaya (Leytenant Şmidt) küçələri, şimaldan isə Nijnaya Priyutnaya və Qanlı təpə arasındakı torpaqları əhatə edirdi [87]. Maraqlıdır ki, yeni şərq hissənin məhəllələri sahil xətti istiqamətində böyümürdü. Bunun təbii səbəbi şərq sahil zolağının bataqlıq olması idi. Burada yaşayış yerlərinin tikintisi üçün lazımi şərait yox idi. O, şəhərin mərkəzindən uzaq idi, orada ev tikmək baha başa gəlirdi. Bu ərazi sənaye zonasına tərəf meyl edirdi. XIX əsrin axırlarında neft

планов по каждой губернии особо». Таким образом, русские города для своего развития уже со второй половины XVIII века получали документы, определявшие в процессе территориального расширения их рост как цельных городских образований.

Одесса, Севастополь, Новороссийск и многие другие города России явились результатом этой градостроительной политики. Их планы не были совершенными и не всегда осуществлялись, но, во всяком случае, являлись ценными документами, облегчавшими руководство застройкой городов. Для уездного Баку подобного плана не было. Став губернским центром, он развивался по воле стихий. Это привело к отсутствию площадей, садов и скверов в районе старых плотно застроенных кварталов, что сильно обедняло селитебную часть города.

Что же касается форштадта, ставшего теперь основной территорией города, то, несмотря на отсутствие плана, в его застройке ясно вырисовывались новые положительные черты. «Задуманные еще в 1859 году работы по распланированию форштадта были осуществлены лишь после составления межевого плана выгонных земель» [37], утвержденного 14 февраля 1864 года командующим Кавказской армией.

План 1864 года.

В соответствии с этим планом территория крепости и форштадта составляла 182 га, из которых 21,5 га занимала крепость. Остальная площадь распределялась следующим образом: 19,5 га приходилось на «новые кварталы», окружающие полувеером крепость и разбитые на территории эспланады; 89,3 га составляли существовавшие кварталы форштадта - основного ядра города и 36,5 га были

sənayesi sürətlə inkişaf etməyə başladıqda onun çoxlu körpü və barakları olan anbar ərazi kimi istifadəsi üçün zəmin yarandı.

XIX əsrin sonlarında şəhər ərazisi yığcam görünürdü. Lakin şəhərin inkişafının bu dövründə təkcə şəhərin uzaq hissələri üçün deyil, həm də mərkəzi məhəllələr üçün çoxlu nizama salınmamış məsələlər qalırdı. Bunların həlli üçün səviyyəsinə görə Rusiya imperiyasının bir çox quberniya şəhərlərindən geri qalan şəhər təsərrüfatının idarə edilməsi təcrübəsi tələb olunurdu.

Bakı ictimai idarəyə malik deyildi. Şəhərin inkişafı və abadlıq dərəcəsinin yüksəlməsində müsbət rol oynaya biləcək təşəbbüskar qüvvələr çatışmırdı. Kortəbii yaranmış orta əsr planlaşma quruluşu kapitalizmə qədərki dövrün məhsulu kimi Böyük Bakının ayrılmaz hissəsinə çevrilərək sürətlə inkişaf edən şəhərin yaranmaqda olan rayonlarını birləşdirdi. 1864-cü ilin məhdud (hərfi tər Cüməsi yamaq və ya calaq) planı əsas şəhərsalma problemlərini həll etmədi; o, yalnız mövcud planlaşmanı möhkəmləndirdi və bununla əvvəldən qəbul edilmiş nizamlı sistem üzrə şəhər inşaatının gələcək inkişaf xarakterini müəyyən etdi. Butnik-Siverskinin fikrincə [37] forştadtın birinci, öz praktiki əhəmiyyətinə görə müvəffəqiyyətsiz planı böyük miqyaslı əsas şəhərsalma vəzifələrini həll etmirdi. Lakin planın bu mənfi qiymətləndirilməsi ilə aşağıdakı mülahizələrə görə, tam razılaşmaq olmaz.

Mövcud tikinti və küçələrin planlı şəbəkəsi nəzərə çarpacaq dərəcədə planın tərtibçilərinin yaradıcı təşəbbüsünü buxovlayırdı. Lakin buna baxmayaraq, esplanadanın sonradan şəhərin strukturuna memarlıq-məkanqovşaqları şəklində daxil olmuş, təxmini nişanlama formasında olsa belə bir sıra kompozisiya elementlərini ehtiva edən planlaş-

отведены под кварталы для дальнейшего расширения на север и восток. Оставшиеся 15,5 га - это рвы, канавы, свободные участки вокруг крепости и на берегу моря.

По сравнению с 1843 годом, когда общая территория крепости и форштадта составляла всего лишь 63,37 га, из которых форштадт занимал 45,89 га, теперь городская территория сильно увеличилась. Это заметно и в решении проектируемых кварталов. Если в центральной части они были очень мелкими (21,34x25,60; 25,60x32,00; 32,00x32,00 и 32,00x37,34 м), то в восточной части - в пределах между Губернской (ныне Физули) улицей и Каменистой кварталы получили вытянутую с запада на восток форму. В длину эти кварталы простирались на 100 м при ширине 30 м.

Новые кварталы по протяженности превышали существующие, но по ширине повторяли старые размеры, механически продолжив направление и профиль улиц. «Новая часть города охватывает земли, лежавшие между Красноводской и Каспийской (Лейтенанта Шмидта) улицами с востока и между Нижне-Приютской и Кани-Тапинской с севера» [87]. Интересно то, что кварталы новой восточной части к береговой линии не развивались. Этому была естественная причина - заболоченность восточной прибрежной полосы. Для размещения здесь жилой застройки не было соответствующих предпосылок: она была удалена от центральной части города, требовала дорогостоящего благоустройства и пр. Эта территория тяготела к промышленной зоне. И когда в самом конце XIX века стала быстро развиваться нефтяная промышленность, появились предпосылки для ее освоения, главным об-

dırılması həyata keçirildi. Bunlar Kolubakin meydanı və ya Parapet adlandırılan yer Şamaxı qapılarının qarşısında gələcəkdə Molokan bağının yerləşəcəyi boş ərazi idi. Bundan başqa qala ətrafındakı divarların konturu ilə uyğun gələn məhəllələr nizama salındı, küçələr şəhərin köhnə və yeni hissəsini əlaqələndirən dayaq elementi kimi istehkamlara birləşdirildi. Forştadt artıq qalanın ətraf hissəsi sayıla bilməzdi. Plana görə indi qala və forştadt vahid bütün təşkil edirdilər. Beləliklə, 1864-cü ilin Baş planı ilk dəfə olaraq, mərkəzi rayonun yaradılması faktını və onun şəhər yaratma elementlərini təsbit etdi. Onilliklər ərzində planın əsas istiqamətləri köklü dəyişikliklərə məruz qalmadı.

Esplanada rayonunun planlı işlənməsi demək olar ki, forştadtın quruluşunu tamamlayırdı. Qala ətrafında yarımhalqa magistral yolun çəkilməsinin hesabına forştadtın küçələrinin yarımçıq yolları da tamamlanaraq magistrala bilavasitə çıxış əldə etdilər.

Həmin magistral vasitəsilə esplanada ilə İçərişəhər və sahil zonası arasında əlaqə quruldu və onun ümumşəhər planlaşmasında oynadığı rol getdikcə artmağa başladı. Buna görə də, məhz bu səbəbdən 1864-cü ilin Baş planını təcrübədən kənar və məqsədəuyğun olmayan adlandırmaq olmaz.

Həmin dövrün şəhərsalma tikintisi Bakının iqtisadi uğurlarını aydın göstərirdi. Ticarət fəaliyyətinin cəmləşdiyi mərkəzi hissədə hər biri bütöv bir məhəlləni tutan karvansara cərgələri, binaların birinci mərtəbəsində ticarət köşkləri və heç bir tikinti aparılmamış istifadəsiz yerlər üstünlük təşkil edirdilər. İkimərtəbəli evlər mərkəzin ümumi həcm - sahə strukturuna üstünlüyə malik olmasalar da şəhər sahələrinin canlanmasında onların rolu nəzərə çarpırdı, onlar da öz gələn tacirlərin yerləşdirilməsi və ticarət əməliy-

разом, как складской территории, с множеством пристаней и бараков.

К концу XIX века городская территория выглядела компактной и содержательной. Однако на этой стадии развития города имелась масса неурегулированных вопросов в отношении не только удаленных частей города, но и центральных кварталов. Их решение требовало опыта ведения городского хозяйства, которое отставало по уровню от многих губернских городов Российской империи.

Баку не имел общественного управления, не было инициативной силы, игравшей положительную роль в развитии и повышении благоустройства города. Стихийно сложившаяся средневековая планировочная структура как продукт докапиталистического периода вошла неотъемлемой частью в организм Большого Баку и явилась тем звеном, которое объединяло все складывающиеся основные районы быстро развивающегося города. «Лоскутный» план 1864 года не решал основных градостроительных проблем; он лишь закреплял существующую планировку и тем самым предопределял характер будущего развития городской застройки по первоначально принятой регулярной системе.

«Этот первый, неудачный по своей практической значимости, план форштадта», по мнению Б. Бутника-Сиверского [37], еще не решал основных градостроительных задач большого масштаба, однако согласиться с этой отрицательной оценкой плана полностью нельзя по следующим соображениям.

Существовавшие застройка и планировочная сеть улиц в значительной степени сковывали творческую инициативу составителей плана, но все же была разработана планировка эспланады с включе-

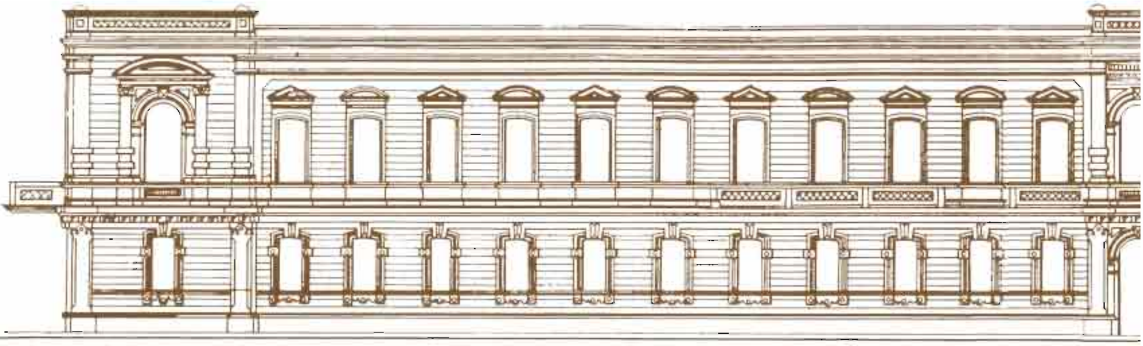

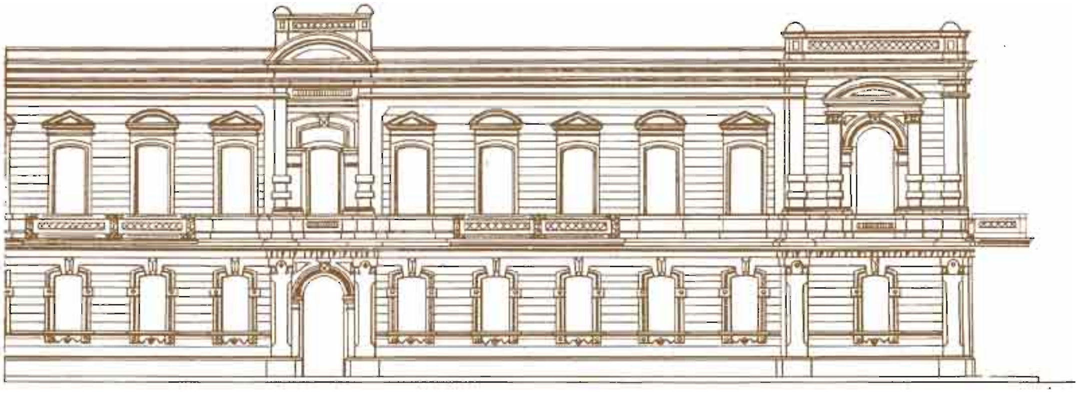

Yaşayış evinin layihəsi. 1896-cı il. Memar Məşədi Mirzə Qafar İzmaylov.

Проект жилого дома. 1896 г. Архит. Мешади Мирза Кафар Измайлов.

yatlarının həyata keçməsi kimi vəzifələrə cavab verirdilər.

Yerli tikinti materialı olan və konstruksiyalarda geniş işlədilən əhəng daşları karvansaraların və ticarət binalarının memarlıq quruluşuna öz damğasını vurmuşdu. Bir qayda olaraq tağ-tavan qübbə ilə örtülən birinci mərtəbələr fasadda yüngülvari çıxıntıları olan pilyastrlar şəklində ifadə olunmuş kvadrat dayaqlar üzərindəki müstəqil özəyin ahəngini təşkil edirdi. Mərtəbələr arası mürəkkəb olmayan profilə malik karnizlər (və ya pərvaz) fasadların kompozisiyasını tamamlayırdı. Yüngülcə yonulmuş daşlardan hörülmüş divarların fonunda fasadların mükəmməl işlənmiş əsas dekorativ

нием некоторых композиционных элементов, пусть еще в форме приближенных наметок, впоследствии вошедших в организм города в качестве архитектурно-пространственных узлов. Это - Колюбакинская площадь, или Парапет, напротив Шемахинских ворот и пустырь на месте будущего Молоканского сада. Кроме того, были урегулированы кварталы вокруг крепости, расположение которых согласовывалось с контуром крепостных стен; улицы привязывались к бастионам, как к опорным элементам, связывающим древние и новые части города. Форштадт в качестве предместья крепости больше

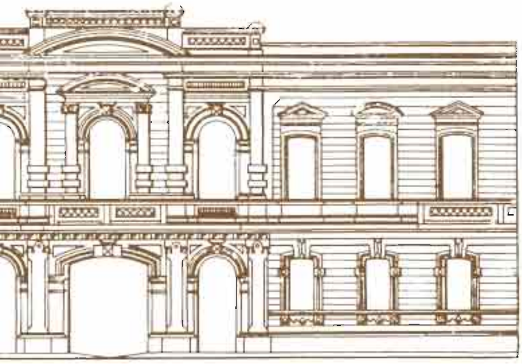

və konstruktiv elementləri adi binanı incəsənət əsərinə çevirirdi.

Bakının şəhərsalmasının bu mərhələsi Azərbaycanın ən böyük memarlarından biri olan Qasımbəy Hacıbabəyovun (1811-1874-cü illər) yaradıcılıq dövrü üst-üstə düşür. O, forştadtın aktiv təşəkkül dövründə şəhərin mərkəzinin formalaşmasında böyük rol oynamışdır. Həmin dövrdə forştadtın planlaşması nəzərə çarpacaq dərəcədə yaxşılaşır: Məhəllələr düzgün cizgilər, tikinti isə aydın memarlıq şərhi qazanır. Yalnız sahil boyu zolağı hələ şəhər hakimiyyətinin diqqət mərkəzində deyildi.

1862-ci ildə bütün sahil boyunca anbarların tikilməsi haqqında layihə tərtib edildi. Bununla belə, "1863-cü ildə Avropa-fars tranzit yolunun buradan keçən hissəsinin çəkilməsinin mühüm rol oynadığı" şəhərin sürətli inkişafı da sahilyanı yerlərin abadlaşmasına təkan verdi. "Sahil şəhəri dənizdən ayıran və havanın sərbəst hərəkətinə mane olan faydasız şəhər divarlarını əvəz etdi [212]. 1865-ci ildə sahil tərəfdən qala divarlarını sökmək izni verildi. Daşların tikinti materialı kimi satılmasından 44000 manat xeyir götürüldü ki, bundan da körpünün və gözəllikdə yaxınlıqdakı şəxsi malikanələrdən heç də geri qalmayan

не фигурировал; теперь крепость и форштадт по плану составляли единое целое. Таким образом, генплан 1864 года впервые фиксировал факт зарождения центрального района и его градообразующих элементов. На протяжении десятилетий основные направления плана развивались без существенных изменений.

Планировочная разработка района эспланады как бы завершила структуру форштадта. Благодаря предусмотренной у крепости полукольцевой магистрали улицы форштадта, оставшиеся незаконченными, получили завершенность и непосредственный выход на эту магистраль. Через нее осуществлялась связь эспланады с территорией крепости и с набережной, роль которой в общегородской планировке постепенно усиливалась. Вот почему нельзя оценивать генплан 1864 года как непрактичный и нецеленаправленный.

Городская застройка того периода ясно отражала экономические успехи Баку. В центральной части, где была сосредоточена торговая деятельность, доминировали ряды караван-сараев, каждый из которых занимал квартал, торговые лавки в первых этажах домов и пока еще свободные от застройки территории. Хотя двухэтажные здания не преобладали в общей объемно-пространственной структуре центра, но их роль на оживленных городских участках сказывалась все заметнее. Двухэтажные строения, решенные очень сдержанно, отвечали своему прямому назначению - размещению приезжающих купцов и свершению торговых операций.

Местный строительный материал - камень-известняк, широко применявшийся в конструкциях, наложил отпечаток на архитектуру караван-сараев и торговых зданий. Пер-

daşla örtülmüş nəfis sahil boyunun tikintisində istifadə olundu [212].

Memar Qasımbəy onun müasiri olmuş insanların dediyi kimi Bakının gözəlləşməsinə töhfə verən tikililərdən sayılan sahil küçəsi də daxil olmaqla, olduqca mühüm mühəndis-planlaşdırma işlərini həyata keçirmişdir. 1867-ci ildə sahil küçəsinə su çəkilmiş, fəvvarə və digər tikinti qurğuları inşa edilmişdi.

Bakının su təchizatı problemi bu sahədə müəyyən işlərin görülməsinə baxmayaraq, hələ də ciddi həllini gözləyirdi. 1860-cı ildə şəhərin cəmi 3 su hövzəsi var idi - Xan, Sisianov və komendant su hövzələri. Bu səbəbdən şəhərə hər yeni çəkilmiş su kəməri, eləcə də mövcud şəbəkənin yenidən qurulması və genişləndirilməsi Bakının təsərrüfat həyatında olduqca mühüm hadisə sayılırdı. Qasım bəy bu üç su anbarının təkmilləşdirilməsi və genişləndirilməsində, eləcə də ümumşəhər su kəmərinin çəkilməsində yaxından iştirak etmişdi. Sisianov su anbarının ətrafında onun layihəsi əsasında sonralar kölgəli bağ salınmışdı.

Parapet adlandırılan və şəhər planlaşdırılmasının mühüm tərkib hissəsi olan forştadtın mərkəzi meydanının tikintisi də Qasım bəy tərəfindən həyata keçirilmişdir. Memarın yaratdığı nəhəng tikililərdən biri də 1868-ci ildə layihələşdirdiyi böyük karvansaray idi (hazırkı Araz kinoteatrı)[22]. Karvansaranın qrafik layihələndirilməsi sonradan məşhur memara kimi tanınmış Məşədi Mirzə Qafar İsmayılov tərəfindən yerinə yetirilmişdi. Məşədi İsmayılov 30 il ərzində Bakıda binaların layihələndirilməsi və inşası ilə məşğul olmuş, özündən sonra böyük irs qoyub getmişdir.

1864-cü ilin planının tərtibinə kimi, şəhərin sürətli inkişafı nəticəsində səvые этажи, как правило, перекрытые сводами, составляли ритм самостоятельных ячеек на квадратных опорах, выраженных на фасадах слегка выступающими пилястрами. Междуэтажные несложного профиля тяги дополняли композицию фасадов. На фоне слегка обтесанных камней кладки стен основные декоративные и конструктивные элементы фасадов, доведенные до совершенства, превращали рядовое сооружение в художественную единицу застройки.

Этот период градостроительства Баку совпал с творческой деятельностью одного из крупнейших азербайджанских зодчих - Касым-бека Гаджибабабекова (1811-1874 гг.), сыгравшего в период активного становления форштадта большую роль в формировании центра города. В то время форштадт переживал годы заметного улучшения планировки: кварталы получали четкие контуры, а застройка - ясную архитектурную трактовку. Лишь прибрежная полоса еще не была в орбите внимания городских властей.

В 1862 году составлен проект складских сооружений на всем протяжения набережной. Однако быстрое развитие города, «чему немало способствовало направление через оный части европейско-персидского транзита, разрешенного в 1863 году», стимулировало улучшение благоустройства набережной. «Набережная эта... заменила старую бесполезную городскую стену, которая отделяла город от берега морского и независимо своей бесполезностью препятствовала свободному движению воздуха» [212]. В 1865 году было получено разрешение на уничтожение крепостной стены со стороны набережной. От

22. Azərbaycan SSR Mərkəzi dövlət tarix arxivi, f. 389, s.3, s.v. 119 a.

nəd artıq köhnəlmişdi. Şəhərin hüdudlarından kənarda kortəbii olaraq əhalinin fəhlə və sənətkar təbəqəsinə məxsus yeni yaşayış məskənləri yaranırdı. B.Butnik Siverskinin qeyd etdiyi kimi [37], bu məskənlər Bakı Amfiteatrının ikinci terrasının şimal-qərb hissəsindən cənub-şərq istiqaməti üzrə 1859-1871-ci illər arasında formalaşmış iki məskunlaşma rayonunu əhatə edirdi.

Birinci yaşayış rayonuna müasir küçələr qərbdən Əzizbəyov, şərqdən Qoqol, cənubdan Yuxarı Priyutski və şimaldan 10-cu Qanlıtəpə küçələrilə məhdudlaşan ərazi daxil idi. Bu Qalanın ərazisinin demək olar ki, iki mislinə bərabər olan kifayət qədər böyük ərazi idi (40-45 hektar) və sərbəst tikinti quruluşuna malik idi. İkinci yaşayış rayonunu birincinin davamı saymaq olardı və bir qədər şərq tərəfdə qərbdən Krasnovodski, şərqdən Tatyaninski (S.Osipyan), cənubdan Aşağı Priyutski (Kamo) və şimaldan 5-ci Qanlıtəpə küçələrinin hüdudlarında yerləşirdi. 5-ci Qanlıtəpə sonralar Qanlıtəpə adı ilə əvəz olunmuşdu, 1913-cü ilin siyahısında isə cənub Qanlıtəpə adı keçirdi.

Forştadtın ucqarlarında yaranan yaşayış rayonları əsas etibarilə şəhərin dağlıq qərb hissəsində salınır və aul tipli evlərdən ibarət olurdu. Bakının inkişafı ilk əvvəllər şəhərin şimal-qərb tərəflərində yerləşən nəzarətsiz torpaqlarda aparılan tikinti işlərinin hesabına baş verirdi. Sonradan həmin torpaqlar irsi mülkiyyətə çevrilirdilər.

Forştadtın şimal-şərq hissəsindəki (70-75 hektar sahəyə malik) yaşayış məntəqələri ümumşəhər tikintisinin böyük qismini təşkil edirdi. Bakının forştadtın ətrafındakı əraziləri əks etdirən 1864-1878-ci illərə aid planları bu yaşayış zonalarının "forştadtdan kənarda sənətkar qəsəbələrinin ilk ocağı" olması

продажи камня как строительного материала выручка составила 44 000 рублей, которые были «употреблены на сооружение пристани и изящной каменной набережной, вскоре украсившейся рядом красивых частных домов» [212].

Архитектор Касым-бек произвел значительные инженерные и планировочные работы, в том числе строительство набережной, которая, по словам современника, входила в число сооружений, служащих украшением города. В 1867 году на набережную был проведен водопровод, построены фонтан и прочие сооружения.

Вопросы водоснабжения Баку были по-прежнему острыми и наименее разработанными. В 1860-х годах город имел всего три водоема - Ханский, Цициановский и Комендантский, и потому каждая новая водопроводная линия, расширение и реконструкция существующей сети были важными событиями в хозяйственной жизни Баку. Касым-бек участвовал в улучшении и расширении этих трех водоемов и общегородского водопровода. Вокруг Цициановского водоема по его проекту был разбит сквер, который вскоре превратился в тенистый сад.

Касым-бек осуществил строительство центральной площади форштадта, так называемого Парапета - одного из организующих звеньев городской планировки. Крупной постройкой архитектора являлся большой караван-сарай (ныне кинотеатр «Араз»), запроектированный им в 1868 году[22]. Проект караван-сарая был графически выполнен Мешади Мирзой Кафар Измайловым, впоследствии ставшим крупным зодчим. В течение 30 лет Мешади Измайлов за-

22 - ЦГИА АзССР, ф. 389, оп. 3, ед. хр. 119 а.

ehtimalını təsdiq etmir [37]. Onlar görünür ki, bir qədər sonra neft sənayesinin və onunla bağlı digər sahələrin intensiv inkişaf edərək kapitalist qaydaları üzrə istehsalın ilkin mərhələsini arxada qoyduğu dövrlərdə meydana çıxmışdılar. Yalnız esplanadanın cənub-şərq hissəsində, forştadtın nüfuz dairəsində Mariyinskaya bağının olduğu yerdə (hazırda 9 Yanvar adına bağ) 1860-cı illərdə Molokan qəsəbəsi yaradılmışdır.

"Bakı şəhərinin otlaq yerlərinin planı" da həmin dövrə aid idi (1866-cı il)[23]. Bu plan ərazinin tarixi topoqrafiyasının səciyyəvi xüsusiyyəti baxımından olduqca qiymətli sənəddir. Forştadtın qala ilə birlikdə ərazisi və sahil zolağı ilə şərq istiqamətinə gələcəkdə sənaye zonası kimi yaranacaq Qara şəhərə kimi uzanan, şimalda isə Torqovaya küçəsinə yaxınlaşan ərazilər: şumluq torpaqlar, qumsallıqlar, daş karxanaları, bağlar, qəbiristanlıqlar, yollar, bataqlıqlar planda aydın şəkildə öz əksini tapmışdır.

Aydındır ki, kiçik həcmli boş sahələr istisna olunmaqla, planda hər şey dəqiq təsbit olunmuşdur. Bu şəhər sakinlərinin bağ sahələrində də müşahidə olunurdu. Torpaq sahələrinin sərhədləri ilə yanaşı onların tutduqları sahə və sahiblərinin adları da dəqiq göstərilmişdi.

"Bakı şəhərinin örüş yerlərinin planı"nda sahəsi 1128 hektar təşkil edən abadlaşdırılmış hissə ilə yanaşı ərazinin topoqrafiyasının xüsusiyyətləri də təsbit olunmuşdir. Sonuncu qeyd edilmiş şəhərin iqtisadi inkişafı ilə əlaqədar olaraq tədricən dəyişirdi. Lakin bu planda Bakının şəhər məhəllələrindən bir qədər aralıda yerləşən yaşayış məntəqələri qeyd olunmamışdır.

1864-cü ilin Baş planında əhəmiyyətli bir dəyişiklik edilməmişdi. Hal-

нимался проектированием и строительством зданий, в основном в Баку, и оставил содержательное архитектурное наследство.

Ко времени составления плана 1864 года документ из-за быстрого развития города уже устарел: вне городских границ стихийно возникали поселения ремесленного и рабочего люда. Эти поселения, как отмечал в своей работе Б. Бутник-Сиверский [37], охватывали вторую террасу бакинского амфитеатра по направлению с северо-запада на юго-восток и составляли два района жилищ, возникших в период с 1859 по 1871 годы.

К первому жилому району принадлежала территория, ограниченная современными улицами: Азизбекова - на западе, Гоголя - на востоке, Верхней Приютской - на юге и 10-й Канни-тепинской - на севере. Эта довольно-таки значительная площадь (40-45 га) превышала территорию крепости почти в два раза и имела свободную застройку. Второй жилой район как бы являлся продолжением первого и располагался восточнее, в границах следующих улиц: Красноводской - с запада, Татьянинской (С. Осипяна) - с востока, Нижней Приютской (Камо) - с юга и 5-й Канни-тепинской - с севера, т, е. на той площади, которая позднее получила название Канни-тепе, а по переписи 1913 года она называлась Канни-тепе южная (территория около 30-35 га).

Если на окраинах форштадта и возникали жилые районы, то в основном в Нагорной западной части с застройкой аульного типа. Рост Баку первоначально шел в западном и северо-западном направлениях

23. Azərbaycan SSR-nin MDTA, f. 389, s.2, s.v. 2784. Bakı şəhərinin şəhər otlaq torpağının planı Bakı yerölçəni Kravçinski tərəfindən hərbi qubernatorun 18 yanvar 1866-cı il tarixli göstərişi üzrə tərtib edilmişdir.

buki, yeni layihənin tərtibinə 1868 və 1869-cu illərdə cəhd edilmişdi[24]. Amma onlar məhdud xarakter daşıyırdılar və şəhərin genişlənməsinin ümumi problemlərini həll etmirdilər. 1864-cü ildə təsdiqlənmiş sərhədlərdən kənarda onun tikintisi öz dəqiqliyini itirirdi. Bu müxtəlif formaya malik məhəllələrin formalaşdığı forştadtın qərb hissəsində daha aydın əks olunurdu. Küçələr isə kortəbii şəkildə istiqamətləndirilmişdi.

Bakının sakinlərinin şəhərətrafı bağları şərq ucqarlarında təxminən Krasnovodskaya küçəsinin sərhədindən başlayır, Balaxanı yolunun ortasından və cənubda su basmış yerlərdən keçib bir neçə il sonra şəhərin Qara şəhər adlanacaq sənaye zonasında və ondan kənarda geniş bir zolaq əmələ gətirirdi. Forştadtın qala ilə birlikdə ərazisi 109,25 hektar təşkil edirdisə, Qara şəhərin hüdudlarına kimi (şəhərin müxtəlif hissələrində otlaq yerlərini saymamaq şərtilə) bağ massivləri 46 hektar ərazini əhatə edirdi[25].

1862-ci ildə şəhərin otlaqlarındakı bostan və bağ sahələrinin həcmi 166,5 hektar təşkil edirdi ki, bu da qala və forştadtın ümumi sahəsindən böyük idi. Lakin bu rəqəm şəhərin ərazisi böyüdükcə azalır, bağlar ildən-ilə məhv edilirdi. Bağ sahələrinin yerində karvansaralar, dükanlar, yaşayış evləri və o vaxtlar "naftil zavodları" adlandırılan kustar neft emalatxanaları tikilirdi. Bu primitiv zavodlar XIX əsrin 60-cı illərindən yaranmağa başladı. Onlar yaşayış məhəllələrinin içində nizamsız şəkildə tikilir və yerləşdirilirdilər.

Sənaye korpusları Balaxanı yolu boyunca düzülmüşdülər. Buna səbəb yolun bütün zavodları xammal bazasının yerləşdiyi Balaxanı kəndinə bir-

24. Azərbaycan SSR-n MDTA, f. 44, s.5, s.v. 1, vərəq 100, 102. Bakı quberniya idarəsinin tikinti şöbəsinin 1850-1897-ci illər üzrə işlərinin əlifbası.
25. Azərbaycan SSR-n MDTA, f. 389, s.2, s.v. 2784, 2785.

благодаря застройщикам, захватывавшим бесконтрольные городские земли, превращавшиеся затем в наследственную собственность.

Жилые районы в северо-восточной части форштадта (площадью 70-75 га) составляли значительный процент от общегородской застройки. Изучение планов Баку за 1864 и 1878 годы, отражающих прилегающие к форштадту территории, не подтвердило существования этих жилых районов, как «первых очагов ремесленных слободок за пределами форштадта» [37]. Они, очевидно, возникли позже, когда нефтяная и связанная с ней промышленности начали интенсивно развиваться, перешагнув первые рубежи капиталистического способа производства. Лишь в юго-восточной части эспланады, в сфере влияния форштадта, в 1860-х годах возникла Молоканская слободка, на месте которой был разбит Мариинский сквер (ныне Сад им. 9-го Января).

К этому времени (1866 г.) относится и «План городской выгонной земли города Баку»[23], который оказался весьма ценным документом для характеристики исторической топографии местности. На плане наглядно показаны территория форштадта с крепостью и пахотные земли, песчаные места и каменоломни, садовые насаждения и кладбища, дороги и болотистые места, тянувшиеся вдоль береговой полосы на несколько километров в восточном направлении, до будущего промышленного района - Черного города, и приближающиеся на севере к Торговой улице.

Ясно, что на плане фиксировалось все и при том тщательно; отсту-

23. ЦГИА АзССР, ф. 389, оп. 2, ед. хр. 2784. План городской выгонной земли г. Баку составлен бакинским губернским землемером Кравчинским по предписанию военного губернатора от 18 января 1866 г.

ləşdirməsi idi. Zavod binalarının yol xətlərinə yaxın əlverişli mövqeyi şəhər üçün bir sıra üstünlüklər yaradırdı. Lakin tezliklə bunun mənfi cəhətləri də özünü göstərməyə başladı. Zavodlar xeyli miqdarda his, tüstü və çirk əmələ gətirməyə başladılar.

Qara şəhər.

Zavodların meydana gəlməsi Bakının tezliklə sənaye şəhərinə çevriləcəyini xəbər verirdi. Bakının əsl gündən-günə sürətlənən inkişafı 17 fevral 1872-ci ildə neft sənayesində iltizam (icarə) sistemini ləğv edən qanunun qəbul edilməsindən sonra başlandı [231]. Bu hadisə Bakı üçün çox böyük əhəmiyyətə malik idi. O, təkcə Azərbaycanın deyil, həm də bütün Rusiyanın neft sənayesinin inkişafı yolunda olduqca mütərəqqi addım idi. Bu həmçinin Bakının şəhərsalmasında da öz təsirini göstərmişdi.

Qısa müddət ərzində Abşeron yarımadasının diqqəti bir o qədər də cəlb etməyən bu şəhəri məşhurlaşdı və Rusiyanın hüdudlarından kənarda da şöhrət qazandı. Yerli və rus kapitalistlər səhmdar şirkətlər qurmağa başladılar. İri xarici kapitalın nümayəndələri şəhərə axışdılar və burada aparıcı mövqe tutdular. 1874-cü ildə İsveç vətəndaşı Robert Nobel Bakıya gəldi və burada "Nobel qardaşları şirkəti"ni təsis etdi [272]. 1889-cu ildə fransız sərmayədarı F.Rotşild tərəfindən "Kaspiy-Qara dəniz" şirkəti yaradılır. XIX əsrin sonlarında isə ingilis kapitalının təmsilçisi Ceyms Vişau Bakıya gəlir. Sonralar isə Bakı neft sənayesinə Belçika, Almaniya, ABŞ və digər ölkələrin kapitalı nüfuz edir. Onların hamısı Abşeronun təbii sərvətlərini açıq-aşkar talan edir və tezliklə Rusiyadakı inqilab hərəkatının aparıcı qüvvələrindən birinə çevriləcək Bakı

пления, если они были, незначительны. Это видно по садовым участкам городских жителей, где наряду с границами земельных владений точно указаны владельцы участков и их площади.

В «Плане городской выгонной земли города Баку», площадь которой составляла 1128 га, наряду с застроенной частью зафиксированы и особенности топографии. Последняя постепенно менялась в зависимости от экономического развития города. Однако на этом плане не отмечены поселения, хотя бы незначительно удаленные от городских кварталов Баку.

Генплан 1864 года сохранялся без существенных изменений, хотя шаги к составлению нового проекта Баку предпринимались и в 1868, и в 1869 годах[24]. Однако они носили локальный характер и не решали общих задач развития города. Его застройка за пределами утвержденных в 1864 году границ теряла четкость. Это особенно ясно было выражено в западной части форштадта, где сложились кварталы различных форм, а улицы получили случайное направление.

Пригородные сады городских жителей начинались на восточной окраине, примерно на границе Красноводской улицы, и тянулись широкой полосой между Балаханской дорогой (на севере) и на юге вдоль земель, залитых водой, до территории, где через несколько лет расположилась промышленная зона города, так называемый Черный город, и дальше. Если площадь крепости с форштадтом составляла 109,25 га, то садовые насаждения в пределах до района Черного города (не считая других участков, разбросанных в раз-

24. ЦГИА АзССР, ф. 44, оп. 5, ед. хр. 1, л. 100, 102. Алфавит дел строительного отделения Бакинского губернского правления за 1850-1897 гг.

proletariatını amansızcasına istismar edirdilər.

1870-ci ilin əvvəllərində Bakıda çoxsaylı neftayırma zavodu var idi və onlar şəhər ərazisində səliqəsiz şəkildə böyük yer tuturdular. Neft sənayesinin intensiv inkişafı ərazinin əsasən şərqə sarı üç paralel yolun (sonralar Balaxanskaya, Suraxanskaya və Telefonnı - indiki Basin, 1 may və 28 aprel) mənimsənilməsinə təkan verdi. Forştadta bu cür yaxınlıq onun inkişafına və orada əlverişli həyat şəraitinin yaranmasına müsbət təsir göstərmədi. Məsələ burasındadır ki, zavodların tikinti qurğuları olduqca böyük yer tuturdu və müəyyən mütəşəkkilliyə malik olsalar da zavodlardan çıxan daimi his və tüstü ümumilikdə, ərazidə əsaslı surətdə yaşayış məskənlərinin salınması üçün əlverişsiz şərait yaradırdı [162].

Sakinlərin çoxsaylı şikayətləri və ictimai həyatda baş verən canlanma quberniya orqanlarının məskunlaşma yerlərinin yaxınlığında şəhərin normal inkişafına mane ola biləcək sənaye rayonunun yaranması probleminə daha ciddi yanaşmağa vadar etdi. Quberniya idarəsi neft zavodlarının şəhərin otlaq sahələrinə köçürülməsi məsələsini qaldırdı. 1870-ci ildə orada zavod tikintisi üçün sahələrin ayrılması məsələsi qoyuldu. Bu o dərəcədə mühüm məsələ idi ki, üç yolun yerləşdiyi ərazidə çoxlu sayda neft zavodlarının olmasına baxmayaraq, "keçmiş Qafqaz canişin şəhərin məhəllələrinə yaxın 147 neft zavodunun sökülməsini əmr etdi"[26]. Bu qanunla faktiki olaraq şəhərin daxilində neft sənayeçilərinin böyük maliyyə vəsaiti ayırdıqları zavodlardan ibarət böyük bir rayon məhv olunurdu.

Şəhərin inkişafı və ictimai maraqlar naminə sahibkarlarının hüquqlarının pozulmasının belə bir miqyasda

26. Azərbaycan SSR-n MDTA, f. 389, s.3, s.v. 1, vərəq 21. Qara şəhər daxilində yerləşən ağ neft zavodlarının bağlanması haqqında məsələ üzrə. 10 iyun 1870 - 7 fevral 1885-ci illər.

личных частях городского выгона) занимали 46 га[25].

В 1862 году на городской выгонной земле бостанных (огородных) и садовых земель числилось 166,5 га, что превышало общую площадь крепости и форштадта. Однако эта цифра по мере роста городской территории сокращалась с каждым годом, и сады исчезали. На месте садовых участков строились караван-сараи, лавки, жилые дома и «нафтильные заводы», как тогда называли кустарные нефтяные предприятия. Эти примитивные заводы начали возникать с 60-годов XIX столетия. Они размещались и строились хаотически на участках жилых кварталов.

Промышленные корпуса располагались вдоль Балаханской дороги, потому что сырьевая база находилась в селении Балаханы, с который дорога связывала все завозы. Удобное размещение заводских зданий по отношению к дорожным трассам создавало много преимуществ для города, но вскоре выявились отрицательные стороны - заводы выделяли большое количество копоти, дыма и грязи.

Черный город.

Появление заводов было только предвестником будущего оживления промышленной жизни Баку. Истинное, все усиливающееся развитие Баку началось после издания 17 февраля 1872 года закона об отмене откупной системы в нефтяной промышленности [231]. Для Баку это стало событием громадного значения, подлинным прогрессивным шагом на пути развития нефтяной промышленности не только Азербайджана, но и всей России; оно сказалось и на градостроительстве Баку.

25. ЦГИА АзССР, ф. 389, оп. 2, ед. хр. 2784, 2785.

Qara şəhərin planı. 1886-cı il.

План Черного города. 1886 г.

baş verməsi kapitalist Bakısı tarixində görünməmiş bir hal idi. Zavod rayonunun şəhər otlaqlarının şərq qurtaracağında yerləşdirilməsi üçün 1876-cı ildə yeni ərazilərin planlaşdırılması layihəsi tərtib olundu. Elə buradaca şəhərin mərkəzində ləğv olunanların əvəzinə yeni neft zavodları inşa olundu. Qara şəhərdən "kənarda sanitariya şəraiti yaxşılaşdırılmış neft zavodları tikmək" qəti qadağan olunmuşdu[27]. Beləliklə, qismən Keşlə kəndinin otlaqlarında və şəhərin örüş yerlərində-yerli sakinlərin bağ və bostanlarının olduğu yerdə adını rəngi qaralmış zavod tikililərindən almış Qara şəhər meydana gəldi.

Forştadtın yaşayış məskənlərindən kifayət qədər aralıda (2 km-dən artıq) sənaye zonasının əsası qoyuldu. Rusiyanın şəhərsalma tarixində ilk dəfə olaraq bir sənaye rayonu üçün düzgün həndəsi tikinti planına əsaslanan planlama layihəsi işlənib hazırlanmışdı. Planlaşdırma layihəsinə əsasən Qara şəhərin məhəllələri düzbucaqlı şəbəkə formasında tikildi. Geniş və düz magistrallar

27. Azərbaycan SSR-n MDTA, f. 389, s.3, s.v. 1, vərəq 21. Qara şəhər daxilində yerləşən ağ neft zavodlarının bağlanması haqqında məsələ üzrə. 10 iyun 1870-7 fevral 1885-ci illər.

За короткое время малопримечательный город на Апшеронском полуострове стал знаменит и приобрел известность далеко за пределами России. Местные и русские капиталисты стали организовывать акционерные компании. Сюда устремились и впоследствии заняли ведущее место представители крупного иностранного капитала. В 1874 году в Баку появился шведский подданный Роберт Нобель, который в следующем году основал компанию, ставшую Товариществом нефтяного производства бр. Нобель [272]. В 1889 году представителем французского капитала в лице Ф. Ротшильда было основано Каспийско-Черноморское общество, а в самом конце XIX века в Баку появился представитель английского капитала -Джеймс Вишау. Позднее в бакинскую нефтяную промышленность проникли капиталы из Бельгии, Германии, США и других стран. Все они открыто грабили природные богатства Апшерона и жестоко эксплуатировали бакинский пролетариат, который вскоре стал одним из самых боевых отрядов революционного движения в России.

Многочисленные нефтеперегонные заводы в начале 1870-х годов бессистемно занимали большие участки городских земель. Интенсивный рост нефтяной промышленности способствовал освоению территории главным образом в восточном направлении, вдоль трасс трех параллельных дорог (позже Балаханской, Сураханской и Телефонной - ныне Басина, Первомайской и 28-го Апреля). Такое соседство с форштадтом не способствовало ни его росту, ни благоприятным условиям жизни. Дело

sənaye rayonunun iri məhəllələrini birləşdirirdi. Bu magistrallardan biri xeyli sayda körpülərə birbaşa çıxışı olan şəhər meydanında sona çatırdı.

Balaca məhəllələrə və dar küçələrin xırda şəbəkəsinə malik olan forştadtın planlaşdırılması ilə müqayisədə Qara şəhərdə yeni dövr üçün xarakterik olan planlaşdırma miqyası və sənaye zonasının məskunlaşma ərazisindən uzaq olmasının vacibliyinin yaxşı başa düşülməsi aydın nəzərə çarpırdı.

İlkin dövrdə Qara şəhərin yalnız cənub məhəllələrində neft zavodları inşa olunmuşdu. Kəndarası yollar və Qara şəhərin şimal hissəsinin cığırları onu Balaxanı kəndi ilə birləşdirirdi. Neft sənayesinin inkişafı ilə əlaqədar neftayırma zavodlarının tikintisi sürətli templə davam edir, Qara şəhərin şimal hissəsi də 1876-cı ilin planlaşdırılmasında göstərilmiş planlaşdırmaya uyğun olaraq tikililərlə doldurulurdu [61].

Qara şəhərin sahil zolağı yalnız oradakı bataqlıq ərazinin qurudulmasından sonra istismar edilməyə başlandı. Sonrakı dövrdə Qara şəhərin planlaşdırılmasında heç bir dəyişiklik edilməmişdi. Amma onun tikintisi zamanı texniki nailiyyətlər və istehsal prosesinin təkmilləşdirilməsinə bağlı olaraq, mütəmadi şəkildə yenidənqurma və təmir işləri aparılırdı.

Layihədə göstərilmiş hüdudlar çərçivəsində Qara şəhərin ərazisində tikinti üçün boş yer qalmadıqda zavod sahibkarları istismar üçün yeni əlverişli torpaqlar axtarmağa başladılar. Zavodlarda keyfiyyət dəyişiklikləri baş verdiyindən Qara şəhərin hətta ən iri məhəllələri belə zavodların yeni tələblərinə cavab verə bilmirdi. Sahibkarları ərazi vahidi kimi ayrıca məhəllələr də qane etmirdi. Onlara dəmir yollarının keçəcəyi geniş ərazilər lazım idi.

в том, что заводские постройки уже заняли значительные участки и представляли хотя и организованную, но в целом неудобную для населения территорию с капитальной застройкой, с заводскими трубами, постоянно испускавшими копоть и дым [162].

Жалобы со стороны жителей и оживление общественной жизни заставили губернские власти серьезно отнестись к проблеме развития рядом с селитьбой заводского района, который мог стать большим препятствием для нормального роста города. Губернская администрация подняла вопрос о перенесении фотогенных (нефтяных) заводов на выгонную городскую землю. В 1870 году был поставлен вопрос об отводе там участков под постройку заводов. Этот вопрос был настолько важен, что вскоре, несмотря на то, что в районе трех трасс уже находилось большое число фотогенных заводов, «последовала воля бывшего наместника кавказского о сносе 147 фотогенных заводов, по нахождении их вблизи городских кварталов»[26]. Этим актом фактически ликвидировался большой заводской район внутри города, в который нефтепромышленники вложили крупные капиталы.

Ущемление прав собственников в пользу городских и общественных интересов в таком масштабе - исключительный факт в истории капиталистического Баку. Для размещения заводского района в восточных границах городского выгона в 1876 году был составлен проект планировки новой территории. Здесь и были построены новые фотогенные заводы вместо аннулированных в черте города. Строить фотогенные заводы вне пределов Черного города «в

26. ЦГИА АзССР, ф. 389, оп. 3, ед. хр. 1, л. 21. По вопросу о закрытии керосиновых заводов, кои находятся в пределах Черного городка. 10 июня 1870 – 7 февраля 1885 гг.

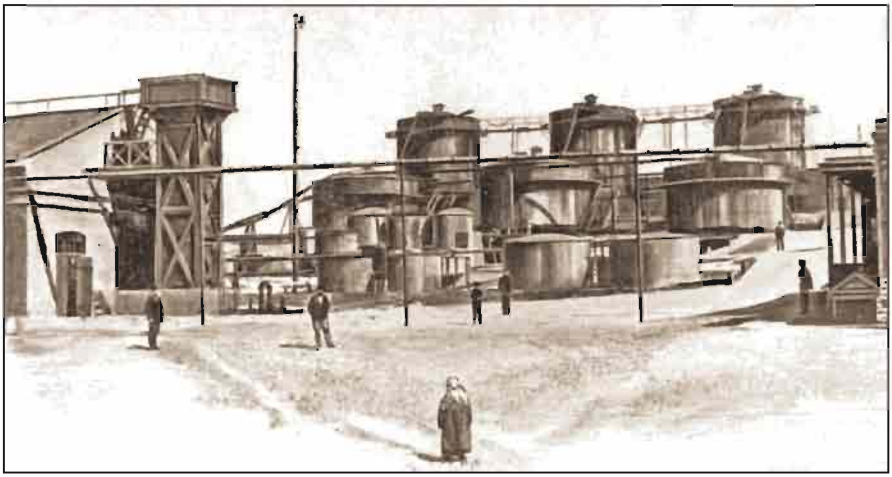

Nobel qardaşlarının Yoldaşlıq kerosin zavodunun təmizləyici şöbəsi. 1890-cı il.

Очистительное отделение керосинового завода Товарищества бр. Нобель. 1890 г.

Bu baxımdan ən münasib yer Qara şəhərə ən yaxın ərazi olan və sahəsində tezliklə daha bir sənaye rayonunun təşəkkül tapacağı Keşlə kəndlilərinin torpaqları idi [250]. 1902-ci ilin sonlarında burada 20-dək iri neftayırma zavodları və neft sənayesi ilə bağlı ticarət müəssisələri yaradılmışdı. Montaşov qardaşlarının,

видах улучшения санитарных условий в городе» строго запрещалось[27]. Таким образом, частично на пастбищах селения Кишлы и на городском выгоне, где располагались огороды и сады местных жителей, возник Черный город, получивший свое название от почерневших заводских построек.

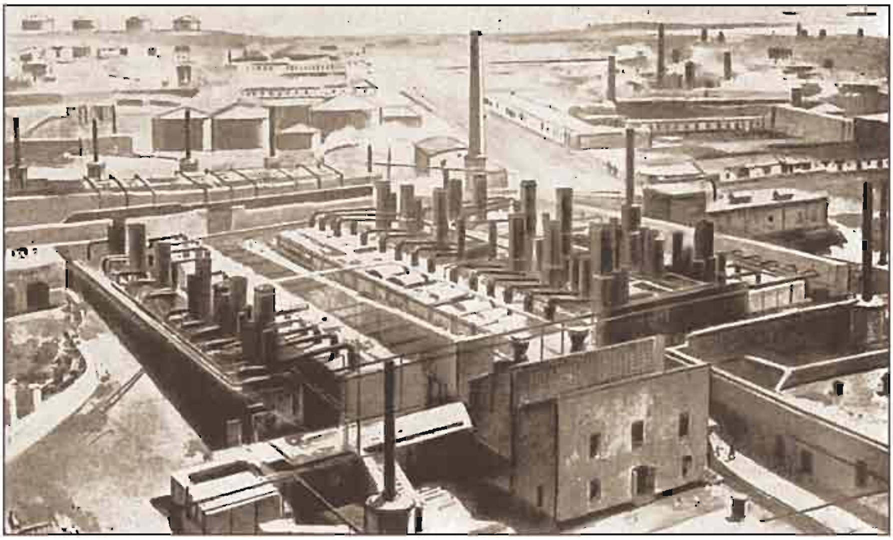

Nobel qardaşlarının neftayırma zavodu. 1880-ci illər.

Нефтеперегонный завод Товарищества бр. Нобель в конце 1880-х гг.

27. ЦГИА АзССР, ф. 389, оп. 3, ед. хр. 1, л. 21. По вопросу о закрытии керосиновых заводов, кои находятся в пределах Черного городка. 10 июня 1870 - 7 февраля 1885 г.

"Kaspi-Qara Dəniz" cəmiyyətinin zavodları, Şibayevin kimya zavodu, Nobel qardaşlarının yaşayış qəsəbəsi-Villa Petrolea və başqaları. Bu Qara şəhərin davamı olan Ağ şəhər idi. Məhz Ağ şəhərdə Bakının sənaye rayonunun inkişaf tendensiyaları tam əks olunurdu. Kapitalizmin inkişafı mərhələsində boş ərazilərin mənimsənilməsində artıq yeni prinsiplərə üstünlük verilir, Qara şəhərin düzbucaqlı şəbəkə planlaşdırılmasında əsas götürülən müəyyən qaydalar gözlənilmirdi. Artıq hər şey yalnız sənayeçilərin maraqlarından və zavodun texniki tələblərindən asılı idi. Ağ şəhərin ərazi mənimsənilməsində vahid və müntəzəm planlaşdırma əsas götürülmürdü.

Yalnız bəzi zavodların və onlara bitişik ərazilərin tikintisi müəyyən qədər nizamlı idi və onların səliqəsinə fikir verilirdi. XX əsrin əvvəllərində Bakıda artıq böyük sənaye rayonu formalaşmışdı. Sənayeçilər və zavod sahibləri şəhər idarəsindən daha işgüzar idilər və bu baxımdan sənaye rayonunun yeni planlaşdırma sisteminin forştadtın kiçik məhəllələrindən və dar küçələrindən üstünlüyünü tez qiymətləndirdilər.

1870-ci ildə həyata keçirilmiş şəhərsalma tədbirləri.

Neft çıxarılan torpaqlarda icarə sisteminin ləğv olunmasından sonra (1872) neft sənayesinin ümumrusiya miqyasında inkişafı bütün şəhər təsərrüfatı sahələrinin fəallaşmasına təkan verdi. 1872-ci ildən etibarən şəhərin bir sıra böyüməkdə olan hissələrinin nizamlanması və planların tərtib olunması işinə başlanıldı. Bu istiqamətverici perspektiv Baş planın olmaması ucbatından şəhərin xaotik formada genişlənməsi təhlükəsinin qarşısını almaq məqsədi daşıyırdı.

Formalaşmaqda olan şəhərin ayrı -ayrı hissələri öz ərazisinin böyüməsi prosesində iqtisadi, coğrafi və siyasi şərtlərdən asılı olaraq təşəkkül tapırdı.

Было положено основание промышленной зоне со значительным отрывом (свыше 2 км) от жилых кварталов форштадта. Впервые в истории градостроительной практики России для промышленного района был разработан проект планировки, основанный на принципе регулярности застройки. По проекту планировки Черный город получил прямоугольную сеть расположения кварталов. Широкие и прямые магистрали объединяли крупные кварталы промышленного района. Одна из этих магистралей завершалась городской площадью, непосредственно связанной с многочисленными пристанями.

По сравнению с планировкой форштадта с его мелкими кварталами и мелкой сеткой узких улиц, в Черном городе ясно определялись характерный для новой эпохи крупный планировочный масштаб и понимание важности удаления промышленной зоны от селитьбы.

Первоначально только южные кварталы Черного города были застроены фотогенными заводами; сеть проселочных дорог и тропинок северной его части связывала с ними селение Балаханы. В связи с развитием нефтяной промышленности темпы строительства нефтеперегонных заводов возрастали и северная часть Черного города тоже пополнилась застройкой, соответствовавшей планировке, разработанной в генплане 1876 года [61].

Береговая полоса Черного города начала эксплуатироваться только после того, как была ликвидирована заболоченность. В дальнейшем планировка Черного города не менялась, в то время как его застройка постоянно реконструировалась и обновлялась в зависимости от технических достижений и усовершенствований заводского производства.

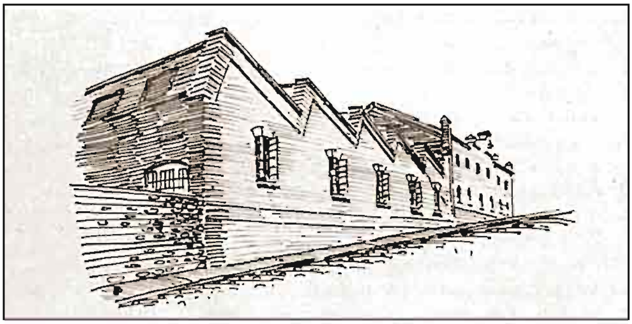

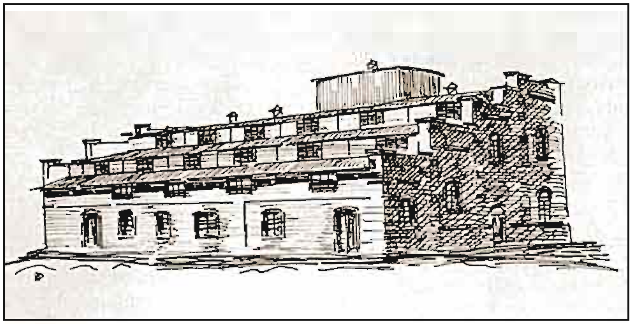

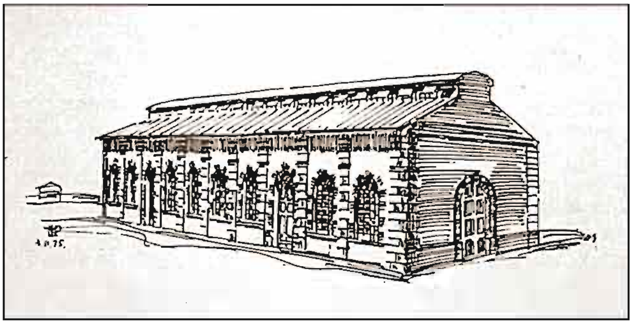

1880-cı ilin sonunda Nobel Qardaşlarının Yeni anqidrid zavodu. Ş.S.Fətullayevin çəkdiyi şəkil.

Новый ангидридный зав. Товарищества бр. Нобель в конце 1880-х гг. Рисунок Ш.С. Фатуллаева.

Nobel Qardaşlarının zavodu. 1890-cı il. Ş.S.Fətullayevin çəkdiyi şəkil.
Завод Товарищества бр. Нобель. 1890 г. Рисунок Ш.С. Фатуллаева.

Elektrik stansiyası.1890-cı il.
Электростанция. 1890 г. Рисунок Ш.С. Фатуллаева.

После того как территория Черного города в пределах проектных границ была почти застроена, заводовладельцы стали искать новые удобные для эксплуатации земли. По-скольку характер заводов менялся, то даже крупные кварталы Черного города не удовлетворяли новым заводским требованиям. Владельцам нужны были не отдельные кварталы как земельные единицы, а обширные пространства, по которым могла проходить железная дорога.

Ближе всего к Черному городу подходили земли крестьян селения Кишлы, на которых вскоре возник еще один промышленный городок [250]. К концу 1902 года здесь размещалось до 20 крупных нефтеперегонных заводов и торговых предприятий, связанных с нефтяной промышленностью: заводы Монташева и Ко, Каспийско-Черноморского общества, химический завод Шибаева, жилой поселок Нобеля - Вилла Петролеа и др. Это был так называемый Белый город - естественное продолжение Черного города. Именно в Белом городе отразились тенденции промышленно-заводского района Баку. Прямоугольная сетка плана Черного города, в которой еще соблюдалось стремление к определенному порядку, в период развитого капитализма уступила другим принципам освоения свободных земель. Теперь все подчинялось интересам промышленников и техническим требованиям заводского строительства; единая и регулярная планировка при освоении территории Белого города не учитывалась.

Лишь территория отдельных заводов с прилегающими к ним участками решалась более или менее организованно, и их благоустройству уделялось некоторое внимание. В

Beləliklə, Bakı qalası hərbi əhəmiyyətini itirdikdən sonra esplanadanın daha da enliləşdirilməsinə, ümumşəhər mərkəzinin yaranmasına və yerli burjuaziyanın məskən saldığı abad məhəllələrin yarandığı mərkəzi rayonun meydana gəlməsinə səbəb oldu. Qara şəhərin yaranması Zaqafqaziya dəmir yolunun Bakıya qədər uzadılmasından və 1883-cü ildə dəmir yolu stansiyasının tikilməsindən sonra nəzərəçarpacaq dərəcədə böyümüş məskunlaşma zonasının şərq istiqamətində inkişafına səbəb oldu. Şəhərin şimal istiqamətdə böyüməsi Şamaxı poçt yolundan keçirdi.

Şəhərin böyüməsi üçün lazım olan ilkin şərtlərinin mövcudluğu və əhalinin rifahının artması Quberniya idarəsindən şəhərin rayonlarının planlarının işlənməsini tələb edirdi. 1872-ci ildə məhəllələrin bölgüsü üçün şəhərin cənub-şərq hissəsinin planı çəkildi. Eyni zamanda şəhərin qərbində əhalinin yoxsul təbəqələri tərəfindən tikilmiş rayonda da belə işlər aparılırdı. Məhəllələr qismən nizamlanır və forştadtın küçələri ilə birləşdirilirdi. Lakin şəhərin mərkəzi küçə və məhəllələrinin dəqiq planlaşdırılması ucqarlarda öz şəhərsalma quruluşunu itirirdi.

Məhəllələrin tikintisi zamanı şəhərin planlaşdırılma quruluşunun ümumi mənzərəsini tam əks etdirə bilməyən məhdud (calaq və ya yamaq) planların məhdudluğu aşkara çıxırdı. 1873-cü ildə şəhərin ümumi planının tərtibi üçün ilk addımlar atıldı, bununla əlaqədar olaraq, "ümumi planın çəkilməsi üçün mərzçəkmə işçiləri qrupunun təyin edilməsi haqqında" sərəncam verildi[28]. Qafqaz canişini tərəfindən təsdiq edilmiş planın alınması üçün 25 il vaxt lazım gəldi (18 yanvar 1899-cu il).

Ümumi planın tərtibi sahəsində bürokratik süründürməçilik davam edir-

начале XX века в Баку уже существовал большой промышленный район. Промышленники и заводовладельцы были предприимчивее городской администрации и потому быстро оценили преимущества новой системы планировки заводского района перед маленькими кварталами и узкими улицами форштадта.

Градостроительные мероприятия 1870-годов.

Ликвидация откупной системы на нефтяные земли (1872 г.) и развитие нефтяной промышленности -явление, получившее общероссийское значение, дали импульс к активизации всех сфер городского хозяйства. С 1872 года велись проектные работы по урегулированию некоторых разросшихся частей города и составлению их планов с целью предотвратить хаотическое развитие, угроза которого существовала из-за отсутствия направляющего перспективного генерального плана.

Различные части формирующегося города в процессе его территориального роста складывались в зависимости от экономических, географических и политических условий. Так, ликвидация бакинской крепости как военного пункта дала возможность освоения широкой полосы эспланады, создания общегородского центра и центрального района с благоустроенными кварталами, в которых селилась местная буржуазия. Появление Черного города стимулировало развитие селитебной зоны в восточном направлении, значительно увеличившейся после продления Закавказской железной дороги до Баку, строительства железнодорожной станции и вокзала (1883 г.). Рост города в

28. Azərbaycan SSR-nin MDTA, f. 44, s.5, s.v. 1, vərəq 103.

disə də şəhər həyatı öz axarında gedirdi və Bakının böyüməsi şəhər ətrafının hansı hissəsinin daha intensiv inkişafından asılı olaraq əlavə məhəllələrin hesabına davam edirdi. Beləliklə, şərq tərəfinin planı canişin tərəfindən 1873-cü ildə, Qara şəhərin planı isə 1876-cı ildə təsdiq olunmuşdu. Şəhərin şimal və qərb hissələrinə gəldikdə isə, onlar üçün 1876-cı ildə ayrı planlar tərtib edilmişdi (təsdiq edilməsi üçün)[29].

Şəhərin ən sıx tikilmiş və əhalinin daha çox yaşadığı qərb hissəsi forştadtın əsasını təşkil edirdi və şəhərin başqa yeni yaranmış və layihələşdirilmiş hissələri üçün birləşmə nöqtəsi sayılırdı. Elə buna görə də şəhərin məskunlaşma zonasının nizamlanması ondan başlanırdı. Forştadtın planlaşdırılması bir neçə cəhətdən qənaətbəxş deyildi. Burada kortəbii inkişaf hökm sürürdü, küçələrin təsadüfi istiqaməti məhəllələrin xarici görünüşünün müxtəlifliyi, çoxsaylı dalanlar və s.

1878-ci ildə Təzə-Pir məscidi ətrafında sonradan Təzə-Pir adı alan böyük rayon yarandı. Hələ XVIII əsrdə orada ictimai binaların bütöv kompleksi və su xətlərindən biri olduğundan bu sahə mənimsənilmişdi. 1796-cı ilin planında sarayın, məscidin və karvansaranın, onlardan cənuba və cənub-şərqə doğru qalanın geniş ərazisi qeyd olunmuşdur. Sarayın himayəsi altında olan məscid yerli əhalini özünə cəzb edə biləcək gücə malik idi. Sonralar hərbi əməliyyatlar dövründə (1826-cı il) saray və karvansaray yoxa çıxdı, salamat qalan məscid isə forştadtın yeni yaşayış rayonu olan Təzə-Pirin şəhərsalma faktoru rolunu oynadı.

Bakının quberniya mərkəzinə çevrilməsi və onun kapitalist inkişaf mərhələsinə qədəm qoyması ona yaxın

29. Azərbaycan SSR-nin MDTA, f. 44, s.5, s.v. 101, vərəq 1. Qafqazda mülki hissənin Baş rəhbəri (komandanı) və Bakı şəhər başçısı ilə Bakı şəhərinin ümumi planın tərtib edilməsi haqqında yazışma, 26.02.1889; 1901-ci illər.

северном направлении происходил вдоль Шемахинской почтовой дороги.

Существующие предпосылки развития города и возросшее благосостояние населения диктовали губернскому правлению необходимость составления планов районов города. В 1872 году выполнена съемка плана юго-восточной части города для разбивки кварталов. Одновременно проводились подобные работы для западного, самовольно застроенного беднейшим населением района города. Кварталы были частично урегулированы и привязаны к существующим направлениям улиц форштадта. Однако планировка города с четкими линиями центральных улиц и кварталов на окраинах теряла свою градостроительную структуру.

При застройке кварталов обнаруживалась ограниченность лоскутных планов, которые не давали полноценной картины общей планировочной структуры города. В 1873 году были сделаны первые шаги для составления общего плана города Баку, в связи с чем появилось указание о назначении партии межевых чинов для снятия на план общего плана»[28]. Для того чтобы получить план, утвержденный кавказским наместником (18 января 1899 г.), понадобилось 25 лет.

Пока продолжалась бюрократическая волокита в области составления общего плана Баку, городская жизнь шла своим чередом и рост Баку происходил за счет дополнительных кварталов в зависимости от того, какая часть городской окраины развивалась более интенсивно. Так, план восточной части города был утвержден наместником в 1873 году, а план Черного города утвержден им же в 1876 году

28. ЦГИА АзССР, ф. 44, оп. 5, ед. хр. 1, л. 103.

kəndlərin də böyüməsində tezliklə özünü göstərdi. (Çəmbərəkənd kəndi) Qalanın cənub-qərb tərəfi kəndlərindən olan Çəmbərəkənd yüksəklikdə yerləşir və cənuba-dənizə tərəf inkişaf edərək forştadta yaxınlaşır. Bakının bir hissəsinin dəqiq yaranma tarixini təyin etmək çətindir. Ola bilsin ki, Bayıl, Təzəpir və başqa rayonlar kimi sonradan yox olmuş kəndlər kimi Çəmbərəkənd də XVIII əsrdən mövcud olmuşdur.

XIX əsrin ikinci yarısında orada artıq 20 kəndli təsərrüfatı mövcud idi[30]. Bu kənd çoxsaylı dolaşıq dar küçələri, ucqar döngə və dalanları olan aul tipli yaşayış məntəqəsini təmsil edirdi. Burada yoxsullar və matroslar yaşayırdılar. Onun ərazisi 1871-ci ilə kimi dörd dəfə böyüdü.

Çəmbərəkənd kəndi kortəbii şəkildə, heç bir tikinti qaydalarına əməl edilmədən inkişaf edirdi, təbii ki, onun xaotik planlaşmış quruluşunu nizama salmaq və böyüməkdə olan şəhər rayonunun normal inkişafı üçün layihə tərtib etmək lazım idi.

Özbaşına tutulmuş torpaqlar təsdiq olunmamış layihə üzrə tikilmiş tikililər yeni məhəllələrin bölgüsü zamanı ziddiyyətli planlaşma qərarlarının qəbuluna gətirib çıxarırdılar. Buna görə də məhəllələrin sərhədlərinin müəyyən edilməsi və küçələrin istiqamətləri özbaşına tikintilər ucbatından təbii çətinliklərlə qarşılaşırdılar. Ciddi tikinti nəzarəti olmadan bunun öhdəsindən gəlmək mümkün deyildi, buna görə də bəzi yerlərdə təsadüfi planlaşdırma vəziyyəti qalırdı.

"Şəhərin tikintinin tələb etdiyi geniş məkan planlaşmasına cavab verməyən 1864-cü ilə aid planından kənara çıxmalar, həmçinin sabiq Quberniya baş-

30. Onun ərazisində 1828-ci ilə aid yaşayış evi son zamanlara qədər hələ də mövcud idi. Rayonun yenidən qurulması ilə əlaqədar olaraq yaxın vaxtlarda itmişdir.

и т. д. Что же касается северных и западных окраин города, то и для них в 1876 году были составлены отдельные планы (для утверждения)[29].

Наиболее плотно застроенная и густо населенная западная часть города составляла основу форштадта и являлась объединяющим началом для остальных вновь создаваемых и проектируемых частей городского организма. Именно поэтому с нее и начиналось урегулирование селитебной территории города. Планировка форштадта во многом была неудовлетворительной; тут господствовали отголоски стихийного развития: случайные направления улиц, многообразие конфигураций кварталов, многочисленные тупики и пр.

Здесь вокруг мечети Таза-пир к 1878 году сложился большой район, впоследствии получивший название Таза-пир. Еще в XVIII веке, если не раньше, этот участок был освоен в связи с тем, что там существовали целый комплекс общественных сооружений и одна из водопроводных трасс. На плане 1796 года зафиксированы здания замка, мечети и караван-сарая, а к югу и юго-востоку от них - обширное предместье крепости. Мечеть под сенью замка имела притягательную силу для местного населения. И в дальнейшем, когда в период военных действий (1826 г.) замок и караван-сарай исчезли, сохранившаяся мечеть явилась градообразующим фактором нового жилого района форштадта - Таза-пир.

Превращение Баку в губернский центр и активное вступление его на капиталистический путь развития сразу же отразились на росте близле-

29. ЦГИА АзССР, ф. 44, оп. 5, ед. хр. 101, л. 1. Переписка с Главноначальствующим гражданской частью на Кавказе и Бакинским городским головой о составлении общего плана города Баку 26.02.1889; 1901 гг.

çılarının inşaata bütün mümkün vəsaiti cəlb etmək arzusu plana müxtəlif dəyişikliklər edilməsi və ya ondan kənara çıxılması halları ilə nəticələnirdi. Bunu sahibkarların torpaqlarında tikinti üçün ayrılmış yerlərdə əyani surətdə müşahidə etmək olardı..."[31].

Yaranmış bu vəziyyət quberniya idarəsini məcbur etdi ki, 5 mart 1875-ci ildə "Şəhərin qərb hissəsi planlaşdırılana və nizamlanana qədər həmin ərazidə aparılacaq tikinti işləri ilə əlaqədar sahibkarların təqdim etdikləri layihələrin təsdiq edilməməsi" barədə qərar çıxarsın[32].

Quberniya idarəsi şəhər memarlarından inşaatçılara layihə sənədləri əsasında ərazini düzgün nizamlamaq imkanı yaratmaq məqsədilə qısa vaxt ərzində şəhərin qərb hissəsinin planının hazırlanmasını tələb etdi.

Şəhərin qərb hissəsinin planını hazırlamaq işi torpaqölçən Ostrovski və şəhər memarı vəzifəsini daşıyan A.Koşinskiyə həvalə olundu. Hər ikisi hazırladıqları planları təqdim etdilər[33].

Həm torpaqölçən, həm də şəhərin memarı yerin çəkilməsi zamanı məhdud planlaşdırma məqsədi güdürdülər, onlar faktiki olaraq, mövcud vəziyyətintəsbitindən başqa heç bir işlə məşğul olmurdular. Quberniya idarəsinin tikinti şöbəsi tərəfindən bu planlara baxış zamanıümumi planın hazırlanması məqsədilə planlara bəzi

31. Azərbaycan SSR-nin MDTA, f. 389, s.3, s.v. 39, vərəq 3.
32. Azərbaycan SSR-nin MDTA, f. 389, s.3, s.v. 39, vərəq 3. "buna görə 5 may 1875-ci ildə şəhərin yuxarıda göstərilən hissəsinin tənzimlənməsinə, artıq təsdiq edilmiş xüsusi sakinlər ilə nəzərdə tutulan tikililərin bütün məhəllələrini göstərməklə planın tərtib edilməsinə dair şəhər memarının vəzifələrini icra edən Şeludçenkoya göstəriş verilmişdir".
33. Oradaca, vərəq 4. Yerölçən Ostrovski "9 aprel 1876-cı ildə Qubernskaya küçəsindən şimala doğru Bakı şəhərinin Qərb hissəsindəki ərazisinin planını, şəhər memarının ö.i. Koşenski isə ... 27 may1876-cı il tarixdə Qubernskaya küçəsindən dəniz sahili istiqamətində cənuba doğru Bakı şəhərinin Qərb hissəsindəki ərazisinin planını təqdim etmişdir. Təqdim edilmiş planlarda yaranmış və mövcud olan bütün məhəllə və küçələr göstərilmiş və artıq yaranmış küçələrin imkan daxilində düzəldilməsi ilə daha kapital tikililərə müvafiq olaraq şəhərin həmin hissəsinin tənzimlənməsi həyata keçirilmişdir".

жащих деревень. Деревня Чемберекенд - одно из ранних юго-западных предместий крепости - расположена на высоких отметках и имеет тенденции роста в южном, в сторону моря, направлении и сближения с форштадтом. Точную дату возникновения этого предместья Баку определить трудно; не исключена возможность, что она существовала уже в XVIII веке, так же как деревня Баилов, район Таза-пир и другие, позднее исчезнувшие поселения.

Во второй половине XIX века там уже было более 20 крестьянских дворов[30]. Эта деревня представляла собой поселение аульного типа с многочисленными запутанными узкими улицами, глухими переулками и тупиками. Жили здесь беднота и матросы. Ее территория к 1871 году увеличилась более чем в 4 раза.

Деревня Чемберекенд развивалась стихийно, без соблюдения каких-либо строительных правил; естественно, что необходимо было как-то урегулировать ее хаотическую планировочную структуру и составить проект для нормального развития разраставшегося района города.

Самовольно занятые участки, застроенные без утвержденных проектов, при урегулировании и разбивке новых кварталов вызывали противо-

30. На ее территории до последнего времени еще существовал жилой дом 1828 г., который исчез совсем недавно в связи с реконструкцией района.

əlavələrin edilməsinin vacibliyi aşkarlandı. 10 iyun 1877-ci ildə qərb tərəfin planının tərtib olunması şəhər memarı O.Porfirova tapşırıldı. Ondan "ən qısa zamanda planlaşdırılan yeri yoxlamaq və buna əsasən qərb hissəsinin ümumi planını tərtib etmək tələb olunurdu"[34].

Bu məhəllələrin ərazi bölgüsü və tikintiyə torpaq sahələrinin ayrılması işində rəhbər tutulması üçün olduqca əhəmiyyətli idi. Bir ildən sonra Porfirov Qubernatora şəhərin qərb hissələrinin ümumi planını təqdim etdi. Şəhərsalma nöqteyi-nəzərindən o, öz vəzifəsinə hərtərəfli yanaşırdı. Mürəkkəb vəziyyəti və şəhərin böyümə perspektivini nəzərə alan Porfirov şəhərin qərb istiqamətində daha çox böyüməsini məqsədəuyğun saydı. Küçə yollarının salınmasını o yerin relyefi ilə təyin edirdi, daha səmərəli planlaşdırma həlli məqsədilə bəzi tikintilər sökülürdü.

Porfirov şəhərin qərb hissəsində salınacaq meydanlardan biri üçün yer olaraq Təzəpir məscidinin yaxınlığını seçmişdi. O, ərazidə heç bir ictimai meydanın olmadığını nəzərə alaraq buradakı qədim tikililəri sökmək və boşaldılmış sahəni istifadəsiz torpaqlarla birlikdə şəhərin abadlığı və ümumi istifadə üçün meydan tikintisində istifadə etmək niyyətində idi[35]. Porfirov şəhərin sahilboyu və Çəmbərəkənd ətrafına tərəf böyüdülməsini qərara almışdı. İndiki Çkalov küçəsinin yerləşdiyi ərazidə yeni meydan yaratmağı planlaşdırırdı. O, eyni vaxtda Çəmbərəkəndin yenidənqurulma layihəsini işləyib hazırlamışdı.

Porfirov bu barədə yazırdı: "Bu qərarım Bakının xüsusilə, Çəmbərəkəndin sakinlərinin çoxsaylı xahişlərinə və öz

34. Azərbaycan SSR-nin MDTA, f. 389, s.3, s.v.. 39, vərəq 4.
35. Oradaca, vərəq 8.

речивые планировочные решения. Вот почему отбивка границ кварталов и направлений улиц из-за существующих строений «самовольщиков» сопровождалась естественными трудностями, преодолеть которые без строгого строительного надзора иногда было невозможно, и потому местами сохранялась случайная планировочная ситуация.

«Вкравшиеся отступления от утвержденного плана города, т. е. 1864 года, который был распланирован не в таком обширном пространстве, как потребность застройки указала, и распоряжения прежних начальников губернии, желающих дать все возможные средства к застройке, сколько возможно правильной, города, были тоже причиной тех разных изменений и отступлений от плана, которые встречались и встречаются в натуре, на местах, предположенных частными владельцами при застройке своих земель...»[31].

Создавшееся положение заставило губернское правление 5 марта 1875 года вынести постановление, чтобы проекты на застройку участков в западной части города, представляемые частными владельцами, «не были утверждены впредь до распланировки и урегулировки этой части города»[32].

Губернская администрация требовала от городского архитектора быстрого составления плана западной части города с целью дать застройщикам возможность правильного урегулирования большой территории на основе проектных документов.

Снять на план западную часть города было предложено землемеру Островскому и исполняющему долж-

31. ЦГИА АзССР, ф. 389, оп. 3, ед. хр. 39, л. 3.
32. ЦГИА АзССР, ф. 389, оп. 3, ед. хр. 39, л. 3, "а потому предписано было и и. д. городового архитектора Шелудченко от 5 мая 1875 г. урегулировать выше означенную часть города, составить план с показанием на нем кварталов всех тех предполагаемых построек частными жителями, которые уже утверждены».

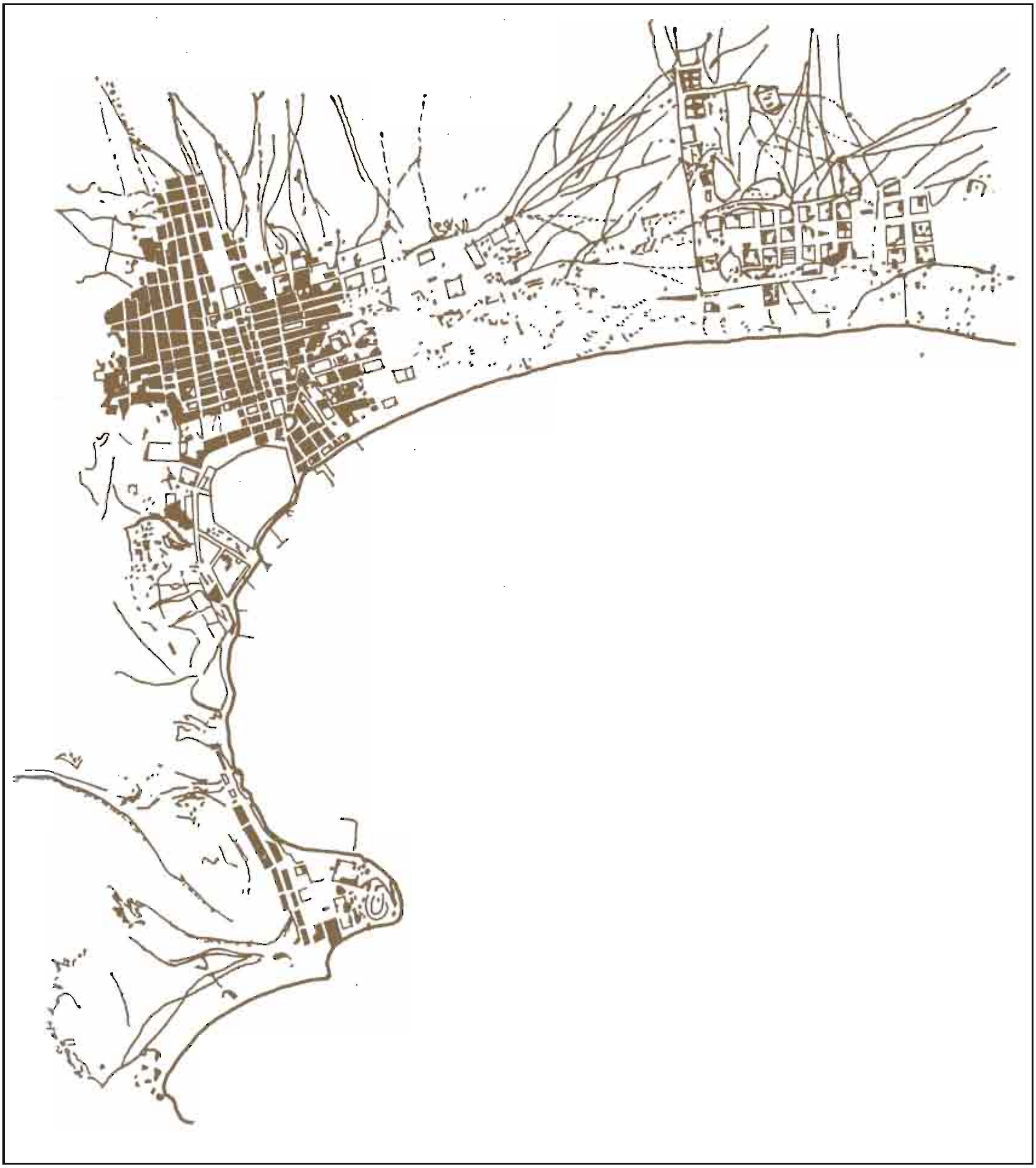

Bakının planı. 1878-ci il.
План Баку. 1878 г.

qənaətimə əsaslanmışdır. Tərtib olunmuş planda Çəmbərəkəndin bütün yerlərinin göstərilməsini olduqca vacib hesab edirəm. Belə ki, şəhərin əhalisi çox köhnə evlərdə yaşayır və hər yağışdan sonra evlərinin təmiri üçün xahişlə müraciət edirlər. Amma, təsdiq edilmiş planın yoxluğu ucbatından onlara evlərini tikmək və təmir etmək icazə verilmir"[36]. Quberniya idarəsi, sakinlərin çətin vəziyyətdə olduqlarını və bu yerin təsdiq olunmuş planı olmadığından tikintiyə icazə verilmədiyini bildiyi halda Çəmbərəkəndin tikintisinin nizamlanmasında Porfirovun layihəsindən istifadə etmədi. Memarın öz ifadəsilə desək, onun təklifini "diqqətdən qaçırdılar". Planın müəllifi bundan olduqca mütəəssir olmuşdu.

Porfirovun planı Quberniya idarəsinin tikinti şöbəsində bəyənilmədi və Çəmbərəkəndin ərazisinin nizamlanması işi uzun illər təxirə salındı.

Porfirovun planı qənaətbəxş saymayan Quberniya idarəsi 1878-ci ilin iyun ayında bütün layihə materiallarını şəhərin yeni memarı ştabs-kapitan A.Laudanskiyə təhvil verdi. Memara küçə və məhəllələrin nizamlanması zamanı yerli əhalinin təsdiqlənmiş layihələr əsasında inşasına başladığı tikililəri nəzərə almaq və küçələrin istiqamətində ciddi dəyişikliklərə yol verməmək şərti ilə plana əlavə və dəyişikliklər etmək tapşırıldı[37].

Quberniya idarəsi plan tərtibçilərindən mövcud tikililəri olduğu kimi

36. Azərbaycan SSR-nin MDTA, f. 389, s.3, s.v.. 39, vərəq 10.
37. Azərbaycan SSR-nin MDTA, f. 389, s.3, s.v. 39, vərəq 5, 6.

ность городского архитектора А. Кошинскому. Оба представили выполненные ими планы[33].

И землемер, и городской архитектор при съемке местности преследовали очень ограниченные планировочные цели; они фактически занимались фиксацией существующей ситуации. Строительное отделение губернского правления при рассмотрении этих планов нашло, что они требовали некоторых дополнений для создания общего плана. Составление общего плана западной части 10 июня 1877 года было предложено городскому архитектору О. Порфирову, от которого требовалось «как можно скорее проверить на месте составление плана, и по поверке составить общий план западной части, что крайне необходимо для руководства при разбивке кварталов и отводе линии застроек»[34].

Через год Порфиров представил губернатору составленный им общий план урегулировании западной части города. Свою задачу в градостроительном аспекте он понимал широко. Принимая во внимание сложившуюся ситуацию и перспективу роста города, Порфиров предусмотрел значительное расширение города в западном направлении. Трассировку улиц он определил в соответствии с рельефом местности, снося некоторые постройки с целью более оптимального планировочного решения.

33. ЦГИА АзССР, ф. 389, оп. 3, ед. хр. 39, л. 4. Землемер Островский «9 апреля 1876 г. представил план местности Западной стороны г. Баку от Губернской улицы к северу, а и. д. городового архитектора Кошинский... от 27 мая 1876 г. представил снятую на план местность Западной стороны города от Губернской улицы на юг к берегу морскому. На представленных планах показаны были все существующие сформировавшиеся кварталы и улицы и сделана была регулировка той части города спрямлением по возможности образовавшихся уже улиц и сообразно существующим более капитальным строениям, которые не представляло возможности подвергнуть к сломке».
34. ЦГИА АзССР, ф. 389, оп. 3, ед. хр. 39, л. 4.

saxlamağı tələb edirdi (Hətta onlar məhəllələrin nizamlanmasına və küçələrin istiqamətlərinə mane olsalar belə). Bu şəhərin rayonlarının planlaşdırılmasının həlli baxımından əsas tələb idi.

Quberniya rəhbərliyinin praktisizmi və məsələyə dar düşüncəli yanaşması memarların Bakının kompozisiya strukturunu yaxşılaşdırmaq cəhdlərini heçə endirirdi.

Bakının memar vəzifəsini icra edən A.Laudanski tikinti idarəsinə tərtib etdiyi şəhərin qərb hissəsinin planını təqdim etdi. Bu plan ümumi məqsəd və vəzifələrə cavab verdiyindən qənaətbəxş hesab olundu.

Laudanskinin planı təsdiq olunmaq üçün yenidən formalaşmış Bakı idarəsinə təqdim edildi (1878-ci il). Plan orada bir çox həllini tapmamış planlaşdırma məsələlərinə, sxematikliyinə və ümumi şəhərsalma ideyasından məhrum olmasına görə peşəkar tənqidə məruz qaldı. Plana ekspert rəyi Bakı şəhərinin memarı O. Porfirov tərəfindən verildi. 13 iyul 1878-ci ildə o öz rəyini təqdim etdi.

Porfirovun rəyincə, planda məhəllələrin əksəriyyəti düzgün göstərilməmişdi və məhz buna görə də, tikintinin xarakterinin müəyyənləşdirilməsində dolaşıqlıq yaranmışdı. O, planda boş ərazilər kimi göstərilmiş yerlərdə tikililər olduğunu, mövcud məhəllələrin və küçələrin qırmızı xətlərinə əməl olunmadığını, yeni məhəllələr üçün yer ayrılması zamanı ərazinin relyefinin nəzərə alınmadığını təsbit etmişdi. Halbuki, köhnə tikililər bu sadalananların nəzərə alındığı planlaşdırmanın düzgün həlli yollarını göstərirdi. Planlaşdırmada meydanlar kimi şəhərsalma elementləri daxil edilməmişdi. Ostrovski və Porfirovun planlarında isə meydan tikintisi nəzərdə tutulmuşdu.

Так, одну из площадей в западной части города Порфиров намечал в районе мечети Таза-пир. Он предполагал снести здесь ветхие постройки и «обратить вместе с пустопорожнею землею под площадь для общественной пользы и благоустройства города по неимению в той местности ни одной общественной площади»[35]. Порфиров учитывал и развитие города в сторону набережной и предместья Чемберекенд, предполагая создать новую площадь в районе современной улицы Чкалова. Одновременно он разработал проект реконструкции Чемберекенда.

По этому поводу Порфиров писал: «Подобное решение было основано на постоянных просьбах жителей города Баку, а в особенности местности Чемберекенда, и по личному моему убеждению, что крайне был вынужденным показать в составляемом плане всю местность Чемберекенда, где жители города проживают в весьма ветхих домах, и после каждого дождя обращались с просьбами об исправлении их домов; между тем строить и исправлять дома их воспрещалось, по неимению утвержденного генерального плана»[36]. Губернское управление, зная о затруднительном положении жителей и запрещении строить ввиду отсутствия утвержденного плана этой местности, не воспользовалось проектом Порфирова для возможного урегулирования застройки Чемберекенда, по собственному выражению архитектора, «упустило из виду» его решение, о чем очень сожалел автор планировки.

План Порфирова не нашел поддержки в строительном отделении

35. ЦГИА АзССР, ф. 389, оп. 3, ед. хр. 39, л. 8.
36. Там же, л. 10.

Porfirov yazırdı ki, "Təsdiq üçün təqdim olunmuş plan Laudanski tərəfindən Ostrovski və Koşinskinin planlarından köçürülmüşdür və əsli ilə düzgünlüyü yoxlanılmamışdır[38]. Yeri gəlmişkən, Quberniya idarəsi bir vaxtlar Porfirovun planını kafi saymamışdı. Halbuki, bu plan hər cəhətdən şəhər üçün faydalı və diqqətəlayiq idi. Buna baxmayaraq idarə Laudanskinin planına üstünlük verdi (yoxlamadan).

Görünür, Laudanski ərazinin tədqiqini lazım bilməmiş və sadəcə özündən əvvəlki memarların materiallarından istifadə etməklə kifayətlənmişdir. Elə buna görə də, şəhərin qərb hissəsinin planlaşdırılması işinə səhv yanaşmanı təsbit edən müşahidələrə və konkret faktlara əsaslanan ekspertiza rəyində Porfiriv xüsusilə qeyd edirdi ki, təsdiq üçün təqdim olunmuş plan nə şəhərə, nə də ayrı-ayrı şəxslərə ciddi zərərdən başqa heç nə verməyəcək. Birincisi öz yarımçıqlığına, ikincisi isə Çəmbərəkənd və forştadt arasındakı ərazilərin məhəllələr üzrə düzgün bölüşdürülməməsinə görə[39].

Məlum oldu ki, bu ərazi üçün layihə iki variant üzrə tərtib olunmuşdur: Məhəllələrin düzbucaqlı yerləşmə sistemi və ya itibucaqlı təsviri[40]. Bu iki variantdan biri ərazinin relyef xüsusiyyətlərindən asılı olmayaraq şəhərin planlaşdırma strukturunu təşkil edəcəkdi. Layihə variantlarını incələyən şəhər idarəsi texnikinin qənaətincə "şəhər düzbucaqlı cizgilər üzrə məhəllələrin həlli qənaətcillik cəhətdən xeyli sərfəlidir, texniki baxımdan isə düzgündür. Çəpəki planlama maddi baxımdan sərfəli olmamaqla yanaşı, həm sanitar-gigiyenik normalara riayət olunması, həm də gözəllik baxımından əlverişli deyildi (İtibucaqlı cizgilər üzrə planlama isə təkcə maddi baxımdan deyil, həm sani-

38. Azərbaycan SSR-nin MDTA, f. 389, s.3, s.v. 39, vərəq 9.
39. Oradaca, vərəq 10.
40. Azərbaycan SSR-nin MDTA, f. 389, s.3, s.v. 39, vərəq 10.

губернского правления, и дело урегулирования территории Чемберекенда затянулось на долгие годы.

Губернское правление, признав план Порфирова неудовлетворительным, все проектные материалы в июне 1878 года передало новому городскому архитектору - штабс-капитану А. Лауданскому для дополнения и исправления «с предложением иметь в виду при урегулировке улиц и кварталов начатые уже постройки частных жителей по утвержденным проектам…, не делая больших изменений в направлении улиц»[37].

Губернское правление требовало от составителей планов сохранить существующую застройку (даже если она препятствовала урегулированию кварталов и направлению улиц). Это было главным требованием при решении планировки районов города. Узость взглядов и практицизм губернской администрации определили все ее действия и сводили на нет попытки архитекторов внести улучшения в композиционную структуру Баку.

Исполняющий должность бакинского архитектора А. Лауданский представил в строительное отделение составленный им общий план западной части города, который, наконец, был признан удовлетворительным, отвечающим целям и задачам.

План Лауданского был направлен на заключение во вновь образованную бакинскую городскую управу (1878 г.). Там он был подвергнут профессиональной критике за многие неразрешенные планировочные вопросы, за схематизм и отсутствие общей градостроительной идеи. Экспертом по плану выступал бакинский городской архитектор О. Порфиров. 13

37. ЦГИА АзССР, ф. 389, оп. 3, ед. хр. 39, л. 5, 6.

tar-gigiyena normaları, həm də gözəllik baxımdan sərfəli deyildi)[41].

Amma variantlardan heç biri həyata keçmədi. Çünki Baş plan hələ də tam işlənib başa çatdırılmamışdı. Porfirovun planı istisna olunmaqla digər planların hamısı məhdud xarakter daşıyırdı. Təkcə Porfirovun layihəsində mövcud vəziyyət düzgün qiymətləndirilmiş, həm böyüməkdə olan rayonun əhalisinin ehtiyaclarını, həm də şəhərin ümumi maraqlarını nəzərə almışdı. Onun təklif etdiyi perspektiv plan Bakının genişlənməsi prosesində yeni məhəllələrin planlaşdırılmasında məhəllə artırma prinsipinə əsaslanan kəsik (calaq) planlaşdırma layihələrini əvəz edə bilərdi. Şəhərin qərb hissəsinin planları içində təkcə Porfirovun layihəsi peşəkarlıqla hazırlanmışdı. Layihənin strukturuna məhəllələr üzrə bölgüsü aparılmış genişlənmə ərazisi daxil edilmiş, məkanın xüsusiyyətləri və mövcud tikililərin, qala ətrafındakı magistral, planlaşdırmanın təşkiledici elementləri, Təzəpir və Bağ meydanları kimi nəzərə alınmışdı. Porfirovun planı layihə sənədi kimi hüquqi qüvvə qazanmasa da sonralar ondan ayrı-ayrı vaxtlarda xüsusilə Nikolayevskaya küçəsinin tənzimlənməsində (müəllifi özü tərəfindən də)[42].

Nə qədər paradoksal olsa da bütöv bir zavod rayonunun məhv edilməsindən sonra (yaşayış zonasında yerləşdirilmiş 147 zavod) şəhər təsdiqlənmiş perspektiv Baş plandan məhrum qaldı. Bakının quberniya mərkəzinə çevrilməsindən kifayət qədər vaxt (20 il) keçməsinə baxmayaraq, şəhərin ümumi Baş planının tərtibinə yalnız 1878-ci ildə başlanılmışdı[43]. Baş

41. Azərbaycan SSR-nin MDTA, f. 389, s.3, s.v. 39, vərəq 59, 60.
42. Oradaca, vərəq 45.
43. Azərbaycan SSR-nin MDTA, f. 44, s. 5, s.v. 101, vərəq 1. "... Əvvəlcə, Bakıda özünüidarəetmənin tətbiq edildiyi zaman, nəticə etibari ilə 1883-cü ildə bütün şəhər planlarının Upravaya verilməsindən sonra rəhbərliyi altında şəhər tikintisinin müvəqqəti dayandırıldığı administrasiyanın şəhər upravası tərəfindən bu işin başa çatdırılması üçün vəsaitlərin göndərilməməsinə görə tikinti dayandırılmışdır".

июля 1878 года он представил свое заключение.

Порфиров выяснил, что многие кварталы на плане показаны неверно, отчего появилась путаница в определении характера застройки. Он нашел, что городские участки, значившиеся как свободные, оказались под застройкой, линии существующих кварталов и улиц не соблюдены, а рельеф местности при разбивке новых кварталов не принят во внимание, хотя старые строения, возведенные с учетом этих особенностей, подсказывали верное решение. Не были введены в планировку такие важные градостроительные элементы, как площади, хотя они были указаны на планах, составленных Островским и Порфировым.

Порфиров писал, что «предполагаемый к утверждению план скопирован с планов Островского и Кошинского и. д. городового архитектора Лауданским без проверки его в натуре»[38]. Между тем губернское правление, в свое время признав план О. Порфирова неудовлетворительным, хотя по всем статьям для пользы города его надо было признать более заслуживающим внимания, предпочли (без проверки) план, составленный Лауданским.

Лауданский, видимо, не счел нужным провести работу по обследованию местности и попросту воспользовался материалами своих предшественников. Вот почему в заключении экспертизы на основании наблюдений и выявленных фактов неверного отношения к планиров-

38. ЦГИА АзССР, ф. 389, оп. 3, ед. хр. 39, л. 9.

planın tərtibi Quberniya idarəsinin şəhərsalma və maliyyə məsələlərində üzləşdiyi çətinliklərdən əlavə, həm də şəhər idarəsinin təsisinin səbəb olduğu inzibati dəyişikliklərlə müşayiət olunurdu. Bütün bunlar Bakının planının hazırlanmasının təxirə salınması ilə nəticələndi.

1878-ci ilin planı.

"Quberniya şəhəri Bakının faktiki mövqeyi" adlı plan yerölçənlər tərəfindən çəkilmiş 1878-ci ildə mürəkkəb planlaşdırma durumunu təsbit edirdi. Bakı buxtasının sahilində geniş meydan bir-birinə bağlı olmayan üç inzibati- ərazi hissədən ibarət idi. Mərkəzdə Bakı, cənubda Bayıl admirallıqla birlikdə, şərqdə sənaye-zavod zonası (Qara şəhər). "Aqlomerasiya sanki şəhərin varisidir və müasir sənayeçiliyin xüsusi məhsulu kimi yaranır. Hər belə aqlomerasiyada əsas şəhər üstün olur, öz yolundakı kiçik qəsəbələri udaraq daima genişlənir. Piter Self özünün "Şəhər öz sərhədlərindən çıxır" kitabında yazmışdır.

Bayılın planlaşdırma strukturu burada sıx tikinti işlərinin aparılmasını və onun sahilboyu şimal-qərb istiqamətində inkişaf perspektivini müəyyənləşdirirdi. Qısa vaxt ərzində Qara şəhər layihələnmiş sahənin üçdə bir hissəsini tuturdu. Öz xüsusiyyəti və təyinatına görə, müxtəlif ərazilərdə olan, şəhər torpaqlarından kənarda olan və Bakının planlaşdırma quruluşuna daxil olmayan Bayıl və Qara şəhər - prinsip etibarilə bu üç müstəqil hissə bir-birini cəlb edirdi. İnkişaf etməkdə olan neft sənayesi bu hissələrin birləşməsinə, əhalinin artmasına və şəhər büdcəsinin artırılmasına imkan verirdi. Əgər 1864-cü il planına görə Bakının ərazisi yığcam, az sahəni (cəmi 89,3 hektar) tuturdusa, 1878-ci ildə şəhəri bütün

ке западной части города Порфиров особо отметил, что «предполагаемый к утверждению план не может принести никакой пользы как городу, так и частным лицам, кроме существенного вреда; во-первых, по неполноте своей, а во-вторых, по неправильной разбивке кварталов на местности между Чемберекендом и форштадтом»[39].

Выяснилось, что для этой территории проект составлен в двух вариантах: с прямоутольной системой расположения кварталов и с «косым начертанием кварталов»[40]. Рассматривая оба варианта планировки кварталов, один из которых должен был войти в планировочную структуру города независимо от рельефа местности, техник городской управы отметил, что «стоимость урегулирования по прямоугольному начертанию кварталов для города в хозяйственном отношении весьма выгодна, а технически правильна... В косом же начертании не выгодно, а в благоустройстве его в гигиеническом отношении и красоте весьма неудобно»[41].

Однако ни тот ни другой вариант не стали действительностью, ибо генплан так и не разрабатывался до конца. Все планы, кроме Порфировского, носили ограниченный характер. Лишь Порфиров в своем проекте, правильно оценив существующее положение, учел и нужды жителей этих развивающихся районов, и общие интересы города. Он предложил перспективный план, который мог бы заменить лоскутные проекты планировки дополнительных кварталов, постоянно возникавших в процессе развития Баку.

Проект Порфирова был единственным профессионально разра-

39. ЦГИА АзССР, ф. 389, оп. 3, ед. хр. 39, л. 10.
40. Там же.
41. Там же, л. 59, 60.

istiqamətlərdə, xüsusən şimalda "Şamaxıya gedən böyük poçt yolu" boyunca genişlənərək Şamaxinka adlana rayon yarandı və qərbdə - Qərb yaylasının yamacları üzrə Dağlıq rayonun ərazisinə qədər genişləndi.

Tikinti şimal istiqamətdə gedərək 1864-cü ilin Baş planında nəzərdə tutulmuş məhəllələrə tərəf yarım kilometrdən çox yaxınlaşdı. Şəhər torpaqlarının şərq hissəsində (1883-cü il) dəmir yolu xətti və vağzalın yaranmasından əvvəl Şamaxıya gedən böyük poçt yolu şəhərin Rusiyanın digər hissələri ilə əlaqəsi üçün mühüm əhəmiyyətə malik idi. Elə buna görə də, Şamaxinka tikinti üçün əlverişli idi; Burada yol boyu karvansaralar yerləşdirilirdi. Bu karvansaraylar memarlıq cəhətdən xüsusi maraq doğurmayan, yalnız qazanc əldə etməyə hesablanmış tikililər idi.

Şərqdə böyük sənaye rayonu Qara şəhərin yaranmasına baxmayaraq şəhər şərqə tərəf zəif inkişaf edirdi (1878-ci ilin planına görə). O, 1864-cü ilin Baş planında layihələşdirilmiş məhəllələrdən kənara çıxmırdı.

Lakin şəhərin sərhədləri və sənaye rayonu arasındakı ərazi boş olmasa da, nizamsız halda idi. Burada zavodların qalıqları hələ də qalırdı (Telefonnaya küçəsi və vağzal rayonunda Məsimovun zavodu, Suraxanskaya küçəsində Venzer və Krasilnikovun zavodları və s). Bu ona görə baş vermişdir ki, zavodların ləğvindən və onların Qara şəhərə köçürülməsindən sonra bəzi sahibkarlar öz tikililərini saxlayır və onlardan emalatxana və mənzil yaşayış yeri kimi istifadə edirdilər.

ботанным генпланом западной части города. Он включал в свою структуру территорию расширения с разбивкой на кварталы и учитывал особенности местности и существующей застройки, магистраль вокруг крепости, а также организующие элементы планировки, такие, как Таза-пирская и Садовая площади. Хотя план Порфирова и не получил юридической силы проектного документа, но в дальнейшем, в отдельных случаях, он использовался (и даже самим автором, в частности) при урегулировании Николаевской улицы[42].

Как это ни парадоксально, но после ликвидации целого заводского района (147 заводов, размешенных в зоне жилых кварталов) город не смог получить утвержденного перспективного генплана, хотя с момента превращения Баку в губернский центр (1859 г.) прошел достаточный срок (20 лет), и только лишь в 1878 году приступили к составлению общего генплана города[43]. При составлении генплана наряду с градостроительными и финансовыми осложнениями в губернском правлении возникли и административные изменения в связи с созданием городской управы. Это явилось предпосылкой для отсрочки разработки перспективного плана Баку.

План 1878 года.

План фактического «расположения губернского города Баку», снятый землемерами в 1878 году, фиксировал сложную планировочную ситуацию.

42. ЦГИА АзССР, ф. 389, оп. 3, ед. хр. 45.

43. ЦГИА АзССР, ф. 44, оп. 5, ед. хр. 101, л. 1. «...Приостановилось сначала за недоставлением средств для окончания этого дела со стороны городской управы администрации, в ведении коей была временно остановлена городская строительная часть при введении в Баку самоуправления, а впоследствии за передачей в 1883 году всех городских планов в Управу».

Petrov meydanından Qara dənizə qədər enliliyi 300 metrdən artıq olan sahil zolağı bataqlıq yer idi. Onun mənimsənilməsinə dəmir yolu stansiyası və magistrala (əsas yola) çıxan yolların meydana gəlməsi ilə artıq bir neçə il sonra uğurla başlanmışdır.

Qaladan cənub-şərqə doğru məhəllələrin bir hissəsi sahilə yaxınlaşaraq tamamilə formalaşmışdır. Şəhər daxilində sahil xətti də nizama salınmışdır; Merkuryevskaya küçəsi (Şaumyan) və dəniz kənarı arasındakı bir sıra məhəllələr kimi şəhərin hüdudları dəqiq müəyyən edilmişdir. İşlər hələ 1868-ci ildə memar Qasım bəy tərəfindən həyata keçirilmişdir. Göstərilən tarixdə Qasım bəy şəhərin bu hissəsinin abadlaşdırılması və onun mərkəzinin tikintisi ilə məşğul olmuşdur.

Olqinskaya (Çaparidze) və Milyutinskaya (Myasnikov) küçələri arasında yaranmış məşhur "Qafqaz və Merkuriy" gəmiçilik şirkətinin doku (gəmi təmir olunan yer) (1866-cı il) Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin qurulmasına qədər uzun illər boyu öz tikililəri ilə dəniz kənarı və bulvarın ərazisinin şərq istiqamətində genişlənməsinə maneələr yaradırdı[44]. Şəhər öz torpaqlarını onların genişləndirilməsi üçün əldə etməyə nə qədər çalışsa da, şirkət bu məsələdə heç bir güzəştə getmirdi.

Nikolayevskaya və Sadovaya küçələri 1878-ci ilin planı üzrə zəif inkişaf etmişdi, oranın əsaslı tikintisi ilə bağlı kiçik işlər görülmüşdür. Çəmbərəkənd və şəhərin cənub-qərb hissəsi arasında bölünmə hələ də qalırdı. Sadovaya küçəsi rayonunda neft məhsullarının dənizdə daşınması üçün taraların hazırlanması ilə məşğul olan müəssisələr yerləşirdi.

Bu rayonların əlverişli yerləşməsi, daha sərfəli şəhər sahələrini almağa və

44. Azərbaycan SSR-nin MDTA, f. 101, s.5, s.v. 5. Bakıda Martonov ellinqinin inşası haqqında. "Qafqaz və Merkuriy" gəmiçilik şirkəti, 1866-1869-cu illər.

Огромная площадь на побережье бакинской бухты слагалась из трех не зависимых друг от друга административно-территориальных частей: в центре агломерации - Баку, на юге - Баилов с адмиралтейством и на востоке - промышленно-заводская зона (Черный город). «Агломерации являются как бы преемниками города и возникают в качестве особого продукта современной индустриализации. В каждой такой агломерации главенствует основной город, который непрерывно расширяется, поглощая на своем пути мелкие поселения»,-писал в своей книге «Города выходят из своих границ» Питер Селф.

Планировочная структура Баилова с его плотной застройкой и тенденцией роста вдоль побережья в северо-западном направлении уже определилась. За короткое время Черный город занял около трети проектируемой площади. Баилов и Черный город, фланкирующие различные по характеру и назначению территории, лежали вне городских земель и не включались в планировочную структуру Баку, хотя в принципе эти три самостоятельные части уже тяготели друг к другу. Развивающаяся нефтяная промышленность способствовала объединению этих частей, приросту населения и увеличению городского бюджета. Если по плану 1864 года территория Баку представляла собой компактную, но не очень значительную площадь (всего 89,3 га), то к 1878 году город расширился по всем направлениям, главным образом в северном, вдоль «Большой почтовой дороги в Шемаху», где образовался район Шемахинка, и в западном - по склонам

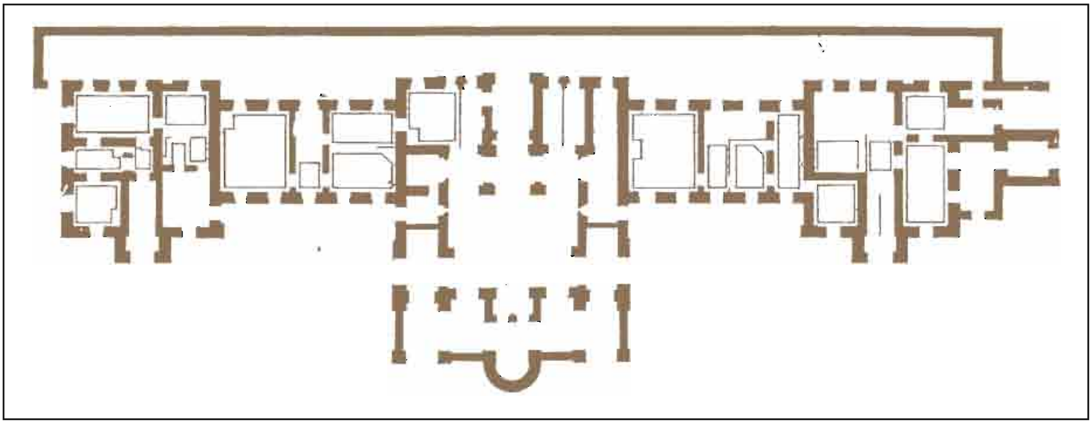

Bakı sərnişin vağzalının planı. 1882-ci il.

План бакинского пассажирского вокзала. 1882 г.

onlardan gəlir mənbəyi kimi istifadə etməyə cəhd göstərən burjuaziyanın hələ də diqqətini özünə cəlb etmişdir. Zavodların Qara şəhərə köçürülməsi bondar müəssisələrinin işini çətinləşdirirdi. "Taranın bu yerlərdən neftayırma zavodlarına çatdırılması sərfəli deyildir. Bondarlar (çəllək) yeni əraziyə köçmək ilə bağlı məsələni həll etdikləri bir vaxtda Nobel ilk dəfə olaraq neft doldurulan gəmiləri işə salmışdır [37]. Bununla bondarların kustar müəssisələrinə ağır zərbə endirildi. Onların çox hissəsi işi yoluna salmaq üçün hər cür imkanlardan məhrum olaraq fəaliyyətlərini dayandırdılar. Yalnız onların ən böyükləri Qara şəhərin sərhədlərində yerləşdilər.

Bondar müəssisələrin ləğvi və ya sənaye rayonlarına yaxın yerə köçürülməsi nəticəsində Sadovaya küçəsi təmiz burjuaziya məhəllələrinə çevrildi. Dağlıq hissədə məhəllələr şəhər əhatəsində aul kimi tikilirdilər. Şamaxinka, Kərpicxana və Qanlıtəpə rayonlarında bu cür nizamsızlıq müşahidə olunurdu.

1878-ci ilin planında sonralar ictimai bağ və parklara çevrilərək mərkəzi rayonun quruluşunda mühüm yer tutan yaşıllıqlar qeyd olunmuşdur. Onların təsiri mərkəzi rayondan kənara yayıldı:

Западного плато, распространяясь в пределы Нагорного района.

В северном направлении застройка больше чем на полкилометра перешагнула кварталы, предусмотренные генпланом 1864 года. До появления железнодорожной линии и вокзала в восточной части городских земель (1883 г.) Большая почтовая дорога в Шемаху имела важнейшее значение для связи города с другими частями России. Именно поэтому район Шемахинки явился особенно удобным для застройки; здесь же вдоль дороги расположилась караван-сараи, не представляющие особого интереса в архитектурном отношении и отвечающие лишь утилитарному назначению постройки.

Несмотря на то, что на востоке возник большой промышленный район - Черный город, город на восток развивался слабо (судя по генплану 1878 года). Он так и не вышел за пределы кварталов, запроектированных в генплане 1864 года.

Однако территория между границей города и промышленным районом не была свободной, но в то же время она и не была урегулированной. Здесь сохранились еще и остат-

Bunlar Qubernator və Mariinsk bağları, Sisisanov parkı idilər.

1878-ci ilin planı şimal və şərq istiqamətlərə tərəf ikicərgəli məhəllələrdən ibarət olan şəhərin 1864-cü il planı ilə müqayisədə nə qədər böyüdüyünü görməyə imkan verir. İndi Bakıda tikilən məhəllələrin sayı 120-yə, Bailovda – 20, Qara şəhərdə isə 30-a çatmışdı.

Şəhərin dənizkənarı sahil xətti qərbdən şərqə doğru iki kənar nöqtələr arasında 2 km məsafəyə qədər uzanırdı. O, bulvarı olan möhtəşəm sahil kənarına çevrilərək şəhərin ən yaxşı bəzəyi ola bilərdi. Şəhər ərazisi 1878-ci ildə qərbdən şərqə doğru 1,5 ancaq cənubdan şimala doğru eninə 2 km (ümumi sahəsi 250 hektar) uzanırdı. Əgər 1864-cü ildə forştadtın sahəsi 89,3 hektar idisə, 1878-ci ildə şəhər ərazisi Qara şəhər və Bayılı saymasaq 250 hektara çatmışdı. Bu neft sənayesini hələ kustar xarakter daşıdığı bir vaxt idi. Qısa bir vaxt ərzində (15 ilə yaxın) tikinti demək olar ki, üç dəfə artdı və bu artım tempi həmin dövr Rusiyasının şəhərləri üçün qeyri-adi idi. Bakının sürətli inkişafına Bakı limanının artmaqda olan rolu, şəhərin quberniya mərkəzinə çevrilməsi və qalanın hərbi məntəqə kimi öz rolunu itirməsivə digər amillər də öz təsirini göstərirdi[45].

Məhz həmin dövrdə Bakı şəhərinin bu günə qədərə qorunub saxlanmış spesifik rayonlaşdırması, inzibati-ictimai mərkəzin və şəhərin kənar hissələrinin (cənubdan - Bayıl və şərqdən – Qara şəhər) formalaşması kimi ən vacib şəhərsalma xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilmişdir. Göstərilən dövrdə Böyük Bakının əsası qoyulmuşdur.

Şəhərin gələcəkdəki intensiv inkişafı əsasən şəhər məhəllələrinin zavodların olduğu ərazilərə yaxın yerləşdiyi

45. SSRİ MDTA, f. 95, s.18, s.v. 81. Bakı limanın yaranması və inkişafı tarixi. Bakı, 1901.

ки заводов (завод Масумова в районе Телефонной улицы и вокзала, заводы Вензера и Красильникова по Сураханской улице и др.). Это произошло потому, что после ликвидации заводов и переноса их в Черный город некоторые владельцы сохранили постройки, реконструировав их под различные мастерские и жилье.

Береговая полоса более 300 м шириной от Петровской площади до Черного города представлялась в виде болотистого места. Ее освоение успешно началось лишь через несколько лет, с появлением железнодорожной станции и подъездных путей.

Часть кварталов к юго-востоку от крепости сформировалась окончательно, подойдя вплотную к набережной. Береговая полоса в пределах города была также урегулирована; она получила четкие очертания, так же как и ряд кварталов между улицей Меркурьевской (Шаумяна) и набережной. Работы были проведены еще в 1868 году архитектором Касым-беком, когда он занимался благоустройством этой части города и застройкой его центра.

Док известной пароходной компании «Кавказ и Меркурий» (1866 г.), возникший между Ольгинской (Джапаридзе) и Милютинской (Мясникова) улицами, на долгие годы, вплоть до установления Советской власти в Азербайджане, своими сооружениями препятствовал росту набережной и бульвара в восточном направлении[44]. Как ни старался город отвоевать собственные же земли для их расширения, компания оказалась сильнее.

Район Николаевской и Садовой улиц по плану 1878 года был слабо

44. ЦГИА АзССР, ф. 101, оп. 5, ед. хр. 5. О постройке Мартонова эллинга в Баку. Пароходное общество «Кавказ и Меркурий». 1866-1869 гг.

və Bakı şəhərinin inkişafı planlarında tikinti üçün nəzərdə tutulmuş və sənaye zonaları arasında ayrılmanın tamamilə ləğv edildiyi şərq və şimal-şərq istiqamətində aparılmışdır.

Şərq tərəfin əlavə məhəllələrinin 1873-cü ildə təsdiq olunmuş planı hələ reallaşmamışdı, hərçənd onda yerli şərait də diqqətə alınmışdı. Birinci növbədə bu planda küçələrin en ölçüsü minimal həddə (10 m) nəzərdə tutulmuşdu. Bu boş yerlərin azlığı və tikinti üçün daha çox torpaq sahəsinin ayrılması mülahizələrinə əsaslanırdı. Digər tərəfdən Şəhər idarəsi gələcəkdə küçələrin döşənməsi üçün lazım olacaq vəsaitə qənaət etmək məqsədilə xərcləri azaltmaq istəyirdi...."[46].

Lakin Qubernator şəhərin şərq hissəsindəki əlavə məhəllələrin planını təsdiq etmədi və (sanitar-gigiyenik tələblər baxımından) geniş küçələrin (26-27 m) layihələşdirilməsini təklif etdi. Şəhərin bu hissəsində küçələr enli olduğundan hətta bir, iki mərtəbəli binalarda da sıxlıq hiss edilirdi. Qubernator qeyd edirdi ki, şəhər ərazisinin yeni hissələrinin vahid tamlıq halında yerləşdirilməsi üçün "ilk mənfəətləri ikincilərə qurban vermək lazımdır[47].

Şəhər böyük templər ilə inkişaf edirdi. Şəhərin sənaye inkişafı və ərazisinin genişlənməsi tempi Rusiya imperiyasının bir çox böyük şəhərləri ilə müqayisədə daha böyük idi. 1923-cü ildə V.Smirnov [163] yazmışdır: "Bakı Amerika tərzli (qurluşlu) şəhər sayılır, yəni onun inkişaf intensivliyi Amerikanın iri şəhərlərinin inkişafı kimi başgicəlləndiricidir" və bununla razılaşmamaq olmur.

Həmin dövrün şəhərsalma tələblərinə cavab verən iqlim və topoqrafik

развит, капитальная его застройка была незначительной, сохранился еще разрыв между Чемберекендом и юго-западной частью города. В районе Садовой улицы располагались заведения, занятые изготовлением тары для перевозки нефтепродуктов по морю.

Благоприятное расположение этого района пока не привлекало внимания буржуазии, стремящейся приобретать наиболее выгодные городские участки и застраивать их с целью извлечения доходов. Перенесение заводов в Черный город осложнило деятельность бондарных заведений. «Доставка тары с этого места к нефтеперегонным заводам оказалась невыгодной. В это время, пока бондари решают вопрос о переходе на новую территорию, Нобель впервые вводит нефтеналивные суда» [37]. Этим был нанесен тяжелый удар кустарным заведениям бондарей, значительная часть которых, потеряв всякие возможности наладить дело, прекратила существование, и лишь наиболее крупные из них разместились на границе Черного города.

Благодаря ликвидации и перенесению бондарных заведений ближе к промышленной зоне район Садовой улицы превратился в район буржуазных «чистых» кварталов. В Нагорной части кварталы, вышедшие за пределы городской черты, застраивались, как аулы. Такая же неурегулированность наблюдалась в районах Шемахинки, Кирпич-хане и Канни-тепе.

На плане 1878 года отмечены и зеленые насаждения, в дальнейшем ставшие общественными садами и скверами, занявшими важное место

46. GSSR MDA, f. 203, s.1, s.v. 262. Tiflis, Bakı, Erivani şəhərlərinin küçələrinin planlarına dəyişikliklərin daxil edilməsi və orada məhəllələrin açılması haqqında iş. 1873-cü il.
47. GSSR MTDA, f. 203, s.1, s.v. 262, vərəq 11.

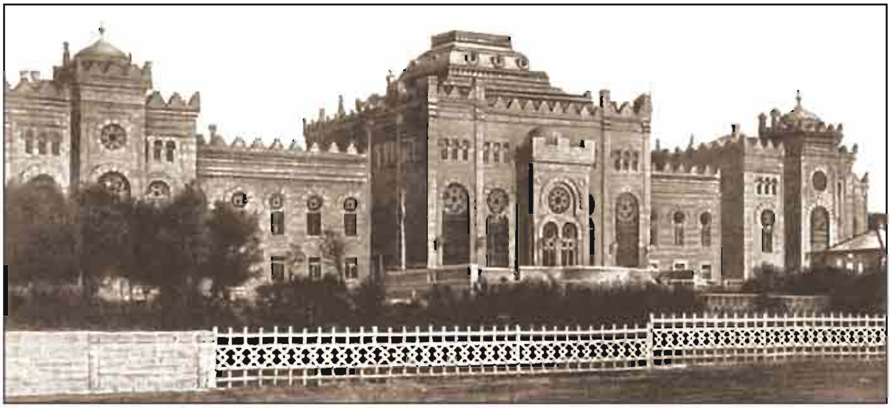

Vağzalın ümumi görünüşü. Foto 1900-cü illər.

Общий вид вокзала. Фото 1900-х гг.

xüsusiyyətləri nəzərə alaraq artıq yaranmış hissələri nizamlamaq və yeni layihələndirilən məskunlaşma rayonlarını inkişaf etdirmək üçün şəhərin ümumi Baş planının hazırlanmasına ehtiyac var idi. Bakının memarlıq-planlaşdırma quruluşunda yeni mərhələ 1878-ci ilə aiddir.

Şəhər ərazisi genişlənir, yeni rayonlar yaranır, bununla bərabər mərkəzi yerlər arasındakı uyğunsuzluq meydana çıxırdı. Abadlaşdırmaya gəldikdə isə şəhər duması mərkəzi məhəllələrin abadlaşdırılmasına diqqət yetirirdi. Ətraf rayonlar isə lazımi diqqətdən kənarda qalmışdı.

Şəhərin şimal-şərq hissəsində məskunlaşma ərazisi və sənaye zonaları arasında iri yaşıl massivlərin yerində 1880-ci illərin əvvəlində dəmiryol vağzalının binası tikildi. Dəmir yolları komleksi və qurğuları üçün ərazinin bu rayonda seçilməsini müəyyən edən əsas amillər buranın nisbətən sakit relyefə malik olması, həmçinin şəhərlə əlaqə yaradan Abşeron yolları qovşağının burada yerləşməsi idi. Həmçinin yaxınlıqda Bakı iqtisadiyyatına güclü təsir göstərən yüksək potensiallı sənaye-zavod rayonunun formalaşması da nəzərə alınırdı. Kənar sərhədləri qərbdə-şəhər məhəllələri və şərqdə Qara şəhər olan nəhəng

в планировочной структуре центрального района. Их влияние распространилось за пределы центрального района: это - Губернаторский и Мариинский сады, Цициановский сквер.

План 1878 года позволяет увидеть, насколько вырос город по сравнению с 1864 годом, когда его расширение ограничивалось двумя рядами кварталов в северном и восточном направлениях. Теперь количество застроенных кварталов Баку достигло 120, не считая крепости, а также Баилова и Черного города. В Баилове возникло 20, а в Черном городе - 30 кварталов.

Между двумя крайними точками городская приморская береговая полоса с запада на восток имела протяженность почти 2 км. Она могла бы превратиться в великолепную набережную с бульваром и стать лучшим украшением города. Городская территория к 1878 году имела в поперечнике с запада на восток 1,5, а с юга на север - около 2 км (общая площадь 250 га). Если в 1864 году застроенная площадь форштадта составляла 89,3 га, то в 1878 году городская территория, не считая Черного города и Баилова, достигла 250 га. Это происходило в то

şəhərin həndəsi mərkəzində dəmir yol qovşağının yaranması müxtəlif xarakterli zonaların vahid şəhərsalma sistemində birləşdirilməsini tezləşdirdi.

Şimal-şərq məhəllələrinin mövcud tikintisində əsas planlaşdırma elementi olan Balaxanı yolu yaşayış məhəllələri və vağzal rayonu arasında əsas əlaqələndirici və istiqamətləndirici mehvər funksiyasını daşıyırdı. Sonralar geniş Qərb-Şərq magistralına çevrilən bu yol indiyədək şəhərsalma quruluşunda öz əhəmiyyətini itirməmişdir.

Bakı üçün səciyyəvi cəhətlərdən biri də budur ki, məkanın tarixi topoqrafiyası şəhər ərazisinin memarlıq-planlaşdırma təşkilinə bir-başa təsir edir və Baş Plan tərtibçilərini onun xüsusiyyətləri ilə hesablaşmağa vadar edirdi. Bakının ümumi planlaşma sxeminin əsaslandığı prinsip budur ki, kapitalist şəhərinin sürətli inkişafı ilə əlaqədar baş verən ziddiyyətlərə baxmayaraq mövcud yol şəbəkəsi şəhər orqanizminin planlı quruluşu üçün başlanğıc nöqtəsini rolunu oynayır.

1880-ci illərdə vağzal rayonunda şəhər torpaqlarını özbaşına zəbt edənlər tərəfindən mütəşəkkil olmayan tikililər aparılırdı. Yaranmış vəziyyət şəhərin dağlıq yaylasının qərb hissəsində yaranmış və sonralar şəhər idarəsinin heç cür nizama sala bilmədiyi rayonlar kimi yeni qeyri-mütəşəkkil rayonun formalaşmasına səbəb ola bilərdi.

Sistemsiz rayonun yaranması zəminin qarşısının alınması üçün uprava mövcud olan küçələrin istiqaməti ilə şərtləşdirilmiş böyük, lakin uzadılmış məhəllələrin salınması ilə rayonun planlaşdırılmasının tərtib edilməsi üzrə tədbirlər həyata keçirmişdir. Dəmiryol qovşağının meydana gəlməsi iş adamlarına iqtisadi gəlirlər vəd edirdi və buna görə də Qara dəniz və Xəzər dənizinin

время, когда развитие нефтяной промышленности носило еще кустарный характер. За незначительный срок (около 15 лет) застройка выросла почти в три раза - скорость, необычайная для городов России того времени. На быстрое развитие Баку повлияли и другие факторы: возрастающее значение бакинского порта, превращение города в губернский центр и ликвидация крепости как военного пункта[45].

Именно в тот период определились важнейшие градостроительные особенности Баку: специфическое его районирование, сохранившееся и поныне, формирование административно-общественного центра и фланкирующих частей города (с юга - Баилов и с востока - Черный город). Тогда же было положено начало Большому Баку.

В дальнейшем интенсивный рост города в основном был направлен на восток и на северо-восток, где городские кварталы вплотную подходили к заводскому району, окончательно ликвидировав предусмотренный в планах развития Баку разрыв между селитебной и промышленной зонами.

Утвержденный в 1873 году план дополнительных кварталов восточной части еще не получил реальной основы, хотя в нем принимались во внимание и местные условия. Первоначально в этом плане предусматривались минимальные размеры ширины улиц (10 м) «ввиду тех соображений, чтобы, с одной стороны, предоставить для застроек наибольшее число мест, при незначительных свободных землях, а с другой - уменьшить расход, который потребуется

45. ЦГИА СССР, ф. 95, оп. 18, ед. хр. 81. История возникновения и развития бакинского порта. Баку, 1901.

sahillərini birləşdirən dəmir yolu açılmazdan əvvəl vağzal ərazisi yaxınlığındakı torpaqların qızğın şəkildə alınmasına başlanılmışdır. Nəinki Balaxanı yolundan şimal və cənub istiqamətində yerləşən boş sahələr, həmçinin də dəniz kənarı zolağındakı torpaqlar da alınırdı. Dəniz kənarı ərazilərinin alınması, dənizin "sahilindəki bataqlıq suyunun zəhərli atmosferindən əhalini qoruması" fikirləşən idarənin qane edirdi. Onlar dəniz kənarında atmosferi çirkləndirən çirkabdan yaxa qurtarmaq istəyirdilər[48].

Torpaqların zəbt edilməsi geniş şəkildə yayılmışdır və buna görə şəhər rəhbəri Bakı qubernatoruna köməklik üçün müraciət etmək məcburiyyətində idi. 7 may 1882-ci ildə şəhər rəhbəri yazmışdır: "Bu zəbtlər hazırda geniş miqyasda yayılmışdır... belə ki, tikililərin arxitektur şərtləri nəzərə alınmır, evlər isə kəndlərdəki daxmalara oxşar şəkildə tikilirdi. Bu cür tikililər işçilər toplusunun köməyi ilə gecə və gündüz inşa edilirdi"[49]. "İşğalçılar" çox vaxt küçələrin istiqamətlərinə riayət etmirdilər və tikinti işləri sistemsiz şəkildə həyata keçirilirdi. Onların ümumi istiqamətlərini nəzərə alsalar da belə, detallarda onların kənarlarını çox sayda çıxıntılar ilə elə bir formaya salırdılar ki, ilkin istiqaməti planlaşdırma mənasını itirirdi.

Yenidən planlaşdırılan ərazinin şərq və şərq-şimal hissələri və hətta Balaxanı və Böyük Morskaya magistralları (Kirov prospekti) nizamsız xarakter daşıyırdılar. Bu sadə tikiliyə yalnız polisin köməyi ilə "cərrahi" müdaxilə yeni məhəllələrin düzbucaqlı torunu və yaratmağa və forştadtın küçələrinin mövcud istiqamətləri ilə uyğunlaşdırmağa imkan verirdi.

48. Azərbaycan SSR-nin MDTA, f. 389, s.3, s.v. 166, vərəq 1.
49. Oradaca, s.v. 174, vərəq 3, 5. Şəhər və otlaq torpaqlarında müxtəlif şəxslər tərəfindən törədilmiş işğallar haqqında yazışma. 7 may 1881-12 fevral 1883-cü il.

в будущем от города на замощение этих улиц...»[46].

Однако губернатор план дополнительных кварталов в восточной части города не утвердил и предложил (из гигиенических соображений) запроектировать широкие улицы (26-27 м), т. е. значительно шире улиц в существующей части города, где уже тогда даже при одно-, двухэтажной застройке ощущалась затесненность. Он отмечал, что «следует пожертвовать первыми выгодами в пользу вторых» для единого расположения новых частей территории города[47].

Город развивался гигантскими темпами. Рост его промышленности и территории был значительнее, чем в большинстве крупных городов Российской империи. «Город Баку принято считать городом американской складки, т. е. интенсивность развития его также головокружительна, как и рост крупных городом Америки», - писал в 1923 г. В. Смирнов [163], и с этим нельзя не согласиться.

Все острее ощущалась необходимость составления общего генплана города, с тем чтобы иметь возможность урегулировать сложившиеся части и развивать новые проектируемые селитебные районы в соответствии с требованиями градостроительства того времени на основе климатических и топографических особенностей. Новый этап в организации архитектурно-планировочной структуры Баку относится к 1878 году.

Городская территория расширялась, возникали новые районы, а вместе с этим обострялись и противоречия между центром и окраинами. Когда дело касалось благоустройства,

46. ЦГА ГССР, ф. 203, оп. 1, ед. хр. 262. Дело о внесении изменений в планы улиц г. Тифлиса, Баку, Эривани и об открытии в них кварталов. 1873 г.
47. ЦГА ГССР, ф. 203, оп. 1, ед. хр. 262, л. 11.

Şəhərin planında Vağzal rayonu. XX əsrin əvvəlləri. (Ş.S.Fətullayev)

Завокзальный район в плане города. Начало XX в. (по Ш.С. Фатуллаеву).

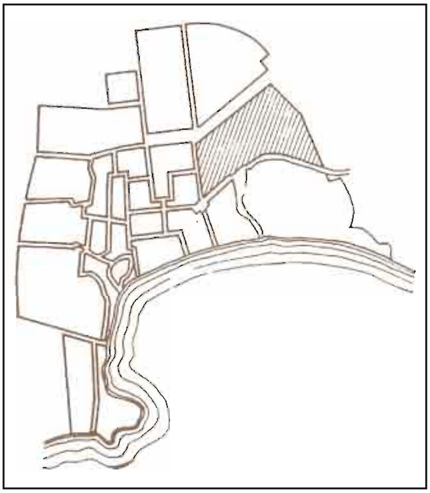

Bayıl qəsəbəsi şəhərin planında. XX əsrin əvvəli (Ş.S.Fətullayev).

Баилов в плане города. Начало XX в. (по Ш.С. Фатуллаеву).

Sahil zolağı və dəmir yolu yaxınlığında yerləşən rayonun şəhərin ticarət-sənaye həyatında vacib rola malik olacağı hiss edilirdi. Təəccüblü deyil ki, xüsusi sahibkar mühitinin mürəkkəb şəraitlərində nəzərdə tutulmuş ərazinin planlaşdırılması və məhəllələrə bölünməsi tam mənası ilə çətinliklə həyata keçirilirdi.

Bakı-Tiflis dəmir yolunun açıldığı müddətdə (1883-cü il) yeni məhəllələrinin tənzimlənməsi sabitləşdirilmiş

то городская дума всегда отдавала предпочтение улучшению центральных кварталов, оставляя периферийные районы без должного внимания.

В северо-восточной части города, между селитебной и промышленной зонами, на месте крупного зеленого массива в начале 1880-х годов строилось здание железнодорожного вокзала. Выбор территории под комплекс железнодорожных сооружений и путей в этом районе предопределялся не только сравнительно спокойным рельефом, но и узлом сходившихся апшеронских дорог, связанных с городом. Учитывалось и то, что рядом развивался перспективный промышленно-заводской район, сильно влияющий на экономику Баку. Появление железнодорожного узла в геометрическом центре огромного города, в котором крайними границами на западе были городские кварталы, а на востоке - Черный город, ускорило соединение разнохарактерных зон в единую градостроительную систему.

Главной связующей и направляющей осью между жилыми кварталами и районом вокзала стала Балаханская дорога, являвшаяся в существующей застройке северо-восточных кварталов основным элементом планировки. Впоследствии она превратилась в широтную магистраль Запад - Восток и не потеряла значения в градостроительной структуре города до сих пор.

Показательно для Баку то, что историческая топография местности влияла на архитектурно-планировочную организацию городской территории и заставляла составителей генеральных планов считаться с ее особенностями. Общая планировочная схема Баку основана на том принципе, что сеть существующих дорог

və küçələrin istiqaməti dəqiq müəyyən edilmişdir. Lakin özbaşına tikililərin izləri hələ də qalırdı. Bunlar şəhərin hər bir hissəsində hiss olunurdu və köhnə və yeni məhəllələrin nizamlanması böyük çətinliklər yaradırdı.

Mübahisəli yerlərin 3329, mübahisəsiz torpaqların sahəsi isə 534,4 hektar idi. Təbiidir ki, mübahisəli yerlərin sayının şəhərdəkindən 6 dəfə çox olduğu bir şəraitdə şəhər üçün qiymətli olan bu torpaqların nizamlanması müvəffəqiyyətsizliyə düçar oldu.

Bakının sənaye və iqtisadi cəhətdən inkişafı torpaqların qiymətlərinin şişirdilməsinə səbəb oldu. Çoxdan həmin mülklərə sahib olan torpaq qəsbkarları bundan alver məqsədləri ilə istifadə edirdilər. Şəhər üçün çox vacib olan bu torpaq məsələsinin nizamlanması üçün Dumanın qlasnılarından biri olan Tağıyev öz geniş şəhərsalma proqramı ilə çıxış etdi. O, təklif edirdi ki, "şəhər duması" elə indidən boşaldılmış torpaqların planlaşdırılması ilə məşğul olsunlar. Başqa sözlü, küçələrin, bağların, bulvarların, meydanların, bazarların, məscidlərin ətrafında olan sahələrin, kilsələrin, məktəblərin və başqa bu kimi ictimai müəssisələrin layihələndirilməsi ilə məşğul olaraq, tərtib etdikləri planı, hökumətin təsdiqinə versinlər"[50].

Qlasnının fikrinə görə mübahisəli torpaqlar məsələsinin həlli üçün bütün sahələri öz sahiblərinə təmənnasız verilməli və onların qarşısında şərt qoyulmalıdır ki, onlar da şəhərə layihə üzrə bağ, bulvar, meydan, küçə və ictimai yerlər – məscid, məktəb, hamam və s. üçün lazım olan ölçüdə torpaqları güzəştə getsinlər[51]. Bundan başqa digər şərt də var idi. Sahə sahibləri 5 il ərzində öz yerlərinin yarısına və yaxud üçdən bir hissəsinə ağac əksinlər.

50. "Qafqaz" qazeti, 1885-ci il, № 124. Salnamə.
51. Oradaca.

является исходной для планировочной структуры городского организма, несмотря на противоречия, возникавшие в связи со стремительным ростом капиталистического города.

К району вокзала в 1880 годы потянулась неорганизованная застройка многочисленных «захватчиков» городских земель. Сложившееся положение могло создать новый неорганизованный район города, наподобие того, какой начал складываться в западной части Нагорного плато и урегулировать который в дальнейшем безуспешно пыталась городская управа.

С целью исключить предпосылки возникновения бессистемного района управа предприняла шаги по составлению его планировки с разбивкой на укрупненные, но вытянутые кварталы, обусловленные направлениями существующих улиц. Появление железнодорожного узла сулило предпринимателям экономические выгоды, и потому еще до открытия железнодорожного движения, связавшего берега Каспийского и Черного морей, в районе вокзала началась лихорадочная скупка участков. Скупались не только свободные участки на север и на юг от Балаханской дороги, но и в приморской полосе. Последнее устраивало управу, рассчитывавшую «избавить население от заражающей атмосферы гнилой болотистой воды на берегу» моря[48].

Захваты земель приобрели такой размах, что городской голова вынужден был обратиться за содействием к бакинскому губернатору. 7 мая 1882 года он писал: «Эти захваты в настоящее время приняли громадные размеры... причем само собой не берутся

48. ЦГИА АзССР, ф. 389, оп. 3, ед. хр. 166, л. 1.

Qlasnının təklifi problemin bütün tərəflərini həll edirdi. Boşaldılmış torpaq sahələrindən ibarət çox böyük sahənin bütün şəhərsalma elementləri ilə birlikdə ərazini gözəlləşdirəcək geniş küçələrlə, meydanlarla, bağlarla və bulvarlarla zənginləşdirəcək düzgün planlı inkişafını verdi. Cənub iqlim sahəsi üçün vacib olan ayrı-ayrı sahələrin yaşıllaşdırılması məsələsi də həll olundu.

Sonradan Bakının Baş planını işləyib hazırlayan polkovnik Nikolay Avqustoviç fon der Nonne tərəfindən duma üzvünün maraqlı təklifinin əsas müddəalarından istifadə edildi. Təəccüblüdür ki, ictimai idarə özü Bakının Baş planını hazırlamaqla məşğul olmaqdansa, yalnız yazışmaq və məhdud ərazi hüdudlarında kiçik planların hazırlanması ilə məşğul olmaqla kifayətlənirdi.

Bakının şərq hissəsində sonralar vağzalla, sənaye zonası və Abşeronla əlaqə yaradaraq əhəmiyyətli magistrala çevrilən küçələr yaradıldı. Onlardan birincisi olan Telefonnı küçəsi 1913-cü ilə kimi Romanov adlanırdı. Burada əsas etibarı ilə nəqliyyat kontorları və topdansatış ticarət müəssisələri yerləşirdi, zirzəmi mərtəbələrini mal anbarları tuturdu. Giriş yollarını keçdikdən sonra bu magistral Qara şəhərə tərəf istiqamətlənirdi, sonra isə Ağ şəhərə tərəf dönürdü. İkinci magistral – Balaxanı (keçmişdə Balaxanı kəndinə gedən yol) da pərakəndə ticarətin canlı arteriyasına, sənətkarlıq, kustar emalatxana və karvansaralar rayonuna çevrildi.

Bakı dəmir yolu qovşağı Balaxanı şosesi ilə yanaşı inkişaf etməyə başlayan, dəmir yolu ilə paralel şəhər sərhədlərini keçən Vağzal rayonunun həyatını fəallaşdırdı. Burada dəmiryol emalatxanaları, mal anbarları, depo yarandı, də-

архитектурные условия построек, а просто дома лепятся в смешанных неправильных кучках наподобие сакел в деревнях. Подобные постройки воздвигаются днем и ночью, с помощью целой толпы рабочих»[49]. «Захватчики» чаще всего не придерживались направлений улиц, и застройка велась бессистемно. Если в какой-то степени еще считались с общим их направлением, то в деталях доводили их абрис до такой изломанной линии с многочисленными выступами, что первоначальное направление теряло планировочный смысл.

Восточная и северо-восточная части вновь планируемой территории и даже будущие магистрали - Балаханская и Большая Морская (пр. Кирова) - имели хаотический характер. Только лишь «хирургическое» вмешательство с помощью полиции в эту примитивную застройку позволило создать прямоугольную сетку новых кварталов и увязать с существующими направлениями улиц форштадта.

Чувствовалось, что этому району, расположенному вблизи береговой полосы и железнодорожной станции, предстояла важная роль в торгово-промышленной жизни города. Не удивительно, что планировать предполагаемую территорию и разбивать на кварталы в сложных условиях частновладельческой стихии приходилось буквально силой.

Ко времени открытия железнодорожного движения Баку - Тифлис (1883 г.) урегулирование новых кварталов стабилизировалось и направление улиц приобрело четкость. Однако следы самовольной застройки еще не были изжиты. Они ощущались в любой части города и при урегули-

49. ЦГИА АзССР, ф. 389, оп. 3, ед. хр. 174, л. 3, 5. Переписка о захватах, совершенных разными лицами на городских и выгонных землях. 7 мая 1881-12 февраля 1883.

Şıxov kəndinin ümumi görünüşü. 1900-cü illərin fotosu.

Общий вид селения Шихово. Фото 1900-х гг.

miryol işçiləri, xırda qulluqçu və çinovniklər məskən saldı.

Dəmiryol idarəsi öz ilk yaşayış evlərini yol boyu öz mühəndislərinin layihələri üzrə tikməyə başladı. Vağzal rayonu elementar rahatlıq (su kəməri və kanalizasiyası üzündən) işgüzar və ticarət mərkəzindən uzaq olmasına görə, onlardan çox relyefi ilə kəsişdiyinə görə zəif inkişaf edirdi.

Mərkəzi (burjuaziya) məhəllələrinin inşası ilə əlaqədar olaraq Molokan (Mariinskaya) bağı ərazisindəki çarvadarlıq (at ilə yük, adam daşıma), arabaçılıq həyətləri və tövlələr ilə Molokan qəsəbəsi (şəhər ətrafı) tamamilə dağıdılmış, molokanlar isə yeni və hələ də perskektivsiz olan Zavokzalya rayonuna köçürülmüşdür. Burada onlar planlaşdırma-

ровании старых и новых кварталов создавали большие затруднения.

Парадоксально то, что площали спорных участков составляли 3329, а бесспорных - всего лишь 534,4 га. Естественно, что при таком положении, когда спорные владения больше чем в шесть раз превышали городские, попытки к урегулированию этих ценных для города земель кончались безрезультатно.

Промышленный и экономический подъем Баку способствовал взвинчиванию цен на земли; «захватчики» земель по давности владения пользовались этим для спекулятивных операций. По урегулированию этого очень существенного для города земельного вопроса выступил

Şəhərin tikinti planı. XIX əsrin axırı (Ş.S.Fətullayev).

Схема застройки города. Конец XIX в. (по Ш. С. Фатуллаеву).

sı və inşası hazırda da 8-ci və 9-cu Zavokzalnaya, 2-ci və 4-cü Slobodskaya küçələri arasında qorunub saxlandığı və böyük məhəllələr toru, Balaxanı şosesinə paralel və dəmir yolu "şəklinə" perpendikulyar olaraq yerləşən küçələr ilə yeni arabaçılıq qəsəbəsini yaratmışdırlar.

Zavokzalyaya əks istiqamətdə, topdan satış ticarətlə, kustar və sənətkarlıq cərgələri ilə Balaxanskaya küçəsinə tərəf meyl edən, vağzal və dəmiryolunun təsiri altında olan Qanlıtəpə rayonu şəhərin şərq və şimal-şərq hissələrində əvvəldən mövcud olan və təzəcə yaranmış küçələrin xətləri üzrə şimal istiqamətdə sürətlə inkişaf edirdi.

Nəinki Qafqazın, hətta bütün Rusiyanın şəhərlərindən kəskin surətdə fərqlənən Bakı şəhərinin iqtisadi rolunun getdikcə artması onda əhalinin toplanmasına səbəb oldu. İnkişaf etməkdə olan sənaye şəhər həyatının bütün sahələrinə öz damğasını vurdu və Bakı "amfiteatrının" ərazisinin genişlənməsinə səbəb oldu.

с широкой градостроительной программой один из гласных думы - Тагиев. Он предлагал, чтобы «городская дума теперь же озаботилась распланированием выгонной земли, т. е. проектировала бы улицы, сады, бульвары, площади, базары, участки под постройку мечетей, церквей, школ и т. п. общественных учреждений и представляла бы составленный план на утверждение правительства»[50].

По мнению гласного, для решения вопроса по спорным землям необходимо было безвозмездно уступить все участки их владельцам, но с обязательным условием, чтобы горожане-спорщики со своей стороны уступили городу то количество земли, которое отходило по проектируемому плану под сады, бульвары, площади, улицы и под общественные учреждения - мечети, школы, бани и др.[51] Кроме того, существовало и другое условие: владельцы участков были обязаны в течение пяти лет половину или треть площадей своих участков засадить деревьями.

Предложение гласного решало все стороны проблемы - дать огромной площади выгонных земель правильное планировочное развитие со всеми градостроительными элементами, которые обогатили бы территорию, -просторными улицами, площадями, садами, и бульварами. Решались и вопросы озеленения частных участков, что было очень важно для южной климатической зоны.

Впоследствии в генплане Баку, разработанном полковником Николаем Августовичем фон дер Нонне, были использованы основные положения интересного предложения гласного. Удивительно то, что обще-

50. Газ. «Кавказ», 1885, № 124. Летопись.
51. Там же.

Bakı öz təsirini müstəqil dəniz koloniyası olan Bayıl rayonuna da yayırdı[52]. Əgər əvvəllər iqtisadi çətinliklər üzündən zəif inkişaf edirdisə, Qara şəhərin yaranması və onunla yanaşı Bibiheybət rayonunda neft mədəninin açılması Bayılın Bakıya tərəf genişlənməsinə imkan yaratdı.

Şəhərdən dəniz sahili ilə Bayıl burnundan müsəlmanların müqəddəs yeri olan məscidin yerləşdiyi Şıxov kəndindən keçən yeganə yol əvvəllər zəvvarların yolu idi. Bu yol boyunca dəniz koloniyasının özünə qapanmış və şəhərin ticarət- sənaye həyatında iştirak etməyən ilk yaşayış məhəllələri yarandı. Zəvvar yolu hətta Bayılın tikintisi zamanı da fəal nəqliyyat yoluna çevrilmədi.

1870-1880-cı illərdə başlamış Bibiheybət neft mədənlərinin səylə işlədilməsi bu yolun əhəmiyyətini artırdı: o, Bibiheybətdə çıxarılan neftin Qara şəhər ərazisindəki zavodlara çatdırılmasında mühüm arteriyaya çevrildi. Geriyə mədənə isə tikinti materialları və mədən avadanlığı göndərilirdi.

Yolun ikitərəfli istismarı onun hər iki tərəfinin tikintisinin xarakterini dəyişdi. Tezliklə yolun istiqamətində olan dəniz koloniyası yaxınlığında mədəndə işləyən fəhlə və kiçik qulluqçular üçün yeməkxana, çayxana və dükanlar tikilirdi. Bayıl bu ticarətdən xeyir götürməyə başladı və eyni zamanda kapitalist münasibətləri məcrasına cəlb edildi. Xırda ticarətlə məşğul olan istefaya çıxmış dənizçilər başa düşürdülər ki, şəhər məhəllələrinə, işgüzar və ticarət həyatının mərkəzinə yaxınlıq onlara hansı faydalar vəd edir. Həmin dövrdən etibarən Bayıl şimal istiqamətdə genişlənməyə, şəhərlə yaxınlaşmağa çalışırdı, halbuki

ственное управление, которое должно было само заниматься вопросами составления общего генплана Баку, ограничивалось лишь перепиской и созданием лоскутных планов в пределах локальных территорий.

В восточной части Баку возникли улицы, ставшие впоследствии магистралями общегородского значения, по которым осуществлялась связь с вокзалом, промышленной зоной и Апшероном. Первая из них - Телефонная, названная Романовской в 1913 году. На ней сосредоточились в основном здания транспортных контор и оптовые торговые предприятия, а подвальные этажи заняли товарные склады. После пересечения подъездных путей эта магистраль направлялась в Черный город, а затем вклинивалась в район Белого города. Вторая магистраль - Балаханская (в прошлом дорога в селение Балаханы) тоже превратилась в оживленную артерию розничной торговли, в район ремесленных рядов, кустарных мастерских и постоялых дворов.

Бакинский узел железной дороги активизировал жизнь Завокзального района, который начал развиваться вдоль Балаханского шоссе, параллельно железнодорожному полотну, пролегающему в городской черте. Здесь появились железнодорожные мастерские, товарные склады, депо, поселились железнодорожные рабочие, мелкие служащие и чиновники.

Железнодорожное ведомство первые жилые дома строило вдоль дороги по проектам своих инженеров. Завокзальный район сначала застраивался слабо в связи с отсутствием элемен-

52. SSRİ HDDMDA, f. 427, s.3, s.v. 891. 28.10.1906-cı il tarixli fərman əsasında Hərbi Dəniz donanmasının Bakı şəhər upravası tərəfindən idarə edilməsi üçün verilən torpaqların tikintinin həyata keçirilməsi məqsədi ilə ayrılmış hissəsinin göstərilməsi ilə Bayılov burunun planı.

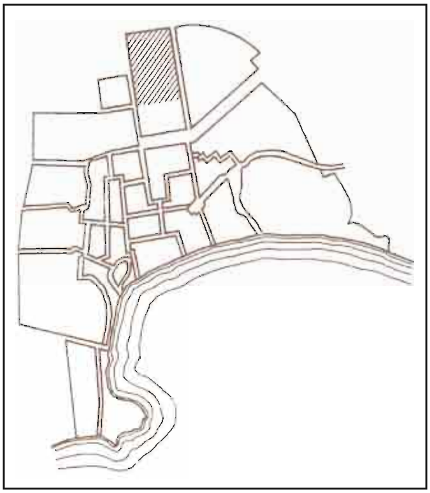

Bakının planında xeyriyyə qəsəbəsi. 1897-ci il (Ş.S.Fətullayev).

Благотворительный поселок в плане города. 1897 г. (по Ш.С. Фатуллаеву).

o, hələ şəhər idarəsindən asılı deyildi və 1912-ci ilə kimi müstəqil Dəniz qəsəbəsi olaraq qaldı.

XIX əsrin axırlarında şəhər və ona yaxın olan rayon, qəsəbə və qarşıda duran tikinti üçün ehtiyatda saxlanılmış boşaldılmış torpaqları ilə birlikdə ümumi planlaşma konturu müəyyənləşdirildi. Mərkəzi məhəllələrin məskunlaşması çox sıx idi. Onların ərazisi bütünlüklə tikilmişdi və boş torpaq sahələri qalmamışdı. Yerli kapitalistlər neft sənayesi ilə bağlı müəssisələri daha gəlirli sayaraq ev tikintisi ilə maraqlanmasalar da mərkəzi məhəllələrdə də sahələrin alveri başlanmışdı.

1898-ci ilin planı.

Bayıl burnundan Ağ şəhərə qədər uzanan şəhərin sürətli tikintisi, ərazisinin böyüməsi, şəhər təsərrüfatının həcminin artması, tikintinin nizamlanması ilə bağlı məsələlər əlavə məhəllələrin kiçik planlarından "dolğun, müasir tələblərə və təkliflərə cavab verən Bakının Baş planının" tərtib edilməsinə keçməyi təkidlə tələb edirdi[53].

тарного благоустройства (водопровода и канализации), удаленностью от делового и торгового центров, будучи к тому же «отрезан» от них сильно пересеченным рельефом.

В связи с застройкой центральных (буржуазных) кварталов Молоканская слободка с ее извозными дворами и конюшнями в районе Молоканского (Мариинского) сада была снесена до основания, а молокане переселены в совершенно новый и пока бесперспективный район Завокзалья. Здесь они создали новую молоканскую извозчичью слободку, планировка и застройка которой сохранились и теперь между 8-й и 9-й Завокзальной, 2-й и 4-й Слободской улицами, с прямоугольной сеткой крупных кварталов, с улицами, расположенными параллельно Балаханскому шоссе и перпендикулярно железнодорожному полотну.

В противоположность Завокзалью, район Канни-тепе с розничной торговлей, кустарными и ремесленными рядами, тяготеющий к Балаханской улице и находящийся в сфере влияния вокзала и железнодорожной станции, усиленно развивался в северном направлении, по линиям существующих и возникших недавно улиц восточной и северо-восточной частей города.

Все возрастающее экономическое значение города Баку, который резко выделялся из городов не только Кавказа, но и всей России, способствовало концентрации в нем населения. Развивающаяся промышленность накладывала отпечаток на все сферы деятельности городской жизни и предопределяла территориальное расширение бакинского «амфитеатра».

Баку распространял свое влияние и на совершенно самостоятельную

53. Azərbaycan SSR-nin MDTA, f. 44, s.5, s.v. 101, vərəq 2.

1889-cu il fevral ayının 8-də Bakı qubernatoru şəhər başçısına Bakının ümumi planının təsdiq olunmaq üçün təqdim edilməsinin sürətləndirilməsi barədə yazmışdı... Bu vaxta qədər Bakının belə bir planı təqdim olunmamışdır...[54]".

Şəhərin ayrı-ayrı rayonlarının pərakəndə planlarını birləşdirən, şəhərin perspektiv tikintisini nizama salan planın təxirə salınmadan yaranmasına tələbat yarandı. Bakının Baş planının işlənməsində on ildən artıq davam edən yeni mərhələ yarandı. Bu müddət ərzində şəhərin planlaşdırılması şimal, şimal-qərb və qərb hissələrində daha da mürəkkəbləşdi. Keçmişdə şəhər sərhədlərindən kənarda yerləşən Dağlıq yaylada aparılan tikinti öz aul tipli dağınıq planlaşması ilə mexaniki olaraq şəhər hüdudlarına daxil oldu.

1887-ci ildə şəhər idarəsi torpaqölçən A.Bubnovu çağıraraq təkcə Bakının Baş planının hazırlanması ilə məşğul olmağı ona tapşırdı. İşin gedişi zamanı Bubnov mübahisəli torpaq məsələlərini həll etmək üçün daima əsas məsələlərin həllindən yayınaraq bu vacib sənədi vaxtında hazırlaya bilmədi. Bubnov şəhərin ayrı-ayrı yerləri üçün yalnız altı, texniki cəhətdən işlənməmiş, nivelir əsası olmayan planşet hazırlaya bilmişdi. Tezliklə, o bu işdən kənarlaşdı.

Bubnovun materialları Baş planların hazırlanması haqqında Daxili İşlər Nazirliyinin qəbul etdiyi 10 mart 1870-ci il tarixli 66 saylı sərəncamın mövcud müddəalarına uyğun gəlmirdi[55]. Bakı qubernatorunun (1894, 1896-cı illər) şəhər başçısına "dəfələrlə təsdiq olunmuş Baş plan olmadan şəhər tikintisinin mümkünsüzlüyünü, Bakının belə bir planı olmadığını, bunun şəhər ərazisi-

54. Azərbaycan SSR-nin MDTA, f. 44, s.5, s.v. 101, vərəq 2.
55. Azərbaycan SSR-nin MDTA, f. 44, s.5, s.v. 101, vərəq 2.

морскую колонию - район Баилова[52]. Если еще недавно из-за отсутствия экономических предпосылок он развивался слабо, то образование Черного города и открытие рядом с Баиловым, в районе Биби-эйбата, нефтяных промыслов стимулировало расширение Баилова в сторону Баку.

Единственная дорога, шедшая из города вдоль моря через Баилов мыс в деревню Шихово с мусульманской святыней - мечетью, была первоначально дорогой паломников. Вдоль нее и появились первые жилые кварталы морской колонии, замкнутой в себе и экономически не участвующей в торгово-промышленной жизни города. Паломническая дорога даже при застройке Баилова мыса не могла служить активной транспортной трассой.

Усиленная разработка Биби-эйбатских нефтяных промыслов, начатая на рубеже 1870-х - 1880-х годов, неожиданно подняла значение этой ничем не примечательной дороги: она стала превращаться в важнейшую артерию доставки нефти с промыслов Биби-эйбата на заводскую территорию в Черном городе. Обратно на промыслы доставлялись строительные материалы и промысловое оборудование.

Двусторонняя эксплуатация дороги вызвала изменение характера ее обстройки. Вскоре на трассе дороги у морской колонии рабочие и мелкие служащие, связанные с промыслами, получили ряды закусочных, чайных и лавок. Баилов начал получать от этой торговли доход и одновременно втянулся в русло капиталистических отношений. Отставные морские слу-

52. ЦГАВМФ СССР, ф. 427, оп. 3, ед. хр. 891. План Баилова мыса с показанием селитебной части земель Морского ведомства, передаваемых в ведение Бакгоруправы по указу от 28.10.1906 г.

nin düzgün inkişafına mane olduğunu"[56] desə də, onun sözləri diqqətdən kənarda qalmışdı.

1897-ci ildə Duma tərəfindən şimal ucqarlarda əhalinin yoxsul təbəqələrinin yaşaması üçün xeyriyyə məqsədi ilə qəsəbə yaradılması haqqında qərar verildi[57]. Bu qəsəbə üçün 109,25 hektarlıq ərazi ayrıldı. Onun ərazisinə 450-dən 990 kv.m.-ə kimi (sahələrin ümumi sayı 1037) üç tipli sahə ayrıldı. Qəsəbənin əhalisi hər ailədə orta hesabla beş nəfər olmaqla 5000 nəfər, yəni müasir mikrorayonun əhalisi qədər ola bilərdi. Qəsəbənin ümumi sahəsinə ictimai müəssisələr – məktəb, xəstəxana, dini tikililər və s. daxil edilmişdi.

Şəhər hüdudlarından 2-3 km. məsafədə olan qəsəbə elementar rahatlıq növlərindən məhrum idi. Tikinti materiallarının daşınması üçün yolun, su kəmərinin, ticarət obyektlərinin, ictimai müəssisələrin (hamam, məktəb və s.) olmaması ilk vaxtlar sakinlərin narahatçılığına səbəb olmuşdu. Lakin artıq 1899-cu ildə evlərin sayı 400-ə çatdı. Onların arasında ikimərtəbəli və üçmərtəbəli evlər də var idi[58].

Şəhər rayonlarında mövcud olan sıxıntının əksinə olaraq bu qəsəbədə enli küçələr və sərbəst tikinti nəzərdə tutulmuşdu. Bu da qəsəbənin şəhərin başqa hissələri ilə müqayisədə üstünlüyünü göstərirdi. Qəsəbə sənaye zonasından və sıxlaşdırılmış yaşayış məhəllələrindən kənarda, Bakı amfiteatrının yuxarı terrasında əlverişli iqlim xüsusiyyətlərinə malik bir yerdə yerləşdirilmişdi.

Məhz bu rayonda professor A.P.İvanitskinin layihəsi üzrə sovet dövründə Sovet İttifaqında yaxşı rahat həyat şəraitinə malik olan ilk qəsəbələrdən biri olan

56. Azərbaycan SSR-nin MDTA, f. 44, s.5, s.v. 101, vərəq 10.
57. Bakının xeyriyyə qəsəbələri haqqında Bakı şəhər upravasının məruzəsi, 1897-ci il.
58. "Kaspiy" qəzeti, 1899-cu il, № 114. Yerli salnamə.

жащие, тоже занятые мелкой торговлей, поняли, какие выгоды им сулит близость к городским кварталам, к центру деловой и торговой жизни. С тех пор Баилов стремился застроиться в северном направлении и идти на сближение с городом, хотя и считался все еще не зависимым от городской администрации и юридически до 1912 года оставался самостоятельным морским поселком.

К самому концу XIX столетия определился общий планировочный контур города с прилегающими районами, поселками и выгонными землями, резервировавшимися для предстоящей застройки. Выявилась слишком большая плотность и интенсивность заселения центральных кварталов. Их территория была почти полностью застроена, и резервы свободных земель иссякли. Хотя местные капиталисты не очень охотно занимались домостроительством, считая наиболее прибыльными предприятия, связанные с нефтяной промышленностью, все же началась спекуляция участками и в центральных кварталах.

План 1898 года.

Быстрый темп строительства и территориальный рост города, раскинувшегося от Баилова мыса до Белого города, и все возрастающий объем городского хозяйства, большой круг вопросов, связанных с урегулированием неравноценной по характеру застройки, настоятельно требовали перехода от лоскутных планов дополнительных кварталов к составлению «полного, удовлетворяющего современным требованиям и предположениям, генплана города Баку…»[53].

53. ЦГИА АзССР, ф. 44, оп. 5, ед. хр. 101, л. 2.

"Köhnə" rayonda bina. Vorontsov küçəsi, 13.

Застройка «старого» района. Ул. Воронцовская, 13.

Məmmədyarov adına fəhlə qəsəbəsi tikilmişdir. Xeyriyyəçilik məqsədilə tikilən qəsəbənin planlaşması şəhərin başqa hissələrinin həlli üçün öz hüdudundan çıxmadı. Məhəllələrin cənuba tərəf yönəldilmiş dördbucaqlı yerləşmə sistemi üzrə yerləşdirilməsi güclü küləkləri olan Bakının iqlim şəraiti üçün münasibdir. Qəsəbə şəhərdən ayrı planlaşdırılmamışdır, onun əsas konturları və küçələrin meridian üzrə istiqaməti mövcud şəhər küçələrinin davamı ilə uzlaşır.

Şəhər məhəllələrinin tədricən tikilərək qəsəbələrə yaxınlaşması və onların da öz növbəsində şəhərə yaxınlaşması sakinlərə onların məişət şəraitinin yaxşılaşacağını vəd edirdi. Bu halda qəsəbə

8 февраля 1889 года бакинский губернатор писал городскому голове «об ускорении представления на утверждение общего плана Баку... До сего времени такового плана городом не представлено...»[54].

Назрела потребность в безотлагательном создании объединяющего плана, связывающего разрозненную планировку отдельных районов и в какой-то мере регулирующего перспективную застройку города. Начался следующий этап в истории разработки генерального плана Баку, длившийся более десяти лет. За это время еще больше усложнилась планировочная структура города, особенно в северных, северо-западных и

54. ЦГИА АзССР, ф. 44, оп. 5, ед. хр. 101, л. 2.

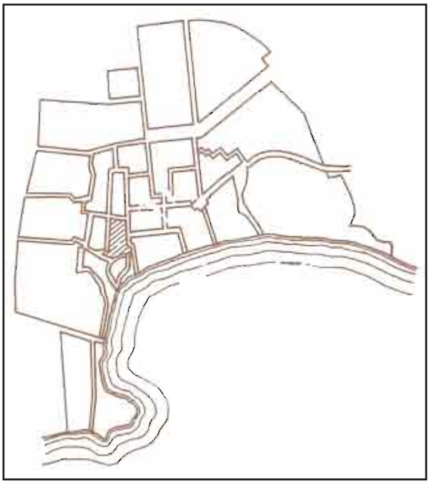

Şəhərin planında "köhnə" rayon. XIX əsrin sonu (S.Ş.Fətullayev).

«Старый» район в плане города. Конец XIX в. (по Ш.С. Фатуллаеву).

sakinləri də rifah və rahatlıq üçün zəruri olan vasitələrdən (küçələrdə səkilərin tikilməsi və s.) yararlana biləcəkdilər.

Bakının inkişafında belə bir hadisə müşahidə olunurdu ki, şəhərin və onun gələcək hissələrinin tədricən tikilərək vahid plan strukturuna daxil olması, sinxron inkişaf etmələri, bir-birinə doğru, mərkəzdən kənarlara, kənarlardan mərkəzə doğru gəlmələri şəhərin ümumi formalaşmasını tezləşdirdi. Həmin dövrdə Baş planların hazırlanması və layihə işlərinin aparılması ilə ən çox şəhər idarəsinin torpaq şöbələrində işləyən torpaqölçənlər məşğul olurdular. Onlar iqlimin xüsusiyyətləri və məkanın xarakteri ilə razılaşmayan, şəhərin bu və ya digər hissələrinin kompozisiya imkanlarını nəzərə almadan primitiv planlaşmaya əsaslanan təkliflər irəli sürürdülər.

Bu vəziyyət nəinki Rusiyada, həmçinin Qərbi Avropa şəhərlərində öz ünü göstərirdi. Kapitalizm iqtisadi və sənaye sahələrindəki qələbələr qazanaraq öz

западных частях, т. е. в районе Нагорного плато, где застройка, в прошлом находившаяся за городской чертой, механически вошла в черту города, сохранив хаотическую планировку аульного типа.

В 1887 году городская управа для составления генплана города Баку пригласила землемера А. Бубнова, поручив ему заниматься только этим. На деле же Бубнов постоянно отвлекался от решения основных задач на улаживание земельных споров и не смог подготовить документ большой важности к намеченному сроку. Бубнову удалось исполнить только шесть планшетов планировки отдельных частей города, технически еще не разработанных, без нивелировочной подосновы. Вскоре он отошел от этой работы.

Материалы Бубнова не соответствовали существующему положению об утверждении генеральных планов, установленному циркуляром Министерства внутренних дел № 66 от 10 марта 1870 года[55]. Неоднократные высказывания бакинского губернатора (1894, 1896 гг.) городскому голове «о том, что города строятся не иначе, как по утвержденным планам и отсутствие такого плана для города Баку... мешает правильному развитию городской территории»[56], оставались без внимания.

Примером может служить решение думы 1897 года о создании на северных окраинах благотворительных поселков для беднейших слоев населения[57]. Под такой поселок была отведена площадь 109,25 га. Территория его включала три типа участков - от 450 до 900 кв. м (общее количество

55. ЦГИА АзССР, ф. 44, оп. 5, ед. хр. 101, л. 2.
56. Там же, л. 10.
57. Доклад Бакинской городской управы о благотворительных поселках Баку, 1897.

güclü yüksəlişi ilə şəhər planlaşmasının həllində əsl şəhərsalma incəsənətini rasionalizm və praktisizm ilə əvəz etdi. "Planlaşma memarlıq vəzifələrindən və həcm-məkan kompozisiyasindan ayrılaraq mühəndislərin, hətta mexaniki çəkildə küçələr salan və məhəllələrin ölçü və konfiqurasiyalarını təyin edən yerölçənlərin işinə çevrilmişdi" [192].

Bakı da belə bir vəziyyətə düşmüşdü. Həmin dövrdə Yelizavetpolda (Gəncə) onun 1868-ci ildə quberniya mərkəzinə çevrilməsindən az sonra inzibati idarənin səyləri şəhərin inkişafı üçün perspektiv planın hazırlanması işinə yönəldilmişdi[59].

Bu plan əsasında mövcud və gələcək tikintini nizama salmaq olardı. Baş planın cari işlə yüklənmiş öz əməkdaşlarının qüvvəsi ilə yaxın dövr ərzində yaratmağın mümkün olmayacağını bilən Bakı idarəsi mühüm addımlar atdı. Buna xüsusən çoxsaylı sakinlərin müxtəlif binaların tikilməsi üçün yazdığı xahişləri təkan verdi və ərazinin genişlənməsinə və nizama salınmasına gətirib çıxardı.

4 mart 1897-ci ildə şəhər Duması polkovnik N.A. fon der Nonnenin idarəsi ilə şəhərin planının tərtib edilməsi üçün xüsusi plan komissiyasının yaradılması haqqında qərar təsdiq etdi. N.A. fon der Nonne bu planı 16 ay ərzində 33500 manat pulla hazırlamağı öhdəsinə götürdü.

Duma üzvləri idarədə bu qədər mühəndis və memarlardan ibarət komandanın olmasına baxmayaraq nə üçün fon der Nonneyə üstünlük verilməsi haqqında məsələ qaldırmışdılar. Mülki mühəndislərdən İ.V.Qoslavski, K.B.Skureviç, memarlardan İ.V.Eyxler, E.Y.Skibinski və başqaları şəhərin perspektiv

59. 1872-1873-cü illər. Bu cür plan quberniya memarı İ.Krjiştaloviç tərəfindən tərtib edilmişdir. Bu, Bakı şəhərinin planının tərtib edilməsi üzrə işlərə başlamazdan xeyli əvvəl baş vermişdir.

участков 1037). При средней семье из пяти человек население поселка могло составить более чем 5000 жителей, т. е. достигнуть численности современного микрорайона. В общую площадь поселка были включены и места для общественных учреждений – школ, больниц, культовых зданий и пр.

Поселок, удаленный от городской черты на 2-3 км, был лишен элементарных видов благоустройства. Отсутствие дорог для подвоза строительных материалов, водопровода, торговых предприятий, общественных учреждений (бань, школ и т. д.) заставило жителей в первое время испытывать неудобства. Однако уже к первой половине 1899 года численность домов достигла 400 и среди них было несколько двух- и трехэтажных[58].

В противоположность скученности, которая существовала в городских районах, здесь предусматривались широкие улицы и свободная застройка. Это было важным преимуществом поселка перед другими частями города. Поселок располагался вдали от промышленной зоны и уплотненных жилых кварталов, на верхней террасе бакинского амфитеатра, в местности с благоприятными климатическими особенностями.

Именно в этом районе в советские годы возник по проекту профессора А.П. Иваницкого один из первых в Советском Союзе благоустроенных рабочих поселков - им. Мамедъярова. Планировка же благотворительного поселка не выходила за пределы обычных решений для других частей города. Прямоугольная система расположения кварталов, широким фронтом обращенных на юг, с вполне

58. Газ. «Каспий», 1899, № 114. Местная летопись.

Mühəndis N.A. fon der Nonne (1832-?).

Инженер Н. А. фон дер Нонне (1832-?).

planını hazırlasaydılar, onlar memarlıq-planlaşma kompozisiyasına daha çox bədii başlanğıc gətirə bilərdilər və kompozisiyada çatışmayan şəhərsalma elementlərinə nail ola bilərdilər. Lakin onlar əsas etibarı ilə şəhər qulluğu ilə məşğul idilər, hərçənd peşəkar bacarıqlarına görə fon der Nonnedən geri qalmırdılar, hətta onu da ötüb keçirdilər. Xüsusilə Bakının baş memarı Qoslavski Bakının memarlıq-tikinti mühitində istedadlı memar kimi fərqlənirdi, onu hətta Qafqazın Rastrellisi adlandırırdılar.

Şəhər idarəsini isə daha çox təcrübəyə malik olan fon der Nonne qane edirdi. Belə ki, o, 1883-cü ildən 1894-cü ilə kimi şəhər mühəndisi olmuş və Bakını yaxşı tanıyırdı. Uzun illər boyu şəhər fon der Nonnenin bilavasitə rəhbərliyi altında genişlənmiş və tikilmişdir. Artiq çoxdan o, təcrübəli mühəndis və memar idi. Nəhayət fon der Nonne öz şəhər qulluğundan azad

оптимальной ориентацией в климатических условиях Баку с его сильным ветровым режимом была вполне приемлемой. Поселок запланирован не изолированным от города; его основные контуры и направление меридиональных улиц были согласованы с продолжением существующих городских улиц.

Когда городские кварталы, постепенно застраиваясь, приближались к поселкам, те, в свою очередь, сближались с городом, что сулило жителям большие бытовые выгоды. В таких случаях элементарные виды благоустройства (устройство тротуаров и т. д.) могли распространиться и на поселок.

В развитии Баку наблюдалось явление такого порядка, когда город и его будущие части, впоследствии вошедшие в общую планировочную структуру, развивались как бы синхронно, шли на сближение друг с другом, т. е. от центра - к периферии и обратно, что ускоряло общее формирование города.

Составлением генпланов и ведением проектных работ в то время чаще всего занимались землемеры, состоящие при земельных отделах городских управ. Они предлагали решения, основанные на примитивных началах планировки, не считаясь с особенностями климата, характера местности, не учитывая композиционные возможности тех или иных частей города.

Такое положение наблюдалось не только в России, но и в западноевропейских городах, где капитализм в стремительном взлете своих экономических и промышленных побед подменял подлинное искусство градостроительства рационализмом и практицизмом в решении городской планировки. «Планировка, обособившаяся от архитектурных

edilir və ona rəsmi şəkildə başqa tapşırıqlar verilmir.

Şəhərsalma elminin yaranış mərhələsində onun roluna qiymət verilmirdi və buna görə də şəhər planlarının tərtibi işinə müasir şəhərin memarlıq-planlaşma tələblərinə cavab verən layihələr yaradılmasına ixtisası imkan verən mütəxəssislər deyil, əsas etibarı ilə yerölçənlər, yolsalanlar, mühəndislər cəlb edilirdi [59].

Fon der Nonne plan komissiyasında vaxtında müzakirə edilməsi üçün ilkin plan hazırladı. Maraqlıdır ki, şəhərin Baş planına baxmaq üçün çağırılan komissiyanın tərkibinə idarənin tikinti şöbəsinin mühəndis və memarları daxil edilməmişdi, hətta şəhərin baş memarı Qoslavski də dəvət olunmamışdı. İdarənin mühüm şəhərsalma vəzifələrinin həllinə bu cür münasibəti Bakının inkişafının Baş planının əhəmiyyətinin qiymətləndirilməməsini sübut edir. Bu ciddi layihə sənədinə yanaşma dar idarəçilik praktisizmi ilə izah olunurdu.

1898-ci il may ayının 1-də plan komissiyası şəhərin qaralama planı ilə tanış olaraq öz bəzi qeydləri edir və fon der Nonne tərəfindən qəbul edilmiş göstərişlərlə tamamlayır. Sonra idarəyə Bakı Duması tərəfindən 1898-ci il 27 oktyabr tarixli layihəni təqdim edir[60]. 1898-ci ildə Bakının ümumi planının hazırlanmasına qədər Qaladan şimalda yerləşən məhəllələr düzgün dördbucaqlı şəbəkə şəklini almışdı. Bu rayon Fars və Erməni küçələri arasındakı əraziləri əhatə edirdi.

Sıx tikilmiş kiçik məhəllələrdən ibarət, forştadtda ən köhnə olan bu mərkəzi rayon şimal-qərb-şərq istiqamətə doğru inkişaf edən yeni məhəllə və rayonlar üçün əsas oldu. Yaşayış

60. "Kaspiy" qəzeti, 1898-ci il, № 26. Duma zalından.

задач и объемно-пространственной композиции, становится достоянием инженеров или даже землемеров, механически прокладывающих улицы и определяющих размеры и конфигурацию кварталов» [192].

Именно в таком положении оказался и Баку, в то время как, например, в Елисаветполе (Гяндже), тотчас же после превращения его в 1868 году в губернский центр, усилия администрации были направлены на создание перспективного плана развития города, на основе которого можно было бы урегулировать существующую и направить будущую застройку[59].

Убедившись, что силами своих сотрудников, загруженных текущей работой, не удастся создать в ближайшее время генплан города, бакинская управа решилась, наконец, предпринять серьезные шаги. Это стимулировалось, в частности, многочисленными прошениями жителей о постройке разнообразных зданий, что вело к расширению территории и, следовательно, к необходимости ее регулирования.

4 марта 1897 года бакинская городская дума, наконец, утвердила решение специально созданной плановой комиссии управы о составлении плана города полковником Н.А. фон дер Нонне. Он взялся выполнить это в течение 16 месяцев за 33 500 рублей.

Гласные поднимали вопрос о том, почему при наличии в управе сильного состава инженеров и архитекторов предпочтение отдано частному лицу — фон дер Нонне. Такие гражданские инженеры, как И.В. Гославский, К.Б. Скуревич, архитекторы И.В. Эдель, А.В. Эйхлер, Е.Я. Скибинский и дру-

59. 1872-1873 гг. Такой план был составлен губернским архитектором И. Кржишталовичем. Это произошло задолго до того, как начались работы по составлению общего плана Баку.

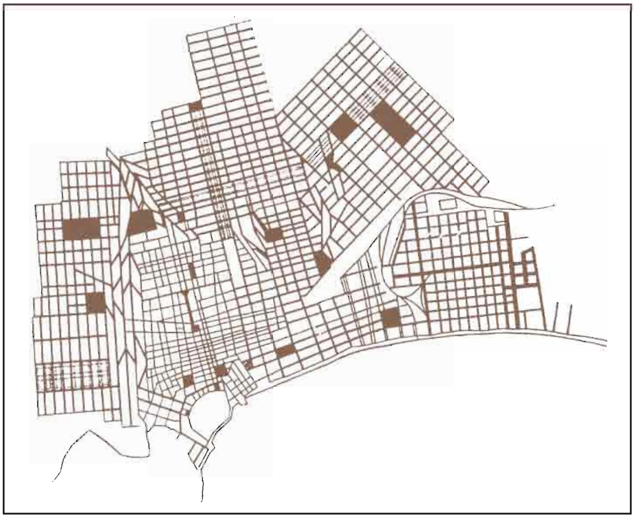

Fon der Nonne tərəfindən təklif olunmuş Bakının planlaşdırma sxemi.

Схема планировки Баку, предложенная фон дер Нонне .

məhəllələri sistemində forştadtın memarlıq ansamblı olmadan mexaniki planlaşdırılmasi məlum olurdu [70]. Ansambl elementləri ilk dəfə yalnız 1864-cü il planında meydana gəlmişdir. Lakin ansambl tikintisi, kompozisiyalı şəhərsalma elementlərinin yaranması və Bakı amfiteatrının gözəl imkanlarından istifadə edərək nəzərə alınmışdır. Memarlar, məhdud elementar planlaşma təsəvvürləri ilə planın tərtibatçıları – yerölçənlər sifarişçilərin maraqlarına tabe olaraq özlərinin bütün enerjilərini fərdi tikililərin həcm – məkan vəzifələrinin həllinə yönəldirdilər. Elə buna görə də şəhər tikintisi dəniz şəhəri olan Odessanın planlaşmasının əsasını təşkil edən ilkin şərtlərə malik deyildi. Bakıda şəhər idarəsinin uzaqgörən olmaması üzündən şəhərin kompozisiya strukturunu formalaşdıran ansambllar yaranmırdı.

Fon der Nonne xüsusi sahibkarların maraqlarını nəzərə ala biləcək müqavilə ilə sıx bağlı idi. Layihənin işlənilməsi zamanı o, mövcud tikinti ilə razılaşmalı idi, baxmayaraq ki, bəzi hallarda küçələrin enini bir artırmaq üçün köhnə

гие, в силу творческого характера работы, создавая перспективный план города, могли бы внести больше художественного начала в его архитектурно-планировочную композицию и добиться в его композиции тех недостающих градоформирующих элементов, необходимость которых не вызывала сомнений. Однако в основном они были заняты на городской службе, хотя по профессиональному мастерству не только не уступали фон дер Нонне, но и превосходили его, особенно главный архитектор Баку — Гославский. Он выделялся в бакинской архитектурно-строительной среде как талантливый зодчий; его даже называли кавказским Растрелли.

Управу больше устраивал фон дер Нонне по практическим соображениям, поскольку он с 1883 по 1894 год был городским инженером и хорошо знал Баку. Город расширялся и застраивался долгие годы под непосредственным руководством фон дер Нонне, который к тому же давно был известен как опытный инженер и архитектор. Наконец, свободный от городской службы, фон дер Нонне мог не быть официально загружен другими поручениями.

В период, когда градостроительная наука только зарождалась, ее значение недооценивалось, и поэтому для составления городских планов в основном привлекались землемеры, трассировщики, инженеры, но не те специалисты, квалификация которых могла позволить создать проекты, отвечающие архитектурно-планировочным требованиям современного города [59].

Фон дер Нонне подготовил предварительный проектный план для обсуждения его в плановой комиссии в срок. Примечательно то, что в эту комиссию, призванную рассмотреть

tikililərin sökülməsi məqsədəuyğun olardı. Bununla belə o çox iş görmüşdü. Fon der Nonnenin tapşırığı necə yerinə yetirməsi sonralar, şəhər memarları tərəfindən planın həyata keçirilməsi zamanı planlaşma və texniki cəhətdən mübahisəli məsələlərin yaranması zamanı aydınlaşdı[61].

1870-ci illərdən başlayaraq Bakının Baş planının hazırlanması prosesi fon der Nonnenin işinə öz təsirini göstərməməyə bilməzdi. O öz məhdud şəhərsalma bilikləri ilə yalnız əsas layihə qaralamasını- sxemini vermişdir. O, vahid planlı orqanizm kimi inkişaf etməkdə olan şəhərin bütün ərazisinin yaradıcı dərrakəyə qapılmadan

Fon der Nonne mövcud tikintini şəhərin yeni yaranan hissələri ilə həmin dövrün minimal şəhərsalma tələbləri əsasında birləşdirməyi lazım bilirdi.

1898-ci ildə mühəndis fon der Nonne tərəfindən tərtib edilmiş "Quberniya şəhərinin nizamlanma və genişləndirilməsi nəzərdə tutulmaqla mövcud və layihələşdirilmiş yerləşdirmə planı" [183] şəhərin plana uyğun inkişafı üçün yeni mərhələ və eyni zamanda 1878-ci ildən, Bakının iqtisadi yüksəlişi dövründən başlayaraq onun nəhəng inkişafını xarakterizə edən layihə sənədidir.

Həmin dövrdən 20 il keçirdi və şəhər sənaye və iqtisadi sahədə çox böyük müvəffəqiyyətləri ilə hamını heyrətə salmışdı: o, sürətlə böyümüşdü.

Dağlıq hissə və Çəmbərəkənd öz nizamsız, dağınıq tikintisi ilə qərbə doğru inkişaf edirdi. Bu rayonlar əvvəllər şəhər hüdudlarından kənarda yerləşirdilər və özbaşına tikililərlə genişlənirdilər; şəhər tikinti komitəsinin onlara təsiri yox idi. Şəhər hüdudlarına daxil olduqdan son-

61. Azərbaycan SSR-n MDTA, f. 389, s.3, s.v. 2251, vərəq 56-59. Torpaq və tikinti məsələlərinin həll edilməsi və komissiyanın üzvlərinə çağırış vərəqləri ilə bağlı Tikinti komissiyasının iclasının protokolu. 15.09.1900-10.12.1901-ci il.

генеральный план города, не вошли инженеры и архитекторы строительного отдела управы, не был приглашен даже главный архитектор города Гославский. Такое отношение управы к решению важнейших градостроительных задач подтверждает недооценку значения генерального плана для развития Баку. Подход к этому весьма серьезному проектному документу определялся узковедомственным практицизмом.

1 мая 1898 года плановая комиссия ознакомилась с черновым планом города, сделала некоторые замечания, дополнив его указаниями, принятыми фон дер Нонне, который затем представил управе проект, утвержденный бакинской думой 27 октября 1898 года[60]. Ко времени разработки общего плана Баку в 1898 году кварталы, расположенные к северу от крепости, были осуществлены в виде четкой прямоугольной сетки. Район этот примерно охватывал территорию между Персидской и Армянской улицами.

Этот центральный район, самый «старый» в форштадте, с плотно застроенными мелкими кварталами, являлся основой для новых кварталов и районов города, развивающихся в направлении северо-запад - восток. В системе жилых кварталов сказывалась механическая планировка форштадта, исключавшая какие-то архитектурные ансамбли [70]. Первые наметки ансамблевых элементов появились лишь на генплане 1864 года. Однако ансамблевая застройка, создание композиционных градостроительных элементов и использование прекрасных возможностей бакинско-

60. Газ. «Каспий», 1898, № 26. Из думской залы.

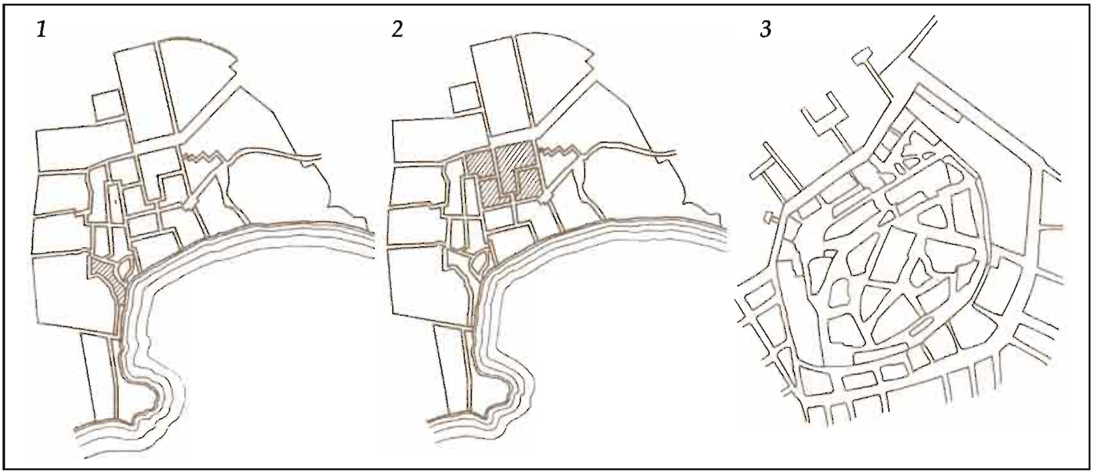

1) Şəhərin planında Çəmbərəkənd rayonu;
2) Kərpiçxana və Qanlıtəpə rayonları, XIX əsrin sonu (S.Ş.Fətullayev);
3) Fon der Nonnenin layihəsinə görə İçərişəhər. 1898-ci il.

Район Чемберекенд в плане города (1). Районы Кирпичхана и Канни-тепе в плане города (2). Конец XIX в. (по Ш.С. Фатуллаеву). Ичэри-шэхер по проекту фон дер Нонне. 1898 г. (3).

ra da onlar uzun müddət öz aul xüsusiyyətlərini itirməmişdilər.

Əsas etibarı ilə şəhər yoxsullarının azmərtəbəli evlərindən ibarət olan Şamaxinka rayonunun planlı strukturunu paralel küçələr dəqiq müəyyənləşdirirdi. Qanlı-təpə rayonunda dağınıq planlaşdırılmış Kərpicxana böyüyürdü. Artıq Vağzal rayonu yaranmışdı, şərq istiqamətində inkişaf edən Sahil rayonunda tikinti genişlənirdi. Bütün bu rayonlar bilavasitə intensiv tikintinin getdiyi və ticarətin cəmləndiyi dəmiryol vağzalı ilə əlaqələndirilmişdi.

Qara şəhər öz zavod məhəllələri ilə demək olar tamamilə tikilmişdi və sahil xəttini də tuturdu, şəhər torpaqlarının şərq hissəsində Ağ şəhər rayonu yaratmışdı.

Bakının mərkəzi rayonu öz sıx tikililəri, kiçik məhəllələri ilə və iki-üç mərtəbəli binaları ilə İçəri şəhərə yaxınlaşaraq esplanadanı bütünlüklə tuturdu. Şəhərin ticarət- sənaye fəaliyyəti çoxsaylı körpülərin, anbarların və başqa tikinti qurğularının yarandığı sahil zolağının mənimsənilməsinə səbəb oldu. Şəhərin əhalisi praktiki olaraq dənizdən ayrıldı. Sahil xəttində Bayıl gəmi təmiri dokla-

го амфитеатра полностью игнорировались. Архитекторы, ограниченные элементарными планировочными соображениями составителей планов - землемеров, всю свою энергию направили на решение объемно-пространственных задач в индивидуальной застройке, подчиненной интересам заказчиков. Вот почему городская застройка не имела тех предпосылок, которые, например, были заложены в основе планировки приморского города Одессы. В Баку не могли возникнуть ансамбли, формирующие композиционную структуру города из-за недальновидности городской управы.

Фон дер Нонне был тесно связан договором, по которому надо было принимать во внимание интересы частных владельцев. При разработке проекта он должен был считаться с существующей застройкой, хотя в отдельных случаях, быть может, целесообразнее было бы снести все ветхие сооружения для обеспечения хотя бы минимально необходимой ширины улиц. И тем не менее он сделал очень много. Насколько успешно решил задачу фон дер Нонне, выяснилось в дальнейшем

rından Ağ şəhərin sərhədlərinə kimi 45 körpü yerləşirdi ki, bunların içərisində "Qafqaz və Merkuriy", "Lebed"("Qu quşu"), "Kaspiy" və başqaları seçilirdi.

Şəhərin yalnız zəngin məhəllələr, passajlar, iri mağaza və mehmanxanalar olan, işgüzar və ictimai mərkəz kimi yaranan mərkəzi hissəsi nizamlanma tələb etmirdi və yeni plan sisteminə tərkib hissə kimi daxil olurdu.

Lakin Çəmbərəkənd və Dağlıq hissə onların mürəkkəb relyefinə görə yenidən planlaşdırılmaya uğramışdı. Şəhər planının xeyrinə olan bu yenidən planlaşdırma cəhdi fon der Nonnenin günahlandırılmasına səbəb oldu. O, mülk sahiblərinin vəziyyətini nəzərə almamışdı, bir çox evlər küçə salınacağı səbəbi ilə sökülməli idi. İdarə başa düşürdü ki, Çəmbərəkənddə və Dağlıq hissədə geniş küçələrin salınması onların şəhərin başqa əraziləri ilə əlaqəsini yaxşılaşdıra bilərdi. Lakin fon der Nonnenin bu təklifi vaxtsız idi, belə ki, boş şəhər kassası sahələrin pulunun ödənilməsinə imkan vermirdi.

Dağlıq rayon böyük yenidən planlaşma işlərinin aparılmasını və şəhərin mərkəzi rayonları ilə əlaqə saxlayacaq çoxsaylı giriş yollarının təşkilini tələb edirdi. Mövcud magistral yolları Dağlıq rayona qədər gəlib çatmırdı və onların inkişafı əhalisinin tərkibini əsas etibarı ilə yoxsullar təşkil edən ucqarlara kimi yayılmamışdı.

Mürəkkəb relyefi və dağınıq tikintisi olan Kərpicxana və Qanlı-təpə rayonları da fon der Nonnenin planı üzrə mümkün olan dərəcədə nizamlanırdı; şəhərin bu hissəsi indiyədək keçmişin izlərini saxlayır.

Bakının dəniz fasadı demək olar ki, yaranmamışdı. Fon der Nonne kəna-

при осуществлении плана городскими архитекторами, когда стали возникать спорные вопросы планировочного и технического порядка[61].

Начиная с 1870-х годов процесс создания генплана Баку, естественно, не мог не наложить отпечаток и на работу фон дер Нонне, который в силу своих ограниченных градостроительных знаний, сумел лишь дать основные проектные наметки - схему, не вдаваясь в творческое осмысливание всей территории города как единого развивающегося планировочного организма.

Фон дер Нонне считал необходимым связать воедино существующую застройку с новыми складывающимися частями города на основе минимальных градостроительных требований того времени. «План существующего и проектированного расположения губернского города с показанием предполагаемого урегулирования и распространения» [183], составленный в 1898 году инженером фон дер Нонне, являлся новым этапным документом для планомерного развития города и одновременно проектным документом, характеризующим громадный его рост начиная с 1878 года, со времени начала бурного экономического подъема Баку.

С тех пор прошло 20 лет, и город буквально поразил всех своими колоссальными успехами в области промышленности и экономики: он стремительно разрастался.

Нагорная часть и Чемберекенд с хаотической застройкой развивались в западном направлении. Эти районы в прошлом находились вне

61. ЦГИА АзССР, ф. 389, оп. 3, ед. хр. 2251, л. 56-59. Протокол заседания Строительной комиссии о разрешении земельных и строительных вопросов и повестки членам комиссии. 15.09.1900-10.12.1901.

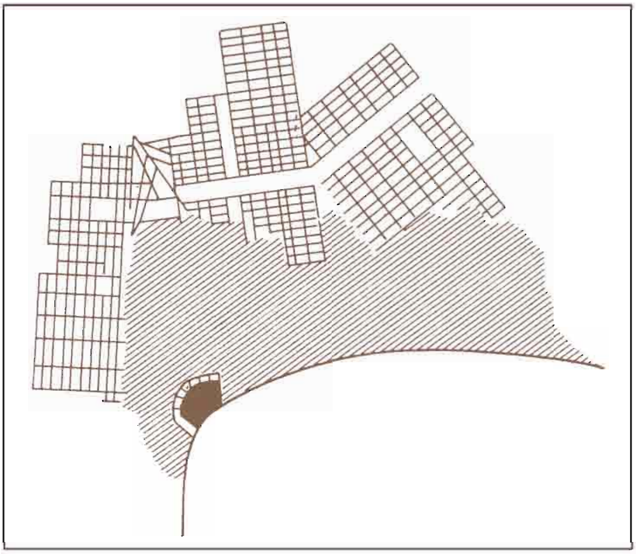

Bakı ərazisinin genişləndirilməsi sxemi. XIX əsrin sonu (Ş.S.Fətullayev).

Схема расширения территории Баку. Конец XIX в. (по Ш.С. Фатуллаеву).

rında köklü dəyişikliklərə risk etmədiyi sahil ərazisi özəl şirkətlərin körpüləri ilə tutulmuşdu. O yalnız boş hissəsini genişləndirərək bulvar salınmasını təklif etdi. Şəhərin ucqar yerlərində əsasən yoxsullar yaşayırdılar və burada onlarla razılaşmadan da yenidənqurma işləri aparıla bilərdi. Amma sahil zolağında tikinti işlərinin aparılması iri kapitalın maraqlarına toxuna bilərdi. Bu hissənin planlaşmasında sahil "Qafqaz və Merkuriy" şirkətinin daş anbarları ilə kəsilir, bu da nəzərdə tutulan bulvarın təşkili üçün narahatlıq yaradır. Bu sahəni fon der Nonne həll olunmamış saxlamışdır.

Gözəl mənzərəli, lakin ən adi abadlıq tələblərinə malik olmayan orta əsr qalası daim şəhər Dumasında müzakirə və mübahisələrin predmeti olaraq qalırdı. "Şəhər qalası bizim başımızın bəlasıdır, hər cəhətdən o elə problemlər yaradır ki, onların həlli yalnız qalanın tam dağıdılması yolu ilə mümkündür. Bu cür dağıtma planları dəfələrlə təklif olunub"[62]. Bəzi

городской черты и расширялись самостройками; на них влияние городского строительного комитета не распространялось. Войдя в городскую территорию, эти районы еще долго сохраняли аульный характер.

Параллельные улицы четко определяли планировочную структуру района Шемахинки, застроенного в основном малоэтажными домами городской бедноты. Разрослись Кирпич-хана с хаотической планировкой и район Канни-тепе. Сложился уже Завокзальный район, расширилась застройка в Приморском районе, имевшем тенденцию роста в восточном направлении. Все эти районы непосредственно были связаны железной дорогой с вокзалом, где интенсивно шло строительство и где концентрировалась торговая жизнь.

Черный город со своими заводскими кварталами, почти весь застроенный, занял и береговую полосу, и восточную часть городских земель, образовав район Белого города.

Центральный района Баку с плотно застроенными, дробными кварталами и двух-, трехэтажными зданиями полностью занял эспланаду, приблизившись вплотную к Ичэри-шэхер. Баилов тоже стал расти в направлении к Баку. Торгово-промышленная деятельность города способствовала освоению береговой полосы, где появились многочисленные пристани, склады и прочие сооружения. Население города практически было отрезано от моря. На береговой полосе, от Баиловских доков до границ Белого города, разместилось 45 пристаней, среди которых выделялись строения компаний «Кавказ и Меркурий», «Лебедь», «Каспий» и др.

62. "Kaspiy" qəzeti, 21.03.1898-ci il. Duma zalından.

şəhər başçıları belə hesab edirdilər ki, "şəhərlə birlikdə bütün sahənin alınması və orada plan üzrə tikinti aparmaq şəhər üçün xeyirli ola bilərdi"[63]. Duma üzvlərindən biri öz çıxışında bildirdi ki, "əgər bu qala London və ya Parisdə olsaydı, o, şəhərin ən yaxşı hissəsi ola bilərdi. Biz qalanın sakinlərini onların yaşadığı sıxlıqdan və sanitariya problemlərindən xilas etməli, onlara köçüb yaşamaq üçün başqa yerlər təklif etməliyik"[64]. Heç bir real qərara gəlməyən Duma İçərişəhər haqqında məsələni yarımçıq saxladı və gələcəkdə vəsait axtarmaq və tapdığı vəsaiti şəhərin özəyi olan bu tarixi qalanı daha çox mənfəət qazanmaq üçün istifadə etməyə niyyət etdi.

Fon der Nonne İçəri Şəhərə yenidən qurulmaya ehtiyacı olan adi ərazi kimi baxırdı. O nə orta əsrlərdə yaranmış həcm-məkan quruluşu ilə, nə də memarlıq abidələrinin qorunması fikri ilə razılaşırdı, qala haqqındakı planı ilə bu ərazidə "cərrahiyyə əməliyyatı" keçirmək istəyirdi.

Layihəyə görə qalanın ərazisi elə bölünürdü ki, onun üçdəbir hissəsi 17-20 metr enində küçələrin altında itirdi. Küçələrin eni haqqında tikinti əsasnaməsinə görə şərtləri qəbul edən fon der Nonne çoxlu dar küçə və dalanları olan qalanın planlaşmasının tarixi strukturunu nəzərə almamışdı. O, cari planlaşmanın mexaniki üsulları ilə kifayətlənmişdir; nəticədə isə yerin relyefi ilə əlaqədar istiqamət və enişləri olan miqyassız küçələr şəbəkəsi alınmışdır. Fon der Nonnenin bu təklifi qalanın demək olar bütün sakinlərinin maraqlarına toxunurdu və onlar Qafqazın

63. "Kaspiy" qəzeti, 21.03.1898-ci il. Duma zalından.
64. Azərbaycan SSR-nin MDTA, f. 389, s.3, s.v. 2057, vərəq 1. Bakı şəhərinin planlaşdırılması və plansız inşa edilmiş evlərin sökülməsi (dağıdılması) məsələsi üzrə yazışma. 28.09.1898-06.03.1913-cü il.

Лишь центральная часть города с богатыми кварталами, пассажами, крупными магазинами и отелями, сложившаяся как деловой и общественный центр, не требовала урегулирования и входила как составная часть в систему нового плана.

Зато Чемберекенд и Нагорная часть подверглись сильной перепланировке с учетом их сложного рельефа. В свое время такая попытка перепланировки, выполненная в интересах городского плана, ставилась в вину фон дер Нонне; его обвиняли в том, что, составляя генплан, он не учел положения владельцев, за счет которых отчуждались участки под проектируемые улицы. Администрация понимала, что прокладка прямых и широких улиц в Чемберекенде и Нагорной части улучшила бы их связь с другими частями города, но предложение фон дер Нонне тогда было несвоевременным, так как пустая городская касса не имела возможности платить за отчуждение участков.

Нагорный район потребовал больших перепланировочных работ и организации множества въездов для связи с центральными кварталами. Существующие городские магистрали не достигали Нагорного района, и их развитие не распространялось на окраины, социальный состав населения которых определялся главным образом беднейшими слоями.

Районы Кирпич-ханы и Каннитепе с их сложными микрорельефами и хаотической застройкой урегулировались по плану фон дер Нонне в той степени, насколько позволяла их сложившаяся структура; эта часть

XIX-XX əsrlərdə mövcud və layihələşdirilmiş meydan, magistral və yaşıllıqların sxemi (Ş.S.Fətullayev).

Схемы существующих и проектируемых площадей, магистралей и озеленения на рубеже XIX-XX вв. (по Ш.С. Фатуллаеву).

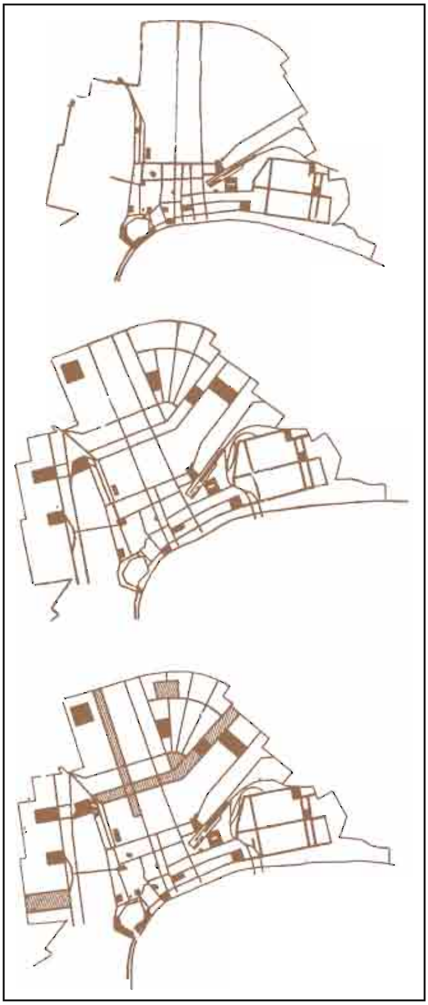

baş rəisinə planın qərarlarına yenidən baxmaq və onu ləğv etmək məqsədi ilə şikayət ərizəsi yazırlar.

Quberniya idarəsi fon der Nonnenin layihəsinə baxaraq müəyyən etdi ki, bu məsələnin yalnız iki yolu var: "ya qala sahəsini olduğu kimi saxlamaq (bu da əlbəttə ki, arzuolunmazdır), ya da

города до сих пор еще хранит следы прошлого.

Морской фасад Баку практически не был создан. Набережная, на коренные изменения которой фон дер Нонне не рискнул, оставалась загроможденной пристанями частных компаний. Он лишь расширил ее на свободной полосе и предполагал устройство бульвара. В окраинных частях города жила, в основном, беднота, и потому можно было вести реконструкцию, не считаясь с нею. Однако при строительстве на набережной пришлось бы затронуть интересы крупного капитала. При планировке береговой полосы набережная прерывалась каменными складами общества «Кавказ и Меркурий», что представляло крайние неудобства для организации предполагаемого бульвара. Этот участок набережной фон дер Нонне оставил в проекте нерешенным.

Средневековая крепость с ее живописной структурой, но не отвечавшая уже элементарным требованиям благоустройства, была постоянным предметом дискуссий и споров в городской думе. «Крепость у нас как бельмо на глазу, с какой стороны ее не рассматривать, она представляет... такие нарушения, которых исправить не представляется возможности без капитальной ломки; и проекты такой ломки предлагались не раз...»[62]. Некоторые городские заправилы считали даже, что «скупка всей площади городом и застройка ее по плану может быть выгодной для города операцией»[63]. Один из гласных при выступлении в думе отметил, что «крепость была бы самой лучшей частью города, если бы это было в Лон-

62. Газ. «Каспий», 21.03.1898. Из думской залы.
63. Там же.

əvvəlki istiqamət, çoxsaylı döngə və küçələrdən utanmayaraq yeni küçələri layihələşdirmək"[65]. Belə ki, fon der Nonne oz layihəsində ikinci yolu seçdi və quberniya idarəsi "qala hissəsinin layihə planı qənaətbəxş tərtib edildiyini hesab etmişdir[66]. Tikinti şöbəsi qalanın tarixi əhəmiyyətini qiymətləndirmirdi və buna görə də qədim şəhərin mövcud xarakterik planlaşma cizgilərini və həmin dövrün yenidənqurma tələblərini nəzərə ala bilən konkret qərarların axtarılmasını lazım bilmirdi.

Lakin qalanın sıx yaşayış evləri ilə əhatə olunmuş Şirvanşahlar sarayı kompleksi, Qız qalası, Cümə məscidi kimi möhtəşəm abidələrinin əhəmiyyətini nəzərə alaraq ekspertiza onların görünməsi üçün onların yaxınlığında rahat küçələr və meydanlar yaratmağı lazım bildi.

Qalanın memarlıq abidələrinə bu cür münasibət müasir səslənir və fon der Nonne tərəfindən tərtib olunmuş planlaşma layihəsini nəzərdən keçirmiş ekspertlərə qarşı hörmət hissi oyadır. Onlar Azərbaycan memarlığının bu abidələrinə böyük əhəmiyyət verirdilər, qalanın özünün möhtəşəm memarlıq abidəsi olmasına baxmayaraq ona şəhər sahəsinin heç bir memarlıq və tarixi əhəmiyyət daşımayan sıravi hissəsi kimi baxırdılar.

Həmin dövrdə milli memarlığın öyrənilməsi üçün ciddi tədqiqatlar aparılmırdı: bir qayda olaraq nadir və əzəmətli qurğuların qeydiyyatı ilə kifayətlənirdilər[67]. Qalanın və ondakı "kiçik obyektlər"ın planlaşdırılması ilə maraqlanmırdılar.

Xoşbəxtlikdən İşərişəhər bəzi işbazların nəzərdə tutduqları dəyişikliklərə uğramadı. Sovet İttifaqının yaranma-

доне, Париже. Мы обязаны избавить жителей крепости от тесноты и того санитарного безобразия, в котором они теперь живут, дав им для поселения другие места»[64]. Не придя ни к какому реальному решению, дума оставила вопрос об Ичэри-шэхер открытым, намереваясь в будущем изыскать средства и использовать это историческое ядро города как можно выгоднее.

Фон дер Нонне рассматривал Ичэри-шэхер как территорию рядового характера, требующую основательной реконструкции. Он не посчитался ни со сложившейся средневековой объемно-пространственной структурой, ни с задачами сохранения памятников архитектуры и в своем плане крепости, по существу, предусмотрел «хирургическую» операцию территории застройки.

Территория крепости по проекту рассекалась на кварталы так, что треть ее отходила под улицы шириной 17-20 м. Принимая условия строительного устава о ширине улиц, фон дер Нонне не учел исторической структуры планировки крепости — множество улиц и тупиков. Он ограничился механическим приемом регулярной планировки; в результате — немасштабность сети улиц, уклоны и направления которых были приняты в соответствии с рельефом местности. Подобное предложение фон дер Нонне ущемляло интересы почти всех жителей крепости, и они подали жалобу главноначальствующему на Кавказе с просьбой пересмотреть решение плана и отменить его.

Губернское правление рассмотрело проект фон дер Нонне и нашло,

65. Azərbaycan SSR-nin MDTA, f. 389, s.3, s.v. 2057, vərəq 2.
66. Oradaca.
67. GSSR-n MDTA, f. 12, s. 8, s.v. 75. Qədim dövrə aid abidələrin qorunub saxlanması haqqında. 14.04.-19.11.1886-cı il.

64. ЦГИА АзССР, ф. 389, оп. 3, ед. хр. 2057, л. 1. Переписка по вопросу планировки города Баку и сноса домов, построенных без плана. 28.09.1898-06.03.1913.

sına qədər o, qala divarları içərisində öz-özlüyündə vahid tarixi bir ansambl kimi demək olar ki, salamat qalmışdı. Kapitalizm dövründə bəzi tarixi Avropa şəhərlərinin, o cümlədən maraqlı tikintilərinin yeknəsəq, çoxmərtəbəli gəlir gətirən evlərlə əvəz olunan Parisin, Praqanın başına gələn kədərli aqibət İçəri Şəhərin başına gəlmədi.

Bakı qalasının fon der Nonne tərəfindən işlənmiş yenidən planlaşması Baş planda xüsusi məsələ sayılırdı. Onun bütün layihə işləri şəhərin ayrı-ayrı yerlərinin nizamlanmasına, və başlıcası vətəndaşlıq tikintiləri ilə intensiv məşğul olan artmaqda olan şəhər əhalisi üçün yeni ərazilərin planlaşdırılmasına yönəldilmişdi.

Fon der Nonnenin planına görə planlaşdırılmış ərazi şəhərin sahəsini iki dəfə artırırdı. O, qərbdə bütün Dağlıq yaylanı, şimala keçərək Müsəlman və Ermənikənd qəsəbələrini, daha sonra şimal-şərqdə Vağzal rayonunu əhatə edirdi. Planlaşdırılmış bu nəhəng sahənin relyefi eyni deyildi, bu da şəhərin ayrı-ayrı hissələri və məhəllələrin dördbucaqlı sistem üzrə yerləşdirilməsini nəzərdə tutan planlı strukturları arasında əlaqəni çətinləşdirirdi.

Ermənikənd rayonu (indiki Məmmədyarov ad.) mövcud küçələr şəbəkəsi ilə Qanlı təpə ilə birləşmişdi, şimal-şərq istiqamətindəki məhəllələrin davamı vağzal küçələri ilə bağlanaraq dəmiryolunda qurtarırdı. Dağlıq yayla isə müstəqil həll olunurdu və onun planlaşmasında nizamlı məhəllə tipi ilə kifayət qədər əlaqə tapılmamışdır. Yeni planlaşmada məhəllələrin ölçüsü şəhərin köhnə hissəsindəki məhəllələrdən daha iri idi və 1920-ci ilə qədərki şəhərsalma normalarının tələblərinə uyğun olduğu aydınlaşdı.

что существуют лишь два решения вопроса: «или оставить без всякой урегулировки крепостную часть (что, конечно, нежелательно), или же, не стесняясь существующими направлениями многочисленных переулков и улиц, проектировать новые улицы»[65]. Так как фон дер Нонне в своем проекте придерживался второго решения, то строительное отделение губернского правления нашло, что «проектный план крепостной части составлен удовлетворительно...»[66]. Строительное отделение, конечно, недооценивало исторического значения крепости и поэтому не считало необходимым искать конкретное решение, при котором можно учесть существующие характерные планировочные черты древнего города и возможности использования реконструктивных требований того времени.

Однако ввиду значительности уникальных сооружений крепости, таких, как комплекс дворца Ширваншахов, Девичья башня, Джума-мечеть, окруженных плотной жилой застройкой, экспертиза сочла необходимым раскрыть их для обозрения, подвести удобные улицы и, наконец, организовать вокруг них площади.

Подобное отношение к архитектурному наследию крепости звучит по-современному и вызывает уважение к экспертам, рассматривавшим проект планировки, выполненный фон дер Нонне. Они придавали большое значение этим памятникам азербайджанского зодчества, несмотря на то, что крепость, сама по себе представляющая уникальный памятник архитектуры, рассматривалась как рядовая часть городской площади, не представляющая архитектурного и

65. ЦГИА АзССР, ф. 389, оп. 3, ед. хр. 2057, л. 2.
66. Там же.

Fon der Nonne relyefin mürəkkəb olduğu yerlər istisna olmaqla yeni ərazidə məhəllələrin işarələnməsi zamanı relyefin xüsusiyyətlərini nəzərə alırdı. Lakin fon der Nonne Bakının planlaşma layihəsində yalnız yenidən layihələşdirilmiş ərazinin məhəllələrinin bölünməsi ilə məhdudlaşmamış, şəhərsalma qaydalarının quruluş elementlərini də cəsarətlə daxil etmişdir. Şəhərin ayrı-ayrı rayonlarının demək olar ki, hamısında meydanlar nəzərdə tutulmuşdur. Müəllifin fikrincə, onlar şəhər ansamblının təşkiledici elementi ola bilərdilər: Əslində isə onların demək olar ki, hamısı lokal miqyassız xarakter daşıyırdı.

Yaşayış məhəllələrinin mərkəzində yerləşdirilmiş meydanlar çox böyük ölçüyə malik idilər. Kompozisiyanı qabarıq göstərərək onlara tərəf gələn magistralların, və yaxud geniş abad küçələrin olmaması onları hər hansı bir memarlıq və planlaşdırma fikrindən məhrum etmişdi.

Fon der Nonnenin Baş planına xasiyyətnamə verən müəlliflər qeyd edirdilər ki, "mərkəzi hissələrdə demək olar ki, olmayan, şəhər ərazisinin kənarında meydanlar üçün nəzərdə tutulmuş yerlər nəhəng, biçimsiz (yöndəmsiz) boş yerlər" [117]. Məhz buna görə fon der Nonne tənqid olunurdu. Şübhə yox idi ki, bu müəlliflərdən heç biri şəhər və quberniya idarələrindəki arxivlərdə saxlanılan planlaşma materialları ilə tanış deyildilər. Hadisə belə idi. 1898-ci ilin iyun ayında şəhər Dumasının iclasında plana baxış zamanı yeni ərazilərdə meydanların yerləşdirilməsi məsələsinə də baxdılar. Fon der Nonnenin planına əsasən meydanların əraziləri tamamilə geniş əhatəli idi, orta məhəlləyə laxın idi. Bu cür meydan tipi planlaşdırmanın məntiqi ifadəsi idi. Meydanların estetik

исторического интереса. В то же время серьезных исследований по изучению национального зодчества не проводилось: ограничивались, как правило, фиксацией уникальных и монументальных сооружений[67]. Вопросами планировки крепости и ее «малыми объектами» также не занимались.

К счастью, Ичэри-шэхер не подверглась изменениям, на которые рассчитывали некоторые дельцы. Она сохранилась до установления Советской власти почти полностью, как единственный в своем роде исторический ансамбль, заключенный в крепостных стенах. Ичэри-шэхер избежала печальной участи, которой подверглись в эпоху капитализма некоторые исторические районы крупных европейских городов, в частности Парижа, Праги с их интересной застройкой, уступившей место уныло однообразным многоэтажным доходным домам.

Перепланировка бакинской крепости в разработанном фон дер Нонне генплане является частным вопросом. Вся его проектная работа была направлена на урегулирование существующих частей города и, главное,- на расширение и планирование новых территорий для растущего городского населения, которое интенсивно занималось гражданским строительством.

По плану фон дер Нонне, запроектированная территория вдвое увеличивала городскую распланированную площадь. Она охватывала на западе все Нагорное плато, переходя на севере в районы Мусульманского и Арменикендского поселков, затем далее, на северо-востоке, - в район Завокзалья. Рельеф огромной спланированной площади не был одно-

67. ЦГА ГССР, ф. 12, оп. 8, ед. хр. 75. О сохранении памятников древности. 14.04-19.11.1886.

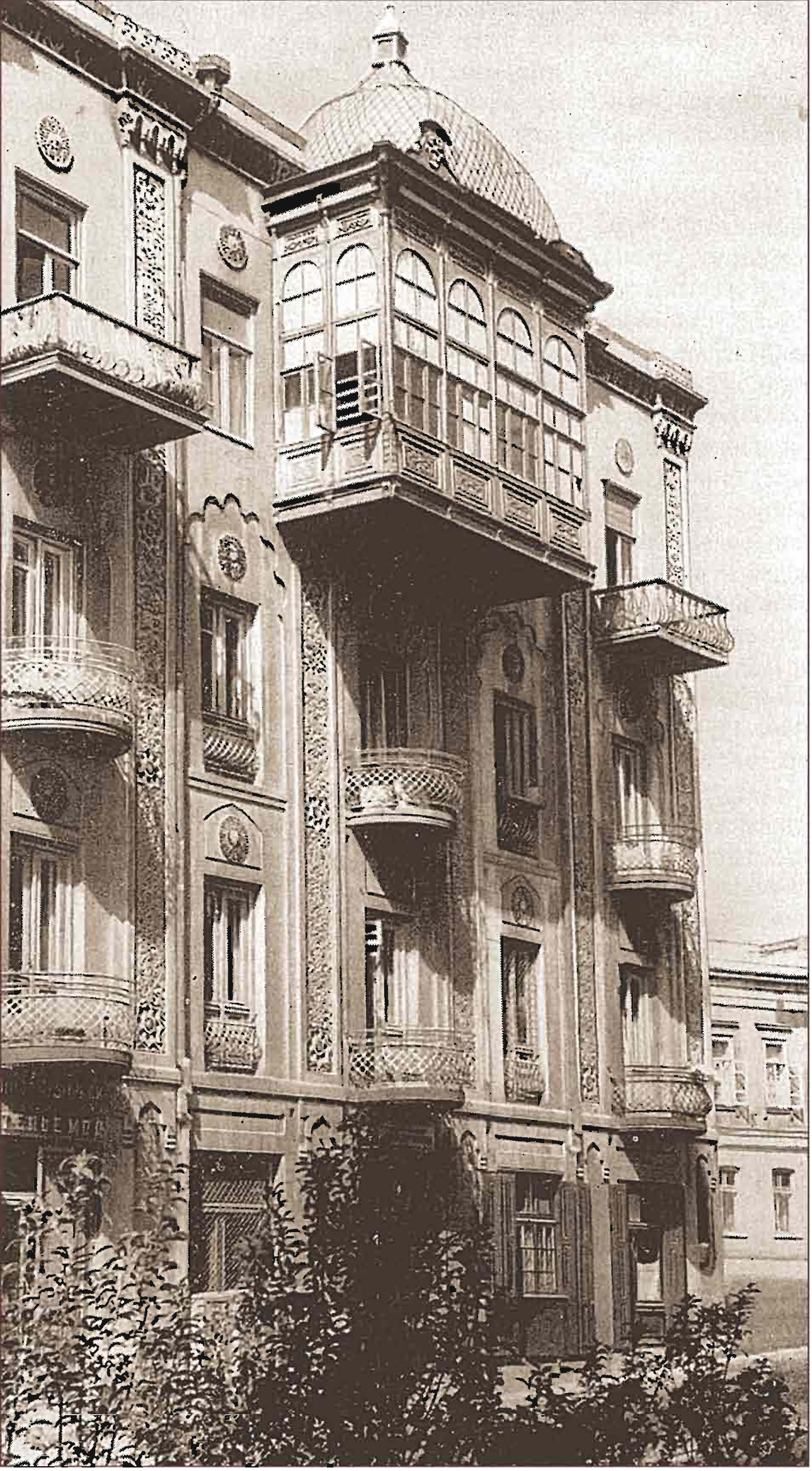

İçərişəhərdə Ramazanovların evi. Ümumi görünüş və detal.

Дом Рамазанова в Ичэри-шэхер. Общий вид и деталь.

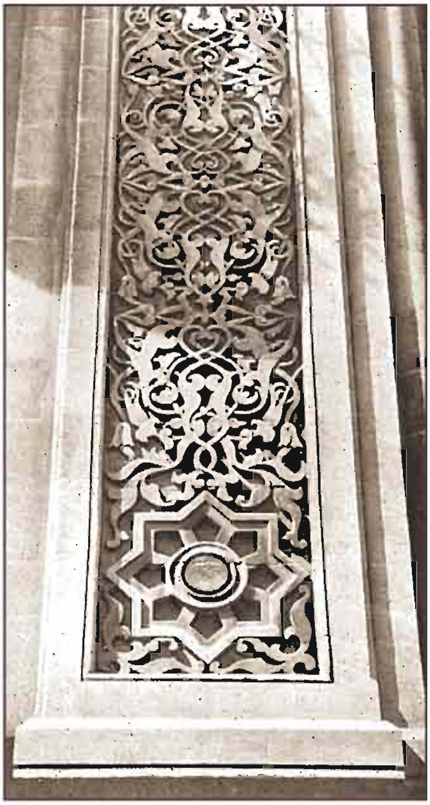

görünüşü - əzəmətliliyi, möhtəşəmliyi onların yerləşməsindən, ölçülərindən, həmçinin əhatə olunduqları tikintinin xarakterindən asılı idi.

Lakin Duma üzvləri fon der Nonneyə "plan üzrə kiçik olduqları üçün meydanların sayı və ölçülərinin" artırılmasını təklif etdilər[68]. Duma üzvlərinin bu "yaradıcı" iştirakından sonra Bakının layihələşdirilmiş ərazilərində aydın təyinatı olmayan, ətraf tikililərin məkan strukturunda istifadəsiz qalmağa əvvəlcədən məhkum edilmiş nəhəng meydanlar yaranmağa başladı. Professor A.P.İvaniski məhz bu barədə yazaraq, həddindən artıq böyük ölçüləri

родным, что, естественно, усложняло взаимосвязь между отдельными частями города и их планировочными структурами, за основу которых была принята прямоугольная система расположения кварталов.

Район Арменикенда (ныне им. Мамедъярова) был привязан к существующей сети улиц Канни-тепе, а продолжение кварталов в северо-восточном направлении увязано с улицами Завокзалья, которые обрывались у железнодорожного полотна. Район Нагорного плато фактически решался самостоятельно, и в его планировке не была найдена достаточная связь с кварталами регулярного типа. Принятые за основу размеры кварталов новой планировки не только были крупнее кварталов старых частей города, но и оказались соответствующими требованиям градостроительных норм 1920-х годов.

Фон дер Нонне при разбивке кварталов на новой территории пытался считаться с особенностями рельефа, кроме тех случаев, где территория имела сложный рельеф. Однако в проекте планировки Баку фон дер Нонне не ограничивался только со лишь разбивкой вновь проектируемой территории на кварталы, а смело ввел структурные элементы градостроительного порядка. Почти во всех проектируемых районах города им предусмотрены площади, которые, по идее автора, должны были стать организующими элементами городских ансамблей: на самом же деле, почти все они носили локальный немасштабный характер.

Располагаясь в центре жилых кварталов, площади имели колоссальные размеры. Отсутствие подводящих к ним магистралей или хотя

68. Azərbaycan SSR-nin MDTA, f. 44, s.5, s.v. 101, vərəq 18.

üzündən biyabana çevrilmiş nəhəng bazar meydançalarının sistemsiz yerləşdirilməsindən gileylənirdi [87].

Fon der Nonne geniş və enli bulvarlar şəklində xeyli sayda yaşıllıq sahələr yaratmaq fikrində idi. Bu isə şəhərin hüdudlarında bu cür sahələrin mövcud ola biləcəyinə inanmayan duma üzvləri tərəfindən şübhə ilə qarşılanmışdı. "Bakının yenidən planlaşdırılması məqaləsinin müəllifi Y.Lüşvis yazırdı: "Bu bulvarların eni 60-140 sajın (128-298,7 metr) layihələşdirilmişdi. Hətta çox böyük məsrəflərlə bu bulvarların yaradılmasına nail olunsa belə, açıq söyləmək lazımdır ki, buna heç bir şeylə bəraət qazandırmaq olmaz. Bu heç bir məntiqə sığmır [117].

Məqalə müəllifinin gümanında yanıldığını şəhərin şimal hissəsini kəsib keçən və küləkdən qoruyucu zolaq rolunu oynayan bulvarın möhtəşəm bitki örtüyü də təsdiq edir. Fon der Nonne tərəfindən salınması nəzərdə tutulan başqa bir bulvar meridional istiqamətdə yuxarıda qeyd etdiyimiz bulvarla kəsişən Səməd Vurğun küçəsində yaşıl zolağa çevrildi.

Şəhərin planlaşdırılmasına yeni məskunlaşma ərazisinin mərkəzində böyük sahəyə malik bulvarların daxil edilməsi Fon der Nonnenin layihəsinin məziyyətlərindən idi. Bundan sonralar professor İvaniski bəhrələnmişdi. 1898-ci ilin planını yüksək qiymətləndirən İvaniski belə yazır: "Həmin vaxtlar su kəmərlərinin çəkilmədiyi və suya olan ehtiyacın quyular və dəniz suyunun şirinləşdirilməsi vasitəsilə ödəyən zamanda Bakı üçün bu göstəriş bir tərəfdən gülünc, digər tərəfdən də zəruri idi [87].

Fon der Nonne bu problemi həll etmək üçün şəhərin Baş planı layihəsində cənub şəhərinin sakinləri üçün gözəl əyləncə və istirahət mərkəzinə çevrilə biləcək böyük park, yaşıl massiv

бы широких благоустроенных улиц, подчеркивающих композицию, лишало их какого-либо архитектурно-художественного и планировочного замысла.

Авторы, в своих статьях дававшие характеристику генплана фон дер Нонне, отмечали «огромные, нелепые, пустые места, намеченные для площадей на окраинных территориях города, в то время как в центральных частях их почти нет» [117]. Именно за это план фон дер Нонне подвергался критике. Нет сомнения в том, что ни один из автором статей не был знаком с материалами проектирования, которые хранятся в архиве городской управы и губернского правления. История же такова. На заседании городской думы в июне 1898 года при рассмотрении плана города касались, в частности, и вопроса размещения площадей на новых территориях. По плану фон дер Нонне, размеры площадей предусматривались вполне масштабными и приравнивались к среднему кварталу. Подобного типа площади являлись логическим выражением планировки. От расположения и габаритов, а также от характера окружающей застройка зависело их эстетическое содержание - торжественность, парадность, камерность или раскрытость.

Однако гласные думы предложили фон дер Нонне увеличить «размеры и число площадей, так как по плану они малы»[68]. Вследствие такого «творческого» участия гласных и появились в проектируемых частях Баку громадные площади без ясно выраженного назначения, заранее обреченные на бездействие в пространственной структуре прилегающей застройки. Именно об этом и писал

68. ЦГИА АзССР, ф. 44, оп. 5, ед. хр. 101, л. 18.

yaradılmasını təklif etdi. Belə bir yaşıl məkana Bakı xüsusilə yay aylarında daha çox ehtiyac duyurdu. Yaşıllığın olmaması və güclü Bakı xəzrisi şəhəri yaşayış üçün əlverişsiz yerə çevirirdi. Bu əsasən, yayda şəhərdən kənara çıxa bilməyən, yaşayış zonalarından xeyli uzaqda yerləşən bağ və bağçalara getmək imkanı olmayan sayı minlərlə ölçülən zəhmətkeş ordusunun həyatına xüsusilə mənfi təsir göstərirdi. Yaşayış məhəllələrinin ortasında hər kəsin üzünə açıq olan park şübhəsiz ki, məskunlaşma ərazisinin böyük hissəsinin mikroiqliminin dəyişməsinə müsbət təsir göstərə bilərdi. Eyni zamanda o, mexaniki şəkildə bir-birindən ayrılmış məhəllələrin planlaşdırma strukturuna iri şəhərsalma miqyasına xas olan kompozisiya elementləri qata bilərdi.

Fon der Nonnenin Duma üzvləri tərəfindən bəyənilməyən təklifi haqqında İvaniskinin məlumatı yox idi. Qlasnılardan biri parkın sahəsini şəhərin müxtəlif hissələri üzrə bölüşdürülməsini tələb edirdi. Onun fikrincə, "plan üzrə layihələşdirilmiş belə böyüklükdə parkı xüsusilə də Bakıda saxlamaq olduqca çətindir"[69]. Yekunda Fon der Nonnenin layihələşdirdiyi bulvarın ümumi sahəsi 100 hektar təşkil etdi. Bunlardan dağlıq yaylasının payına 22 hektar düşürdü, yerdə qalan sahə isə bir-biri ilə kəsişən digər bulvarlar arasında bölüşdürülmüşdü.

Fon der Nonneni planın tərtibinə səthi yanaşmaqda təqsirləndirən bəzi müəlliflər hesab edirdilər ki, yenidən planlaşdırılmış ərazilərdə iri meydanlar, nəhəng yaşıl massivlər salmağı nəzərdə tutarkən, o, şəhərin əvvəlcədən mövcud olan hissəsində "ağac əkini üçün yer ayrılmasını" nəzərdən qaçırmışdı [117]. Məlumdur ki, həmin vaxtlarda Fon der Nonne şəhərin planlaşdırılması ilə məşğul ikən, mövcud

проф. А.П. Иваницкий, сетуя на «бессистемное расположение огромных базарных площадей, обреченных в силу преувеличенных размеров оставаться пустырями» [87].

Фон дер Нонне имел в виду размещение большого количества зеленых пространств в виде широких и просторных бульваров, что также в свое время вызвало скептическое отношение гласных, которые не верили в реальность их появления в городской черте. Автор статьи «Перепланировка города Баку», некий Я. Лившиц, писал, что ширина «этих бульваров спроектирована в размере от 60 до 140 саженей (от 128 до 298,7 м). Если бы даже путем невероятных затрат удалось осуществить создание этих бульваров на практике, то нужно прямо сказать, это не могло быть оправдано никакими соображениями» [117].

Ошибочный прогноз автора этой статьи подтверждает великолепная растительность существующего бульвара, пересекающего северную часть города и являющегося эффективной ветрозащитной полосой. Другой бульвар, предусмотренный фон дер Нонне в меридиональном направлении и пересекающий вышеописанный, превратился в зеленую полосу на улице С. Вургуна.

Включение в планировку города широких большой протяженности бульваров в центре новой селитебной зоны явилось весьма большим достоинством проекта фон дер Нонне. Именно этим впоследствии воспользовался проф. Иваницкий. Высоко оценивая план 1898 года, Иваницкий писал, что «для Баку, который тогда не имел водопровода и пользовался колодцами, цистернами и опресни-

69. Azərbaycan SSR-nin MDTA, f. 44, s.5, s.v. 101, vərəq 18.

Mülki mühəndis Zivər bəy Əhmədbəyov (1873-1925-ci illər).

Гражданский инженер Зивэр-бек Ахмедбеков (1873-1925 гг.).

məhəllələrin hüdudlarınd və mərkəzi hissələrdə boş, istifadəsiz yerlər yox idi. Üç-dörd mərtəbəli evlərdən ibarət sıx tikilmiş məhəllələri isə bağ və bağçalara ayırmaq qeyri-mümkün idi.

Şəhərin dağlıq yayla, Ermənikənd və Vağzal arxası istiqamətində genişləndirilməsi məqsədilə ərazinin doğru seçilməsi sübut olunmuşdur. Geniş yaşıl massivlərin salınması, yaşayış məhəllələrinin daxilində və yeni rayonlarda geniş sahil boyu zolaqların yaradılması ideyasını yüksək qiymətləndirməklə yanaşı həm də qeyd etmək lazımdır ki, ümumilikdə planın memarlıq-planlaşdırma göstəriciləri bir o qədər də yüksək deyildi.

Planın ümumi kompozisiyası təsadüfi xarakter daşıyırdı və yaxşı işlənməmişdi. Onun tərkib hissələri mövcud tikinti ilə uyğunlaşdırılmamış, küçələrin diferensiasiyasına (fərqləndirilməsinə) əməl olunmamışdı. Rayonları bir-biri ilə birləşdirən magistral xəttlər nəzərdə tutulmamışdı. Nə dağlıq yaylada, nə Ermənikənddə nə də Vağzal arxasında

телями морской воды, это указание (устройство бульваров — Ш. Ф.) было смелым и, вместе с тем, необходимым» [87].

Фон дер Нонне пытался разрешить эту проблему и предложил в проекте генерального плана города большой парк, зеленый массив которого служил бы для населения южного города прекрасным местом отдыха и развлечения. В таком именно зеленом массиве нуждался Баку, особенно в летние месяцы, когда отсутствие зелени и сильные бакинские норды (хэзри) превращали его в неблагоприятную для пребывания зону. Главным образом это сказывалось на жизни многотысячной армии трудового люда, не имевшего возможности выезжать на лето из города и посещать сады и скверы, весьма удаленные от районов расположения жилья. Общедоступный парк в центре жилых кварталов несомненно сыграл бы положительную роль в изменении микроклимата значительной селитебной территории. Одновременно он внес бы в планировочную структуру механически нарезанных кварталов элемент композиции крупного градостроительного масштаба.

Иваницкий не знал о замысле фон дер Нонне и его предложении, которое не получило поддержки со стороны гласных думы. Один из гласных требовал площадь парка распределить по всем частям города, ибо «содержать такой большой парк, как проектирован по плану, в особенности в Баку, очень трудно»[69]. В итоге общая площадь проектируемых бульваров по замыслу фон дер Нонне составила более 100 га; из них Нагорное плато получило 22 га, остальная

69. ЦГИА АзССР, ф. 44, оп. 5, ед. хр. 101, л. 18.

meydanlara və bulvarlara aparıb çıxaracaq və onların planlaşdırma kompozisiyasının struktur elementi olacaq magistrallar qeyd olunmamışdır.

Yaşıllıqlar da şəhərin ümumi planlaşdırılma strukturuna uyğun yerləşdirilməmişdir. Misal üçün Sofiya bulvarı (22 hektar) dağlıq yaylanın cənub sərhədində yaşayış məhəllələrinin gur hissəsindən xeyli aralıda (3 km) yerləşdirilmişdi. Əlverişli mövqeyinə baxmayaraq (Bakı amfiteatrının şimal qurtaracağında) Aleksandrovskaya bulvarı sona kimi işlənilməmişdi. Aleksandrovskaya bulvarını kəsib keçərək mövcud məhəllələrin içinə nüfuz edən Staroselski bulvarı da heyrət doğurur. O, sona çatdırılmamışdı.

Bütün bu çatışmazlıqlara baxmayaraq Fon der Nonnenin planı "irəliyə doğru böyük bir addım idi" [87]. Onun ideya məzmunu müsbət planlaşdırma elementlərini əhatə edirdi. Bütün nöqsanla birlikdə Fon der Nonnenin planı M.H. Hacınskinin planı və 1920-ci illərdə İvaniski tərəfindən hazırlanmış Bakının Baş planı da daxil olmaqla gələcək planlaşdırma işləri üçün əsas rolunu oynadı.

Şəhərin əvvəldən mövcud olan və planlaşdırılmış hissələrinin sahəsi təqribən 1750 hektar təşkil edirdi. Bunun yarısı yeni rayonların payına düşürdü. Ərazinin inkişafının bu cür perspektivi əhalinin xeyli dərəcədə artması ilə şərtlənirdi. Əhalisinin artım sürətinə görə Bakı 1910-cu ildə Paris, London və Nyu York kimi nəhəng sənaye mərkəzlərini geridə qoymuşdu.

1878-ci ilin planı ilə müqayisədə şəhər torpaqlarının xeyli genişlənərək 5000 hektar ərazini əhatə edirdi. Bu torpaq hələ ki mənimsənilməmişdi. Fon der Nonnenin planı üzrə işlərin başladığı ilk gündən plan duma və Baş plan üzrə təfsilatlı işlənmiş materialın olmamasından irəli gələn çətinliklərlə qarşılaşmış şəhər mühəndisləri arasında

площадь распределялась между пересекающимися бульварами.

Упрекая фон дер Нонне в односторонности подхода к составлению плана, некоторые авторы считали, что, предусматривая огромные площади и крупные зеленые массивы во вновь распланированных территориях, он не учел в существующей части города даже «несколько мест, хотя бы для будущих насаждений» [117]. Известно, что в тот период, когда фон дер Нонне занимался планом города, в пределах существующих кварталов и в центральных частях свободные участки отсутствовали, а отчуждать плотно застроенные кварталы с трех-, четырехэтажными домами под скверы, сады или площади реальных возможностей не было.

Правильный выбор земель для расширения города в сторону Нагорного плато, Арменикенда и Завокзалья полностью оправдан. Признавая ценность идеи организации крупных зеленых массивов в структуре жилых кварталов и в новых районах и устройства широких набережных, следует отметить, что в целом архитектурно-планировочные данные плана были не очень высокими.

Общая композиция плана случайна и неразработанна, ее составные части не согласованы с существующей застройкой, дифференциация улиц отсутствовала. Магистрали для связи районов не предусмотрены; ни в Нагорном плато, ни в Арменикенде, ни в Завокзалье не были намечены магистрали, которые подводили бы к площадям и Бульварам и являлись структурными элементами их планировочной композиции.

Размещение зеленых насаждений также не согласовано с общей планировочной структурой города. Так, Софийский бульвар (22 га) раз-

bitmək-tükənmək bilməyən mübahisə və müzakirələrin mövzusuna çevrildi.

Baş planla əlaqəli bütün sonrakı layihə işləri formal xarakter daşıyırdı. Fon der Nonnenin sonradan M.H. Hacınskinin redaktə etdiyi planı Bakının tikintisini nizamlayan yeganə sənəd idi.

XIX-XX əsrlərin qovşağında Bakı böyük və kifayət qədər abad şəhər hesab olunurdu. Ticarət və işgüzar həyatın intensiv surətdə davam etdiyi şəhər tikintisi öz görünüşü ilə İstanbul, Tir, Sudan, Əlcəzair və ya İzmiri xatırladan yastı damlı iki-üç mərtəbəli evlərin fonunda İçərişəhərin minarələrinin şaquli forması ilə Bakı amfiteatrının bütün terraslarına qədər gəlib çıxmışdı.

Bakının mərkəzindən pasajlar, böyük mağazalar, mehmanxanalar, məşhur ticarət və sənaye firmalarının kontorları və özəl bankların sıralandığı bəzəkli küçələr uzanırdı. Yerli milyonerlərin sarayları, varlanmış tacirlərin malikanələri, teatr və klublar, təhsil müəssisələri, "möhtəşəm və təmtəraqlı sahil boyu mükəmməl evlər, Xəzərin dalğaları qoynunda yırğalanan minlərləgəmilər, konkaların arasıkəsilməz zəngləri, harasa tələsən piyadalar" [160], İçərişəhərin hüdudlarından kənarda amfiteatrın müxtəlif hissələrində yerləşən dini tikililərin şaquli forması Bakının ümumi bədii siluetinə rəng qatırdılar.

Şəhərin ucqarlarına gəldikdə isə, onlar istər tikiliş, istərsə də həyat şəraitinin narahatlığı baxımından bir o qədər cazibədar deyildilər. Şəhərin bu abadlaşdırılmamış hissələrinin keçmiş epidemiya ocaqlarına yaxınlığı şəhər mərkəzinin zəngin məhəllələrinin əhalisinin həyatına mənfi təsir göstərə bilərdi. Bu vəziyyət Dumanı narahat etməyə bilməzdi. İçərişəhərin narahat məskunlaşma zonasında əhalinin sıxlığının azaldılmasının vaxtı çoxdan yetişmişdi. Qalada yerləşən yaşayış evlərinin çoxunun köhnə olduğu üçün burada

мещен на южной границе Нагорного плато и значительно (до 3 км) удален от основной массы жилых кварталов. Несмотря на выгодное расположение (на северной кромке бакинского амфитеатра), Александровский бульвар до конца не был разработан. Вызывает недоумение и бульвар Старосельского, пересекающий Александровский и широкой полосой вклинивающийся в район существующих кварталов. Он так и не получил завершения.

Тем не менее план фон дер Нонне «был крупным шагом вперед» [87], в идее которого заложены положительные планировочные элементы. План фон дер Нонне, при всех его недостатках, послужил подосновой для дальнейших планировочных работ, включая план М.Г. Гаджинского и генплан Баку, разработанный Иваницким в 1920-х годах.

Площадь существующих и распланированных частей примерно составляла 1750 га, из которых половина приходилась на новые районы. Такая перспектива территориального роста была обусловлена колоссальным приростом населения. По темпам прироста населения город Баку к 1910 году оставил позади себя такие крупные промышленные центры, как Париж, Лондон и Нью-Йорк.

По сравнению с планом 1878 года границы городских земель раздвинулись, включив в себя свыше 5000 га, которые предстояло еще освоить. С первых же дней действия план фон дер Нонне стал предметом постоянных споров и дискуссий между думой и городскими инженерами, сталкивавшимися с трудностями ввиду отсутствия детально разработанных материалов по генплану города.

Все последующие проектные работы над генпланом носили характер «бумажного» проектирования, а план фон дер Нонне с последующей ре-

əsaslı təmir və ya onların yerində yeni tikintilərin aparılması nəzərdə tutulmurdu, sakinlərin təminatlı olmaması üzündən şəhərin başqa rayonlarına köçə bilməmələrini nəzərə alaraq, 1900-cü il oktyabrın 13-də Duma qalanın və şəhərin yoxsul sakinləri üçün Müsəlman qəsəbəsinin salınması haqqında qərar qəbul etdi [160].

Qəsəbə fon der Nonnenin planında salınması nəzərdə tutulmuş Staroselsk və Aleksandrovski bulvarlarının kəsişdiyi yerdə və şimala doğru qeyd olunmuşdu. Burada bina tikənlərə güzəştli şərtlərin verilməsi sahələrə olan tələbatı artırdı. Lakin qəsəbənin şəhərin əsas arteriyası və ticarət mərkəzlərindən uzaqlığı onun istifadəsini dayandırdı. Diqqətəlayiqdir ki, Fon der Nonnenin planı eskiz şəklində işlənilsə də, burada yeni qəsəbələr planın vahid şəhərsalma həllinin tərkib hissələri idilər.

Bakının misli görülməmiş vardövlətə malik olması haqqında yayılmış fikirlərin əksinə olaraq, şəhər geniş şəhərsalma işləri aparmaq üçün maliyyə vəsaitinə malik deyildi. 1878-ci ildə Bakı şəhər özünüidarəsi hüququ aldığı zaman onun sıx əsaslı şəkildə tikilmiş məhəllələri olan mərkəzi artıq inzibati-ictimai mərkəz kimi formalaşmışdı və gələcəkdə hərhansı dəyişikliklər müstəsna idi.

Şəhərin mərkəzində işlər əsasən yenidənqurma qaydası ilə gedirdi. Mərkəzdən kənarda isə şəhərsalma uzaq gələcəkdə reallaşacaq plan təklifləri ilə kifayətlənirdilər. Belə ki, əlverişli iqlimə və gözəl mənzərəli relyefə malik olan Çəmbərəkənd rayonu öz aul tipli tikintiləri ilə çoxdan nizamlanmaya ehtiyac duyurdu. Dumanın fikrincə, Çəmbərəkəndin nizamlanması mühüm məsələlərdən biri idi. Fon der Nonne mövcud şərtləri nəzərə almayaraq elə bil ki, boş sahənin planını çəkmişdi. Görünür ki, o, bu rayonun dik, çətin keçilən dolaşıq dalan və döngələrdən

дакцией инженера М.Г. Гаджинского оставался единственным документом по урегулированию застройки Баку.

На рубеже XIX-XX веков Баку считался большим и довольно благоустроенным городом, где шла интенсивная торговая и деловая жизнь. Городская застройка расползлась по всем террасам бакинского амфитеатра, напоминая своим видом Стамбул, Тир, Сидон, Алжир или Измир вертикалями минаретов Ичэри-шэхер на фоне двух-, трехэтажных домов с плоскими крышами.

В центре Баку пролегли нарядные улицы с пассажами, крупными магазинами, отелями, конторами известных торгово-промышленных фирм и частными банками. Дворцы местных миллионеров и особняки разбогатевших купцов, театры и клубы, учебные заведения, «великолепная и блестящая набережная с превосходными домами, тысячами судов на Каспийских волнах, с вечным звоном ковок, с суетой прогуливающихся пешеходов» [160]. На общий художественный силуэт города Баку накладывались вертикали культовых сооружений, расположенных в различных частях амфитеатра за пределами Ичэри-шэхер.

Что же касалось городских окраин, то они были малопривлекательными по застройке и отсутствию благоустройства. Близость этих неблагоустроенных городских частей, бывших очагами эпидемий, могла неблагоприятно отразиться и на обитателях богатых кварталов центра, что неизбежно вызывало беспокойство думы. Давно требовалось разуплотнить неблагоустроенную зону Ичэри-шэхер. Ввиду того, что в крепости большинство жилых домов было ветхими, капитальный ремонт или же возведение на их месте но-

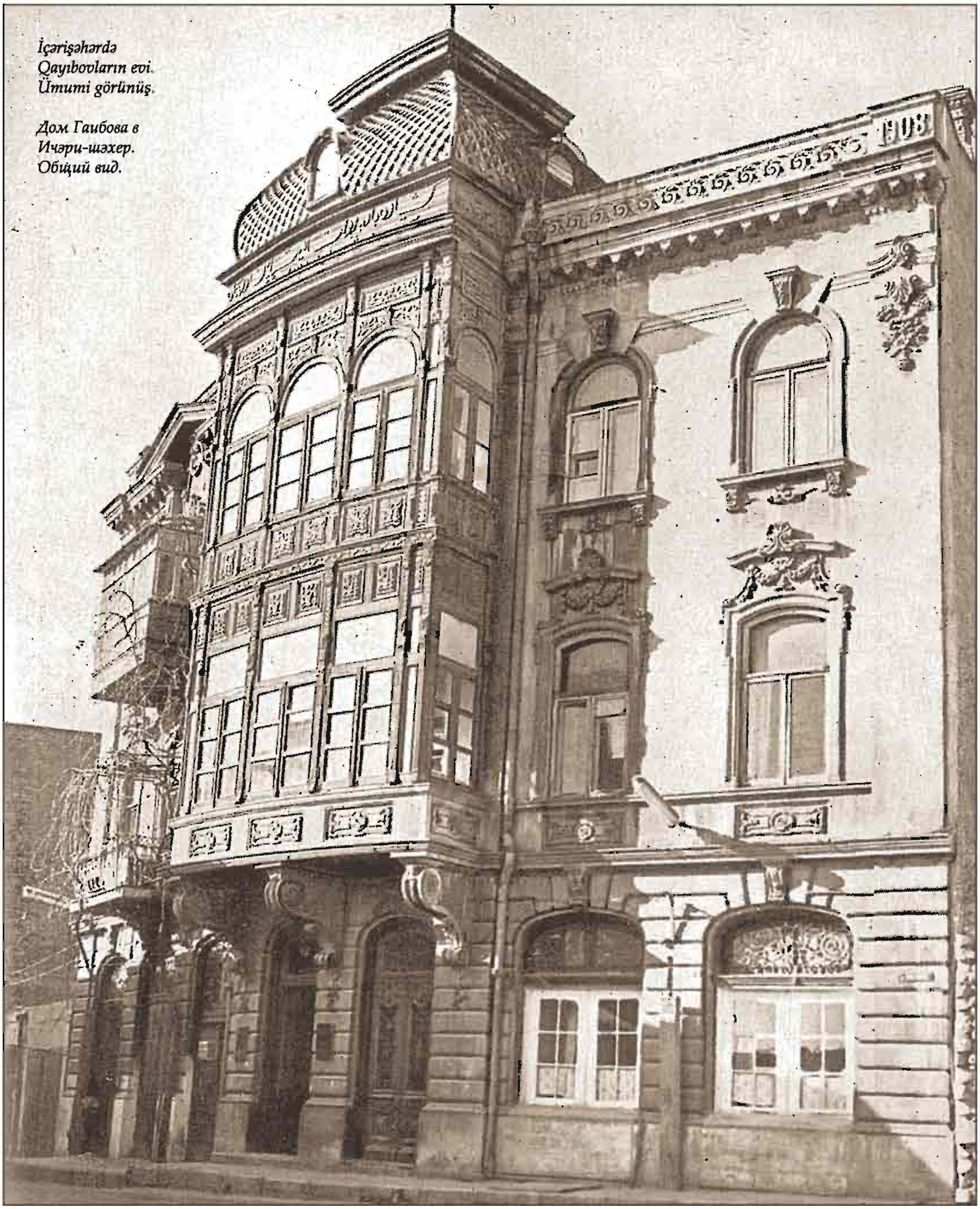

İçərişəhərdə Qayıbovların evi. Ümumi görünüş.

Дом Гаибова в Ичэри-шэхер. Общий вид.

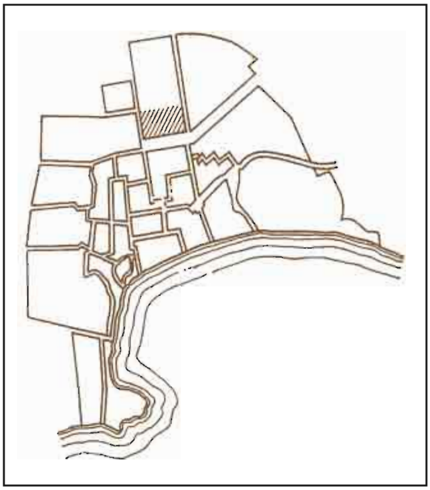

Şəhərin planında müsəlman qəsəbəsi. 1900-cü il (Ş.S.Fətullayev).

Мусульманский поселок в плане города. 1900 г. (по Ш.С. Фатуллаеву).

ibarət küçələri əvəzinə düzgün və geniş küçələr yaratmaq məqsədi güdürdü.

Təklif edilən planı həyata keçirmək üçün böyük xərclər tələb olunurdu, buna görə şəhərin planını reallaşdırmağa gücü çatmamışdır. İdarə fon der Nonnenin planının bu hissəsinin reallaşmayacağını nəzərə alaraq, 1903-cü ildə tərkibinə şəhər mühəndislərindən İ.K.Ploşko, İ.İ.Koqnovitski və A.V.Eyxlerin daxil olduğu xüsusi komissiya yaradaraq onlara yeni layihənin tərtib olunmasını tapşırdılar.

Rayonun relyefini nəzərdən keçirən şəhər mühəndisləri qərara gəldilər ki, "bir hissəsində insanların məskunlaşdığı ərazi öz təbii və hazırda narahat olan şəraitlərinə görə bağçalar, bulvar və ağaclıqlar kimi istifadə edilir"[70].

Şəhərin bu hissəsinin effektli və abadlaşdırılmış və teraslı tikilinin yaşıl ağaclıqlar ilə əvəz edildiyi, bağ və bulvarın boş tikilini əhatə etdiyi rayona çevrilməsi məqsədi ilə ictimai bağ və bağçaların yaradılması ideyası həyata keçirilməmişdir. Eyni zamanda müntəzəm işləyən su

вых построек не предусматривались, а жители были далеко не столь обеспеченными, чтобы строиться в других районах города, дума 13 октября 1900 года приняла постановление об образовании Мусульманского поселка, в основном для бедных жителей крепости и города [160].

Поселок наметили по плану фон дер Нонне - на пересечении предполагавшихся бульваров Старосельского и Александровского и далее к востоку. Льготные условия, предоставленные здесь застройщикам, вызвали спрос на участки. Однако удаленность поселка от основных артерий и торговых центров города сдерживала его освоение. Примечательно то, что новые поселки являлись составными частями единого градостроительного решения плана, пусть даже эскизно разработанного фон дер Нонне.

Несмотря на распространенное мнение, что Баку обладал сказочными богатствами, город не располагал финансовыми возможностями, которые бы позволяли вести широкие градостроительные работы. Когда в 1878 году Баку получил городское самоуправление, его центральная часть с плотными капитально застроенными кварталами как административно-общественный центр уже сложилась, и в дальнейшем какие-либо изменения исключались ввиду невозможности отчуждать частные владения.

В центре города работы производились в основном реконструктивного порядка. За пределами центра градостроительство ограничивалось планировочными предложениями, реальность которых определялась далекой перспективой. Так, район Чемберекенда с благоприятными

70. Azərbaycan SSR-nin MDTA, f. 389, s.2, s.v. 32, vərəq 2, 8. Bakı şəhərinin planlı ərazisinin artırılması haqqında. 28.01.1904-cü il tarixli protokol.

kəmərinin olmaması da bu qərarın yerinə yetirilməsini şübhə altına qoyurdu[71]. Köhnə Çəmbərəkəndin yenidən planlaşdırma layihəsi 1908-ci ildə tamamilə tərtib olunmuşdur. Lakin həmin sənəd tapılmamışdır. Yalnız məlumdur ki, inqilaba qədər Çəmbərəkənddə yenidənqurma işləri aparılmamışdır.

Çəmbərəkəndin misalında görünür ki, dumanın dediyi kimi planlı xarakterli dəyişikliklər aparmaq cəhdi dumanın dediyi kimi şəhər vəsaitinin olmaması üzündən deyil, əslində ucqarların problemlərinin həllinə sinfi yanaşması səbəbindən həyata keçirilmir.

Elə buna görə də Bakının ilk olaraq meydana gəlmiş və onun iqtisadi inkişafı və ərazisinin genişlənməsinə baxmayaraq və şəhəri mürəkkəb planlaşdırma orqanizminə çevirən rayonları öz strukturlarını qoruyub saxlamışdılar.

Əhalinin, xüsusilə də gəlmələrin özbaşına hərəkətlərinin qarşısını almaq məqsədilə idarə boş şəhər torpaqlarında Müsəlman, Ermənikənd və Molokan qəsəbələrinin tikintisini həyata keçirməyə başladı. Qəsəbə sistemi torpaqların zəbt edilməsinin qarşısını aldı. Şəhər təşkil olunmuş sahəyə malik oldu və icarədarlardan şəhər kassasına bəzi vəsaitlər daxil oldu. Bununla əlaqədar olaraq idarə Aleksandrovski və Moskva bulvarlarının sərhədindəki 200 hektar ərazidə Yeni qəsəbə yaratmaq qərarına gəldi[72]. Onun planlaşdırılması idarə üzvləri arasında fikir ayrılığına səbəb oldu və onların arasında daxili müsabiqə keçirildi. Planlaşdırmanın iki variantı təqdim olundu: birinci variant idarənin üzvü A.Ovsyaniko - Kulikov-

71. Nəticədə, bu yerin şəhərsalma məlumatları professor L.A.İlyin tərəfindən layiqincə qiymətləndirilmişdir: onun tərəfindən layihələndirilmiş mənzərəli xarakterli S.M.Kirov adına Dağ üstü park, hələ 1903-cü ildə Çəmbərkəndin cənub-qərb hissəsindən istifadə etməyi təklif edən mühəndislərin ideyalarının reallığını sanki təsdiq edirdi.

72. "Bakinskoye exo" qəzeti, 1908, № 55. Şəhər duması, 09.12.1908-ci il tarixli iclas. Yeni qəsəbə.

климатическими данными и с живописными особенностями рельефа, сохранивший застройку аульного типа, давно нуждался в урегулировании. По мнению думы, это был один из важнейших вопросов. Фон дер Нонне не учитывал существующих условий и решил планировку, как на свободной территории. Очевидно, он задался целью создать правильные и оптимальные уклоны, широкие улицы и просторные кварталы взамен крутых труднодоступных для проезда улиц с запутанной сеткой тупиков и переулков этого района.

Претворить предложенный план стоило больших затрат, на что город пойти не мог. Принимая во внимание нереальность этой части плана фон дер Нонне, управа в 1903 году поручила особой комиссии в составе городских инженеров И.К. Плошко, П.И. Когновицкого и А.В. Эйхлера составить новый проект планировки Чемберекенда.

Городским инженерам рельеф района подсказывал, что «местность по естественным своим условиям, неудобным в настоящее время, частями под заселение могла бы совершенно легко обращена под сады, бульвары и рощи...»[70].

Идея создания общественных садов и скверов с целью превращения этой части города в эффектный и благоустроенный район, в котором террасная застройка чередовалась бы с зелеными рощами, а сады и бульвары окружали свободную застройку, не была претворена в жизнь. Правда,

70. ЦГИА АзССР, ф. 389, оп. 2, ед. хр. 32, л. 2, 8. Об увеличении плановой территории г. Баку. Протокол от 28.01.1904.

ski tərəfindən tərtib olunmuşdu. Burada Qara şəhərin məhəllələrini xatırladan, uzunluğu və eni 65 metrdən ibarət məhəllələrin nizamlı planlaşması təklif olunurdu. İdarənin tikinti şöbəsinin mühəndisi M.Hacınski tərəfindən təqdim olunmuş ikinci variant isə başqa xarakter daşıyırdı. Müəllif indiyədək Bakıda təcrübədən keçməmiş yelpiyəbənzər planlaşma sxemi təklif edirdi. Bu sistem üzrə küçələr Parisdəki Ulduz və Vyanadakı Rinqştrasse meydanları kimi şüa şəklində ayrılırdı.

Belə planlaşma variantı fon der Nonnenin planında var idi. Onun planında Moskva bulvarı Aleksandrovsk bulvarının davamı olub, yeni qəsəbənin təbii sərhədi sayılırdı, lakin istiqamətini dəyişərək Ermənikənd və Yeni qəsəbənin yaranacağı yerlə iti bucaq yaradırdı.

Fon der Nonnenin Baş planının bu hissəsinin həll olunmaması Hacınskini şəhərsalma tarixində məlum olan bu üsuldan istifadə etməyə sövq etdi. Yeni qəsəbənin Hacinski tərəfindən işlənmiş variantı qəbul olundu[73].

"Yelpik" adını almış qəsəbənin planlaşdırılması şəhərin ümumi planlaşması ilə əlaqələndirilmişdi. Hacınskinin layihəsində mənzərəli təfsir edilmiş iki park və iri meydan cəsarətlə daxil edilmişdir. Parklar və meydan qəsəbənin mərkəzində yerləşdirilməmiş və təkcə bu qəsəbə üçün nəzərdə tutulmamışdır. Bu elementlər şimalın böyük məskunlaşma massivində vahid kompozisiya halqası təşkil edirdi.

Hacınski 1911-ci ilə kimi şəhərin məskunlaşma və tikinti üçün daha perspektiv olan şimal və şimal-şərq rayonlarını layihələşdirmişdir. Bu Bakının

73. "Vestnik Baku" qəzeti, 1908, № 18. Yerli həyat.

реальность подобного решения в условиях отсутствия постоянно действующего водопровода была сомнительной[71]. Проект перепланировки всего старого Чемберекенда окончательно был составлен в 1908 году, но этот документ не обнаружен. Известно лишь то, что до революции район Чемберекенда реконструкции не подвергался.

На примере Чемберекенда видно, что попытки внести любые изменения планировочного характера в существующее положение оставались нереализованными в силу ограниченности, как говорила дума, городских средств, а на самом деле - ввиду классового подхода к решению проблемы окраин.

Вот почему первоначально появившиеся районы Баку, несмотря на его экономическое развитие и территориальное расширение, превратившие город в сложный планировочный организм, сохраняли свою структуру без особых изменений, за исключением участков, зависящих от возможностей владельцев.

С целью препятствовать самовольным действиям населения, в основном пришлого, на свободных городских землях управа «культивировала» строительство поселков - Мусульманского, Армянского, Молоканского, планировка которых составляла часть общегородской планировочной структуры. Система поселков препятствовала захвату свободных земель, город получал организованную территорию, а от арендаторов поступали некоторые средства в городскую

71. Впоследствии градостроительные данные этого места были по достоинству оценены профессором Л.А. Ильиным: запроектированный им живописного характера Нагорный парк им. С.М. Кирова как бы подтверждал реальность идеи тех инженеров, которые еще в 1903 г. предложили воспользоваться юго-западной частью Чемберекенда.

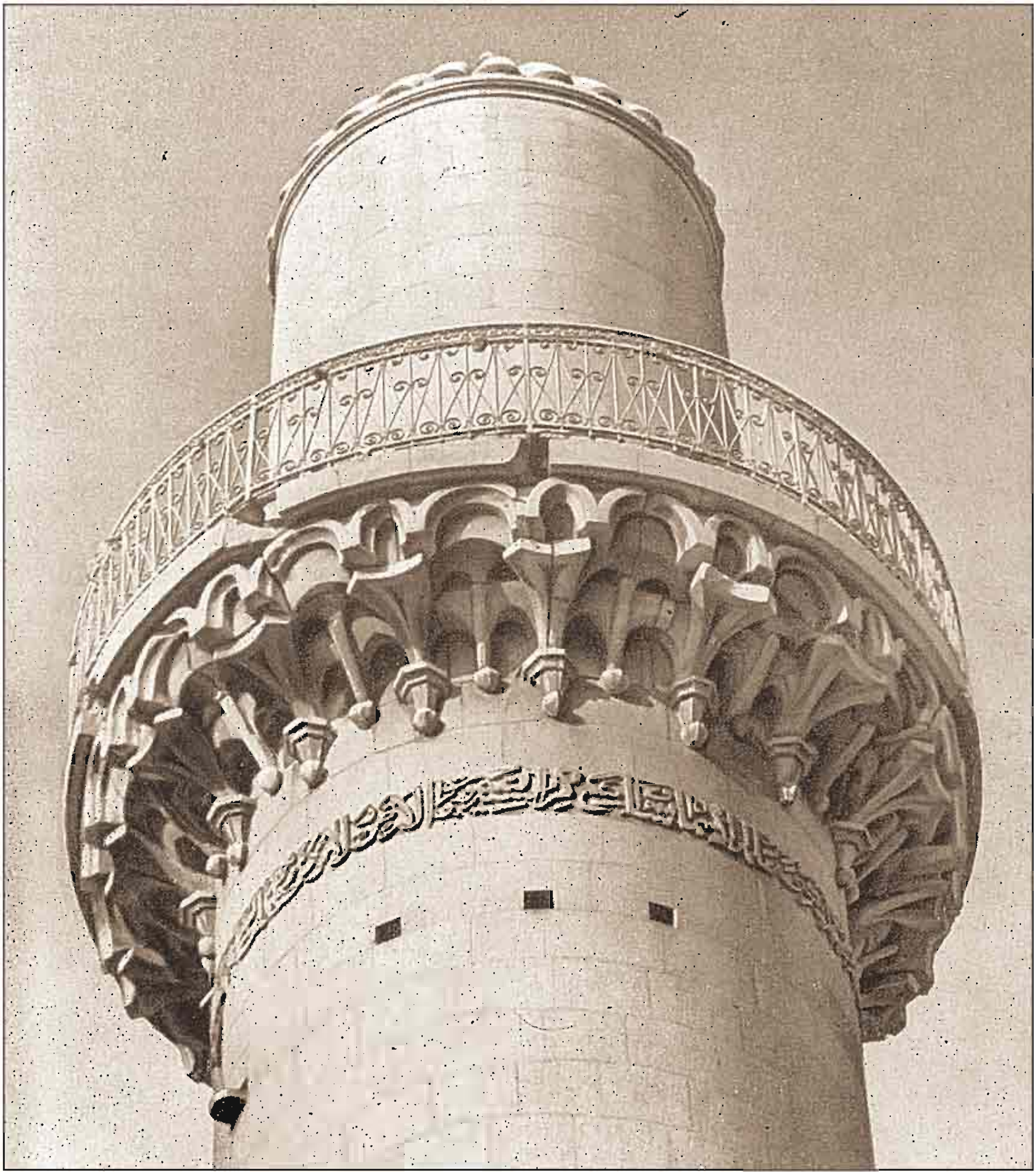

Hacı Əjdər bəy Aşurbəyovun "İttifaq" məscidi. Mülki mühəndis Zivər bəy Əhmədbəyov. Ümumi görünüş. 1912-1913-cü illər və Minarənin fraqmenti.

Мечеть Хаджи Аждар-бека Ашурбекова «Иттифак». Гражд. инж. З.-б. Ахмедбеков. Общий вид. 1912-1913 гг. и фрагмент минарета.

inkişafının sosialist dövründə də təsdiqləndi. O, bir şəhərsalan kimi çox irəli getmişdi, o öz sahəsi üzrə elə biliklərə malik idi ki, fon der Nonnenin bunlardan xəbəri yox idi. Bakı şəhərinin planı üzərində gedən işlər yalnız düzəliş xarakteri daşıyırdı və Fon der Nonne və M.Hacınski tərəfindən işlənmiş planın vahidliyini qoruyurdu.

Bakı şəhərindən 190 kilometr aralıda yerləşən Şollar mənbə su kəmərini çəkilməsi şəhərin təsərrüfat həyatını fəallaşdırdı. Mühəndis V.Lindrey tərəfindən su kəmərinin çəkilməsi həm də kanalizasiya, həmçinin kütləvi yaşıllaşdırma məsələsini həll etdi [118, 119]. Eyni zamanda tramvayın yaradılması və şəhər təsərrüfatının başqa sahələrinin layihəsi hazırlandı. Həyat şəhər hakimiyyətinə öyrətdi ki, yeni yaşayış məhəlləri üçün ərazinin seçilməsində və planlaşmada məkanın gigiyenik xüsusiyyətləri də nəzərə alınmalıdır [72]. "1913-cü ildə Tiflisdə keçirilmiş Qafqaz şəhərləri nümayəndələrinin şəhər abadlaşması məsələləri üzrə çağırılmış sonuncu (2-ci) qurultayı da bu məsələyə diqqət yetirmişdir. Qurultay şəhərlərin genişləndirilməsi üçün tikinti planlarının hazırlanmasının vacibliyi haqqında məsələni qarşıya qoydu. Şəhərin tikilməkdə olan sahəsinin daha yaxşı planlaşdırılması haqqında məsələ də daxil oldu" [220]. Ehtimal ki, bu qurultay şəhər Duması tərəfindən şəhərin çox əhali məskunlaşmış hissələrinin sağlamlığını yaxşılaşdırmaq məsələsini tezləşdirdi.

Bakı Duması şəhər planlaşmasının "at tövlələrini" qaydaya salmaq qərarına gəldi. Sakinləri özbaşına tutulmuş sahələrdən çıxararkən məlum oldu ki, əsasən yoxsullardan ibarət və əhalisinin sayı 10000-ə çatan sıx məskunlaşmış məhəllələrdə 1340 bina tikən var idi və

кассу. В связи с этим управа решила создать так называемый Новый поселок на границе Александровского и Московского бульваров, на территории почти 200 га[72]. Его планировка вызвала разногласия между членами управы, и на проект Нового поселка был объявлен как бы внутренний конкурс. Было представлено два варианта планировки: в первом из них, составленном членом управы А. Овсянико-Куликовским, предлагалась регулярная планировка с кварталами длиной и шириной по 64 м, напоминающая разбивку кварталов Черного города; второй вариант, представленный заведующим строительным отделением управы инженером М.Г. Гаджинским, был иного характера. Автор предложил веерную схему планировки, до сих пор не практиковавшуюся в Баку. По этой системе улицы расходились лучами, как в Париже от площади Звезды или в Вене - Рингштрассе.

Подобный вариант планировки был также и в плане фон дер Нонне. У него Московский бульвар как продолжение Александровского являлся естественной границей будущего поселка, но менял направление, образуя острый угол с Арменикендом и местом расположения Нового поселка. Нерешенность данной части генплана фон дер Нонне, несомненно, натолкнула Гаджинского на этот известный в истории градостроительства планировочный прием. Проект планировки Нового поселка Гаджинского был принят[73].

Планировка поселка, получившего название «Веер», была увязана с общей планировкой города. В проекте Гаджинского смело введены два

72. Газ. «Бакинское эхо», 1908, № 55. Городская дума, заседание от 09.12.1908. Новый поселок.
73. Газ. «Вестник Баку», 1908, № 18. Местная жизнь.

onları yaşadıqları evlərdən çıxarmaq mümkün deyildi. Lakin sanitariya cəhətdən çox bərbad vəziyyətdə olan bu məhəllələrin planauyğun abad məhəllələrlə yanaşı olması düzgün deyildi.

Demək olar ki, 40 il ərzində Duma şəhərin qərb hissəsində yoxsulların məskunlaşması üçün boşaldılmış torpaqlara yiyələnməsi haqqında planın işlənməsinə imkan yaradan ölçülər götürməmişdir. Nəhayət bütün qərb torpaqlarının bu məqsədlə ayrılmasından sonra məsələ müsbət həll olundu. Onun planlaşdırılması işi ilə şəhər idarəsinin torpaq bürosu məşğul olurdu. Tikinti üçün ayrılmış 270 hektarlıq ərazi hamar idi və tikinti aparmaq üçün əlverişli idi. O, cənubda şəhər qəbiristanlığı yaxınlığında Popereşnaya küçələri ilə, şimalda Salyan polkunun kazarmaları ilə, qərbdə 10-cu Xrebtovaya küçəsi ilə həmsərhəd idi. Bu geniş ərazi fonder Nonne tərəfindən şimaldan cənuba doğru uzanan düzbucaq şəklində planlaşdırılmışdı. Onu yenidən işləyərək təsdiq etdirdilər, lakin bu plan uğur qazanmadı.

Yeni layihədə şəhərin qərb torpaqlarında bərabər şəkildə yaşıllıqlar salınması da nəzərdə tutulurdu. Kiçik ölçülü sahələrdə yoxsulların ev tikmələrinə maddi imkanları çatırdı. Torpaq bürosu yeni şəhər rayonlarının səmərəli planlaşdırılmasına əhəmiyyət verərək yeni məhəllələrin gigiyena və sanitariya baxımından abadlığı üçün bütün imkanlardan geniş istifadə etməyə çalışırdı."Müasir sanitariyanın ümumi fikrinə görə bu məsələnin düzgün şəkildə həlli şəhərlərin abadlaşdırılması üzrə tələblərin əsasında durmalıdır". – idarənin məlumatında belə qeyd olunmuşdur[74]. Bundan irəli gələrək torpaq bürosu yeni məhəllələrdə Bakının mərkəzi rayonlarında olduğu kimi belə

больших живописно трактованных сквера и крупная площадь. Скверы и площадь размещались не в центре поселка и не были рассчитаны только на его население. Эти элементы составляли единое композиционное звено огромного северного селитебного массива. Так, треугольный сквер - узел расходящихся улиц - с западной стороны непосредственно граничил с восточными кварталами Арменикенда, а площадь обслуживала оба поселка.

Разрабатывая планировку «Веера», Гаджинский внес те композиционные элементы, которые требовались самой жизнью. «Веер» по композиции, по согласованности основных элементов с общей структурой местности и прилегающими районами, по разработанности знаменовал новый, положительный этап развития города Баку.

Гаджинский к 1911 году уже запроектировал весь северный и северо-восточный районы города, наиболее перспективные для заселения и застройки, что подтвердилось и в социалистический период развития Баку. Как градостроитель, он, несомненно, ушел вперед, ибо уже в тот период располагал такими знаниями в этой области, какие не были известны фон дер Нонне. Последующие работы над генпланом города, по существу, ничего не меняли и вносили лишь коррективы локального значения, сохраняя единство планировки, разработанной инженерами Н.А. фон дер Нонне и М.Г. Гаджинским.

В связи со строительством водопровода из источников Шоллар, находящихся в 190 км от Баку, активизировалась хозяйственная жизнь города. С прокладкой водопровода

74. "İBQD" ("Bakı şəhər dumasının xəbərləri") jurn., 1915, № 1, səh. 97.

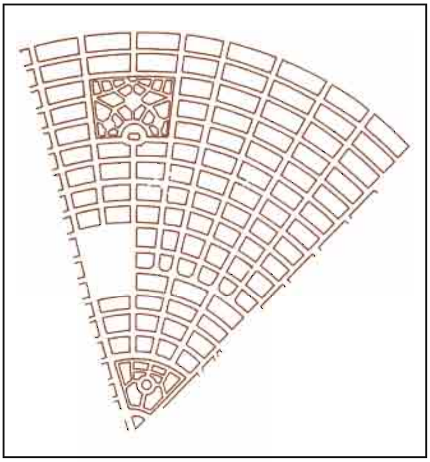

"Yelpik" qəsəbəsinin layihəsi. Baş plan. M.H. Hacinski. 1908-ci il.

Проект поселка «Веер». Генплан М.Г. Гаджинского. 1908 г.

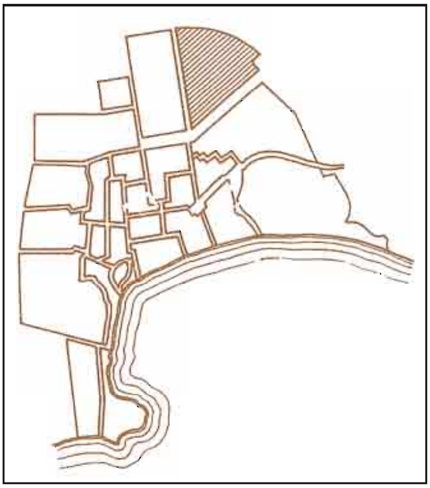

Şəhərin planında yelpik qəsəbəsi. 1908-ci il (Ş.S.Fətullayev).

Поселок «Веер» в плане города. 1908 г. (по Ш.С. Фатуллаеву).

narahat həyat şəraitinin yaradılmasını istəmirdi.

Şəhər ərazisinin tarixi inkişafdan asılı olaraq təşəkkül tapmış eninə - Yuxarı Dağlıq küçəsindən başlayaraq vağzala qədər, şimal istiqamətdə isə Kolyubakin küçəsindən Şamaxinkaya qədər olan geniş ərazisində, Krasnovodskaya və Kamenistkaya küçələrinin kəsişdiyi yerdə uğursuz tikilmiş Quba meydanı və Bağırov parkı (600 kv.m.) yerləşirdi. Əhalinin

по проекту известного инженера В. Линдлея разрешалась и проблема канализации, и вопросы массового озеленения [118, 119]. Одновременно разрабатывались проект создания трамвая и другие аспекты городского хозяйства. Жизнь подсказывала городским властям, что при устройстве новых жилых районов, при выборе территории и ее планировке следовало бы принимать во внимание гигиенические особенности местности [72]. «Этому же вопросу посвятил внимание и последний (2-й) съезд представителей кавказских городов по вопросам городского благоустройства, заседавший в Тифлисе в 1913 году, поставив на очередь вопрос о необходимости создания «строительных планов расширения городов», в задачи которых (планов) входит и вопрос о лучшей планировке застраиваемых площадей города» [220]. Возможно, что съезд ускорил решение городской думы по вопросу оздоровления перенаселенных частей города.

Когда бакинская дума решила привести в порядок «авгиевы конюшни» городской планировки, выселив жителей с захваченных земель, то обнаружилось, что в перенаселенных кварталах существует 1340 застройщиков (численностью около 10 000 человек, в особенности бедноты) и выселить их с насиженных мест невозможно. Но и оставлять рядом с распланированными и благоустроенными кварталами такие запущенные в санитарном отношении районы признавалось неверным.

Почти в течение 40 лет дума не принимала мер, которые способствовали бы разработке программы освоения выгонных земель в западной части города для заселения бедняками. Наконец, вопрос был решен положительно, когда для этих целей отвели

Mühəndis Məmməd Həsən Hacinski (1875-1931-ci illər).

Инженер Мамед Гасан Гаджинский (1875-1931 гг.).

əsas hissəsi burada yaşayırdı. Açıq-aydın görünürdü ki, məskunlaşma üçün nəzərdə tutulmuş boşaldılmış torpaqların yeni sahəsini başqa cür planlaşdırmaq lazımdır.

Şəhər təsərrüfatının hələ də qaydaya salınmaması səbəbindən tarixi mərkəzin köklü şəkildə və hissələrlə yenidən qurulması üçün Bakı maliyyə imkanlarına malik deyildi. Dar və əyri küçələri, kiçik bağ və parkları, plana görə işlənməmiş meydanları ilə şəhərin planlaşmasının mənfi cəhətləri layihə müəlliflərinin fikrincə öz yerini şəhərin sanitariya və gigiyena tələblərinə cavab verən daha yeni, səmərəli və gözəl (yeni rayonun layihəsinin tərtibatçılarının fikrincə) planlaşmaya verməli idi.

Torpaq bürosunun texniki hissəsi tərəfindən "Bakı şəhərinin sahəsi 273 ha olan otlaq torpaqlarının tikilməmiş qərb hissəsinin ən yaxşı planlaşdırılması"nın

весь выгон западных земель. Проект их планировки разрабатывался земельным бюро городской управы. Площадь (около 270 га), отведенная под новые кварталы, представляла собой ровную, весьма удобную для застройки территорию с границами: на юге - 1-й Поперечной улицей, недалеко от городских кладбищ; на севере - казармами Сальянского полка; с запада - 10-й Хребтовой улицей; с востока - линией застроенных частей города - 1-й Хребтовой улицей. Обширная территория в виде вытянутого с севера на юг прямоугольника еще по плану фон дер Нонне была распланирована и даже утверждена, но решение было не очень удачным.

Новым проектом предусматривались зеленые насаждения, равномерно распределенные по всей площади западных земель; маломерные участки были посильны для освоения бедным застройщикам. Придавая важное значение рациональной планировке новых городских районов, земельное бюро стремилось шире использовать возможность благоустройства новых кварталов в гигиеническом и санитарном отношениях. «Правильное разрешение этого вопроса, по общему признанию современной санитарии, должно лежать в основании мероприятий по оздоровлению городов», - отмечалось в докладе управы[74]. Исходя из этого, земельное бюро считало недопустимым создавать в новых кварталах такие же неблагоприятные условия жизни, какие сложились в центральных районах Баку.

В силу исторического роста и развития, обширная территория города от В. Нагорной улицы до вокзала - в широтном направлении и от улицы

74. Журн. «ИБГД», 1915, №1, с. 97.

iki variantı təklif olundu[75]. Hər iki variant meydanların, məhəllələrin, yaşıllıqların və küçələrin ümumi normativ göstəricilərini saxlayaraq bütünlüklə bir-birinə əks olan planlaşma strukturunu əks etdirirdilər.

Birinci variant küçələrin radius istiqaməti üzrə yerləşdirilməsi öz quruluşuna görə ikiqat yelpik şəklini xatırladırdı. Küçələr dərəcələrə ayrılmamış, nə magistral yollar, nə də adi küçələr qeyd olunmamışdı. Onların ölçüsü 25,6 metr qəbul edilmişdi. Lakin tərtib edənlərin qeyd etdiyi kimi, "cazibəli perspektivlərə malik küçələrin gözəl yerləşməsi"[76] ilə yanaşı sahəsi 273 hektar təşkil edən geniş ərazinin yekun olaraq şəhərin otlaq torpaqlarının qərb hissəsinin planlaşdırılmasının və tikilməsinin həcm-fəza və bədii-memarlıq tərəflərini müəyyənləşdirən inzibati-ictimai mərkəzə malik olduğunu təsdiq etməmək olmaz.

Mürəkkəb relyefə görə köhnə yaşayış məhəllələrindən, işgüzar və inzibati mərkəzdən uzaq, Bakının tarixi rayonlarından daha əlverişli şəraitdə planlaşdırılmış 15000 nəfər üçün nəzərdə tutulmuş yeni yaşayış rayonu özünün xüsusi ticarət və ictimai mərkəzinə malik olmalı idi. Şəhərin qərb torpaqlarındakı yeni məhəllə və parkların simmetrik planlaşdırma kompozisiyasında ictimai mərkəzin yerləşdirilməsi planlaşdırılmamışdır.

Beləliklə, layihə müəllifləri tamamilə məntiqlə şəhərin mövcud planlaşdırılmasındakı vəziyyəti tənqid etmişdilər. Geniş məhəllələrin ərazisində kiçik Quba meydanı və Bağırov parkının yerləşdiyi yeni rayonun planlaşdırılmasında inzibati-ictimai özəyi nəzərdən qaçırmışdılar. Burada həmçinin meydan və mədəniyyət qurğuları da qeyd edilməmişdi, hərçənd

75. "İBQD" jurn., 1915, № 1, səh. 101.
76. "İBQD" jurn., 1915, № 1, səh. 102.

Колюбакинской до Шемахинки - в северном, располагала одной неудачно застроенной Кубинской площадью и небольшим Багировским сквером (600 кв. м) на пересечении Красноводской и Каменистой улиц. Здесь жила основная масса населения. Было очевидно, что новую площадь выгонных земель, предназначенную для расселения, надо планировать иначе.

Ввиду еще не совсем хорошо налаженного городского хозяйства Баку не располагал теми финансовыми возможностями, которые могли быть широко использованы для коренной или частичной реконструкции исторического центра. Отрицательные стороны планировки города с его узкими, не всегда прямыми улицами, малым количеством небольших садов и скверов, планировочно не проработанными площадями должны были уступить место совершенно новой, рациональной и красивой (по мнению составителей проекта нового района) планировке, отвечающей современным требованиям санитарии и гигиены городов.

Технической частью земельного бюро было предложено два варианта «лучшей распланировки незастроенной западной части выгонных земель города Баку» площадью 273 га[75]. Оба варианта, сохраняя общие нормативные показатели площадей, кварталов, зеленых насаждений и улиц, представляли собой планировочную структуру диаметрально противоположного характера.

Первый вариант - с радиальным расположением улиц - по своему построению напоминал двойное изображение веера. Дифференциация улиц отсутствовала, не были намечены ни магистральные (хотя в прин-

75. Журн. «ИБГД», 1915, № 1, с. 101.

onların məhəllələrin strukturunda yerləşdirilməsi mütləq sayılırdı.

Digər versiyaya əsasən planlaşdırmanın daha ciddi və səmərəli görünürdü. O, üç sıra paralel bulvar və parkların əhatə etdiyi və keçdiyi düzbucaqlı küçə və məhəllələr şəbəkəsinə əsaslanırdı. Onların kəsişdiyi yerlərdə oval şəkildə parklar yerləşirdi. Beləliklə, üç oval şəkilli park yaşayış rayonunu təşkil edən üç yaşayış kompleksinin mərkəzi kimi təzahür edirdi. Layihənin bu variantının müəllifləri ümumi sahəsi 273 hektar olan layihələşdirilmiş rayonu demək olar ki, 50 hektarını yaşıllıqların salınması üçün ayırmışdılar.

Şərq və qərb sərhədləri də bulvarlar formasında layihələşdirilirdilər. Magistralların köndələn oxlarında parklar salınması nəzərdə tutulmuşdu. Onların ahəngdarlığı yaşayış rayonunun bu hissəsinin şəhərsalma baxımından əhəmiyyətini vurğulayırdı.

Lakin bu variantda da ictimai və işgüzar mərkəz nəzərdə tutulmamışdı. Yaşıllıqlara geniş yer verildiyi yeni məhəllələrin planlaşdırma layihələri (bütün ərazinin beşdə bir hissəsindən azı) belə deməyə əsas verir ki, layihə müəllifləri XX əsrin əvvəllərində geniş istifadə olunmuş E.Hovardın bağşəhərlər ideyasından faydalanmışlar [63, 99].

Yaşıllaşdırma məsələsində layihə müəllifləri örüş torpaqlarının (900 hektar) planlaşdırılması ilə məşğul olan və 100 hektar (doqquzda bir) sahədən ibarət, geniş bulvarlar formasında yaşıllıqlar salınmasını nəzərdə tutan fon der Nonnedən də irəli getmişdilər. Yeni layihələrin tərtibçiləri qeyd edirdilər ki, Dağlıq rayon (Çəmbərəkənd və qəsəbələrlə birlikdə) əlverişli topoqrafik və iqlim şəraitinə malik olması baxımın-

ципе они требовались), ни рядовые улицы, ширина их принята 25,6 м. Однако, как подчеркивали составители, при кажущейся «красоте расположения улиц, имеющих привлекательные перспективы»[76], нельзя не признать, что обширная территория площадью 273 га совершенно не имела разработанного административно-общественного центра, который, в конечном итоге, определял объемно-пространственную и архитектурно-художественную стороны планировки и застройки западной части выгонных земель города.

Оторванный из-за сложного рельефа от старых жилых кварталов, удаленный от делового и административного центра, запроектированный в более благоприятных условиях, чем, например, находились исторические районы Баку, новый жилой район, рассчитанный на 15 000 человек, должен был иметь собственный торговый и общественный центр. В симметричной композиции планировки новых кварталов и скверов западных земель города не было отражено местоположение общественного центра.

Таким образом, авторы проекта, вполне резонно критикуя существующее положение в планировочной структуре города, где на обширной территории сложившихся кварталов размещались небольшая Кубинская площадь и Багировский сквер, в собственной планировке нового района упустили из виду административно-общественное ядро, которое, возможно, потребовало бы иного градостроительного решения. Места общественных площадей и культовых сооружений также не были намечены, хотя их размещение в структуре кварталов являлось обязательным.

76. Журн. «ИБГД», 1915, № 1, с. 102.

dan olduqca perspektivlidir və onun tikintisinə sərf olunmuş vəsait özünü doğruldacaq və tez bir zamanda satılaraq dövlətin büdcəsinə böyük qazanc gətirəcəkdir. Layihələrdə diqqəti cəlb edən məqam yeni yaşayış rayonunun həmin dövr üçün müasir sayıla biləcək əsaslar üzrə, rasional tikintinin aparılması istiqamətində geniş vəzifələrin qoyulması idi.

Torpaq bürosu "küçə və bulvarların radius istiqamətində yerləşdirilməsi versiyasını qəbul etməyi məsləhət görmüşdür çünki bu versiya yerləşmə gözəlliyinə görə daha çox üstünlük təşkil edirdi"[77]. Duma səs çoxluğu ilə birinci

По другому варианту планировка представлялась более строгой и рациональной; она основывалась на прямоугольной сетке улиц и кварталов, которую охватывали и пересекали три ряда параллельных бульваров и скверов. На их пересечениях размещались сквер ы эллиптической формы. Таким образом, три овальных сквера как бы являлись центрами трех жилых комплексов, составлявших жилой район. Авторы этого варианта проекта из общей площади проектируемого района в 273 га отвели зеленым насаждениям почти 50 га.

Восточные и западные границы тоже проектировались в виде бульва-

Bakının planı. 1911-ci il.

План Баку. 1911 г.

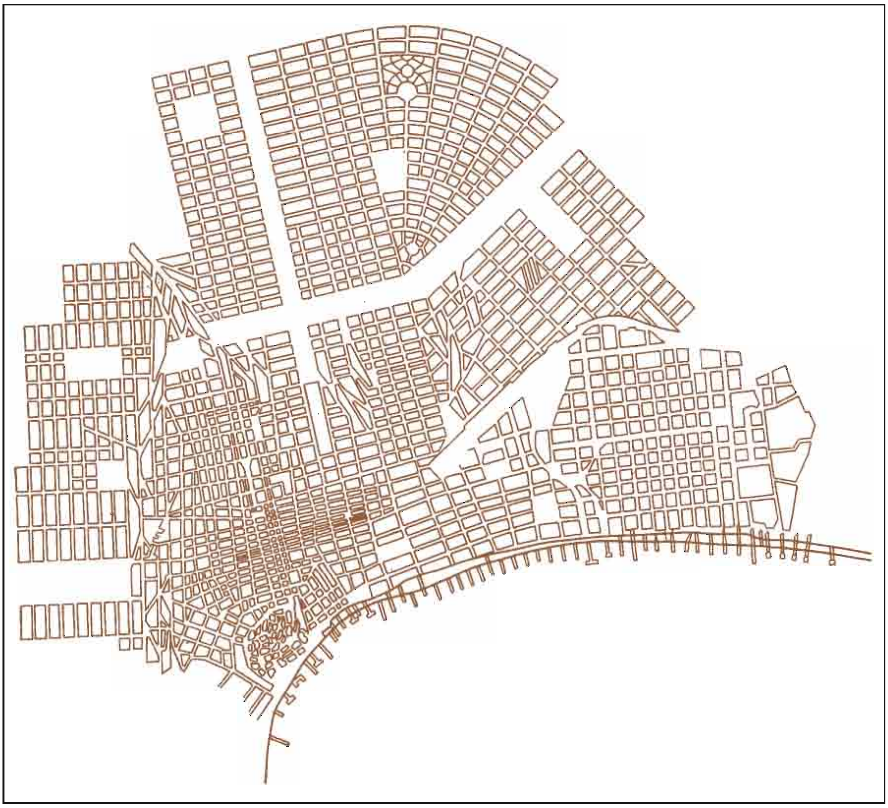

77. "İBQD" jurn., 1915, № 1, səh. 103.

Mühəndis Vilyams Lindley. Foto 1917-ci il.

Инженер Вильямс Линдлей. Фото 1917 г.

versiya üzrə şəhərin otlaq torpaqlarının planlaşdırma layihəsini təsdiq etmişdir.

Torpaq bürosu belə hesab edirdi ki, sahələri inşaatçılara təhvil verməmişdən əvvəl ərazinin mühəndislər tərəfindən hazırlanması tələb olunur: küçələrin istiqamətinin müəyyən edilməsi və döşənməsi, kanalizasiya və işıqlandırmanın qurulması, su kəmərinin çəkilməsi və s. Bu cür proqressiv üsullar ilə böyük sahələrin yaşayış məhəllələri üçün istifadə edilməsi Bakı üçün tamamilə yeni bir hadisə idi. Rusiyanın şəhərlərində bu üsulun həmçinin tətbiq edilməsi maliyyə çətinlikləri səbəbindən hələ də reallaşmamışdı.

Yaşayış massivlərinin layihələşdirilməsi və tikinti işlərinə başlamazdan əvvəl ərazinin mühəndislər ilə hazırlanması Azərbaycanın kapitalist şəhərsalma tarixində vacib səhifədir. Bu səmərəli üsulu düzgün başa düşən və qiymətləndirən torpaq bürosunun fay-

ров. На поперечных осях магистралей были предусмотрены скверы. Их ритм подчеркивал градостроительное значение этой части жилого района. Однако и в этом варианте отсутствовали общественный и деловой центры. Оба варианта проектов планировки новых кварталов с обилием зелени (чуть менее 1/5 части всей площади) наводят на мысль о том, что авторы проектов использовали идею городов-садов Э. Говарда, так широко распространенную в начале XX столетия [63, 99].

В отношении озеленения составители этих проектов пошли дальше, чем фон дер Нонне, занимавшийся распланированием выгонных земель (900 га), где он предусматривал около 100 га (1/9 часть) зеленых насаждений в виде широких бульваров. Составители новых проектов отмечали, что Нагорный район (наряду с Чемберекендом и поселками) вследствие благоприятных климатических и топографических условий имеет большое будущее и все затраты на его устройство с лихвой окупятся и возвратятся в городскую казну. Что привлекает в проектах, так это широта задачи по созданию рациональной застройки нового жилого района на современных для того времени началах.

Земельное бюро рекомендовало «принять вариант с радиальным расположением улиц и бульваров, так как он имеет преимущество по красоте расположения...»[77]. Дума большинством голосов утвердила проект планировки части выгонных земель города по первому варианту. Земельное бюро считало, что до предоставления участков застройщикам необходима инженерная подготовка территории: трассировка и замощение улиц, устройство канализации и

77. Журн. «ИБГД», 1915, № 1, с. 103.

dalı təklifi şübhəsiz ki, planlaşdırmada müsbət fakt idi.

Radius istiqamətində yerləşən küçələrin planlaşdırmasının qəbul edilmiş versiyasında "iti və girdələşdirilmiş kənarları olan sahələrin necə tikilməsi sualı əslində sərt tənqidə məruz qalmışdır"[78]. Uprava mühəndisləri prinsip etibarilə radius üzrə planlaşdırma bir çox nöqsanlara malik olduğunu sübut etmişdirlər, radius üzrə planlaşdırma Qərbi Avropanın şəhərsalma təcrübəsində tətbiq edilməmiş və "faktiki olaraq keçilmiş mərhələ idi"[79]. Qeyd edilmişdir ki, layihədə şəhər tərəfdən bəzən "qəsəbə" adlandırılan müxtəlif yaşayış məntəqələrinə rahat giriş problemi həll olunmamışdı. Nəqliyyatın dəqiq hərəkət qrafiki işlənib hazırlanmamış, maqistrallar, gələcəkdə bazarlar və başqa ictimai obyektlər üçün nəzərdə tutulmuş sahələr ayrılmamışdı.

Eyni zamanda qeyd edilirdi ki, radius üzrə planlaşdırma layihəsi ərazinin təbii şəraitlərinə uyğunlaşdırılmamışdır: bəzi küçələr təpə (təpənin qılıcı), digərləri isə dərənin dibi istiqamətində yerləşirdilər, "bu da gələcəkdə axarların təşkilinə imkan verməyəcək, su kəməri, tramvay xəttləri, kanalizasiyanı və digərlərinin yaradılmasını üç dəfə baha olacağına gətirib çıxaracaqdır"[80].

Nəhayət, planda bol göstərilmiş yaşıllıqlar sahəsi əkilməmişdir, çünki "layihələşdirilmiş bulvarların yerləri su (külək) ilə gətirilmiş qata malik olmayan böyük qayaların üzərində yerləşirdi, bu da gələcəkdə plandakı gözəl bulvarlarda bir kolun belə əkilməsinə imkan verməyəcəkdir"[81].

Yeni yaşayış rayonunu layihələşdirən yerölçənlər profesional tənqidə mə-

78. "Kaspiy" qəzeti, 1915, № 58. Şəhərin yenidən planlaşdırılması.
79. Oradaca.
80. "Kaspiy" qəzeti, 1915, № 58. Şəhərin yenidən planlaşdırılması.
81. Oradaca.

освещения, прокладка водопровода и пр. Освоение такими прогрессивными методами больших площадей под жилые кварталы было для Баку явлением совершенно новым. В городах России применение этого метода тоже еще не получило реальных возможностей из-за финансовых ограничений.

Проектирование жилых массивов и предварительная инженерная подготовка территории до ее застройки — очень важная страница в истории капиталистического градостроительства Азербайджана. Полезное предложение земельного бюро, которое правильно поняло и высоко оценило этот рациональный метод, несомненно, факт положительный в планировке.

В принятом варианте планировки новых кварталов с радиальными улицами вопрос, «как строить площади - с острыми или закругленными углами, был подвергнут жесткой критике по существу»[78]. Инженеры управы доказывали, что в принципе радиальная планировка имела массу недостатков, она не применялась в градостроительной практике Западной Европы «и являлась фактически пройденным этапом» [79]. Было отмечено, что в проекте не решена проблема удобного выезда со стороны города в различные пункты «поселка», как иногда называли этот жилой район. Не был разработан четкий график движения транспорта, не выделены магистрали, участки для будущих базаров и других общественных сооружений.

Одновременно отмечалось, что проект с радиальной планировкой не приспособлен к условиям местности: одни улицы шли по гребню холма, другие

78. Газ. «Каспий», 1915, № 58. Перепланировка города.
79. Там же.

ruz qalmışlar və onlar qəsəbənin planını yenidən işləməli idilər. Müəlliflər izah edirdilər ki, konkret ərazinin planlaşdırma layihəsinin yalnız yerölçmə məlumatlarına və məlum planlaşma motivlərinə əsasən tərtib etmək mümkün deyil.

Layihədə geniş küçələr, tikilməsi üçün rahat məhəllələr, bütün ərazidə yerləşən bulvar və bağçalar nəzərdə tutulmuşdur, lakin bununla bərabər planlaşma strukturuna təsir göstərəcək, onu kompozisiya məzmunu ilə zənginləşdirəcək və yerli təbii şəraitlərə uyğun olan həyatı yaradacaq şəhərsalma ideyası yox idi.

Qəsəbənin layihəsinin mexaniki izahı elə birinci müzakirə zamanı onun memarlıq-planlaşma nöqsanlarını açıq-aşkar göstərilmişdir. Bu geniş şəhər ərazisinin gələcəkdə işlənməsi hansı istiqamətdə aparıldığı, şəhər mühəndislərinin tənqidi qeydlərinin nəzərə alınıb-alınmadığını və yaxud işlərin buraxılıb-buraxılmayacağı kimi suallar meydana gəlir. Bu sualları cavablandırmaq üçün bizim nə arxiv, nə də dərc edilən materiallarımız yoxdur.

Hər bir halda, "Mövcud və yerləşməsinin layihələndirildiyi quberniya şəhəri olan Bakının planında (1918)", geniş yaşayış massivinin nəzərdə tutulduğu həmin sahədə heç bir dəyişikliklər qeyd olunmamışdır. Bu sahənin fon der Nonne tərəfindən təklif olunmuş planlaşdırılması qorunub saxlanmış və Salyan kazarması yaxınlığında bir neçə məhəllə inşa edilmişdir.

1915-ci ildə torpaq bürosu artıq neçənci dəfə idi ki, Çəmbərəkəndi (95-196 kv.m.) nizama salmaq, abadlaşdırmaq "Yaylıq" adlanan kiçik sahələrin çoxsaylı dalan və döngələrini ləğv etmək üçün çalışırdı. Çəmbərəkəndin xaotik planlaşmasında qayda-qanun ya-

по дну лощины, «что не дает в будущем возможности устроить стоков и удорожит раза в три устройство водопровода, трамвая, канализации и т. д.»[80].

Наконец, так щедро намеченные на плане зеленые насаждения не могли быть посажены, поскольку «места проектированных бульваров расположены на мощных скалах, лишенных какого бы ни было наносного слоя, а это не дает в будущем возможности вырастить на красивых в плане бульварах ни одного кустика»[81].

Землемеры, составившие проект нового жилого района, подверглись профессиональной критике и должны были переработать планировку поселка. Авторы уяснили, что составлять проект планировки конкретной территории на основании только землемерных данных и знакомых планировочных мотивов невозможно.

В проекте были предусмотрены широкие улицы, удобные для застройки кварталы, бульвары и скверы, пронизывающие всю территорию, но при всем этом отсутствовала градостроительная идея, которая должна была влиять на планировочную структуру, обогащать ее композиционным содержанием и дать жизнь в соответствии с местными природными условиями.

Механическая трактовка проекта поселка предопределила его существенные архитектурно-планировочные недостатки, которые при первом же обсуждении были вскрыты. В каком направлении шла дальнейшая разработка этой обширной городской территории, были ли приняты во внимание критические замечания городских инженеров или работа была заброшена? Для ответа на эти вопросы мы не располагаем ни архивными, ни

80. Газ. «Каспий», 1915, № 58. Перепланировка города.
81. Там же.

ratmaq üçün ictimai mülkləri sökmək, əvəzində isə sakinlərə Çəmbərəkəndin başqa, tikinti olmayan yerlərində pay vermək lazım idi.

Şəhər torpaq sahiblərinin ümidlərini doğrultmadı və torpaq bürosu "yerli" əhəmiyyətli işlə – Çəmbərəkəndin 26 məhəlləsinin nizamlanması ilə məşğul oldu və layihəni Dumanın müzakirəsinə verdi[82]. Layihə planlaşdırılması 60 məhəllə üçün tərtib olunsa da, az saylı məhəllələrin seçilməsi və vahid ərazinin yaradılması məqsədi ilə aparılan tikintinin xüsusiyyətləri ilə əsaslandırılırdı. Dolaşıq küçələri, dalan və döngələri ilə nizamlanması lazım olan 26 məhəllədə 372 sahə yerləşirdi, onların 286-sı (80%) köklü surətdə dəyişikliyə, dəqiq desək faktiki olaraq məhvə uğradı, çünki onlar küçələrdən aralı keçirdilər və yaxud iri mülklərə birləşirdilər.

Torpaq bürosu nizamlanmış sahədə "öz ölçüləri üzrə adi ictimai gigiyena tələblərinə cavab verə biləcək" əraziləri yaratmağa çalışırdılar[83]. Bu məhəllələrdə optimal ölçüdə 267 sahələrin yaradılması nəzərdə tutulmuşdur. Xəstəxana, məktəb, məscid və s. üçün yerlər, park və meydanların yaradılacağı məhəllələr dəqiq göstərilmişdir.

Yerölçənlər xəyali layihələr uydurmaqdan qaçaraq Çəmbərəkəndin yalnız bu 26 məhəlləsinin sakinlərinin normal həyat şəraiti ilə təmin etməli olan ictimai binalar üçün ayrılmış yerləri göstərərək öz fəaliyyətlərini konkret iş ilə məhdudlaşdırdılar.

Bakının ictimai dairələri şəhər idarəsindəki torpaq bürosunun işini yüksək qiymətləndirdilər. Ola bilsin onlar unutmuşdular ki, qərb hissəsinin boşaldılmış torpaqlarının mənimsənilməsi

82. Azərbaycan SSR-n MDTA, f. 50, s.1, s.v. 166, vərəq 1. Bakı şəhər upravasının torpaq bürosunun Çəmbərkəndin 26 məhəlləsinin tənzimlənməsi haqqında məruzə. 20.05.1900-27.07.1917-ci illər.
83. Oradaca.

опубликованными данными. Во всяком случае, на «Плане существующего и проектированного расположения губернского города Баку (1918 г.)», на той площади, где предполагался широко задуманный крупный жилой массив, не отмечено никаких изменений. Планировка этой местности предложенная фон дер Нонне, сохранилась, и даже несколько кварталов у Сальянских казарм были застроены.

В 1915 году земельное бюро уже в который раз пыталось реконструировать Чемберекенд, благоустроить его, ликвидировать измельченность участков (95-196 кв. м) так называемые «платочки», многочисленные тупики и переулки. Для того чтобы навести порядок в хаотической планировке Чемберекенда, надо было ликвидировать те владения, которые отходили под места общественного пользования, а взамен предоставить жителям наделы в других, свободных от застройки местах Чемберекенда.

Город не оправдал надежд землевладельцев, и земельное бюро занялось работой «местного» значения — урегулированием 26 кварталов Чемберекенда, проект которого и представило на обсуждение в думу[82]. Выбор небольшого числа кварталов, хотя проекты планировки были составлены для 60, мотивировался природными условиями и характером застройки с целью создания однородной территориальной единицы. В 26 кварталах, подлежащих урегулированию, с запутанной сетью улиц, тупиков и переулков, находилось 372 участка, из которых 286 (т. е. 80%) подвергались коренному изменению, точнее — фактическому

82. ЦГИА АзССР, ф. 50. оп. 1, ед. хр. 166, л. 1. Доклад земельного бюро Бакгоруправы об урегулировании 26 кварталов Чемберекенда. 20.05.1900-27.07.1917.

XIX əsrin II yarısında Azərbaycan şəhərlərində əhalinin artım dinamikası
Динамика роста населения городов Азербайджана во второй половине XIX века

Şəhərlərin adları Названия городов	Sakinlərin sayı Количество жителей			Şəhər büdcəsinin ölçüsü manatla Размер городского бюджета, руб.		
	1854-1857-ci illər 1854-1857 гг.	1874-cü il 1874 г.	Əhalinin artım faizi Процент роста населения	1846-cı il 1846 г.	1862-1872-ci illər 1862-1872 гг.	Büdcənin artım faizi Процент роста бюджета
Şamaxı Шемаха	19733	24133	122,9	13834	Məlumat yoxdur Сведений нет	–
Nuxa (Şəki) Нуха (Шеки)	17945	20917	117,0	6873	"	–
Şuşa Шуша	15194	20552	156,1	4417	"	–
Yelizavetpol Елисаветполь	15081	18505	124,0	5339	36429	682,2
Bakı Баку	8374	14577	185,3	4885	53777	1100,8
Quba Куба	7907	11313	141,7	4025	Məlumat yoxdur Сведений нет	–
Salyan Сальяны	6746	9088	133,9	1914	"	–
Naxçıvan Нахичевань	5157	6878	133,4	2434	6629	272,3
Ordubad Ордубад	4302	5525	128,4	1829	3288	179,8
Lənkəran Ленкорань	3970	4779	127,7	2238	Məlumat yoxdur Сведений нет	–
Zaqatala Закаталы	Məlumat yoxdur Сведений нет	1079	100,0	1202	"	–

üçün daha geniş proqram həll olunmamış qalmışdı. "Hər nə olursa-olsun – "Kaspiy" qəzetinin müxbiri yazırdı – Bakının Dağlıq rayonunun bir hissəsi demək olar ki, formal şəkildə həll olunmuşdur. Layihələndirilmiş yaxşılaşdırmadan sonra nə dərəcədə tez bir zamanda həqiqi yaxşılaşmanın olacağını gələcək göstərəcəkdir"[84].

84. "Kaspiy" qəzeti, 1916, № 222. Duma təəssüratları.

уничтожению, поскольку они отходили под улицы или присоединялись к крупным владениям.

Земельное бюро стремилось создать такие участки на урегулированной площади, «которые по своим размерам отвечали хотя бы элементарным требованиям общественной гигиены»[83]. В этих кварталах намеча-

83. ЦГИА АзССР, ф. 50. оп. 1, ед. хр. 166, л. 1. Доклад земельного бюро Бакгоруправы об урегулировании 26 кварталов Чемберекенда. 20.05.1900-27.07.1917.

Sürətlə hərəkət edən ictimai və siyasi həyata cəlb edilmiş şəhərin təsərüffatı ilə bağlı bir çox məsələlərinin həlli Rusiyadakı fevral-burjua inqilabı nəticəsində təxirə salınmışdır.

1917-ci ildən etibarən Bakıda Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin qurulmasına (28 aprel 1920-ci il) qədər xüsusi layihə-planlaşdırma işləri artıq aparılmırdı. 1918-ci ildə şəhərin ərazisindəki əvvəlki tikililərin bütün çatışmazlıqlarını qoruyub saxlamış və yeni tikililəri qeydə almış planı meydana gəlmişdir.

***

Bütöv bir əsr ərzində (1806-1818-ci illər) Bakının memarlıq planlaşma quruluşunun formalaşma prosesi gedərkən onun inkişafı eyni səviyyədə olmamışdır.

Tarixi, siyasi və sosial şəraitdən asılı olaraq, şəhər ərazisinin tikinti prosesi sıçramalarla inkişaf edirdi. Lakin bu prosesdə şəhərin qala divarlarından xaricə çıxaraq qısa müddət ərzində iri sənaye mərkəzinə çevrilməsi və böyük ərazinin yaranması müşahidə edilir.

Bakı şəhərinin ərazisinin (1) böyüməsi və sakinlərinin (2) artması.

Территориальный рост города (1) и рост населения (2).

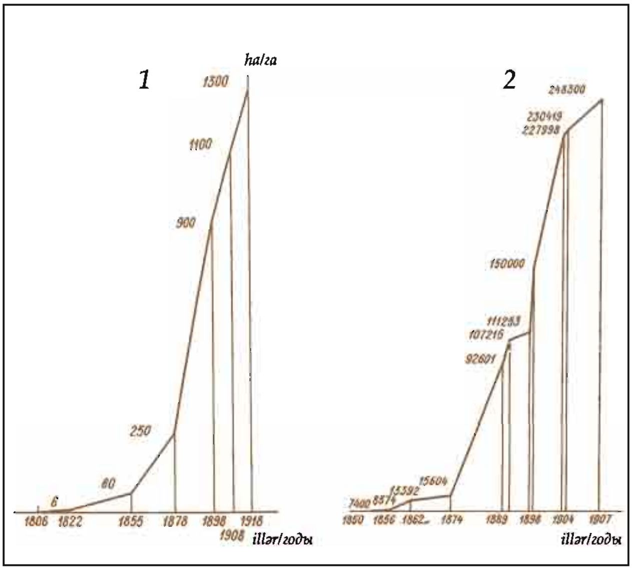

лось создать 267 участков оптимальных размеров. Были предусмотрены также места для больницы, школы, мечети и пр., точно указаны кварталы, где предполагалось создать скверы и площади.

Не отвлекаясь «прожектёрством», землемеры ограничили свои действия конкретной работой, указав места, отводимые под общественные сооружения и для общественного пользования, которые в совокупности должны были обеспечить нормальные бытовые условия жителям пока только этих 26 кварталов Чемберекенда.

Общественные круги Баку работу земельного бюро городской управы расценивали высоко, возможно, забыв, что другая, более широкая программа освоения западной части выгонных земель оставалась нерешенной. «Так или иначе, — писал корреспондент газеты «Каспий», — один из основных вопросов благоустройства Нагорной части Баку, по крайней мере формально разрешен. Как скоро за проектированным улучшением последует улучшение действительное, — это покажет будущее»[84].

Февральская буржуазная революция в России заставила отложить решение многих хозяйственных вопросов города, который был вовлечен в бурную общественную и политическую жизнь.

***

С 1917 года особых проектно-планировочных работ в Баку больше не проводилось вплоть до установления Советской власти в Азербайджане (28 апреля 1920 г.). В 1918 году появился лишь план города, без всяких изменений сохранивший все недочеты предыдущих и фиксировавший новую застройку на городской территории.

84. Газ. «Каспий», 1916, № 222. Думские впечатления.

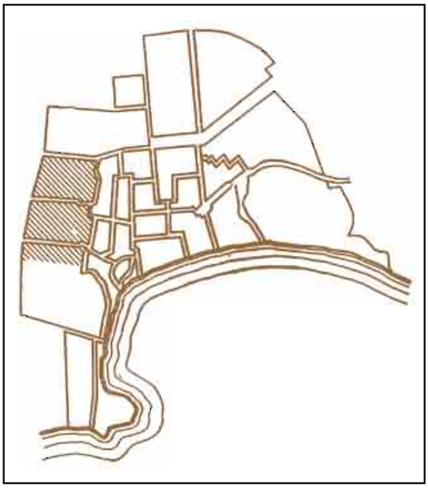

Şəhərin planında yeni məhəllələrin planı. 1915-ci il (Ş.S.Fətullayev).

Новые кварталы в плане города. 1915 г. (по Ш.С. Фатуллаеву).

XIX əsrin I yarısında Zaqafqaziya iqtisadiyyatında ən sonuncu yerlərdən birini tutan, lakin tezliklə Zaqafqaziyanın bir çox şəhərlərini arxada qoyan şəhərin uğuru ilə fəxr etmək olar. Aşağıda verilən cədvəl buna sübutdur.

1914-cü ildə Bakının sahəsi 4972,58 hektar sahəni əhatə edirdi; istifadə xüsusiyyətinə görə aşağıdakı şəkildə bölünürdü:

На протяжении целого столетия (1806-1918 гг.), пока шел процесс формирования архитектурно-планировочной структуры Баку, его развитие в этом направлении не всегда было равномерным.

В зависимости от исторических, политических и социальных условий, процесс застройки городских территорий развивался скачками. Однако в этом процессе наблюдался неуклонный рост города, возникшего за пределами крепостных стен и за короткое время превратившегося в крупнейший промышленный центр и в огромное территориальное образование.

Можно только поражаться успехам города, который в первой половине XIX века занимал одно из последних мест в экономике Закавказья, но вскоре оставил позади себя по всем статьям многие города Закавказья. Об этом свидетельствует вышеприведенная таблица.

К 1914 году Баку вместе с выгонными землями занимал площадь 4972,58 га; по характеру использования она распределялась следующим образом:

1	2	3
	Hektarlar/ Гектары	Faizlər/ Проценты
1. Tikilmiş və layihələşdirilmiş 1. Под застроенными и проектируемыми кварталами	1301	27,3
2. İctimai istifadə üçün küçə, bağ, bulvar və parklar 2. Под улицами, садами, бульварами и площадями общественного пользования	850	18,6
3. Məskunlaşma sahəsində dəmir yolu 3. Под отчуждением железной дороги в полосе селитебной площади	52,4	1,1
Şəhərin plan hüdudunun yekunu Итого в плановой черте города	2203,4	–
Bakının Bayıl ilə birlikdə sahəsi Площадь Баку вместе с Баиловым	2279,7	47
4. Malikanə və bağlar 4. На выгоне под усадьбой и садами	7,7	0,1
5. Əkinlər 5. Под пашней	2246,6	47,3

1	2	3
6. Şəhərin planından kənar sahədə dəmir yolu 6. Под отчуждением железной дороги вне плановой черты города	14,7	0,3
7. Daş karxanaları və karyerlər 7. Под каменоломнями и карьерами	115,6	2,4
8. Zibilliklər 8. Под свалками	1,9	0,1
9. Qəbiristanlıq 9. Под кладбищами	47,7	1,0
Boşaldılmış sahədəki rahat yerlərin yekunu Итого удобной земли в районе выгонных земель	2434,2	51,2
10. Şose və qrunt yollar 10. Под шоссейными и грунтовыми дорогами	91,5	1,8
Torpaqların şəhərin plan hüdudunda yekunu Итого земель за плановой чертой города	2525,7	53

Bakının şəhər içərisindəki torpaqlarının sahəsi 2300 hektar təşkil edirdi. Müqayisə üçün göstərmək lazımdır ki, həmin dövrdə Peterburqun sahəsi 8505 hektar, Moskvanınkı 6705 hektar idi. Bakının ərazisində cəmi 1018 məhəllə var idi və onlardan 800-ü bütünlüklə və ya hissələrlə tikilmişdi. 218-i (21,42%) boş idi. 1913-cü ildə şəhərdə 9388 xüsusi mülk və sahə qeydə alınmışdur. Onlardan 9218-i (93,74%) tikilmişdir, 616-sı boş qalmışdır.

Şəhərin xarakteristikası üçün Bakının ərazi inkişafını təsvir edən şəkil səciyyəvidir.

1806-cı ildə forştadt hələ mövcud deyildi, 1822-ci ildə isə onun tikinti sahəsi artıq 6 hektar təşkil edirdi; 1855-ci ildə o on dəfə böyümüş və 60 hektara çatmışdı. Lakin başqa şəhərlərlə, məsələn Zaqafqaziyanın inzibati mərkəzi Tiflislə müqayisədə Bakı nəzərə çarpmayan qəza şəhəri idi. Azərbaycanı Quba (213,13 hektar), Lənkəran (316,83 hektar) kimi şəhərləri, Salyan (103,79), Gəncə, Şuşa (279,68 hektar) və Şəki öz sahələrinə görə Bakıdan üstün idilər.

Bakı inqilabaqədərki dövrdə ərazisinin böyüməsində öz zirvə nöqtəsinə

Площадь Баку в черте города составляла 2300 га. Для сравнения следовало указать, что к этому времени территория Петербурга составляла 8505 га, а Москвы - 6705 га. На территории Баку имелось всего 1018 кварталов, из них 800 (78,58%) были застроены целиком или частично, а 218 (21,42%) совершенно пустовали. К 1913 году в городе было зарегистрировано 9388 частных участков или владений, из которых 9218 (93,74%) застроены, а 616 (6,26%) оставались свободными.

Для характеристики города показателен в этом отношении рисунок, ярко иллюстрирующий территориальное развитие Баку.

В 1806 году форштадта еще не существовало, а в 1822 году площадь его застройки уже составляла 6 га; к 1855 году она увеличилась в 10 раз и достигла 60 га. Однако по сравнению с другими городами, например Тифлисом - административным центром Закавказья, Баку представлялся совершенно незаметным уездным городком. Такие города Азербайджана, как Куба (113,62 га), Ленкорань (316,83 га),

1806-1918-ci illər üzrə Bakının inkişafı:
1 - 1806 və 1822-ci illər;
2 - 1854 və 1878-ci illər;
3 - 1898 və 1918-ci illər.;
4 - 1918-ci il (Ş.S.Fətullayev).

Развитие Баку с 1806 по 1918 гг.:
1 - 1806 и 1822 гг;
2 - 1854 и 1878 гг.;
3 - 1898 и 1918 гг.;
4 - 1918 г. (по Ш.С. Фатуллаеву).

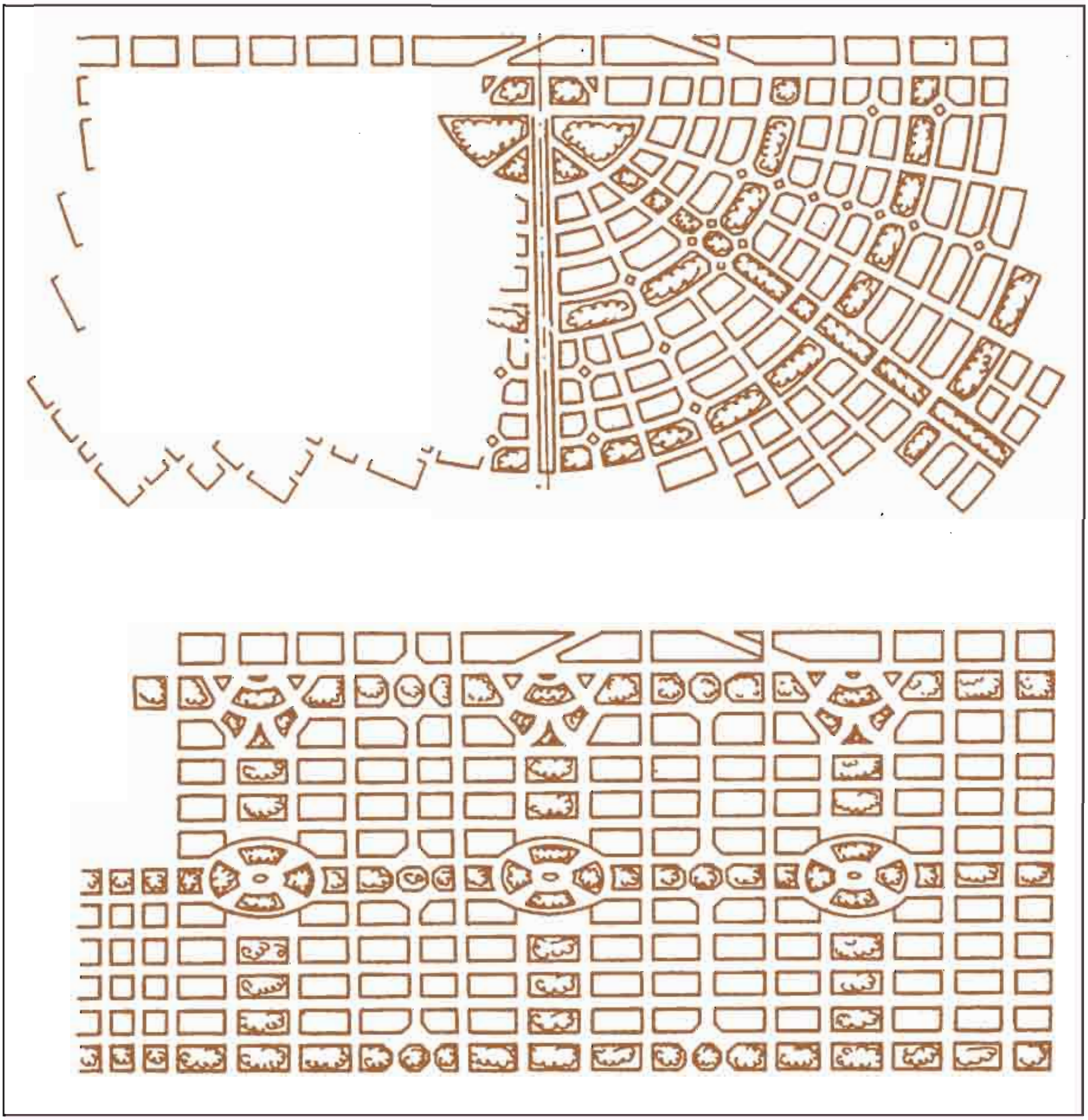

Yeni məhəllələrin planları . 1915-ci il.

Планы новых кварталов. Проект 1915 г.

1898-ci ildə çatdı. Tikintisi olan şəhər sahəsi 900 hektara qədər idi. Son 20 il ərzində şəhər artmaqda davam etdi və 1918-ci ildə 1300 hektar sahəyə malik olan ərazini əhatə etdi. Nəhəng şəhər təsərrüfatına malik sahə məskunlaşma və sənaye zonalarına ayrıldı. Şəhərin ucqarları hələ tikilməmişdi və onların memarlıq siması mərkəzi rayonların varlı məhəllələri ilə təzad təşkil edirdi.

M.Q.Dikanski özünün "Məhəllə məsələsi və onun həllinin sosial təcrübəsi" kitabında 100 il ərzində bəzi Avropa və Amerika şəhərlərinin əhalisinin artımı haqqında maraqlı məlumatlar vermişdir. Burada əyani şəkildə görünür ki, məsələn Berlin 6,5 dəfə, Brüssel 5 dəfə, London 4 dəfə, Boston 20 dəfə, Nyu-York 30 dəfə böyümüşdür. Verilən məlumatlara görə Bakı bu sahədə bütün məlum göstəriciləri ötmüşdür; onun əhalisi elə sürətlə inkişaf etmişdir ki, 60 ildən çox vaxt ərzində (1855-1917) o, 33,4 dəfə artmışdır; 1850-ci ildə o, 74000 nəfər idi isə, 1918-ci ildə əhalinin sayı 248 300 nəfər artmışdır.

100 il ərzində Bakı kiçik ucqar şəhərciyindən fərdi şəhərsalma ifadəsini almış düzbucaqlı planlı struktur ilə təpələrin terraslarında yerləşən böyük sənaye mərkəzinə çevrilmişdir.

Bakının inkişafı prosesi İran Azərbaycanının şəhərlərinin və İranın həmin dövrdəki inkişaf sürəti ilə müqayisədə daha heyrətamiz idi. Zəif iqtisadiyyat, kustar sənaye, dəmiryol nəqliyyatının və şəhərlərdə özünüidarə orqanlarının olmaması, məhdud həyat dairəsində yaşayan və gələcək inkişafı olmayan İran şəhərlərinin səciyyəvi xüsusiyyəti idi. XIX əsrin ortalarında onların çox ləng inkişaf etməsi təəccüblü deyildir. Hətta İranın paytaxtı Tehran da tikintinin vüsəti ilə fərqlənmirdi.

İranın qala şəhərləri (Astrabad, Bəndər-Buşur, Kirman, Sultanabad və

местечко Сальяны (103,79 га), не говоря о Гяндже, Шуше (279,68 га) и Шеки, превосходили по площади Баку.

В дореволюционный период Баку в территориальном росте достиг своего апогея к 1898 году, когда застроенная городская площадь была в пределах 900 га. В последующее двадцатилетие город продолжал расти и к 1918 году охватил территорию, равную примерно 1300 га. Площадь была расчленена на селитебную и промышленную зоны, имевшие огромное городское хозяйство, с которым дума не справлялась. Окраины оставались неблагоустроенными, их архитектурный облик резко контрастировал с богатыми кварталами центральных районов.

М.Г. Диканский в книге «Квартирный вопрос и социальные опыты его решения» (СПб., 1908) приводит интересные данные о росте населения некоторых европейских и американских городов за 100 лет, из которых наглядно видно, что, например, Берлин увеличился в 6,5 раз, Брюссель - в 5, Лондон - в 4 раза, Бостон - в 20, а Нью-Йорк - в 30 раз. По всем данным, Баку в этом отношении перешагнул все известные показатели; его население развивалось с такой быстротой, что за каких-нибудь 60 с лишним лет (1855-1917 гг.) оно увеличилось в 33,4 раза: в 1850 году оно составляло около 7400 человек, а к 1918 году его численность уже возросла до 248 300 жителей.

За 100 лет из окраинного маленького городка Баку превратился в крупнейший промышленный центр, раскинувшийся на террасах холмов с прямоугольной планировочной структурой, получившей индивидуальное градостроительное выражение.

Процесс роста Баку еще более разителен по сравнению с ходом развития городов иранского Азер-

d.) Bakıda olduğu kimi sıxılıb qala divarları arxasında qalmışdılar və ərazilərinin inkişafı üçün real imkanlara malik deyildilər. İranda feodal münasibətlərinin çiçəklənmə dövrü idi və ölkə hələ kapitalist inkişaf mərhələsinə qədəm qoymamışdı, orada şəhərlərin sürətlə inkişafına və şəhər əhalisinin sayının artmasına yol açan sənaye kapitalizmi ocaqları yox idi.

байджана и Ирана за тот же период. Слабая экономика, кустарная промышленность, отсутствие железнодорожного транспорта и органов самоуправления в городах, живших ограниченной жизнью, без перспективы роста - такова общая характеристика иранских городов. И не удивительно, что они в середине XIX века развивались крайне медленно. Даже столица Ирана Тегеран не отличалась размахом строительства. Города-крепости Ирана (Астрабад, Бен-дер-Бушур, Дисфуль, Буруджирд, Кирман, Султанабад и др.), так же, как и Баку, в начале XIX века были замкнуты в пределах крепостных стен и не имели реальных возможностей для территориального развития. В Иране процветали феодальные отношения, страна еще не вступила на путь капиталистического развития; там отсутствовали очаги промышленного капитализма, способствовавшие быстрому росту городов, увеличению численности городского населения.

II Fəsil.
ŞƏHƏR MƏRKƏZİNİN VƏ ONUN MAGİSTRAL YOLLARININ FORMALAŞMASI

Глава II.
ФОРМИРОВАНИЕ ГОРОДСКОГО ЦЕНТРА И ЕГО МАГИСТРАЛЕЙ

1909-cu ildə rabadın yerində salınmış Bakı forştadtı böyük esplanadası ilə qalanın kənarı sayılırdı və düzbucaqlı məhəllələr müstəqil sistem şəklində inkişaf edirdi. Demək olar ki, bütün XIX əsr boyu Bakının ticarət və inzibati mərkəzi qalada yerləşmişdir. Buna görə də şəhər və vilayət Qafqaz idarələri kompozisiya mərkəzi olan forştadtın memarlıq-planlaşma orqanizmi kimi inkişafına qayğı göstərmirdilər.

Hərbi qalanın yanında yerləşən forştadtın planlanlaşma layihələri hərbi mühəndislər tərəfindən hazırlanırdı. Belə ərazilərə yalnız hərbçilərin yaşadığı yerlər kimi baxan hərbi mühəndislər şəhərsalma vəzifələrindən uzaq idilər. Bu təbii ki, esplanadanın da daxil olduğu Bakının mərkəzinin planlaşma və tikintinə öz damğasını vurdu.

Bakını 1864-cü il Baş planında forştadt və esplanada şəhərlə vəhdət təşkil edirdi və qalanın istehkamlarına yaxınlaşaraq onu əhatə edirdi. Esplanada hələ o zaman tikilməmişdi və layihə onun planlaşma xarakterini müəyyənləşdirirdi. Orada yalnız şəhərin mərkəzinə çevrilməyən, bir-birinə və tarixi özəyə - İçəri Şəhər qalasına münasibətdə təsadüfü vəziyyət tutan təlimlər üçün meydanlar və plasparadlar (gələcək Kolyubakin və yaxud Parapet, Molokan qəsəbəsi – Mariya bağı) qeyd olunmuşdur.

Bakının 1864-cü il Baş planını işləyərkən artıq Bakının parlaq iqtisadi gələcəyini görmək olurdu, bu da

Заложенный в 1809 году на месте рабада форштадт Баку с большой эспланадой являлся предместьем крепости и развивался самостоятельно в виде системы прямоугольных кварталов. Торговый и административный центры Баку находились в крепости почти на протяжении всего XIX века, поэтому городская и краевая кавказская администрация мало заботились о развитии фортштадта как архитектурно-планировочного организма с композиционным центром.

Проекты планировки форштадтов при военных крепостях составлялись военными инженерами, далекими от решении градостроительных задач, рассматривавшими подобные территории как места для военных поселений. Это, естественно, наложило существенный отпечаток на планировку и застройку центра Баку, в который входила и эспланада.

В генплане Баку 1864 года форштадт и эспланада составляли единое целое с городом и окружали крепость, вплотную подойдя к ее бастионам. Эспланада тогда еще не была застроена, и проект определял характер ее планировки. В нем лишь были намечены площади для учений и плац-парадов (будущие Колюбакинская, или Парапет, и Молоканская слобода - Мариинский сквер), которые, однако, не стали городским центром, занимая случайное положение по отношению друг к другу и

Şəhərin mərkəzinin planı. 1890-cı illər.

План центра города. 1890-е гг.

Köhnə müsəlman qəbiristanlığının planı. 1884-cü il.

План старого мусульманского кладбища. 1884 г.

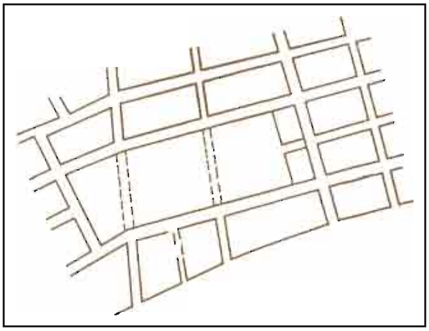

şübhəsiz mərkəzin inkişafında böyük rol oynadı. Yalnız qalanın hərbi hakimiyyətdən quberniya idarəsinə verilməsindən sonra esplanada sürətlə tikilməyə başladı.

İri ictimai, mədəni-məişət və dini müəssisələri olmayan şəhər mərkəzinin formalaşması çox ləng gedirdi. Yalnız XIX-XX əsrlərdə şəhərin əsas memarlıq özəyini təşkil edən banklar, Teatr və inzibati binalar, ticarət passajları yaranmağa başladı. Böyük olmayan Sisian

историческому ядру - крепости Ичэри-шэхер.

При составлении генплана 1864 года уже угадывалось блестящее экономическое будущее Баку, и это, несомненно, сыграло роль в развитии его центра. Только после передачи крепости военными властями в ведение губернского правления (1868 г.) эспланада стала активно застраиваться.

Из-за отсутствия крупных общественных, культурно-бытовых и культовых сооружений формирование городского центра происходило очень медленно. Лишь только на рубеже XIX-XX веков начали появляться банки, театральные и административные здания, торговые пассажи, которые и составили главное архитектурное ядро центра города. Первые наметки формирования центра (1860-е гг.) ограничивались небольшим Цициановским сквером и Думской площадью перед Шемахинскими воротами. По периметру сквера располагались караван-сараи, двухэтажное частное здание, в которой разместилось «благородное собрание» и где происходили первые в Баку театральные представления[85].

Дума размещалась на площади, тоже в частном, совершенно не приспособленном для этой цели доме Ашумова. Случайно выбранные жилые дома, использовавшиеся по общественному назначению, естественно, не могли в своей архитектуре отразить функциональное содержание застройки центра.

Нерешенность архитектурно-планировочной композиции центра осложнялась тем, что городские кварталы у крепости с северо-западной стороны встретили существенный барьер в виде мусульманского кладби-

85. ЦГА ГССР, ф. 5, оп. 1, ед. хр. 417, л. 29. Сведения о провинциальных театрах в городах Кавказского и Закавказского края. 1868 г.

bağının və Şamaxı qapıları qarşısındakı Duma meydanının yaranması mərkəzin formalaşmasının (1860-cı il) ilk izləri idi. Bağın perimetri üzrə karvansaralar, "xeyriyyəçilik yığıncaqları" və Bakıda ilk teatr tamaşalarının göstərildiyi ikimərtəbəli şəxsi bina yerləşdirilmişdir[85].

Duma idarəsi məqsədə uyğun olmayan meydanda Haşımovun şəxsi evində yerləşirdi. İctimai təyinat üzrə istifadə üçün seçilmiş yaşayış evləri memarlıq cəhətdən təbii ki, mərkəzin tikintisinin funksional məzmununu əks etdirmirdi. Qaladan şimal-qərb tərəfdə şəhər məhəllələrinin yaşayış və ticarət binalarının əhatəsində salınmış müsəlman qəbiristanlığının (5 hektara qədər) səddi ilə qarşılaşması mərkəzin planlaşma-memarlıq kompozisiyasının həll olunmasını mürəkkəbləşdirirdi[86]. 1859-cu ildə bu qəbiristanlıqda dəfn işləri dayandırıldı. Lakin onun nizamlanması məsələsi hələ də uzun müddət Dumada müzakirə olundu. Bununla belə, qəbiristanlığın yaxınlığında yerləşən ticarət müəssisələrinin sahibləri sanitariyanın hətta elementar qaydalarına riayət etməyərək qəbiristanlığı zibilxanaya çevirib şəhərdə epidemiya təhlükəsi yaratdılar. Bu vəziyyət ərazinin təcili surətdə tikilməsi və ya ictimai bağa çevrilməsi yolu ilə nizamlanmasını tələb edirdi. Bu məsələ 1888-ci ilə qədər, yəni köhnə qəbiristanlığın yerində Aleksandr – Nevski kilsəsinin tikintisinə qədər həll olunmamış qaldı.

Şəhərin kompozisiya və planlaşma oxunu təşkil edən yeganə ticarət yolu (Bazar küçəsi) qala divarlarından qərb və şərq istiqamətlərə ayrılaraq 1860-cı ildə

ща (около 5 га), застроенного вокруг жилыми и торговыми зданиями[86]. Захоронения на этом кладбище прекратились с 1859 года, но вопросы его урегулирования еще долго дебатировались в городской думе. Между тем, владельцы торговых заведений, находившихся рядам с кладбищем, не соблюдали даже элементарных правил санитарии, и превратили кладбищенскую территорию в мусорную свалку, создав угрозу возникновения эпидемий в городе.

Казалась бы, что такое положение требовало срочного урегулирования этой местности путем ее застройки или же превращения в общественный сад. Однако этот вопрос оставался открытым до 1888 года, пока на территории бывшего кладбища не началось строительство Александро-Невского собора.

Единственная торговая центральная магистраль города (ул. Базарная), являвшаяся композиционной и планировочной осью, разветвлялась в западном и восточном направлениях у крепостной стены и выходила к берегу моря, где в 1860-х годах по проекту Касым-бека была создана набережная протяженностью около 650 м. Значение набережной в торговой жизни было велико благодаря удобным пристаням (Каменной, Таможенной, компании «Кавказ и Меркурий»), которые во все большем числе стали появляться здесь в пределах городской черты.

Хотя набережная с определенным рисунком плана вошла в композицию города как один из основных

85. GSSR MDA, f. 5, s.1, s.v. 417, vərəq 29. Qafqaz və Zaqafqaziya diyarının şəhərlərində əyalət teatrları haqqında məlumat. 1868-ci il.

86. Azərbaycan SSR-ı MDTA, f. 389, s.3, s.v. 328, vərəq 2. Həbsxana qalası qarşısındakı köhnə müsəlman qəbiristanlığı ətrafında səki ilə hasarın təsdiq edilməsi haqqında yazışma. 27.01.1884-17.01.1885-ci illər.

86. ЦГИА АзССР, ф. 389, оп. 3, ед. хр. 328, л. 2. Переписка об утверждении вокруг мусульманского старого кладбища, напротив тюремного замка, ограды с тротуаром. 27.01.1884-17.01.1885.

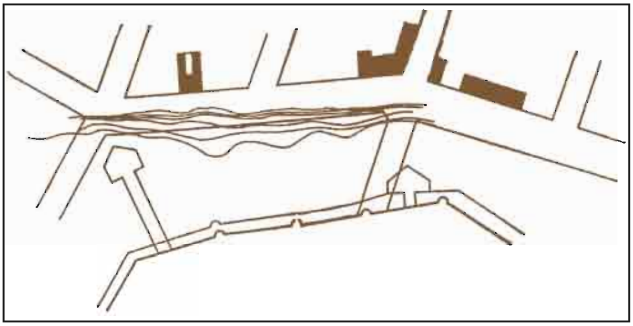

Nikolayevski küçəsinin planı. Memar O.Porfirov. 1878-ci il.

План Николаевской улицы. Архит. О. Порфиров. 1878 г.

Qasım bəyin layihəsi üzrə yaradılmış 650 km.-ə qədər uzanan sahilyanı zonaya çıxırdı. Burada şəhər hüdudları kənarında daha çox yaranmağa başlamış rahat körpülərin (Daş, Gömrük, "Qafqaz və Merkuri" şirkətləri) sayəsində sahilyanı ərazinin ticarət həyatında əhəmiyyəti çox idi.

Müəyyən plana malik olan sahil küçəsi şəhər kompozisiyasına planlaşdırmanın əsas elementlərindən biri kimi daxil oldu və qalanın qərb tərəfindən daş körpünün qarşısındakı meydana baxan şəhər bağının ərazisi genişləndirildi. Buna baxmayaraq forştatın məhəllələri arasında rahat nəqliyyat əlaqələri yox idi. Qala divarı boyunca qrunt yol uzanırdı. Bu yolun magistrala çevrilməsini nəzərdə tutan layihə 1878-ci ildə şəhər memarı O.Porfirov tərəfindən hazırlanmışdı[87]. Lakin, magistralın tikintisi çox ləng gedirdi. Bu da yolun, xüsusən də onun qərb hissəsinin, ticarət və sənətkarlığın cəmləşdiyi Bazar küçəsi ətrafındakı mərkəz ərazidən uzaq olması ilə izah olunurdu. Ideyaya əsasən yeni magistral qala ətrafındakı əlverişli mövqeyi baxımından şəhər planlaşdırılmasında önəmli yer tutmalı idi. Magistral boyu ərazinin əsaslı binalarla tikintisi başlayanda bu daha da aydın nəzərə çarpmağa başladı.

87. Azərbaycan SSR-nin MDTA, f. 389, s.3, s.v. 45.

элементов планировки и с западной стороны крепости расширялась территория городского сада, обращенного на площадь у Каменной пристани, удобного сообщения с кварталами форштадта все еще не было. Вдоль крепостной стены шла грунтовая дорога. Проект превращения ее в магистраль был разработан осенью 1878 года городским архитектором О. Порфировым[87]. Однако застройка магистрали шла очень медленно. Это объяснялось удаленностью, особенно ее западной части, от центра, где была сосредоточена торговая и ремесленная деятельность горожан, т. е. от района Базарной улицы. Новая магистраль, по идее, должна была занять важное место в городской планировке в силу своего удобного расположения вокруг крепости. И это стало заметно, когда началась ее застройка капитальными сооружениями.

В процессе развития и формирования почти всех городов определялась основная магистраль, которая органически входила в планировку города, прочно срастаясь с разветвленной сетью улиц. Она сохраняла свое значение даже при последующем расширении территории [179]. Такова сущность становления городов в процессе их формирования и определения центра. Этот процесс можно наблюдать на примерах Петербурга, Москвы, Киева, Парижа [185] и ряда других европейских городов.

Несмотря на то, что Баку являлся молодым городом, не считая района в пределах крепостных стен, его центр быстро сформировался вокруг основной парадной магистрали. Она получила застройку, обладающую ансамблевым единством. Эта магистраль образовалась вокруг бакин-

87. ЦГИА АзССР, ф. 389, ол. 3, ед. хр. 45.

Bütün şəhərlərin inkişaf və formalaşma prosesi zamanı əsas magistral müəyyən edilirdi ki, bu magistral da şəhər planlaşdırmasına üzvi surətdə daxil olaraq küçələrin şaxələnmiş şəbəkəsilə birləşirdi [179]. Sonradan o, şəhər ərazisinin genişləndirilməsi zamanı da öz funksiyasını saxlayırdı. Bu prosesi Peterburq, Moskva, Kiev, Paris [185] və digər avropa şəhərlərinin timsalında da müşahidə etmək olar.

Gənc şəhər olmasına rəğmən qala divarları ətrafındakı rayonu çıxmaq şərtilə, Bakının mərkəzi hissəsi əsas giriş magistralı ətrafında sürətlə formalaşdı. Beləliklə də, mərkəz hissə vahid ansambla malik tikintiyə qovuşdu. Giriş magistralı, bakı qalasının ətrafında, qala divarlarından 50-80 metr məsafədə, ictimai-inzibati təyinatlı binalardan ibarət yeni tikililərin tarixi İçərişəhər rayonuna istiqamətlənməsi nəticəsində yarandı.

XIX əsrin ikinci yarısı avropa şəhərsalma praktikasında dairəvi magistralların yaradılması orta əsr müdafiə divarlarının və xəndəklərinin yerləşdiyi ərazilərdə tətbiq olunurdu. Bu maraqlı planlaşdırma-kompozisiya həllinə nümunə kimi Van der Nyuk və Sikardsburqun layihəsinə əsasən Vyana şəhərində Rinqştrassenin yaradılmasını göstərə bilərik. 1857-ci ildə orda bulvarlar salındı, tikilən iri ictimai bina kompleksləri və meydanlar şəhərin yeni mərkəzini formalaşdırdı [106].

Bakının əsas magistralı Vyanada olduğu kimi qala divarlarının və doldurulmuş xəndəklərin yerində deyil, mövcud yol istiqamətində salındı. 1880-cı illərin ortalarından etibarən qədim şəhərin ikiqat qala divarlarının yalnız birinci, alçaq divarı sökülməyə başladı.

Quberniya adminstrasiyası qala divarlarının öz funksional mahiyyətini itirmiş yarımuçuq I cərgəsinin söküntüsünə icazə verdi, lakin eyni zamanda

ской крепости с отступом от стен на 50-80 м в результате тяготения новой застройки к историческому району Ичэри-шэхер, где началось строительство сооружений общественно-административного назначения.

Создание магистралей кольцевого характера на местах оборонительных средневековых стен и рвов практиковалось во второй половине XIX века в европейской градостроительной практике. Наиболее интересным примером такого композиционно-планировочного решения явилось создание Рингштрассе в Вене по проекту архитекторов Ван дер Нюка и Сикардсбурга. В 1857 году там были разбиты бульвары и возникли крупные комплексы общественных зданий и площадей, образовавших новый пространственный центр города [106].

В Баку же главная магистраль была проложена не на месте крепостных стен и засыпанных рвов, как в Вене, а по трассе существовавшей дороги. Из двух рядов крепостных стен древнего города только первый, низкий, ряд стен начали разбирать с середины 1880-х годов.

Губернская администрация разрешила снос полуразвалившегося первого ряда крепостных стен, утративших функциональное назначение, но следила за тем, чтобы более капитальные основные стены второго ряда с башнями и бастионами не разрушались. Строительный материал, полученный от разборки первого ряда стен, употреблялся на ремонт и реставрацию основных стен бакинской крепости.

И вместе с тем в городской думе неоднократно поднимался вопрос о сносе и второго ряда крепостных стен, якобы давно утративших свои оборонительные функции и препятствующих сближению форштадта с крепостной застройкой. Камень

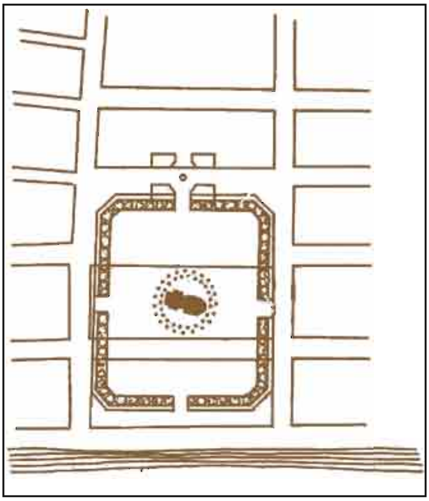

Yeni şəhər mərkəzinin planlaşdırma layihəsi. Plan. 1880-ci illər.

Проект планировки нового городского центра. План. 1880-е гг.

da bürc və istehkamlara malik əsas ikinci divarın sökülməməsinə də nəzarət edirdi.

Bununla belə, şəhər dumasında dəfələrlə ikinci qala divarının sökülməsi məsələsi də qaldırılmışdı. Bu məsələ, qala divarlarının guya ki öz müdafiə funksiyasını itirdiyi və forştatın qala tikintisi ilə yaxınlaşmasına mane olması ilə izah edilirdi. Divar daşlarından örtüyə ehtiyacı küçələrin döşənməsi üçün istifadə edilməsi nəzərdə tutulurdu [253]. Lakin, qubernatorlar Qafqaz ali rəhbərliyinin tarixi abidələrin dağıdılmasına qadağa qoyan əmrini bildiklərindən buna razılıq vermirdilər [148].

Bakı qala divarlarının dağıdılması, həm də özünəməxsus tikintisi olan, Azərbaycan memarlığının yüksək bədii dəyərə malik çoxsaylı abidələrinin yerləşdiyi İçərişəhərin planlaşdırma strukturunun məhvinin də başlanğıcı ola bilərdi.

Ehtimal etmək olar ki, bunların əvəzinə qaladaxili ərazidə məhəllələrin ifadəsiz düzbucaqlı şəbəkəsi və yeni binaların eklektik memarlığı formalaşcaqdı və Bakı önəmli şəhər əmələ gətirici elementdən-Qaladan məhrum olacaqdı.

предлагалось использовать на мощение улиц, остро нуждавшихся в хорошем покрытии [253]. Однако губернаторы, зная предписание высшего кавказского начальства, запрещающее разрушать памятники старины, не давали своего согласия [148].

Уничтожение бакинских крепостных стен одновременно явилось бы началом разрушения и планировочной структуры Ичэри-шэхер с ее своеобразной застройкой, многочисленными памятниками азербайджанской архитектуры, отличавшимися высокими художественными достоинствами.

Можно предположить, что взамен этого внутрикрепостная территория получила бы прямоугольную маловыразительную сетку кварталов и эклектичную архитектуру новых зданий, а Баку лишился бы важного градоформируюшего элемента - крепости, которая органически вошла в современную застройку и художественно обогатила город на Каспии.

Проектные наметки кольцевой магистрали еще не определяли ее архитектурного формирования. В связи с увеличением численности городского населения и расширением форштадта, а также отсутствием ясно выраженного общественного центра в начале 1880 годов выдвигается новое проектное предложение по формированию подобного центра. Так как центральная часть форштадта уже была застроена и подходящей свободной территории для этих целей не имелось, то общественный центр намечалось устроить в восточной части города, между утвержденными, но не застроенными ее кварталами. Предполагалось занять кварталы площадью около 18 га с востока и запада между современными улицами Кирова и Шмидта, на севере - улицей 28 Апреля и на юге - набережной.

Dairəvi magistralın layihə cizgiləri hələ onun memarlıq baxımdan formalaşmasını müəyyən etmirdi. 1880-ci illərin əvvəllərində şəhər əhalisinin artımını, forştatın genişlənməsini və həm də konkret ifadə olunmuş ictimai mərkəzin yoxluğunu nəzərə alaraq belə bir mərkəzin formalaşdırılması üçün yeni layihə təklifi irəli sürüldü. Forştatın mərkəzi hissəsi artıq tikilmişdi və bu məqsədlər üçün boş sahə yox idi. Ona görə də ictimai mərkəzin şəhərin şərq hissəsində, təsdiqlənmiş, lakin hələ tikilməmiş kvartalların arasında tikilməsi nəzərdə tutulurdu. Mərkəzin şərq və qərb tərəfdən indiki Kirov və Şmidt, şimaldan 28 Aprel və cənubdan isə sahil zolağı arasında qalan 18ha ərazidəki kvartalları əhatə edəcəyi ehtimal olunurdu.

1880-ci ilin layihəsinə əsasən ictimai mərkəzin kompozisiyası xətti şəkildə şimal istiqamətində nəzərdə tutulurdu, sonradan 1937-ci ildə A.İlyin tərəfindən işlənmiş layihədə də ictimai mərkəz belə təqdim olunmuşdu.

1880-ci illərin baş planında (naməlum müəllif) şəhər mərkəzinin yalnız layihə sxemi verilmişdi. Bu sxemdə dənizə istiqamətlənmiş və perimetr boyunca ağaclarla əhatə olunmuş düzbucaqlı kilsə meydanının salınması nəzərdə tutulurdu. Kilsə meydanına şimaldan birja, daha sonra isə həmin ox üzrə bazar meydanı birləşirdi. Beləliklə, bir ox üzrə fərqli funksional təyinata malik, ümümşəhər mərkəzi ideyasının birləşdirdiyi meydanlar sistemi düzülmüşdü. Kilsə üçün yer seçimini uğurlu saymaq olmaz, belə ki, bu yer alçaq nöqtələrdə yerləşirdi.

Lakin bu layihədəki mərkəz həyatda öz həllini tapmadı, çünki kilsə meydanı müsəlman qəbiristanlığının yerinə köçürüldü. Həmin yerdə 8 oktyabr 1888-ci ildə

Композиция общественного центра по проекту 1880 года разворачивалась линейно в северном направлении так, как это впоследствии было представлено в проекте проф. Л.А. Ильина, разработанном в 1937 году.

В генплане 1880-х годов (автор неизвестен) была лишь проектная схема центра города, в котором предполагалось создание огромной прямоугольной соборной площади, обращенной к морю и по периметру окруженной деревьями. К соборной площади с севера примыкала биржевая, еще дальше по той же оси - базарная площадь. Таким образом, по одной оси последовательно располагалась система площадей, различных по функциональному назначению, но объединенных идеей общегородского центра. В центре огромной соборной площади, естественно, находился собор в окружении двух рядов деревьев. Место для собора нельзя признать удачным, так как он оказывался на низких отметках.

Однако идея центра в этом проекте не получила воплощения, поскольку соборная площадь была перенесена на место мусульманского кладбища. Там 8 октября 1888 года и произошла закладка Александро-Невского собора по проекту академика архитектуры Р. Р. Марфельда. Место предполагавшейся в проекте неизвестного автора соборной площади заняла биржевая.

Николаевская улица. В 1878 году общество ремесленников обратилось в городскую управу с просьбой предоставить место для постройки гостиного ремесленного двора на свободном участке кольцевой магистрали - от Шемахинских ворот до провиантского магазина на западе, вдоль Николаевской улицы[88]. Управа вна-

88. ЦГИА АзССР, ф. 389, оп. 3, ед. хр. 18, л. 32.

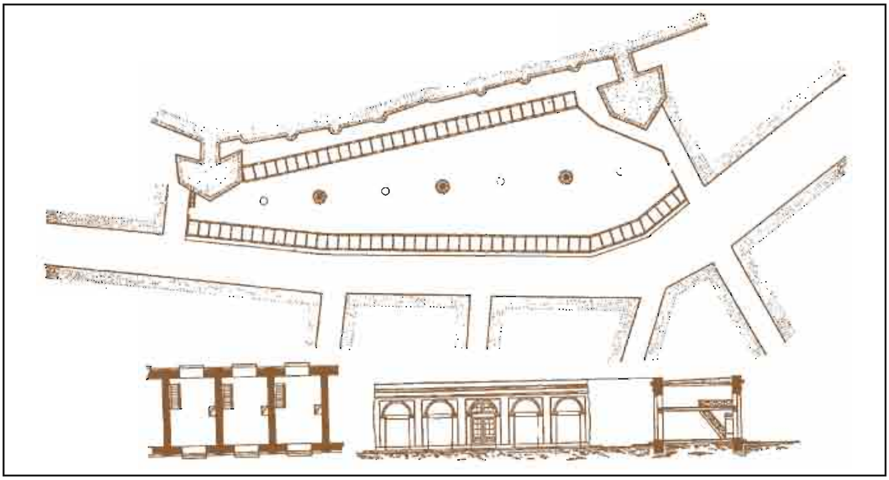

Nikolayevski küçəsində əsnaf dükanlarının layihəsi. Memar F.Lemkul. 1878-ci il.

Проект ремесленных рядов на Николаевской улице. Архит. Ф. Лемкуль. 1878 г.

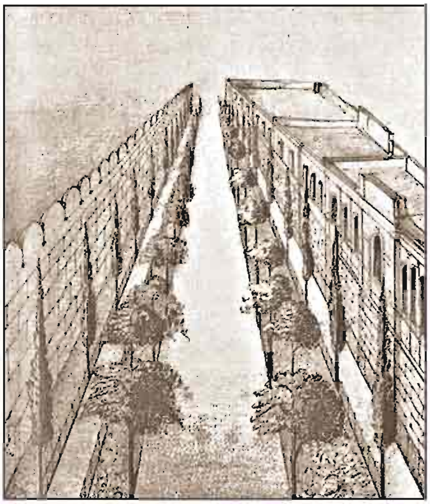

Nikolayevki küçəsi ərazisində bulvar layihəsi. Perspektiv. Memar. A.Koşinskiy, 1882-ci il.

Проект бульвара в районе Николаевской улицы. Перспектива. Архит. А. Кошинский. 1882 г.

memarlıq akademiki R.R. Marfeldin layihələndirdiyi Aleksandr Nevski kilsəsinin təməli qoyuldu. Naməlum müəllifin layihəsində təqdim olunan kilsə meydanının yerini isə birja meydanı tutdu.

Nikolayevski küçəsi. 1878-ci ildə sənətkarlar cəmiyyəti şəhər idarəsinə müraciət edərək Şamaxı darvazasından

чале отказала, потребовав от ремесленников выбрать другое свободное место. Однако выгодное местоположение (вблизи уже были выстроены караван-сараи, торговые ряды) сделало ремесленников настойчивыми; они все же вынудили управу дать согласие на составление проекта постоянного ремесленного двора «с условием: 1) чтобы постройку лавок и комнат ремесленники производили капитально из камня за свой счет, под наблюдением техника в срок не более одного года со дня разрешения»[89]. Проект 78 лавок с комнатами наверху и обширным двором разработал техник управы Ф. Лемкуль. Однако до строительства дело не дошло: местные власти, поняв огромную значимость для города этого участка, запретили ремесленникам возводить там лавки.

Отказав ремесленникам, управа отвела большую часть свободной земли для постройки соляного амбара двум частным лицам. Это было худшим решением, чем создание

89. ЦГИА АзССР, ф. 389, оп. 3, ед. хр. 18, л. 32.

qərbdə ərzaq dükanına qədər olan sahədə, Nikolayevski küçəsi boyunca dairəvi magistralın boş ərazisində sənətkarlar üçün dükan tikintisinə yer ayırmağı xahiş etdi[88]. Şəhər İdarəsi əvvəlcə bunu rədd edərək, sənətkarlardan başqa yeri seçməyi tələb etdi. Lakin əlverişli mövqe (yaxınlıqda karvansara, ticarət köşkləri) sənətkarları təkidinə səbəb oldu və onlar şəhər idarəsini sənətkar dükanları üçün layihənin hazırlanmasına icazə verməyə vadar etdilər. İcazə, onun verildiyi gündən 1 ildən gec olmayan müddət ərzində, binanın sənətkarların öz hesabına və texnikin nəzarəti altında daşdan tikilməsi şərtilə verilmişdi[89]. Geniş həyətdən və ərazinin yuxarı hissəsində 78 dükandan ibarət layihəni idarənin texniki F.Lemkul hazırlamışdı. Lakin tikinti reallaşmadı, hökumət bu ərazinin şəhər üçün böyük əhəmiyyət daşıdığını anlayaraq sənətkarlara orada dükan tikməyi qadağan etdi.

Sənətkarların tələbini rədd edən şəhər idarəsi boş ərazinin böyük bir hissəsini 2 fərdi şəxsə duz anbarının tikintisi məqsədilə ayırdı. Bu sənətkar dükanları kompleksinin yaradılmasından daha pis qərar idi.

1882-1883-cü illərdə ərzaq dükanın yaxınlığında Taurekin taxta sirki yerləşirdi[90]. Bununla belə, duma heç cür bu ərazini şəhərə faydalı bir şəkildə istifadə edə bilmirdi. ətraf ərazi əsaslı binalarla tikildiyi bir vaxtda orda küçə tamaşaları təşkil olunur, özündən sonra cır-cındır və zibil yığını qoyan bazarlar keçirilirdi.

1890-cı illərin əvvəllərində (3 ha ərazi) bu ərazinin ictimai-idarəetmə binaları üçün ayrılmasını nəzərdə üçün nizamlanma layihəsi həyata keçirildi. Sonunda siyahı tərtib edildi və ictimai mərkəzi formalaşdıracaq binaların rolu müəyyənləşdirildi. Burada qubernator

88. Azərbaycan SSR-nin MDTA, f. 389, s.3, s.v. 18, vərəq 32.
89. Oradaca.
90. Azərbaycan SSR-nin MDTA, f. 389, s.3, s.v. 250.

цельного комплекса ремесленных лавок.

В 1882-1883-х годах рядом с провиантским магазином появился деревянный цирк Таурека, собиравший массу народа[90]. Тем не менее, дума никак не могла освоить этот очень ценный участок свободной земли с наибольшей пользой для города. Когда окружающая территория была застроена капитальными зданиями, там устраивались балаганы, проходили воскресные базары, оставлявшие после себя горы хлама и мусора.

В начале 1890-х годов был выполнен проект урегулирования этой местности (площадью около 3 га), целиком отведенной под административно-общественные сооружения. Наконец-то был составлен список и решено назначение зданий, которые в будущем организовали своеобразный общественный центр города. Предполагалось построить губернаторский дом, здание городской думы и управы, реальное училище, мечеть и торговые ряды. Перечень зданий был довольно представительным, застройка обещала быть интересной в архитектурном отношении.

По первоначальному варианту проекта планировки между крепостной стеной и участками зданий предусматривалась улица шириной около 18 м. Ограниченная глухой крепостной стеной с одной стороны и задними фасадами зданий - с другой, при значительных разностях отметок, улица не могла играть существенной роли в городе.

По новому варианту улица у крепостной стены ликвидировалась и на освобождавшейся площади намечались широкий тротуар, обсаженный

90. ЦГИА АзССР, ф. 389, оп. 3, ед. хр. 250.

Mülki mühəndis İ.V. Qoslavski (1865-1904-cü illər).

Гражданский инженер И.В. Гославский (1865-1904 гг.).

evi, şəhər dumasının və idarəsinin binası, realnı məktəb, məscid və ticarət dükanlarının tikintisi nəzərdə tutulurdu. Siyahıda kifayət qədər nüfuzlu binalar var idi və memarlıq baxımından tikintinin maraqlı olacağı gözlənilirdi.

Planlaşdırma layihəsinin ilkin variantına əsasən qala divarları ilə bina əraziləri arasında 18 metr eni olan küçə nəzərdə tutulurdu. Bir tərəfdən qala divarı, digər tərəfdən binaların arxa fasadları ilə əhatə olunmuş küçə şəhər üçün mühüm rol oynaya bilməzdi.

Yeni varianta əsasən qala divarının qarşısındakı küçə ləğv edilir və boşalmış ərazidə ağaclar əkilmiş geniş səki, malikanə əraziləri arasında isə eni 13 metr olan dalanlar nəzərdə tutulurdu. Nəticə olaraq qala divarlarının qarşısındakı bu planlaşdırma daha uğurlu alındı. Dalanlar sayəsində magistraldan qala memarlığının perspektiv görünüşü açılırdı. 1882-ci ildə bu rayonun aşağı

деревьями, а между участками владений - переулки шириной 13 м. В итоге планировка у крепостной стены получилась более удачной. Благодаря переулкам с магистрали раскрылись в перспективе виды на выразительную архитектуру крепости. В 1882 году в нижней части этого района предполагалось устроить бульвар, запроектированный архитектором А. Кошинским[91].

Прошло несколько лет, и на одном из участков Николаевской улицы появилось первое из намеченных зданий. В 1893 году началась подготовка участка для строительства Джума-мечети, которую предполагали расположить в парке с фонтанами и бассейнами. Бакинские мусульмане хотели создать культовый ансамбль, подражающий известным образцам мечетей Стамбула, Тебриза, Исфагана и других восточных городов, где мечети в окружении деревьев, тонких струй фонтанов и прозрачных вод бассейнов представляли живописную архитектурную среду.

Строительство Александро-Невского собора на соседней улице отрицательно сказалось на судьбе постройки Джума-мечети. Ее сооружение было запрещено. Город имел возможность получить в самом центре благоустроенный озелененный участок с эффектным зданием, но этого не произошло.

5 ноября 1896 года участок, отведенный под Джума-мечеть[92], передан для постройки здания частной женской мусульманской профессиональной школы Г. З. А. Тагиева. Автором проекта и строителем был гражданский инженер И. В. Гославский [283], запроектировавший здание школы

91. ЦГИА АзССР, ф. 389, оп. 3, ед. хр. 23а, л. 132.
92. ЦГИА АзССР, ф. 389, оп. 2, ед. хр. 160, л. 1. Переписка об отводе городского участка земли для постройки мусульманской Джума-мечети. 1892-1898 гг.

hissəsində memar A.Koşinskinin layihəsini verdiyi bulvarın salınması nəzərdə tutulurdu[91].

Bir neçə il sonra layihədə nəzərdə tutulmuş binalardan birincisi Nikolayevski küçəsindəki ərazilərdən birində tikildi. 1893-cü ildə Cümə məscidinin tikintisi üçün ərazisinin hazırlanmasına başlandı. Məscidin fəvvarələr və hovuzların olduğu parkda yerləşdirilməsi nəzərdə tutulurdu. Bakı müsəlmanları İstanbul, Təbriz, İsfahan və digər şərq şəhərlərində olan məşhur məscid nümunələrinə oxşar ansambl yaratmaq istəyirdilər. Bu şəhərlərdə məscidlər ağacların, fəvvarələrin və hovuzların əhatəsində yerləşərək gözəl bədii memarlıq mühiti təcəssüm etdirirdilər.

Qonşu küçədə Aleksandr Nevski kilsəsinin tikilməsi Cümə məscidinin taleyinə mənfi təsir etdi. Məscidin tikintisi qadağan edildi. Şəhər, onun tam mərkəzində effektli binanın yerləşdiyi abad yaşıl sahəyə qovuşa bilərdi, lakin bu baş vermədi.

1896-cı ilin 5 noyabr tarixində Cümə məscidi[92] üçün ayrılmış ərazi H.Z. Tağıyevin Müsəlman qız məktəbinin tikintisinə verildi. Layihə müəllifi və tikinti icraçısı hələ 1896-cı ildə məktəb layihəsini planlaşdırmış mülki mühəndis İ.V.Qoslavski idi [283]. Bina, gələcəkdə onu asanlıqla ali məktəbə çevirəcək qədər geniş ölçülərə malik idi.

Cənub tərəfdən qala divarı sayəsində qapalı həyətə malik P şəkilli planı olan məktəb binası şərq şəhərinin iqlim və məişət şəraitinə tam uyğun idi. Binanın mərkəzi hissəsi idarəetmə otaqları və akt zalı üçün nəzərdə tutulmuşdu ki, bu da fasadın həcmi həllində öz əksini tapmışdı. Təhsil müəssisəsinin dekorunda məxsusi yeri şərq üslubunda ve-

91. Azərbaycan SSR-nin MDTA, f. 389, s.3, s.v. 23a, vərəq 132.
92. Azərbaycan SSR-nin MDTA, f. 389, s.2, s.v. 160, vərəq 1. Müsəlman Cümə məscidinin inşası üçün şəhər torpaq sahəsinin ayrılması haqqında yazışma. 1892-1898-ci illər.

еще в 1896 году. Здание имело настолько значительные размеры, что свободно могло превратиться в высшее учебное заведение.

П-образное в плане здание школы с замкнутым двором благодаря крепостной стене с южной стороны участка как нельзя лучше отвечало климатическим и бытовым условиям восточного города. Центральная часть здания предназначалась для административной группы помещений и актового зала, что отмечено и в объемном решении фасада. Исключительное место в декоре учебного заведения занимал великолепно выполненный в восточном стиле главный фасад, выходящий на Николаевскую улицу. Это работа талантливого мастера, который прекрасно прорисованными деталями создал пластичное произведение азербайджанской архитектуры в национально-романтическом стиле.

О постройке Гославского местная печать писала, что «здание училища украсит собой наш город, как одно из красивых по архитектуре строений, в котором отсутствие излишних затей весьма выгодно заменено изысканной простотой и гармоничностью всех частей его»[93].

Особенно наглядны художественные преимущества методов работы Гославского, когда сравниваешь здание школы со зданием бакинского пассажирского вокзала (1883 г.). На фасаде вокзала элементы восточной архитектуры воспроизведены механически, без той тонкой пластики и живописности, которые отличают восточное средневековое зодчество. Эта постройка открыла новую архи-

93. Газ. «Каспий», 1901, № 183. Бакинское женское русско-мусульманское училище.

rilmiş Nikolayevski küçəsinə çıxan baş fasad tuturdu. İstedadlı sənətkar gözəl detallarla verilmiş bu işi ilə Azərbaycan memarlığının milli-romantik üslubda plastik sənət nümunəsini yaratmış oldu.

Qoslavskinin bu işi haqqında yerli mətbuat yazırdı: "Bu məktəb binası ideyaların nəcib sadəliklə və bütün hissələrin harmoniyası ilə əvəz olunduğu, memarlıq nöqteyi-nəzərindən gözəl binalardan biri kimi şəhərimizi bəzəyəcək"[93].

Məktəb binasını bakı sərnişin vağzalı (1883-cü il) ilə müqayisə etdikdə Qoslavskinin iş metodlarının bədii üstünlüyü daha aydın nəzərə çarpır. Vağzalın fasadında şərq memarlığının elementləri mexaniki şəkildə, orta əsr memarlığını digərlərindən fərqləndirən incə plastika və bədiilik olmadan verilmişdir. Bu bina ilə Nikolayevski küçəsinin tikilməsi tarixində yeni memarlıq səhifəsi açılmış oldu.

1898-ci ildə tikintisinə başlanmış məktəb binası tamamlanmaq üzrə olduğu bir vaxtda, 18 may 1900-cü il tarixində Nikolayevski küçəsində Bakı şəhər dumasının (Qoslavskinin layihəsinə əsasən) təməli qoyuldu. Bu ictimai bina, formalaşmaqda olan Nikolayevski küçəsinə böyük həcm qazandırmalı idi.

İlkin olaraq duma binası yarızirzəmi mərtəbəsi olan 2 mərtəbəli korpus şəklində layihələndirilmişdi. Ehtiyac olduğu təqdirdə üçüncü mərtəbənin və fligellərin tikintisinin mümkünlüyü də hesaba alınmışdı. Sahənin əlverişli mövqeyini istifadə etmək məqsədilə bir sıra duma üzvləri binanın birbaşa olaraq üçmərtəbəli tikilməsini təklif etdilər. Bu zaman Qoslavski binanın, Qafqaz ali komandanı knyaz M.Qolitsin tərəfindən razılaşdırılmış üçmərtəbəli layihəsini hazırladı. Klassik kompozisi-

93. "Kaspiy" qəzeti, 1901, № 183. Bakı rus-müsəlman Qadın Məktəbi.

тектурную страницу в истории застройки Николаевской улицы.

Возведение училища, начатое в 1898 году, уже подходило к концу, когда на Нниколаевской улице 18 мая 1900 года состоялась закладка здания бакинской городской думы (тоже по проекту Гославского). Административное здание должно было придать Николаевской улице, находящейся в стадии формирования, большой масштаб.

Первоначально здание думы было запроектировано в виде двухэтажного корпуса с полуподвальным этажом, но с таким расчетом, чтобы при надобности можно было надстроить третий этаж и пристроить флигели. Ввиду выгодного местоположения участка некоторые гласные думы предложили выстроить здание сразу же трехэтажным, с флигелями, чтобы использовать все преимущества участка. Тогда же Гославский составил проект трехэтажного здания, одобренный главноначальствующим на Кавказе князем М. Голицыным. Придерживаясь классической схемы композиции, автор проекта создал симметричное здание, подчеркнув главную ось башней и противопоставив ее горизонтальным членениям основного объема [182]. При проектировании думы Гославский не жалел творческой энергии, а город проявлял в ассигнованиях завидную щедрость. Здание думы словно должно было подтверждать распространенное мнение, что Баку — город сказочных богатств.

Строительная комиссия занималась подбором высококачественного известняка для облицовка фасадов и следила за добросовестностью выполнения конструкций и архитек-

Nikolayevski küçəsinin quş uçuşundan görüntüsü. 1970-ci illərin rəsmi.

Николаевская улица с птичьего полета. Фото 1970-х гг.

Bakı şəhər duması. Qüllə (Ş.S. Fətullayevin rəsmi) və fasadın fraqmenti.

Бакинская городская дума. Башня (рисунок Ш.С. Фатуллаева) и фрагмент фасада.

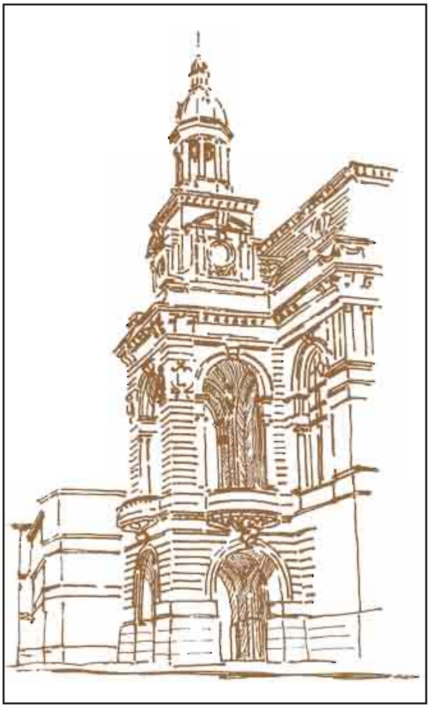

турных деталей. Бакинский городской голова А. Новиков отмечал, что здание «строили роскошно, в 400 000 руб., по смете, большое, в несколько этажей, с мраморными лестницами, с красным, особо прочным кирпичом для обшивки некоторых частей фасада, выписанным из-за границы» [133]. Трактовка фасадов думы характерна пластичностью псевдобарочных форм, которые составляли сильную композицию, хорошо «работавшую» на магистраль. Дума, созданная с большой фантазией и талантом, явилась «лебединой песней» крупного зодчего [158].

Несмотря на значительные архитектурные достоинства этого сооружения, вопрос о постановке его разрешен не был. Здание думы требовало иного градостроительного решения, которое было бы связано с образованием композиционного центра города, с ярко выраженной глубинной перспективой и организацией перед ним эспланады. Отсутствие всего этого лишает возможности зрительного восприятия силуэта здания. Тем не менее, и в этой планировочной ситуации здание думы сохраняет значение главного композиционного акцента. Силуэт думы, четко рисующийся на фоне крепостных стен, подчеркивает ее художественные достоинства.

Между женским училищем и думой 14 мая 1901 года на Николаевской улице было заложено монументальное здание реального училища. Его проект был представлен на утверждение бакинского губернатора еще в 1892 году, но ввиду «значительных недостатков и упущений как в проекте, так и самой смете» проект был отклонен[94]. При вторичном рассмотрении

94. ЦГА ГССР, ф. 12, оп. 8, ед. хр. 686. О постройке в г. Баку здания реального училища. 1893-1895 гг.

Baki şəhər duması. Ümumi görünüş. Mülki mühəndis İ.V. Qoslavskiy. 1900-1904-cü illər.

Бакинская городская дума. Общий вид. Гражд. инж. И.В. Гославский. 1900-1904 гг.

ya sxeminə sadiq qalan layihə müəllifi, əsas oxu qüllə ilə verərək onu həcmin horizontal bölgüsü ilə qarşı qoyan simmetrik bina yaratdı. Duma binasının layihələndirilməsi zamanı Qoslavski öz yaradıcılıq enerjisini əsirgəmirdi. Şəhər isə öz növbəsində bu işə pul ayrılmasında qibtə olunacaq qədər səxavət göstərirdi. Sanki, Duma binası Bakının zənginliyi barədə yayılmış fikri təsdiqləməliydi.

Tikinti komissiyası fasadın üzlənməsi üçün yüksəkkeyfiyyətli daşın seçilməsi ilə məşğul idi və bundan əlavə konstruksiyaların və memarlıq detallarının keyfiyyətlə yerinə yetirilməsinə də nəzarət edirdi. Bakı şəhər başçısı A.Novikov qeyd edirdi ki, "bina

(через год) переделанного проекта губернское правление вновь не признало возможным одобрить его, считая, что подобное дорогостоящее (300 000 руб.) сооружение для города очень важно, и потому просило губернатора направить проект на рассмотрение высшей технической инстанции.

Губернатор обратился в канцелярию главноначальствующего на Кавказе, прося его подойти к рассмотрению проекта со всей серьезностью, чтобы «без всяких излишеств, удовлетворить всем требованиям санитарного зодчества и техники», и даже, быть может, проект «препроводить на рассмотрение техническо-строительного комитета МВД...»[95]. Был ли проект

95. ЦГА ГССР, ф. 12, оп. 8, ед. хр. 686. О постройке в г. Баку здания реального училища. 1893-1895 гг.

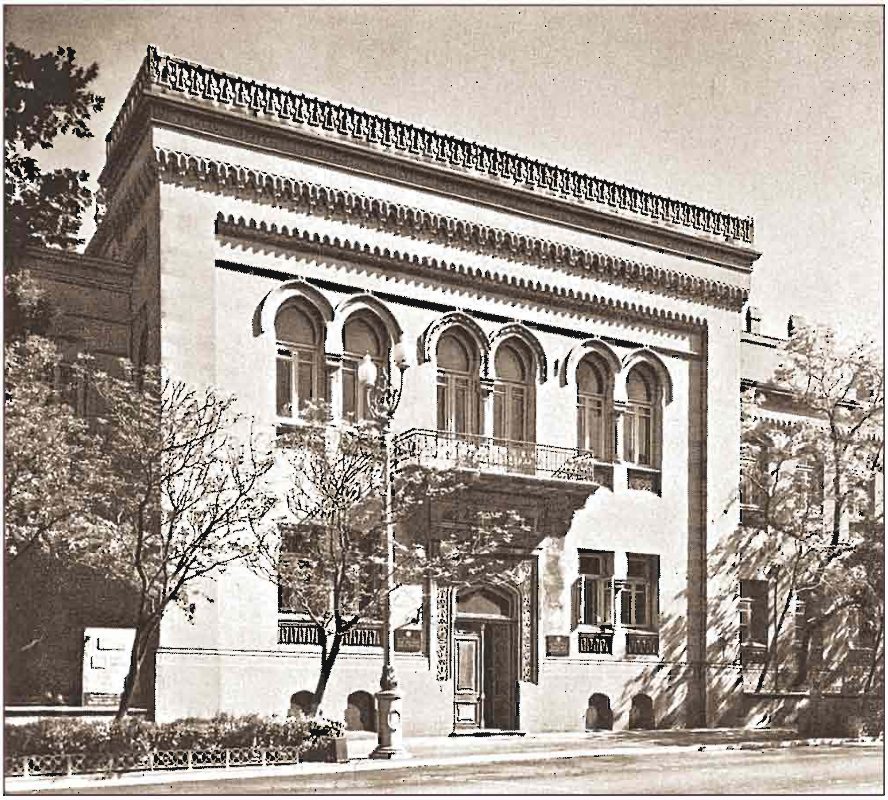

Nikolayevski küçəsində Müsəlman qız məktəbi. Fasad. Mülki-mühəndis İ.V.Qoslavskiy, 1898-1901-ci illər.

Женская мусульманская профессиональная школа на Николаевской улице. Фасад. Гражд. инж. И.В. Гославский. 1898-1901 гг.

cah-cəlalla, 400000 rubl dəyəri olan smeta ilə geniş, bir neçə mərtəbədən ibarət şəkildə, mərmər pillələrlə, fasadın bəzi hissələri isə xaricdən gətirilən qırmızı, xüsusi möhkəm kərpiclə üzlənərək tikilirdi" [133]. Dumanın fasadı güclü kompozisiya ilə magistrala gözəl təsir edən psevdoarokko formalarının plastikliyi ilə xarakterizə olunur. Böyük təxəyyül və istedadla yaradılmış bu bina bu görkəmli memarın "Qu nəğməsi" idi [158].

Bu qurğunun mühüm memarlıq üstünlüklərinə baxmayaraq şəhərin kompozisiya mərkəzinin formalaşması ilə əlaqədar olaraq onun tikinti məsələsi öz həllini tapmadı. Duma binası başqa memarlıq həlli tələb edirdi. Bu memar-

реального училища направлен в Петербург на рассмотрение техническо-строительного комитета Министерства внутренних дел или нет, на этот вопрос документы ответа не дают.

В конце концов, проект реального училища в стиле итальянского Возрождения, составленный гражданским инженером Д. Д. Буйновым, был утвержден в начале 1900-х годов. Возможно, что первоначальный проект училища тоже принадлежал Буйнову, за которым и закрепилось авторство. Почерк Буйнова известен по зданию учебного заведения св. Нины (1888 г.), расположенного на Николаевской улице [232]. Оно решено очень сухо, с использованием классических

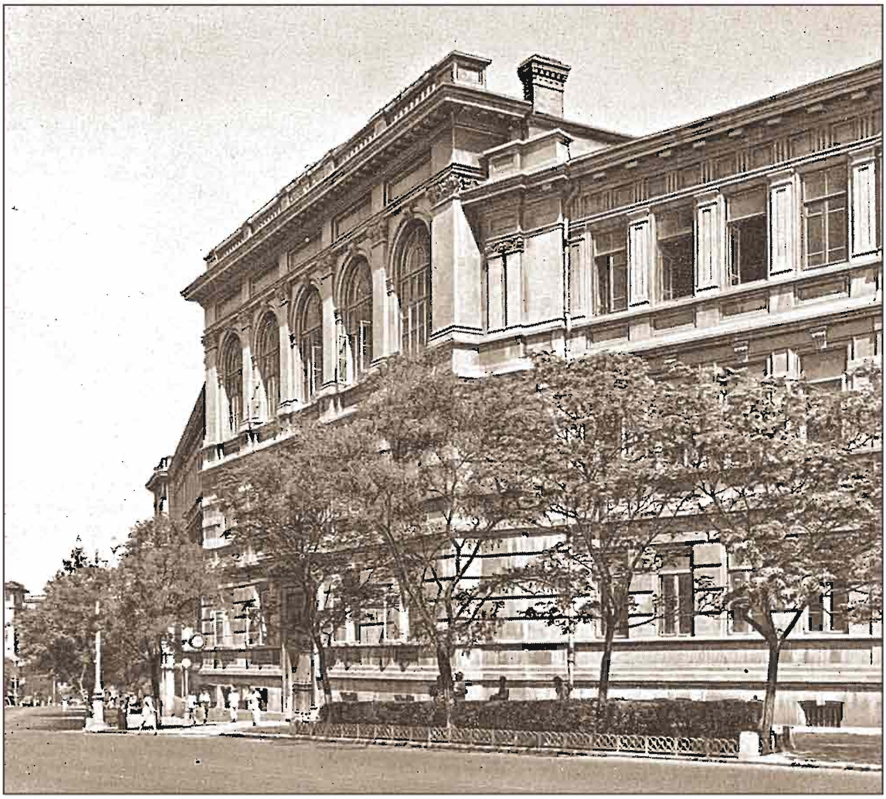

Nikolayevski küçəsində Realnı məktəbinin binası. Ümumi görünüş. Mülki mühəndis D.D. Buynov, 1901-1904-cü illər.

Здание реального училища на Николаевской улице. Общий вид. Гражд. инж. Д.Д. Буйнов. 1901-1904 гг.

lıq həlli dərin perspektiv görünüş və onun qarşısında esplanadanın təşkil olunmasında öz əksini tapmalıydı. Bütün bu sadalananların yoxluğu insanı binanın siluetini vizual olaraq hiss etmək imkanından məhrum edir. Buna baxmayaraq, duma binası həmin bu planlaşdırma situasiyasında da əsas kompozisiya elementi əhəmiyyətini qoruyub saxlamaqdadır. Qala divarları fonunda dumanın dəqiq nəzərə çarpan silueti onun bədii üstünlüklərini daha da qabarıq şəkildə göstərir.

14 may 1901-ci ildə Nikolayevski küçəsində Duma ilə qız məktəbinin arasında realnı məktəbin monumental binasının təməli qoyuldu. bu binanın

элементов. Сопоставляя декор этого здания с сочной архитектурой реального училища, расположенного почти напротив, можно почувствовать, что творчество Буйнова прогрессировало за десятилетие. Но по прорисовке деталей здания, по его общей пластичности чувствуется, что у Буйнова был соавтор, ибо на его счету нет больше примечательных жилых и общественных сооружений в Баку. Здание реального училища превосходило по объему все соседние сооружения. Оно расположено на крутом повороте, где размещены основные сооружения магистрали.

После завершения строительства реального училища формирование

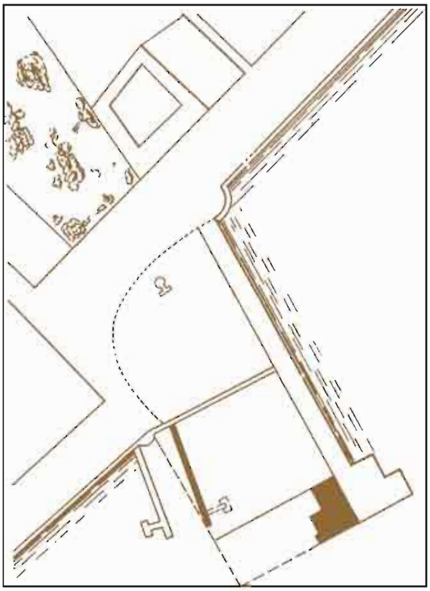

Dəniz kənarında qubernator evinin tikintisi üçün nəzərdə tutulmuş ərazinin baş planı, 1870-ci il.

Генплан участка, предназначавшегося для постройки губернаторского дома на берегу моря. 1870 г.

layihəsi Bakı qubernatorunun təsdiqinə hələ 1892-ci ildə təqdim olunmuşdu. Lakin "həm layihənin özündə, həm də smetada olan çoxlu çatışmazlıqlar və səhvlər"ə görə layihə geri qaytarılmışdı[94]. Bir il sonra, düzəlişlər edilmiş layihəyə ikinci baxış zamanı quberniya idarəsi yenə də onun təsdiqinin mümkünlüyünü qəbul etmədi. Belə bir bahalı (300000 rubl) qurğunun şəhər üçün çox əhəmiyyətli olduğunu qeyd edərək qubernatordan layihəni ali texniki instansiyada baxışa göndərilməsini xahiş etdi.

Qubernator Qafqaz baş idarəçiliyinin dəftərxanasına müraciət edərək layihənin baxılmasına tam ciddiyyətlə "Heç bir israfa yol vermədən sanitar memarlıq və texnikasının tələblərinə uyğunluğu təmin edəcək" şəkildə yanaşmağı, hətta lazım gələrsə "Daxili İşlər Nazirliyinin texniki-tikinti komitəsinin baxışına" göndərməyi

Николаевской улицы подходило к концу. Ее архитектурный облик определился великолепными сооружениями, формирующими живописный силуэт административно-общественного центра Баку, сложившийся очень своеобразно. На этой улице, следующей вдоль плавной дуги крепостной стены, раскрывались все новые и новые картины застройки, воспринимаемые фрагментарно.

Для окончательного решения застройки улицы надо было еще возвести на свободных участках губернаторский дом и рынок; они тоже должны были войти в объемно-пространственную структуру улицы. Когда губернатор переехал в Баку, в городе для него не было подходящего здания. Лишь через несколько лет, в 1868 году, для этих целей «был нанят трехэтажный дом с необходимыми службами, двором, садом и мебелью»[96].

Вскоре этот дом перестал удовлетворять эстетическим потребностям бакинских губернаторов, тем более, что в форштадте появились строения с монументальными и репрезентативными фасадами. Соседство богатых зданий рядом с ничем не примечательным губернаторским домом как бы затрагивало «честь мундира» и возбуждало вопрос о постройке специального здания[97].

Губернатор предложил засыпать часть бухты и на насыпном грунте построить монументальный и представительный губернаторский дом, отвечающий престижу высшей городской власти.

Участок выбрали у каменной пристани, и в начале 1870-х годов был подготовлен проект. Губернатор А. Ко-

94. GSSR MDA, f. 12, s.8, s.v. 686. Bakı şəhərində həqiqi peşə məktəbinin binasının inşası haqqında. 1893-1895-ci illər.

96. ЦГА ГССР, ф. 12, оп. 7, ед. хр. 1152. О постройке губернаторского дома в городе Баку. 1895-1896 гг.

97. ЦГА ГССР, ф. 7, оп. 1, ед. хр. 1189, л. 2. О постройке в городе Баку губернаторского дома. 1871.

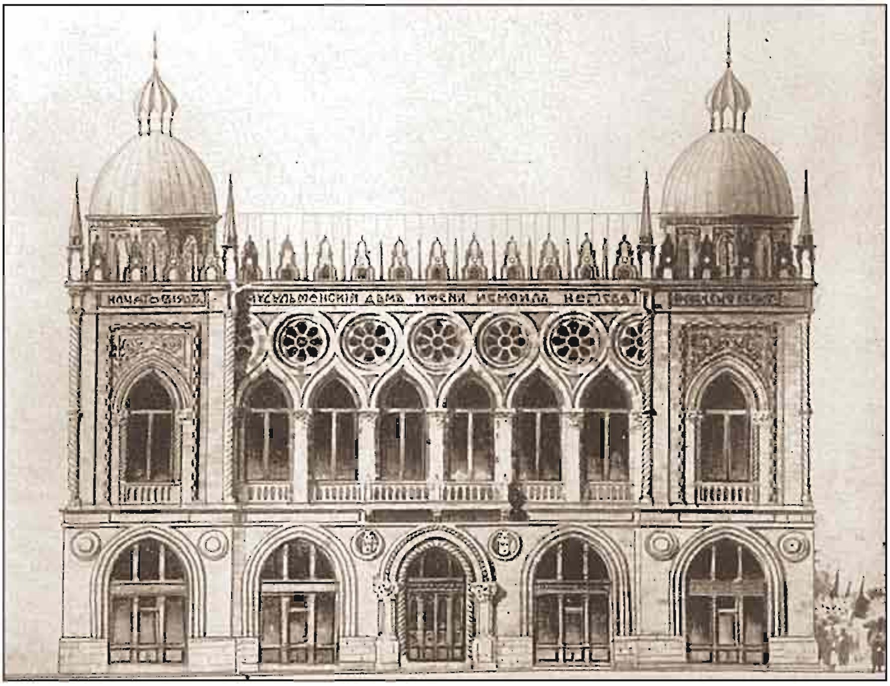

"İsmailiyyə" binasının layihəsi. Fasad. Mülki mühəndis İ.K.Ploşko, 1907-ci il.

Проект здания «Исмаилии». Фасад. Гражд. инж. И.К. Плошко. 1907 г.

xahiş etdi[95]. Mövcud sənədlər bizə Realnı məktəbin layihəsinin Peterburqa daxili işlər nazirliyinin texniki-tikinti komitəsinə baxışa göndərilib göndərilmədiyinə dair məlumat vermir.

Nəhayət ki, 1900-cü illərin əvvəllərində realnı məktəbin mülki mühəndis D.D. Buynov tərəfindən italyan intibahı üslubunda hazırlanmış layihəsi təsdiq edildi. Ola bilsin ki, layihənin ilkin variantı da Buynova məxsus idi və bu da onun müəllifliyini bir daha təsdiqləyir. Buynovun dəsti-xətti Nikolayevski küçəsində yerləşən müqəddəs Nina (1888) məktəbi ilə tanınır [232]. Memarlıq həlli "Çox quru" şəkildə, klassik elementlərdən istifadə olunaraq verilmişdi. Qarşı tərəfdə yerləşən realnı məktəbin gözəl memarlıq dekoru ilə

95. GSSR MDA, f. 12, s.8, s.v. 686. Bakı şəhərində həqiqi peşə məktəbinin binasının inşası haqqında. 1893-1895-ci illər.

любакин писал, что «в этом месте постройка дома, служа хорошим украшением города, будет вполне удобна, как входящая с одной стороны на существующую площадку с фонтаном, а с другой... в море, где свободно к самому дому могут подходить пароходы»[98]. Однако высшее начальство предложило губернатору отказаться от постройки дома за казенный счет и впредь нанимать дом у частных лиц.

После составления проекта планировки Николаевской улицы губернатор потребовал от города для своей резиденции участок на территории Михайловского сада. Проект губернаторского дома разработал Гославский в 1895 году. На постройку здания

98. ЦГА ГССР, ф. 7, оп. 1, ед. хр. 1189, л. 3.

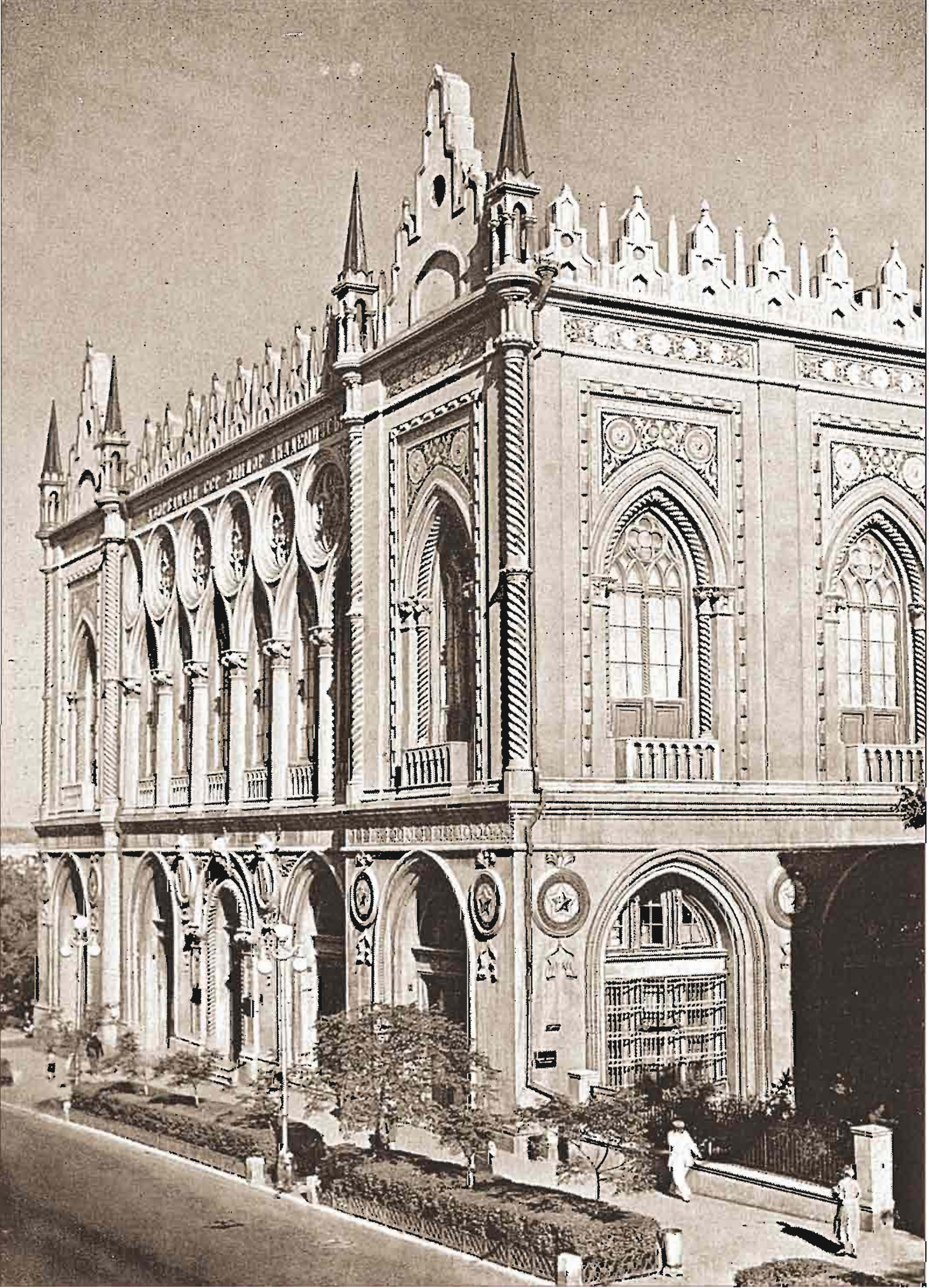

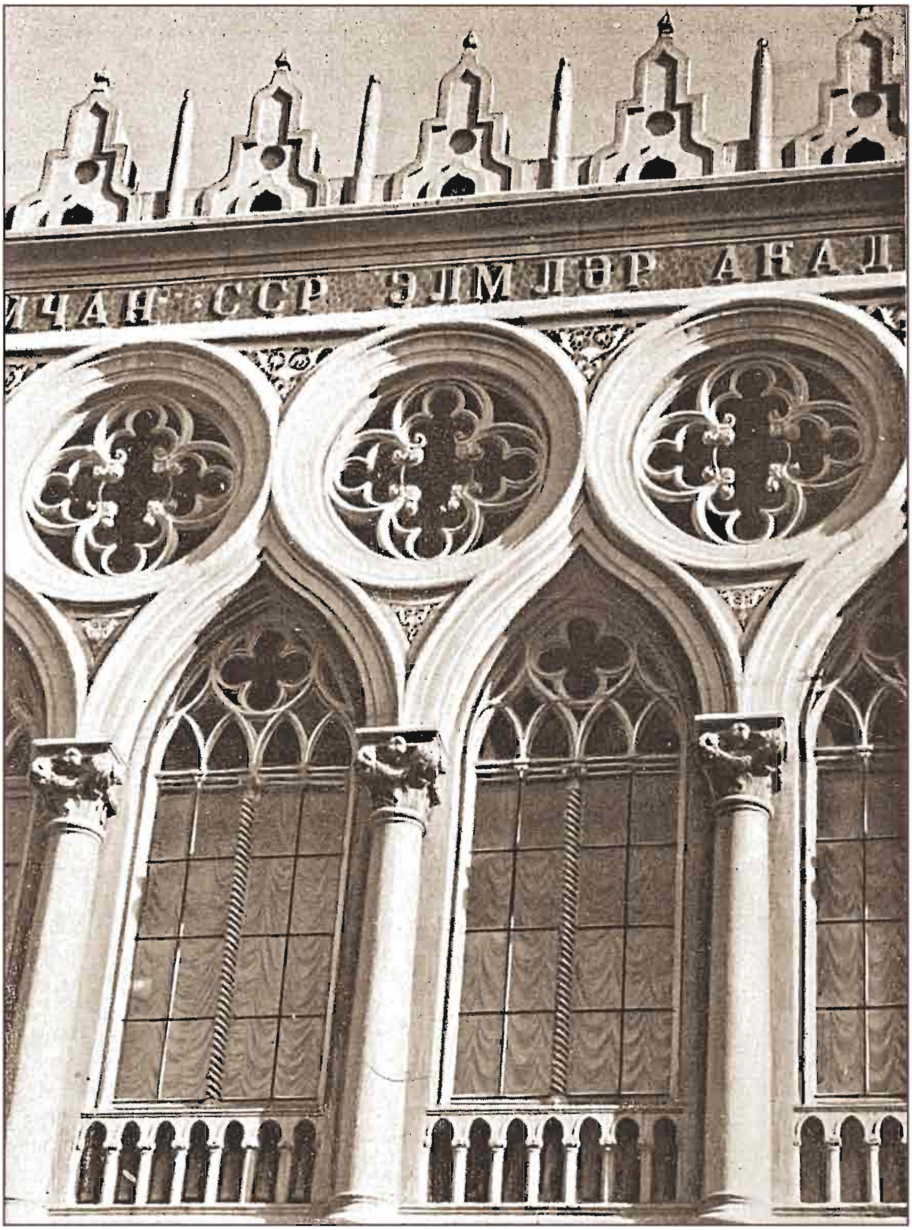

"İsmailiyyə" binasının ümumi görünüşü və fasadın fraqmenti. Mülki mühəndis İ.K. Ploşko. 1908-1913-cü illər.

Общий вид и фрагмент фасада здания «Исмаилии». Гражд. инж. И.К. Плошко. 1908-1913 гг.

müqayisədə demək olar ki, 10 il ərzində Buynovun yaradıcılığı inkişaf etmişdir. Binaların detallarının cizgilərinə əsasən, ümumilikdə isə plastikadan hiss olunur ki, layihəni Buynov tək özü işləməmiş, onun həmmüəllifi olmuşdur. Belə ki, Bakı şəhərində Buynovun müəllifi olduğu başqa nəzərə çarpan yaşayış və ictimai bina layihələri yoxdur. Realnı məktəbin binası öz həcminə görə ətrafda yerləşən bütün qonşu binaları üstələyirdi. Bu bina magistralın əsas qurğularının yerləşdiyi sərt döngədə yerləşir.

Realnı məktəbin tikintisi başa çatdıqdan sonra Nikolayevski küçəsinin formalaşması sona yaxınlaşırdı. Küçənin memarlıq görünüşü Bakının ictimai-idarəetmə mərkəzinin gözəl bədii siluetini formalaşdıran özünəməxsus şəkildə yerləşmiş möhtəşəm binalarla müəyyənləşdi. Qala divarının hamar qövsü boyunca yerləşmiş bu küçədə tikintilərin fraqment halda qavranılan yeni-yeni mənzərələri açılırdı. Küçənin həllinin tam olaraq sonlandırılması üçün boş ərazilərdə gələcəkdə küçənin həcmi-fəza strukturuna daxil olacaq qubernator evi və bazar da tikmək lazım idi. Qubernator Bakıya köçəndən sonra şəhərdə ona münasib bina yox idi. Yalnız bir neçə il sonra, 1868-ci ildə lazımi şəraiti, həyəti, bağçası və avadanlığı olan üçmərtəbəli ev kirayə edildi[96].

Çox tezliklə, forştatda monumental və göstərişli fasadları olan tikililərin yarandığı bir zamanda, kirayə tutulmuş bu ev, bakı qubernatorlarının estetik tələblərinə cavab vermədi.

Zəngin evlərlə qonşuluqda heç nəyi ilə fərqlənməyən qubernator evinin varlığı sanki "mundir şərəfi"nə toxunur və xüsusi bir binanın tikintisi məsələsini qaldırırdı[97].

96. GSSR MDA, f. 12, s.7, s.v. 1152. Bakı şəhərində qubernator evinin inşası haqqında. 1895-1896-cı illər.
97. GSSR MDA, f. 7, s.1, s.v. 1189, vərəq 2. Bakı şəhərində qubernator evinin inşası haqqında. 1871-ci il.

ассигновано 145 000 руб. Этот проект обсуждался в городской думе, и большинство гласных категорически выступило против, считая, что «сад - единственное крупное зеленое пятно и служит местом отдыха бакинской публики»[99]. Отмечали, что надо добиваться расширения территории сада, а не отчуждать его земли, пусть даже для губернаторского дома. Вопрос о постройке губернаторского дома в центре города так и повис в воздухе, пока в середине 1890-х годов не был нанят только что выстроенный дом на набережной.

Постройка рынка, предусмотренного на Николаевской улице, не осуществилась. Дело в том, что к концу XIX века Баку сильно вырос; торговля на тротуарах перед лавками и на улицах около главного базара была запрещена полицией в целях благоустройства. Торговцев поместили на свободной площадке на Николаевской улице, между зданием типографии «Каспий» (пл. им. Сабира) и женской школой. Здесь появился временный базар, которому управа решила придать более привлекательный вид и возвести отвечающий гигиеническим требованиям рынок.

С этой целью Гославский 2 февраля 1898 года составил проект рынка, в котором было предусмотрено 60 лавок среднего размера, внутри - асфальтированный двор с широкими проходами. Для соблюдении надлежащей чистоты рынок должен был иметь канализацию и опресненную воду. Стоимость строительства исчислялась в 31 000 руб. В архитектурном отношении рынок запроектирован, по выражению управы, самым про-

99. Газ. «Каспий», 19.05.1894. № 105. Заседание думы.

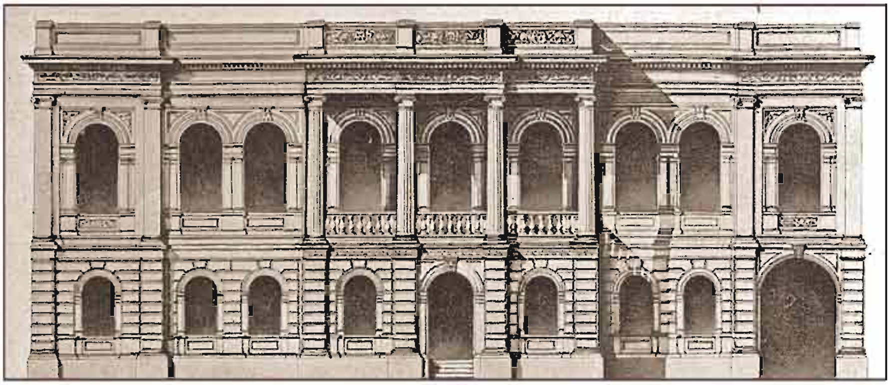

Malikanənin layihəsi. Nikolayevski küçəsi tərəfdən fasadın görüntüsü. Memar A.Koşinskiy. 1884-cü il.

Проект особняка. Фасад со стороны Николаевской улицы. Архит. А. Кошинский. 1884 г.

Qubernator buxtanın bir hissəsinin qumla doldurulmasını və bu qrunt üzərində ali şəhər hakimiyyətinin nüfuzuna cavab verəcək monumental və görkəmli qubernator evinin tikilməsini təklif etdi.

Sahə daş körpünün yaxınlığında seçildi və 1870-ci illərin başlanğıcında buna uyğun layihə hazırlandı. Qubernator Kolyubyakin yazırdı ki, "bu ərazidə evin tikintisi şəhərə bəzək verəcək, həm bir tərəfdən mövcud fəvvarəli bağa çıxış, həm də digər tərəfdən paraxodların evə sərbəst surətdə yaxınlaşa bilməsini təmin edən dənizə çıxışının olması baxımından kifayət qədər əlverişli olacaqdır"[98].

Qubernator, Nikolayevski küçəsinin planlaşdırma layihəsi tərtib olunduqdan sonra şəhər hakimiyyətindən Mixaylovski bağının ərazisində öz iqamətgahı üçün sahə tələb etdi. Qubernator evinin layihəsi 1895-ci ildə Qoslavski tərəfindən hazırladı. Binanın tikintisinə 145000 rubl pul ayrıldı. Bu layihə dumada müzakirə edildi və duma üzvlərinin əksəriyyəti bunun əleyhinə çıxış etdilər. Belə ki, onlar düşünürdülər ki "Bağ-

98. GSSR MDA, f. 7, s.1, s.v. 1189, vərəq 3.

стым и лишь фасад, обращенный на Николаевскую улицу, должен был «получить в видах благоустройства вполне приличный вид»[100].

При обсуждении вопроса о постройке рынка гласные, одобряя эту идею, все же не могли не отметить, что подобному сооружению не место на центральной улице, где будут выстроены здания губернаторского дома, думы, женской школы и реального училища. Другие считали, что рынок испортит вид лучшей улицы города и потому его «вблизи реального училища ни в каком случае строить нельзя по чисто санитарным соображениям»[101].

В защиту своего проекта выступил архитектор Гославский, объясняя, что «рынок проектировали экономно, просто, удобно, красиво и дешево»[102]. Однако городская верхушка не хотела иметь соседства с рынком, пусть даже красивым и благоустроенным; его строительство на этом участке было отвергнуто.

В течение десяти лет участок оставался свободным, пока на нем не вы-

100. ЦГИА АзССР, ф. 389, оп. 3, ед. хр. 2135. Смета на постройку городского рынка на Николаевской площади и план, л. 1. 1898 г.
101. Газ. «Каспий», 05.02.1898; № 28. Из думской залы.
102. Там же.

Bakı əhalisinin yeganə yaşıl istirahət məkanıdır"[99]. Qeyd olunurdu ki, bağın genişləndirilməsinə nail olmaq lazımdır, hətta qubernator evinə görə belə onun ərazisini azaltmaq olmaz. 1890-cı illərin ortalarında sahildə tikilmiş ev icarəyə götürülənə qədər şəhərin mərkəzində qubernator evinin tikintisi məsələsi gündəmdə qalmaqdaydı.

Nikolayevski küçəsində nəzərdə tutulmuş bazarın tikintisi həyata keçmədi. Belə ki, XIX əsrin sonlarında Bakı əsaslı surətdə böyümüşdü, abadlıq nöqteyi-nəzərindən dükanların qarşısındakı səkilərdə və əsas bazarın ətrafındakı küçələrdə polis tərəfindən ticarət qadağan edilmişdi. Tacirləri Nikolayevski küçəsində "Kaspi" mətbəəsinin binası ilə qız məktəbinin arasındakı boş meydançada yerləşdirdilər. Şəhər idarəsi, bu ərazidə yaranmış müvəqqəti bazarı daha cəlbedici etmək üçün gigiyenik tələblərə cavab verən bazar tikməyə qərar verdi.

Bu məqsədlə, 2 fevral 1898-ci ildə İ.Qoslavskiy tərəfindən orta ölçülü 60 dükanlı, daxildə asfaltlanmış geniş keçidləri olan bazarın layihəsi tərtib edildi. Lazımi təmizliyi təmin etmək üçün bazar şirin su və kanalizasiyaya malik olmalı idi. Tikintinin dəyəri 31000 rubl məbləğində qiymətləndirilirdi. Memarlıq baxımından isə şəhər idarəsinin təbirincə, bina, son dərəcə sadə qiymətləndirilirdi və "yalnız abadlaşdırma məqsədilə Nikolayevski küçəsinə baxan fasadın münasib görünüşü olmalıydı"[100].

Bazar tikintisi məsələsinin müzakirəsi zamanı, duma üzvləri bu ideyanı təqdir etmələrinə rəğmən belə bir binanın mərkəzi küçədə qubernator evi, qız

99. "Kaspiy" qəzeti, 19.05.1894-cü il, № 105. Dumanın iclası.
100. Azərbaycan SSR-n MDTA, f. 389, s.3, s.v. 2135. Nikolayevskaya meydanında şəhər bazarının tikintisi üçün smeta və plan, vərəq 1. 1898-ci il.

строили одно из лучших сооружений города - здание благотворительного общества «Исмаилия», созданного по проекту к тому времени хорошо известного архитектора - гражданского инженера И. К. Плошко (проект составлен в 1907 г., закладка произведена 21 декабря 1908 года, строительство закончено в начале 1913 г.)[103].

Участок под здание общества «Исмаилия» занимал в структуре улицы выгодную в планировочном отношении позицию, но ответственную в архитектурном аспекте. По соседству с участком «Исмаилии» уже высилось великолепное здание женской школы, а заданное архитектурное лицо улицы требовало создания выразительного сооружения.

Плошко сделал все, чтобы в головной части Николаевской улицы появилось величественное здание в духе венецианской готики, позднее так удачно закрепившееся на повышенной отметке улицы. Великолепное «палаццо Исмаилии» очень пластично и хорошо прорисовано. Оно представляется гармоничным художественным произведением, вызывающим сильные эмоции и восхищение мастерством зодчего и искусством каменщиков, воплотивших в материале подлинную архитектурную симфонию. Здание «Исмаилии» особенно выиграло в градостроительном отношении в начале 1920-х годов, когда на месте расположенной рядом типографии «Каспий» был заложен сквер им. Сабира.

В дальнейшем «осуществленные в 1952-1953-х годах работы по реставрации крепостных стен и сносу неполноценной застройки, закрыва-

103. Газ. «Каспий». 1908, № 220; 1912, № 224.

Nikolayevski küçəsi, 11 ünvanında yerləşən gəlir evinin ümumi görünüşü. Mülki mühəndis V.S.Sarkisov, 1913-1917-ci illər.

Общий вид доходного дома на Николаевской ул., 11. Гражд. инж. В.С. Саркисов. 1913-1917 гг.

məktəbi və realnı məktəbinin yaxınlığında yerləşməsinin doğru olmadığı qeyd etdilər. Bəziləri isə düşünürdülər ki, bu bazar, şəhərin ən yaxşı küçəsinin görünüşünü pozacaq və ona görə də "sırf sanitar məqsədlər baxımından bu binanı realnı məktəbin yaxınlığında tikmək olmaz"[101].

Memar İ.Qoslavski öz layihəsinin müdafiəsi üçün çıxış edərək "bazarın

ющей стены, дополняя прежние мероприятия, создали в центральной части города прекрасный архитектурный пейзаж» [149]. В этом пейзаже ведущее место занимала «Исмаилия», закрепляя верхнюю точку террасированного зеленого массива, вырисовываясь на общем фоне силуэтом и живописной архитектурой псевдовенецианской готики.

101. "Kaspiy" qəzeti, 05.02.1898-ci il, № 28. Duma zalından.

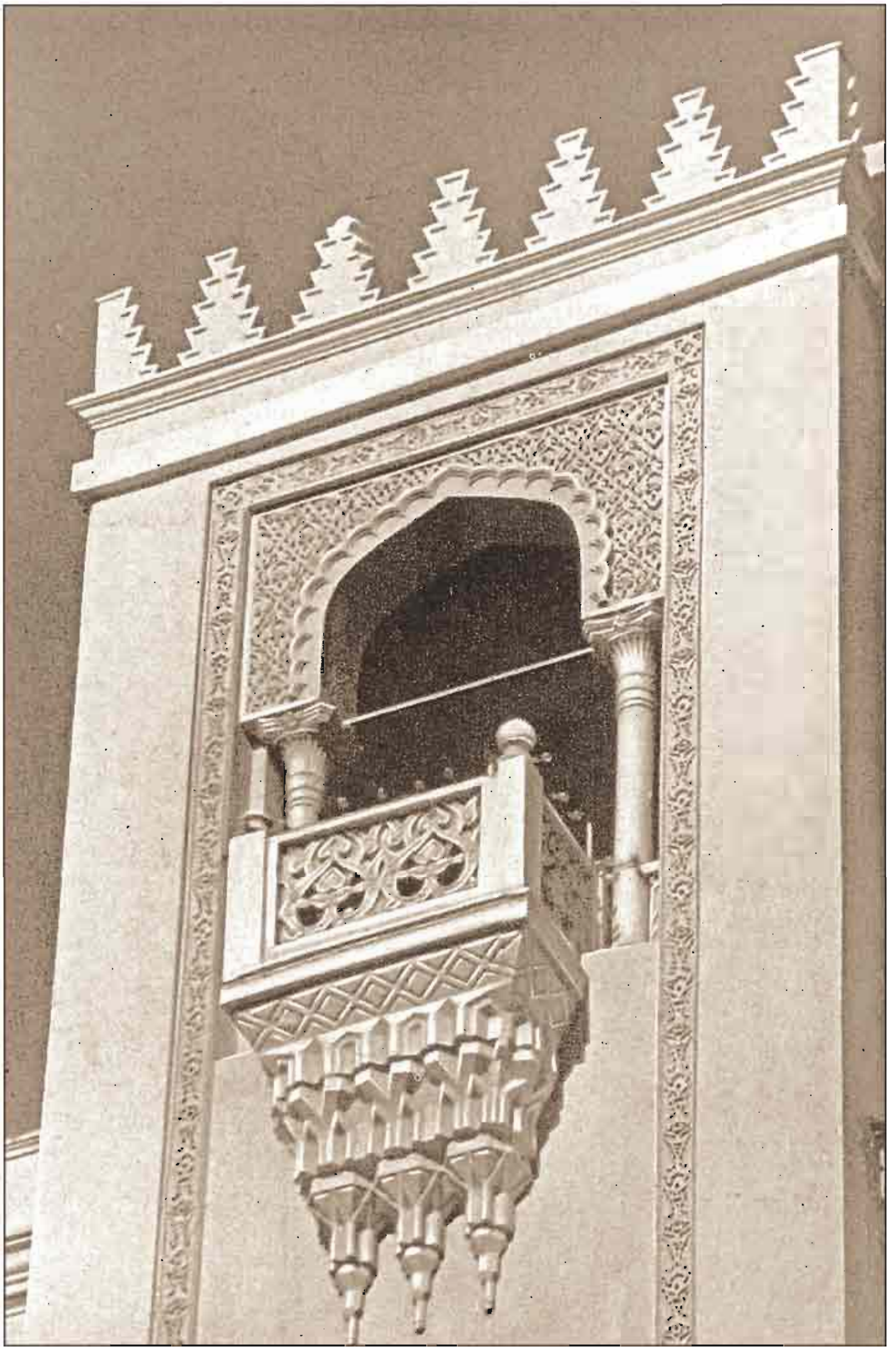

Nikolyaevski küçəsi, 1 ünvanında Sadıxov qardaşlarının evi. Ümumi görünüş və qüllənin fraqmenti. Mülki mühəndis Q.M. Termikelov.

Жилой дом братьев Садыховых на Николаевской ул., 1. Общий вид и фрагмент башни. Гражд. инж. Г.М. Термикелов.

Nikolayevski küçəsi, 1 ünvanında yerləşən Sadıxov qardaşlarının evinin planı. Mülki mühəndis Q.M. Termikelov, 1910-1912-ci illər.

План жилого дома братьев Садыховых на Николаевской ул., 1. Гражд. инж. Г.М. Термикелов. 1910-1912 гг.

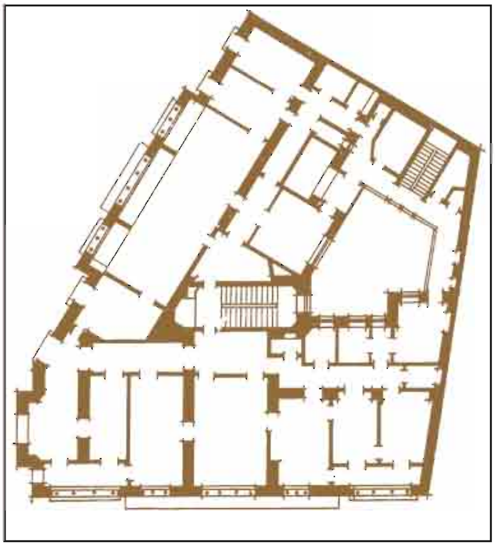

Sadovaya küçəsinin ümumi görünüşü.

Общий вид Садовой улицы.

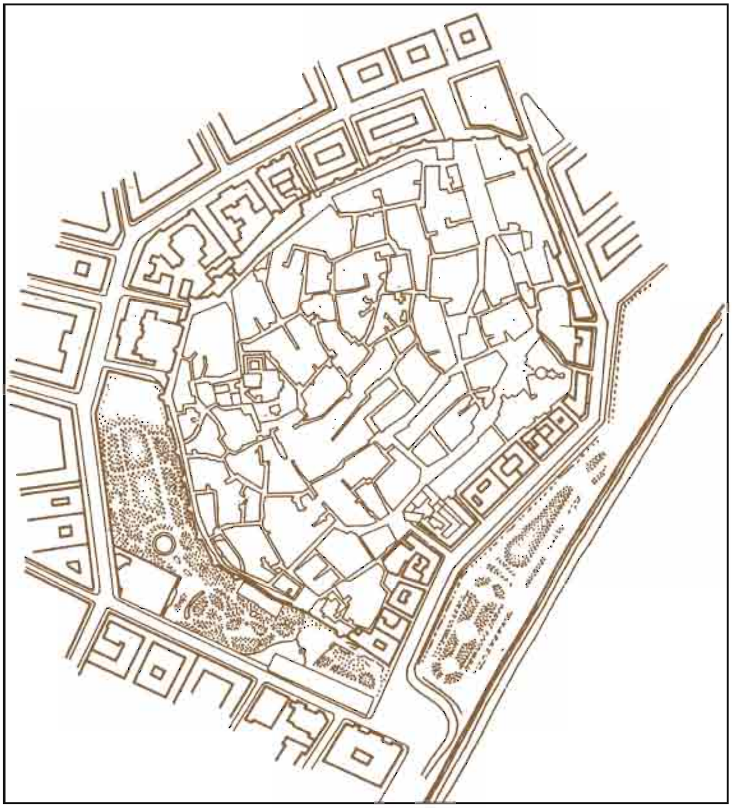

İçərişəhər ətrafında dairəvi magistralın planı

План кольцевой магистрали вокруг Ичэри-шэхер.

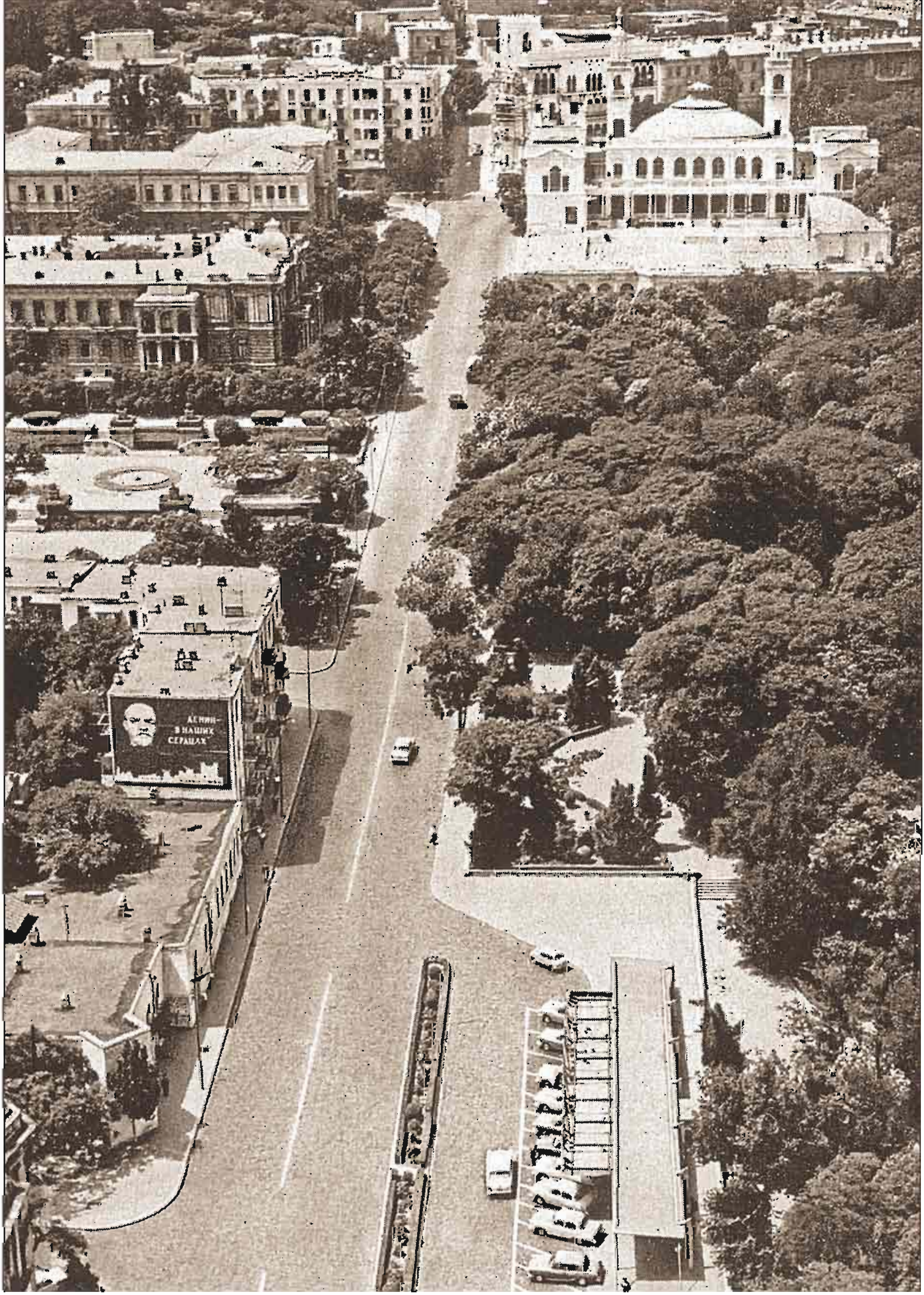
ЛЕНИН—
В НАШИХ
СЕРДЦАХ

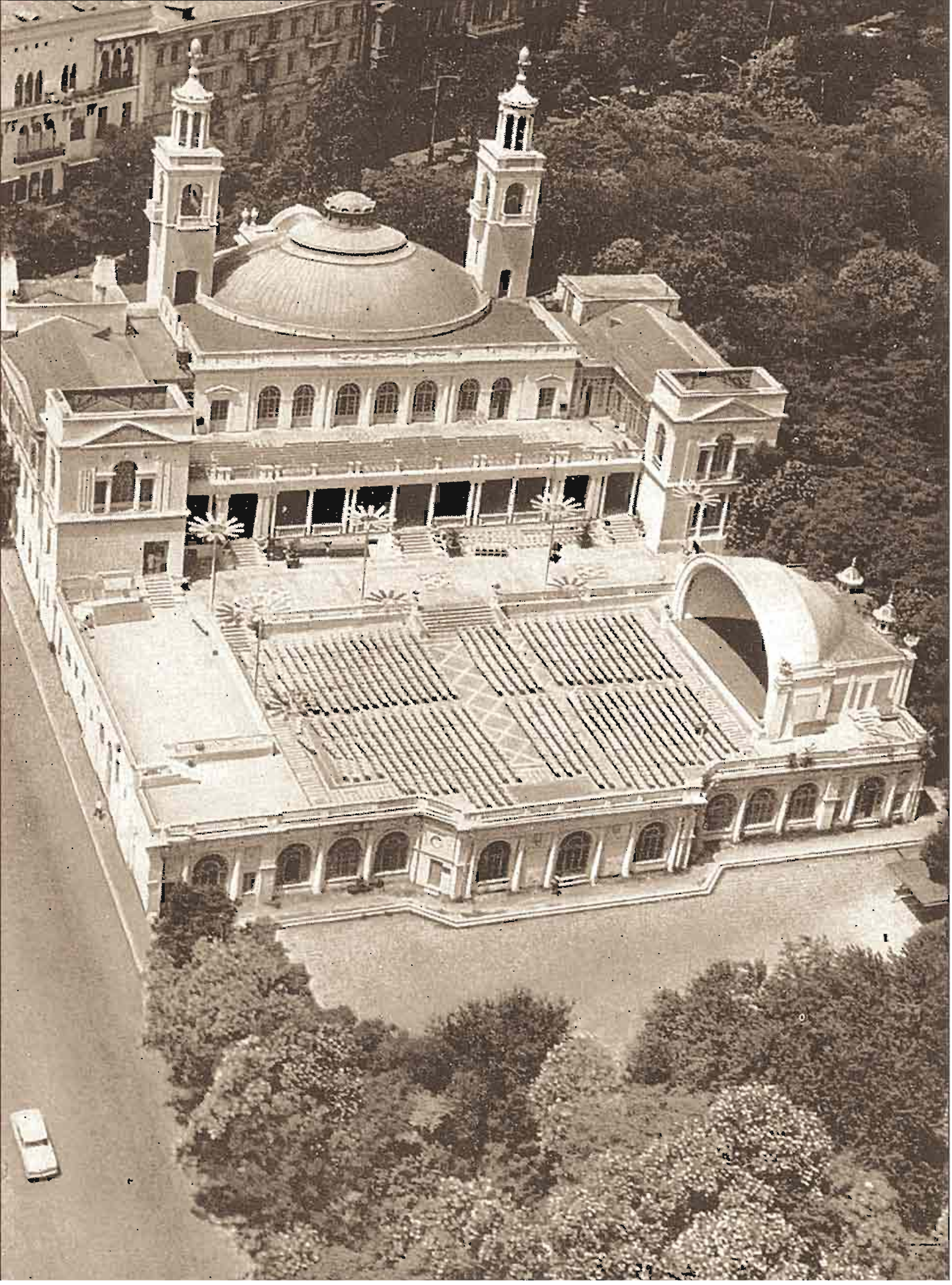

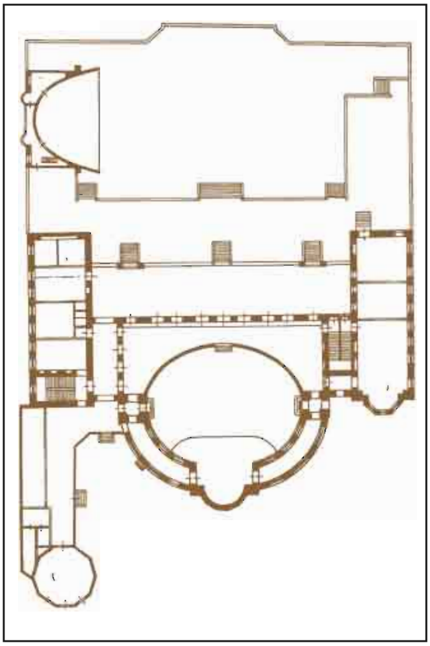

Qubernator bağında İctimai cəmiyyətin yay binası. Ümumi görünüş və plan. Mülki mühəndis Q.M.Termikelov. 1910-1912-ci illər.

Летнее здание Общественного собрания в Губернаторском саду. Общий вид и план. Гражд. инж. Г.М. Термикелов. 1910-1912 гг.

sərfəli, sadə, əlverişli gözəl və ucuz layihələndirildiyini izah etdi"[102]. Lakin şəhər idarəçiləri hətta gözəl və abad bir bazarla qonşu olmaq istəmədilər, və ona görə də bu ərazidə bazarın tikintisi məsələsi rədd edildi.

10 il ərzində bu sahə orada şəhərin ən gözəl binalarından biri, "İsmailiyyə" xeyriyyə cəmiyyətinin binası tikilənə qədər boş qaldı. Bu bina məşhur memar-mülki mühəndis İ.K. Ploşkonun layihəsi əsasında ərsəyə gəldi (1907-ci ildə layihə hazırlanmış, 1908-ci il 21 dekabrda binanın təməlqoyma həyata keçirilmiş, tikinti özü isə 1913-cü ilin əvvəlində başa çatmışdı)[103].

"İsmailiyyə" binasının yerləşdiyi ərazi planlaşdırma baxımından küçənin strukturunda əlverişli mövqedə olsa da, memarlıq nöqteyi-nəzərindən çox mə-

Многие здания Баку, отличающиеся архитектурными достоинствами и привлекательным видом, обязаны этим бакинскому камню и его безукоризненной обработке. Сложные профили и детали, целые фрагменты зданий с рельефным рисунком исполнены с удивительным искусством замечательными мастерами (уста), такими, как Ханифа, Хаджи-Аббас, Хаджи-Хейрулла, Кербалай Мирза, Солтан, Салман Атаев и др. Многовековая традиция обработки камня, воплощенная в памятниках архитектуры Апшерона и старого Баку, в частности в ансамбле дворца Ширваншахов, проявилась во всей силе в застройке города [175].

Противоположная сторона Николаевской улицы была застроена почти исключительно жилыми домами. Все они в основном выполнены в классических формах европейской архитектуры, на базе которой развивалось гражданское строительство города. Однако жилой дом братьев Садыховых (1910-1912 гг.) на Николаевской улице, д. 1, предстает примером здания, созданного в национальном стиле, и относится к удачным примерам стилизаторства. В архитектуре этого здания, созданного по проекту гражданского инженера Г.М. Термикелова, верно учтены местные климатические условия, продиктовавшие устройство лоджий и балконов. Архитектура жилого дома Садыховых несла в себе черты стилизаторства, однако поданного настолько искусно, что спустя более полувека она не утратила художественной ценности. Исследователь творчества Термикелова Э.А. Тигранян писал: «Объективная ценность архитектуры

102. "Kaspiy" qəzeti, 05.02.1898-ci il, № 28. Duma zalından.
103. "Kaspiy" qəzeti, 1908-ci il, № 220; 1912, № 224.

Debur malikanəsinin fasadından fraqment. Ş.S. Fətullayevin rəsmi.

Фрагмент фасада особняка Дебура. Рисунок Ш.С. Фатуллаева.

suliyyətli mövqe tuturdu. Belə ki, "İsmailiyyə" ilə yaxınlıqda qız məktəbinin möhtəşəm binası ucalırdı və küçənin memarlıq cizgiləri özlüyündə bu ərazidə ifadəli bir qurğunun yaradılmasını tələb edirdi.

Ploşko, Nikolayevski küçəsinin əsas hissəsində venesiya qotikası üslubunda möhtəşəm binanın yaranması üçün əlindən gələni etdi. Sonradan bu bina küçənin yüksək nöqtəsində uğurla möhkəmləndi. "İsmailiyyə sarayı" çox plastik və gözəl təsvir edilmişdir. Bu bina, güclü emosiyalar oyadan, memarın ustalığı və bənnaların sənətkarlığına heyranlıq duyğusu yaradan, materialda əsil memarlıq simfoniyasını əks etdirən harmonik bədii əsərdir. 1920-ci illərin əvvəllərində "Kaspi" mətbəəsinin yerində Sabir bağının salınması ilə"İsmailiyyə" binası şəhərsalma baxımından daha da üstün mövqe qazandı.

Sonradan, "1952-1953-cü illərdə qala divarlarının bərpası və divarların gö-

дома бр. Садыховых заключается в поиске реалистических путей развития азербайджанской национальной архитектуры» [169].

Национально-романтическое направление в архитектуре Азербайджана, подготовленное в конце XIX века работами архитекторов К.-б. Гаджибабабекова, И.В. Гославского, Х.К. Васильева, М.М.К. Измайлова, К.Б. Скуревича, И.В. Эделя, А.В. Эйхлера, после революции 1905 года, «когда мировой капитализм,— как писал В. И. Ленин,— и русское движение 1905 года окончательно разбудили Азию» [114], начало проявляться более определенно и более зримо в творчестве гражданских инженеров З.-б. Ахмедбекова, И.К. Плошко и Г.М. Термикелова.

Кольцевая магистраль, расположенная вокруг бакинской крепости Ичэри-шэхер, слагалась, помимо Николаевской улицы, из Садовой, Набережной и Михайловской улиц.

В 1907 году Совет старшин бакинского Общественного собрания добивался разрешения постройки летнего клуба взамен сгоревшего в Михайловском саду. Этот вопрос на заседании строительной комиссии города «вызвал целую бурю, т. к. многие члены Комиссии принципиально были против разрешения постройки в саду, для чего приходится вырубать несколько сот деревьев»[104].

Дума, не считаясь ни с мнением членов Комиссии, ни даже с мнением городского головы Н.В. Раевского, протестовавшего против строительства в саду, отвела участок для клуба площадью 3640 кв. м. Окончательно разработанный архитектором Г.М. Термикеловым проект летнего клуба

104. Газ. «Каспий», 1908, № 204. Строительные планы города.

rüntüsünü bağlayan natamam tikililərin sökülməsi, öncəki tədbirləri tamamlayaraq şəhərin mərkəzi hissəsində gözəl memarlıq peyzajı yaratdı" [149]. Bu peyzajda aparıcı yeri, terraslı yaşıl massivin yüksək nöqtəsində ümumi fonda saxta venesiya qotikasının bədii memarlığı ilə seçilən "İsmailiyyə" binası tuturdu.

Bakının memarlığı və cazibədar görünüşü ilə seçilən bir çox binaları, öz görüntüsünü bakı daşına və onun qüsursuz işlənməsinə borcludur. Mürəkkəb profil və detallar, relyefli cizgilərlə bina hissələrinin bütöv fraqmentləri heyrətamiz sənətkarlıqla Hənifə, Hacı Abbas, Hacı Xeyrulla, Kərbəlayı Mirzə, Soltan, Salman Atayev və s. kimi gözəl ustalar tərəfindən yerinə yetirilmişdir. Abşeron və köhnə Bakının abidələrində, xüsusən də Şirvanşahlar sarayında öz əksini tapmış çoxəsrlik daş cilalanma ənənəsi şəhərin tikintisi zamanı özünü tam qüvvəsilə büruzə vermişdir [175].

Nikolayevski küçəsinin qarşı tərəfi demək olar ki bütünlüklə yaşayış evləri ilə tikilmişdi. Əsasən bu binalar şəhərin mülki tikintisini formalaşdıran avropa memarlığının klassik formalarında yerinə yetirilmişdi. Lakin, Nikolayevski küçəsi, 1 ünvanında yerləşən Sadıxov qardaşlarının yaşayış evi (1910-1912-ci illər) milli üslubda yaradılmış bina nümunəsi və üslub yaratma baxımından uğurlu örnək kimi qarşımızda durur. Mülki mühəndis Q.M.Termikelovun layihəsi əsasında yaradılmış bu binanın memarlığında lociya və balkonların tikintisini əsaslandıran iqlim şərtləri düzgün nəzərə alınmışdır. Sadıxovların evinin memarlığı özündə ustalıqla təqdim olunmuş üslub yaratma elementləri daşıdığından üstündən yarım əsr keçməsinə baxmayaraq hələ də öz bədii dəyərini qoruyub saxlamaqdadır. Termikelovun yaradıcılığını tədqiq edən E.A. Tiqranyan yazırdı ki, "Sadıxov qar-

в Михайловском саду был представлен в управу в 1910 году.

Здание летнего клуба выстроено на территории сада, на углу Николаевской и Садовой улиц. Оно так же, как «Исмаилия», заняло ответственное место в городе, эффектно фиксируя перспективу с набережной на верхнюю террасу Садовой улицы.

В объемно-пространственной композиции клуба автор учел рельеф местности, определивший террасное расположение здания. За основу художественного решения здания Термикелов взял архитектуру итальянского Возрождения.

Террасная композиция клуба, возвышающегося над зеленью сада, раскрывала многоплановость объемного решения, мастерски выраженного языком архитектурной пластики. Кульминацией уравновешенной композиции являются купол и две стройные башенки. Силуэтное решение здания клуба несколько напоминало мечети с двумя минаретами, фланкирующими купол. Выстроенная несколько раньше соборная мечеть Таза-пир (гражд. инж. З.-б.-Ахмедбеков?, 1905-1908 гг.) с двумя минаретами, удачно вписавшаяся в рядовую застройку жилых кварталов, возможно, и подсказала автору идею клубного здания, и он повторил этот апробированный эффектный прием [174]. Здание клуба не требовало декоративных элементов в виде башен. Однако автора совершенно не смущало то, что башни будут только формальными элементами. Ради усиления композиции Термикелов пошел на такое архитектурное решение объемных масс.

Садовая улица. Застройка Садовой улицы началась в 1885 году и как бы подготовила «архитектурную почву» для формирования Николаевской

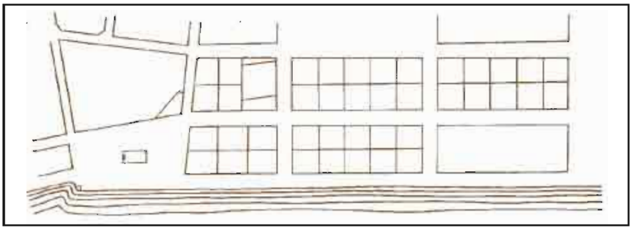

Ətraf məhəllələrlə birlikdə Petrovski sahil zolağının planı, 1878-ci il.

План Петровской набережной с прилегающими кварталами. 1878 г.

daşlarının evinin memari dəyəri milli Azərbaycan memarlığının real inkişaf yollarını axtarmaqlan ibarətdir [169]".

K.Hacıbababəyov, İ.V. Qoslavski, X.K. Vasilyev, M.M.K.İ smayılov, K.B. Skureviç, İ.V. Edel, A.B. Eyxler kimi memarların işləri ilə Azərbaycan memarlığında XIX əsrin sonunda yaradılmış milli-romantik cərəyan 1905-ci il inqilabından sonra V.İ.Leninin yazdığı kimi "Dünya kapitalizmi və 1905-ci il rus hərəkatı Asiyanı əsaslı şəkildə ayağa qaldıran zaman" [114] özünü mülki mühəndislər Z. Əhmədbəyov, İ.K. Ploşko və Q.M. Termikelovun yaradıcılığında daha dəqiq və aydın şəkildə büruzə vermişdir.

улицы - наиболее парадной части кольцевой магистрали. Садовая улица протяженностью 450 м застроена репрезентативными зданиями. На повышенной отметке улицы в 1885 году была построена двухэтажная Мариинская гимназия (гражд. инж. М.Д. Ботов). Общественное сооружение, возведенное в классических формах, явилось толчком для освоения западной части кольцевой магистрали, удаленной от делового и общественного центра города.

По соседству с гимназией, почти на тех же отметках, вскоре появился роскошный особняк Дебура, созданный по утвержденному 31 августа 1888 года проекту Н.А. фон дер Нонне. Его спокойные горизонтальные членения впоследствии хорошо гармонировали с вертикалями здания клуба и жилого дома Садыховых. В тот период, когда проектировался особняк Дебура, площадки вдоль красных линий улицы были свободны. Таким образом, фон дер Нонне

Deburun malikanəsi. Ümumi görünüş. Mühəndis N.A. fon der Nonne.

Особняк Дебура. Общий вид. Инженер Н.А. фон дер Нонне.

İçərişəhər ətrafında yerləşən dairəvi magistral Nikolayevski küçəsindən əlavə, Sadovıy, Naberejnıy və Mixaylovski küçələrindən ibarət idi.

1907-ci ildə bakı ictimai cəmiyyətinin ağsaqqallar şurası Mixaylovski bağında yanmış köhnə binanın əvəzinə yay klubunun tikilməsinə icazə alınmasına çalışırdı. Bu məsələ şəhər tikinti komitəsinin iclasında "böyük bir təzahürat yaratdı, belə ki bir çox komissiya üzvləri bağda yüzlərlə ağacın kəsilməsinə səbəb olacaq tikintiyə izin verilməsinin əleyhinə idi"[104].

Həm Komissiya üzvlərinin fikri, həm də bağda tikinti aparılmasına etiraz edən şəhər başçısı N.V.Rayevskinin fikrinə məhəl qoymayan duma klub üçün 3640 kv. metrlik ərazi ayırdı. Mixaylov bağında yay klubunun Q.M. Termikelov tərəfindən hazırlanmış son layihəsi 1910-cu ildə şəhər idarəsinə təqdim olundu.

Yay klubunun binası Nikolayevski və Sadovıy küçələrinin tinində, bağın ərazisində tikildi. "İsmailiyyə" kimi bu bina da şəhər ərazisində önəmli yer tuturdu. Bina sahildən Sadovıy küçəsinin terrasına olan perspektiv görünüşü effektli şəkildə vurğulayırdı.

Müəllif həcmi-fəza kompozisiyasında ətraf ərazinin relyefini nəzərə alaraq binanın terrasşəkilli yerləşməsində bunu təsbit etmiş, bədii həll kimi isə italyan intibahına istinad etmişdi.

Bağın yaşıllığı əhatəsində ucalan klubun terrasşəkilli kompozisiyası memarlıq plastikası vasitəsilə həcmi həllin çoxplanlılığını ustalıqla ifadə edir. Tənləşdirilmiş kompozisiyanın kulminasiya nöqtəsi günbəz və 2 mükəmməl qüllə idi. Klub binasının siluet həlli minarələrin günbəzi qoruduğu 2 minarəli məscidi xatırladırdı. Bəlkə də, az öncə tikilmiş və sıravı yaşayış məhəllələrinin arasına müvəffəqiyyətlə daxil olmuş 2

104. "Kaspiy" qəzeti, 1908-ci il, № 204. Şəhərin tikinti planları.

не был связан соседством с другими зданиями. Хорошо прорисованные классические элементы, сильные пластические средства (портики) на фоне рустовки способствовали торжественности архитектуры особняка. Подобного типа постройки только-только стали появляться па центральных улицах города. Особняк Дебура в условиях Баку обладает редким качеством - он прекрасно обозревается. Эти положительные особенности здания стали еще сильнее ощущаться после произведенной в 1930-х годах реконструкции окружения и создания сквера.

Здание фон дер Нонне - первая попытка объемно-пространственного решения жилого дома путем активного использования портиков на главном фасаде, лоджий - на боковом и других пластических средств. Это единственное историческое здание в городе, воспринимаемое в трех измерениях среди плоскостной периметральной застройки. Дом Дебура стал опорным сооружением при последующих перепланировках прилегающей части городской территории, а значительный объем и эффектное местоположение сделали его композиционным акцентом среди удачно поставленных зданий [179].

Бакинские архитекторы дальше не развивали идею пространственного решения в жилом строительстве.

Садовая улица начиналась у площади (ныне пл. «Азнефти»), которая завершала центральную часть города и откуда застройка распространялась в район Баилова. Эта площадь изменила свой архитектурный облик после того, как в начале 1890-х годов на основной части, так называемом Кокоревском участке, выстроен трех-

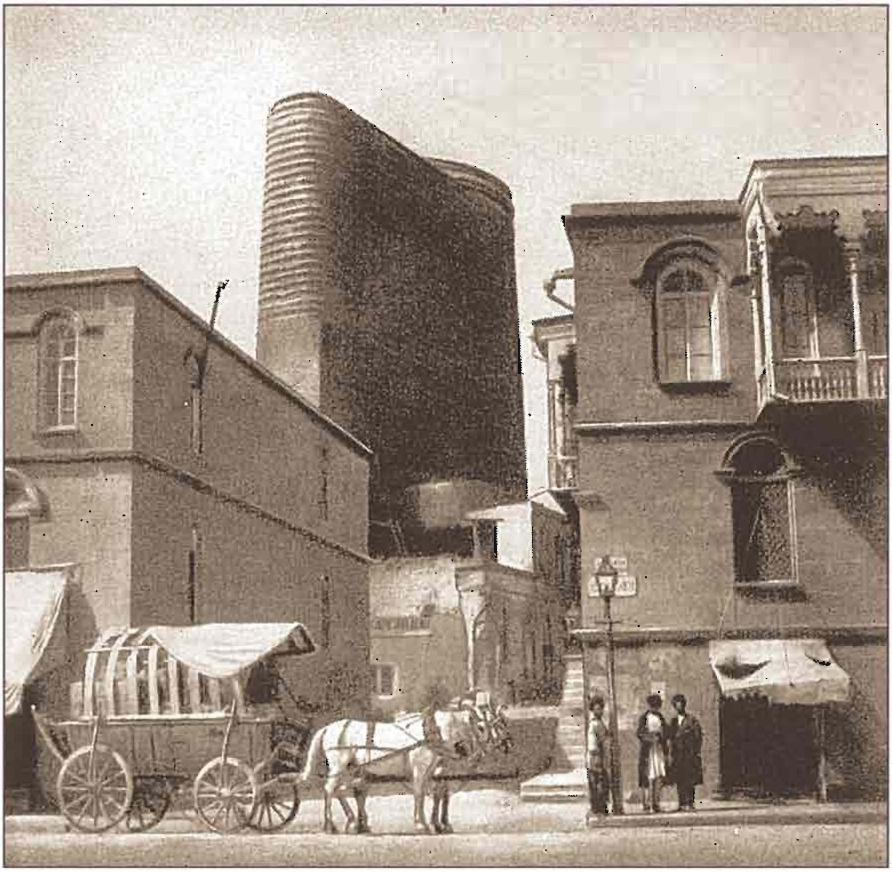

Aleksandrovski sahil zolağının tikintisi, 1900-cü illərin fotosu.

Застройка Александровской набережной. Фото 1900-х гг.

minarəli Təzə-Pir cümə məscidi (mülki mühəndis Z.Əhmədbəyov, 1905-1908-ci illər) müəllifə klub binası üçün ideya vermiş və o sınaqdan keçmiş bu üsulu təkrar tətbiq etmişdi [174]. Klub binasının qüllə şəkilli dekorativ elementlərə ehtiyac duymaması, onların formal element olması müəllifi qətiyyən sıxmırdı. Kompozisiyanın gücləndirilməsi üçün müəllif həcmin belə memarlıq həllini tətbiq etmişdi.

Sadovıy küçəsi. Sadovıy küçəsinin tikintisinə 1885-ci ildə başlandı və bu

этажный доходный дом по проекту тифлисского архитектора П. Штерна (1891 г.)[105]. Проект утвержден 25 мая 1893 года, а в конце года началось строительство. Фасад, трактованный в стиле французского ренессанса, завершил перспективу западной части набережной.

Набережная. После разборки крепостной стены со стороны моря (1860 г.) городским архитектором Касым-беком Гаджибабабековым была урегулирована береговая полоса и

105. ЦГИА АзССР, ф. 389, оп. 3, ед. хр. 2450, л. 4, 6, 8.

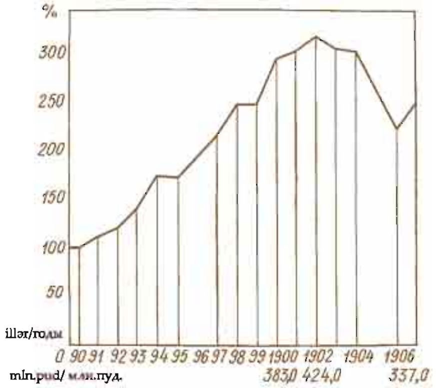

Bakı ticarət limanının yük dövriyyəsi, 1907-ci il.

Грузооборот бакинского торгового порта. 1907 г.

da özlüyündə Nikolayevski küçəsinin dairəvi magistralın giriş hissəsi kimi formalaşmasının "Memarlıq təməli"ni hazırladı. 450 metr uzunluğunda olan Sadovıy küçəsində bir sıra gözəl binalar tikilmişdi. 1885-ci ildə küçənin yüksək nöqtəsində ikimərtəbəli Mariinskiy gimnaziyası (mülki mühəndis M.D.Botov) tikildi. Klassik formada ucaldılan bu ictimai bina dairəvi magistralın şəhərin ictimai və iş mərkəzindən uzaq qərb hissəsinin mənimsənilməsinə təkan verdi.

Tezliklə, Gimnaziyanın yaxınlığında, demək olar ki, onunla eyni nöqtələrdə, N.A fon der Nonnenin 31 avqust 1888-ci ildə təsdiqlənmiş layihəsi əsasında Deburun möhtəşəm malikanəsi ucaldı. Binanın təmkinli horizontal hissələnməsi klub binasının vertikalları və Sadıxovların yaşayış evi ilə ahəng yaradırdı. Debur malikanəsinin layihələndirildiyi dövrdə küçənin qırmızı xətləri boyunca olan ərazilər boş olduğundan fon der Nonnenin layihəsi qonşu binalarla bağlı deyildi.

создана набережная (1865-1868 гг.)[106]. Роль набережной в городской структуре повысилась после застройки кварталов, примыкающих к восточной части крепости и к береговой полосе. Именно тогда набережная лучше связалась с центральным районом и стала транспортной магистралью.

В то время, когда эспланада только начала застраиваться, береговая полоса у Ичэри-шэхер еще была свободна. Пароходная компания «Кавказ и Меркурий» в 1860-х годах построила пристань и другие сооружения. Эти сооружения разделили береговую полосу на две части: Александровскую набережную - на западе, вдоль крепости, и Петровскую - в восточном направлении, до Большой Морской (пр. Кирова). Такое положение не способствовало созданию единой набережной, которая вошла бы органическим градостроительным элементом в структуру города.

Эпизодические ремонт и реконструкция набережных не решали общей градостроительной проблемы, поскольку, став важнейшей транспортной артерией, связавшей нефтяные промыслы на западе с районом нефтеперегонных заводов на востоке, набережная не имела должной пропускной способности для транспорта, двигающегося почти круглые сутки. В то же время город значительно вырос, расширилась его центральная часть и урегулирование набережной уже требовалось самой жизнью, тем более что обмеление береговой полосы также подсказывало необходимость решения этой задачи.

Городская управа в 1897 году представила на рассмотрение плано-

106. ЦГА ГССР, ф. 203, оп. 1, ед. хр. 59, л. 8. Переписка с Бакинским губернский правлением о результатах ревизии. 1872 г.; ЦГИА АзССР, ф. 44, оп. 5, ед. хр. 1, л. 91. Алфавит дел Строительного отделения Бакинского губернского правления за 1850-1857 гг.

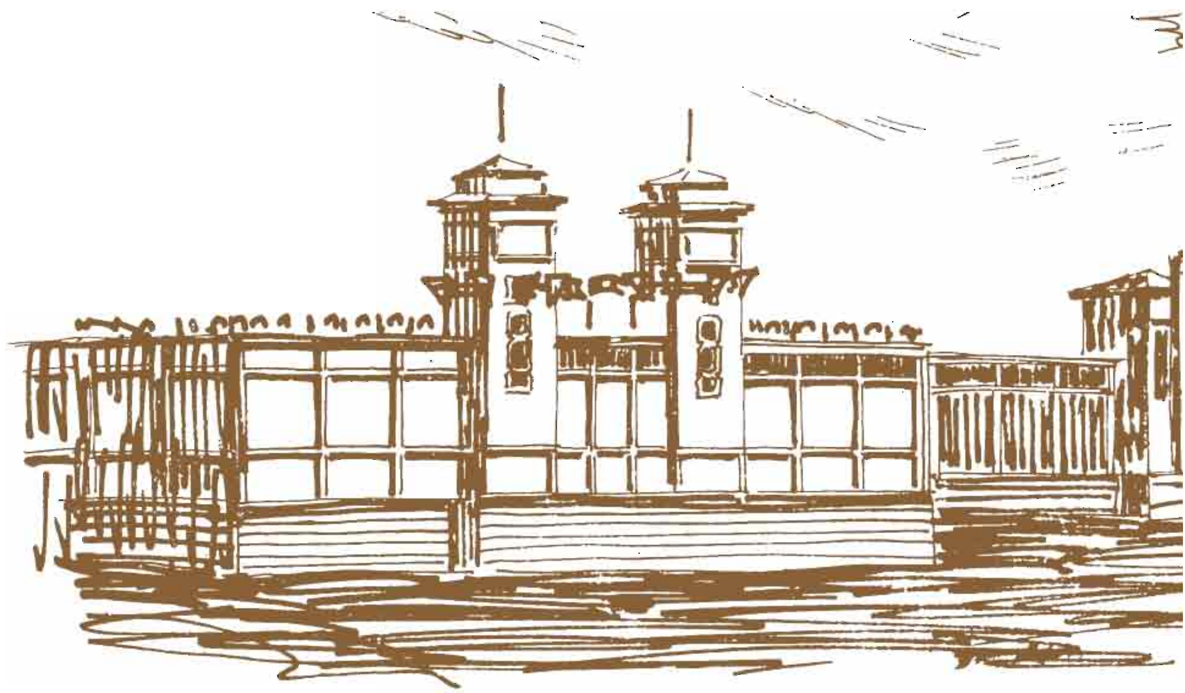

Şəhər çimərliyinin ümumi görünüşü. Ş.S. Fətullayevin rəsmi.

Общий вид городской купальни. Рисунок Ш.С. Фатуллаева.

Bu tip tikililər şəhərin mərkəzində təzə-təzə meydana gəlməyə başlamışdılar. Bakı şərtlərində Deburun malikanəsi nadir xüsusiyyəti ilə seçilirdi. Onun çox gözəl mənzərəsi var idi. Binanın bu müsbət keyfiyyətlər 1930-cu illərdə onun ətrafında aparılan yenidənqurma işləri və bağ salınması ilə əlaqədar daha güclü hiss olunmağa başladı.

Fon der Nonnenin binası- baş fasadda portiklərdən, yan fasadlarda isə lociya və digər plastik üsullardan istifadə etməklə yaşayış binasının həcmi-fəza həlli üçün ilk cəhd idi. Bu bina, perimetral müstəvi tikililərinin arasında üçölçülü görünüşə malik yeganə tarixi binadır. Deburun evi şəhər ərazisinə bitişik sahənin sonrakı planlaşdırırlması

вой комиссии думы свои предложения по урегулированию Петровской и Александровской набережных. Управа предложила создать протяженный каменный барьер и тем самым положить начало образованию современной набережной более чем 30-метровой ширины (от Черного города до Михайловской улицы)[107].

Плановая комиссия, с участием управы, губернского и городского архитекторов, пришла к заключению, что «весьма желательно как для свободного движения вообще, так и в эстетических соображениях красоты города» определить ширину существующей и предполагаемой набережной в пределах 50 м, а в районе

107. ЦГИА АзССР, ф. 389, оп. 3, ед. хр. 2103, л. 1. Доклад бакинской Городской управы об урегулировании набережной - Петровской и Александровской, 1897 г.

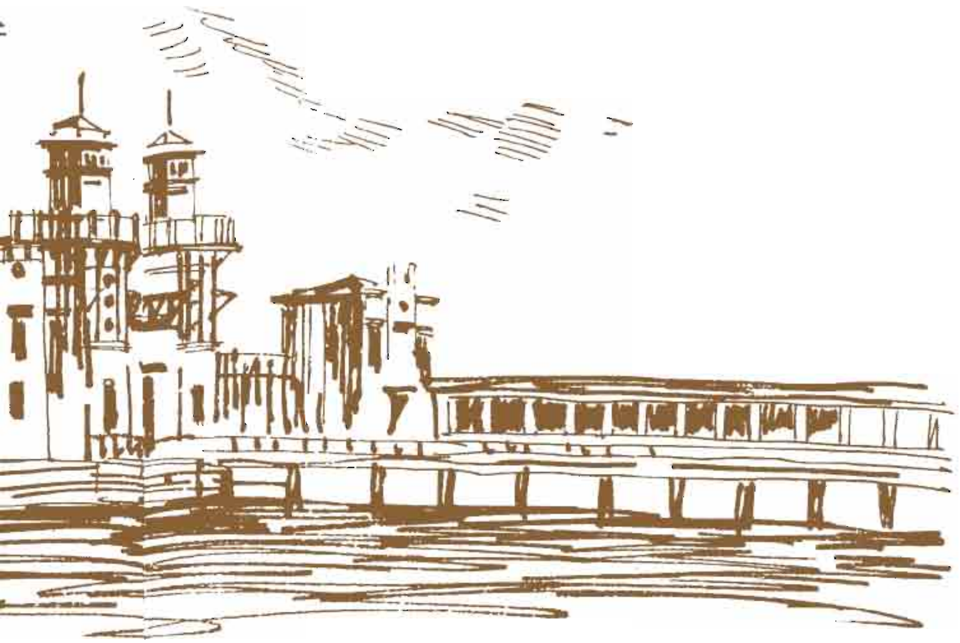

Şəhər çimərliyinin layihəsi. Plan. Mülki mühəndis N.Q. Bayev, 1914-cü il.

Проект городской купальни. План Гражд. инж. Н.Г. Баев. 1914 г.

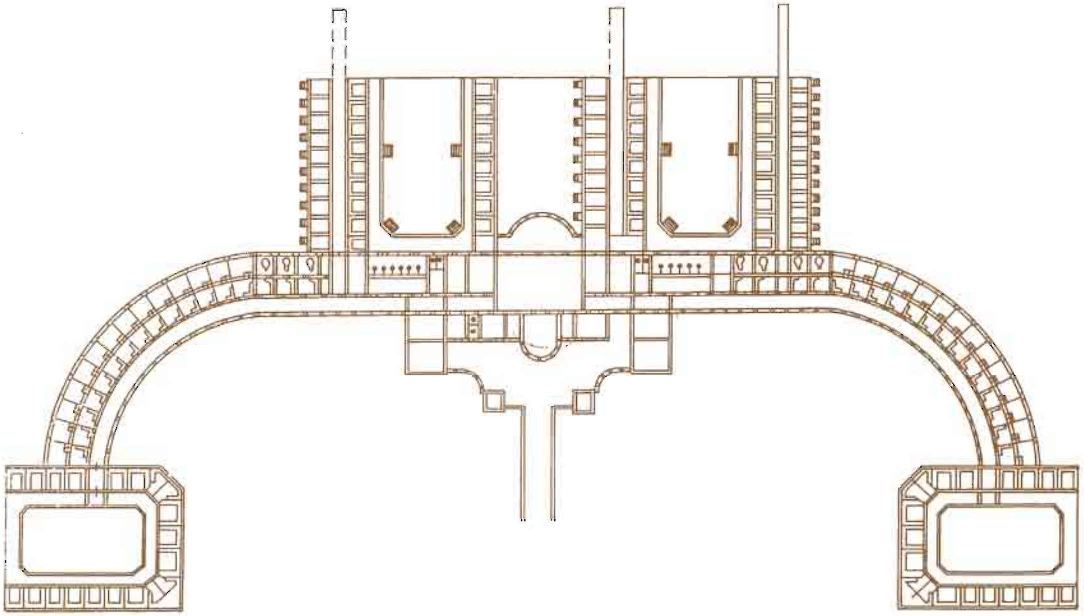

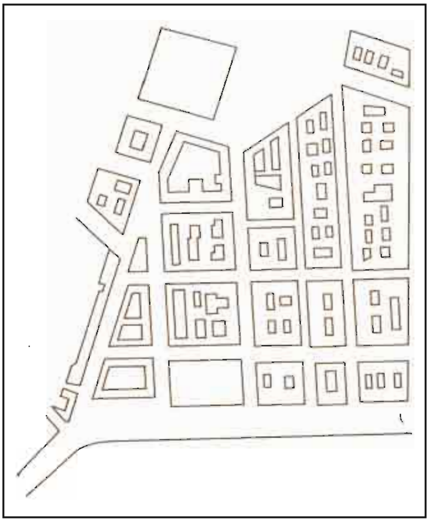

Mixaylovski küçəsi və ətraf məhəllələrin planı, XX əsr.

План Михайловской улицы и прилегающих кварталов. XX в.

zamanı istinad qurğusu rolunu oynadı, kifayət qədər böyük həcm və effektli yerləşmə mövqeyi isə ona digər binaların arasında kompozisiya vurğusu qazandırdı [179].

Bakı memarları sonralar mülki tikintidə həcmi həllərdən istifadə ideyasını inkişaf etdirmədilər.

Sadovıy küçəsi şəhərin mərkəzi hissəsini tamamlayan və Bayıl tərəfə tikintinin davam etdirildiyi meydandan (Azneft meyndanı) başlayırdı. Bu meydanın memarlıq görünüşü, 1890-cı illərin əvvəllərində onun əsas hissəsində, Kokarev ərazisi adlandırılan yerdə tiflis memarı P.Şternin (1891) layihəsinə əsasən üçmərtəbəli gəlir evi tikildikdən sonra dəyişdi[105]. Layihə 25 may 1893-cü ildə təsdiqləndi, ilin sonunda isə tikintiyə başlandı. Fransız intibahı üslubunda verilmiş fasadla sahilin qərb hissəsinin perspektiv görünüşü tamamlandı.

Sahil küçəsi. Dəniz tərəfdən qala divarının sökülməsindən sonra (1860) şəhər memarı Qasım bəy Hacıbababəyov tərəfindən sahil zolağı nizamlandı

Петровской набережной ввиду сильного обмеления воздвигнуть каменный барьер до Михайловской улицы. Таким образом, город надолго мог избавиться от обмелевшей береговой части и получить 50-метровой ширины набережную с широкими тротуарами. Однако созданию единой набережной препятствовали каменные сооружения складов общества «Кавказ и Меркурий», и потому вопрос остался открытым.

Впоследствии при составлении генплана Баку фон дер Нонне учел рекомендации плановой комиссии расширить набережную вдоль береговой полосы от доков Дадашева до Черного города в Баилове. Однако при рассмотрении этого плана в строительном отделении нашли, что предложенное решение не устраняло существующие неудобства в планировке набережной, потому что необходимо было перерезать квартал, занятый складами. Одновременно требовалось начать работы на Петровской набережной и далее на восток (протяженностью более 400 м), где морской берег, находящийся в «первобытном состоянии, служил лесной пристанью, без подъездных и других путей». Работы по устройству каменного парапета набережной подвигались, но многочисленные частные пристани торговых фирм и пароходных компаний со складами и прочими строениями настолько загромождали морской берег, что мероприятия по его улучшению сводились на нет.

В пределах жилых кварталов Петровская набережная оставалась самой неприглядной и неблагоустроенной частью городской территории вплоть до установления Советской власти в Азербайджане.

105. Azərbaycan SSR-nin MDTA, f. 389, s.3, s.v. 2450, vərəq 4, 6, 8.

və sahil küçəsi (bulvar) salındı (1865-1868-ci illər)[106]. Qalanın şərq hissəsinə və sahil zolağına bitişən məhəllələrin tikintisindən sonra şəhər strukturunda bulvarın rolu artdı. Məhz bu zaman sahil küçəsi mərkəzi rayonla daha yaxşı əlaqələndirilərək nəqliyyat magistralına çevrildi.

O dövrdə esplanadanın tikintisi yenicə başlayırdı və İçərişəhərin sahil zolağı hələ boş idi. 1860-cı illərdə "Qafqaz və Merkuri" paraxod şirkəti körpü və digər qurğuların tikintisini həyata keçirdi. Bu qurğular sahil zolağını 2 hissəyə böldü: qərbdə, qala boyunca-Aleksandrovskiy sahili və şərq istiqamətində, Bolşaya Morskaya prospektinə qədər Petrovski sahili. Belə vəziyyət şəhər strukturuna üzvi şəhərsalma elementi kimi daxil ola

Александровская набережная, непосредственно примыкавшая к Ичэри-шэхер, стала особым объектом внимания городской управы, тем более что здесь же находилась квартира и резиденция губернатора.

Роль Александровской набережной в архитектурном облике и планировочной структуре города особенно повысилась, когда расширили береговую полосу и на насыпном грунте появился великолепный бульвар (1909 г.). Напротив бульвара по проекту гражданского инженера Н.Г. Баева были построены купальни. С набережной, в просветах и сквозь зелень купальни открывались «в виде изящного летнего дворца»[108]. Легкие деревянные купальни, сооруженные на сваях, действительно привлекали

Tağıyev pasajının ümumi görünüşü. Mülki mühəndis K.B. Skureviç. 1896-1898-ci illər. 1900-cü illərin fotosu.

Общий вид пассажа Тагиева. Гражд. инж. К.Б. Скуревич. 1896-1898 гг. Фото 1900-х гг.

106. GSSR MDA, f. 203, s. 1, s.v. 59, vərəq 8. Bakı quberniya hökuməti ilə təftişin (yoxlamanın) nəticələri haqqında yazışma. 1872-ci il; SQİA AzSSR, f. 44, s.5, s.v. 1, vərəq 91. Bakı quberniya idarəsinin tikinti şöbəsinin 1850-1897-ci illər üzrə işlərinin əlifbası.

108. Газ. «Каспий», 1914, № 136. Городские купальни.

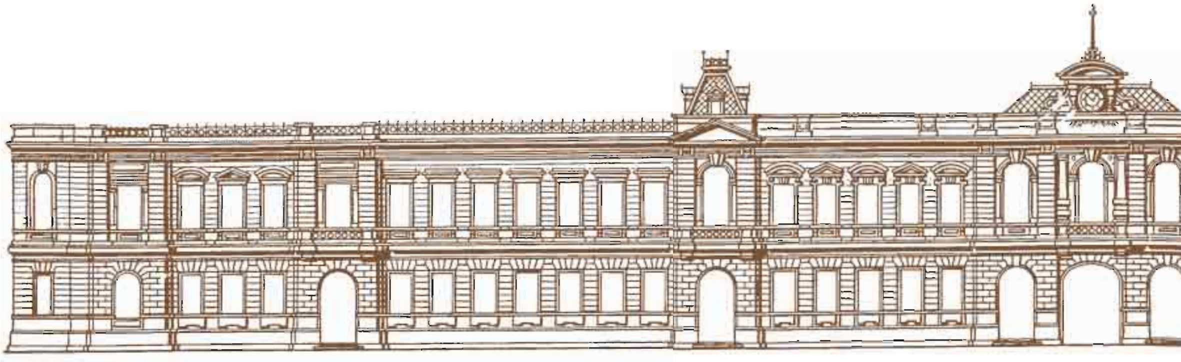

Tiflis bankının binası. Mülki mühəndis Q.M. Termikelov. 1900-cü illər. Ş.S. Fətullayevin rəsmi.

Здание Тифлисского банка. Гражд. инж. Г.М. Термикелов. 1900-е гг. Рисунок Ш.С. Фатуллаева.

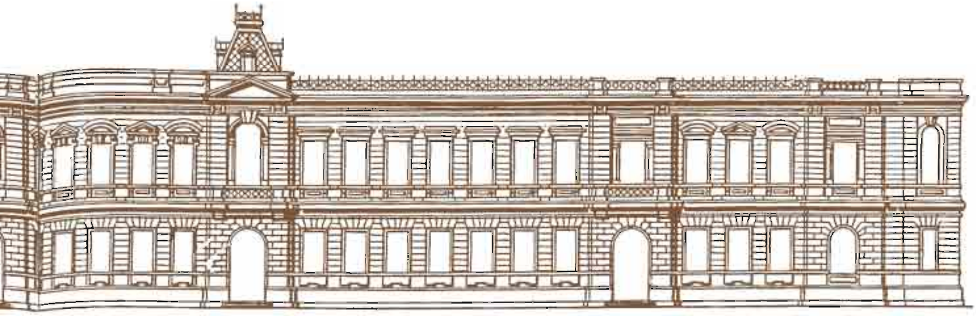

Yaşayış evinin layihəsi. 1890-cı il.

Проект жилого дома. 1890 г.

biləcək vahid sahil küçəsinin yaranmasına xidmət etmirdi.

Sahil küçələrinin təsadüfi təmiri və rekonstruksiyası ümumi şəhərsalma problemini həll etmirdi, belə ki, qərbdəki neft mədənlərini şərqdə yerləşən emal zavodları ilə birləşdirən mühüm nəqliyyat arteriyası kimi sahil küşəsi, demək olar ki bütün sutka ərzində hərəkətdə olan nəqliyyat üçün kifayət qədər buraxılış gücünə malik deyildi.

Eyni zamanda şəhər əhəmiyyətli dərəcədə böyümüş, mərkəzi hissəsi genişlənmiş və sahilin tənzimlənməsi artıq həyatın tələbinə çevrilmişdi. Həm də dəniz sahilində suyun azalması bu məsələnin həllinin zəruri olduğuna göstərirdi.

1897-ci ildə Şəhər idarəsi Petrovski və Aleksandrovski sahil küçələrinin nizamlanmasına dair təkliflərini dumanın plan komissiyasına təqdim etdi. Şəhər İdarəsi uzun daş sədd çəkilməsini və 30 metr enində müasir sahil zolağının təməlinin qoyulmasını (Qara şəhərdən Mixaylovski küçəsinə qədər) təklif etdi[107].

Şəhər idarəsi, quberniya və şəhər memarlarının iştirakı ilə plan komissiyası qərar aldı ki, "həm estetik olaraq

107. Azərbaycan SSR-n MDTA, f. 389, s.3, s.v. 2103, vərəq 1. Bakı şəhər upravasının Petrovskaya və Aleksandrovskaya dəniz kənarının nizama salınması haqqında məruzəsi, 1897-ci il.

внимание изящной архитектурой, участвовавшей в художественном решении бульвара[109]. На самом деле, среди множества пристаней, постоянно заваленных товарами, купальни на фоне зеленой кроны бульвара составляли интересную особенность набережной. В местной прессе писали: «Новые бакинские купальни представляют из себя замечательно красивое сооружение на воде. Такой красивой и обширной постройки на воде не имеется нигде в Европе, если не считать Ниццы»[110].

Монументальная же застройка Александровской набережной по сравнению с тем, что возникло на насыпном грунте и на воде, была менее выразительна. От площади у здания «Азнефти» до каменных складов общества «Кавказ и Меркурий» расположились двухэтажные дома, прерывавшиеся в некоторых местах узкими переулками. Застройка набережной с однотипными домами заняла самую лучшую часть города.

В конце XIX века на других улицах Баку уже появилось много красивых зданий, по сравнению с кото-

109. ЦГИА АзССР, ф. 389, оп. 3, ед. хр. 2867, л. 5, 6. О постройке купальни на Александровской набережной, 1912-1915 гг.

110. Газ. «Каспий», 1914, № 136.

Olqinskiy dükanlarının binası. Mülki mühəndis K.A. Borisoqlebskiy. 1912-ci il.

Здание Ольгинских рядов. Гражд инж. К.А. Борисоглебский. 1912 г.

Polis küçəsində Rılskilərin evi. Mülki mühəndis İ.K. Ploşko. 1912-ci il

Дом Рыльских на Полицейской улице. Гражд. инж. И.К. Плошко 1912 г.

ВСЕМ ВСЕМ ВСЕМ
07

şəhərin gözəlliyi baxımından, həm də hərəkət sərbəstliyini təmin etmək baxımından" mövcud və planlaşdırılan sahilin eni 50 metr civarında müəyyən edilsin, və Petrovski sahili ərazisində dənizin dayazlaşmasını nəzərə alıb Mixaylovski küçəsinə qədər daş sədd tikilsin. Beləliklə, şəhər çox uzun zaman kəsiyi üçün dayazlaşmış sahil zolağından qurtula və 50 metr eni olan geniş səkilərə malik sahil küçəsinə qovuşa bilərdi. Lakin, "Qafqaz və Merkuri" cəmiyyətinin daşdan hörülmüş anbarları vahid sahil küçəsinin yaradılmasına əngəl törədirdi və buna görə də məsələ öz həllini tapmırdı.

Sonradan, Bakının baş planı tərtib edilərkən fon der Nonne, plan komissiyasının küçənin sahil zolağı boyunca genişləndirilərək Bayılda, Qara şəhər ərazisində Dadaşovun tərsanələrinə qədər uzadılması barədə təkliflərini nəzərə aldı. Lakin, tikinti bölməsində bu plana baxılarkən aydın oldu ki, təklif olunan həll sahilin planlaşdırlmasındakı mövcud uyğunsuzluqları aradan qaldırmır, belə ki, bunun üçün anbarların olduğu məhəlləni kəsmək lazım idi. Eyni zamanda, Petrovski sahilində və daha sonra şərq istiqamətində "yanaşma və digər yolları olmayan, zolaq körpü kimi fəaliyyət göstərən ibtidai şəkildə olan sahil"də işlərə başlamaq tələb olunurdu. Sahildə daş hasarın tikilməsi işləri davam etdirilsə də, ticarət firmaları və paraxod şirkətlərinin çoxsaylı fərdi körpüləri dəniz sahilini o qədər tutmuşdu ki, aparılan yaxşılaşdırma tədbirləri nəticə vermirdi.

Sovet hakimiyyəti qurulana qədər yaşayış məhəllələri sərhəddində Petrovski sahil küçəsi şəhər ərazisinin ən baxımsız və səliqəsiz hissəsi olaraq qalmaqda idi.

Bilavasitə olaraq İçərişəhərə birləşən Aleksandrovski sahil küçəsi şəhər idarəsinin xüsusi diqqətində idi, belə ki,

Polis küçəsində "Novaya Yevropa" mehmanxanasının binası. Ümumi görünüş, planlar və kəsik. Mülki mühəndist İ.K. Ploşko.

Здание гостиницы «Новая Европа» на Полицейской улице. Общий вид, планы и разрез. Гражд. инж. И.К. Плошко.

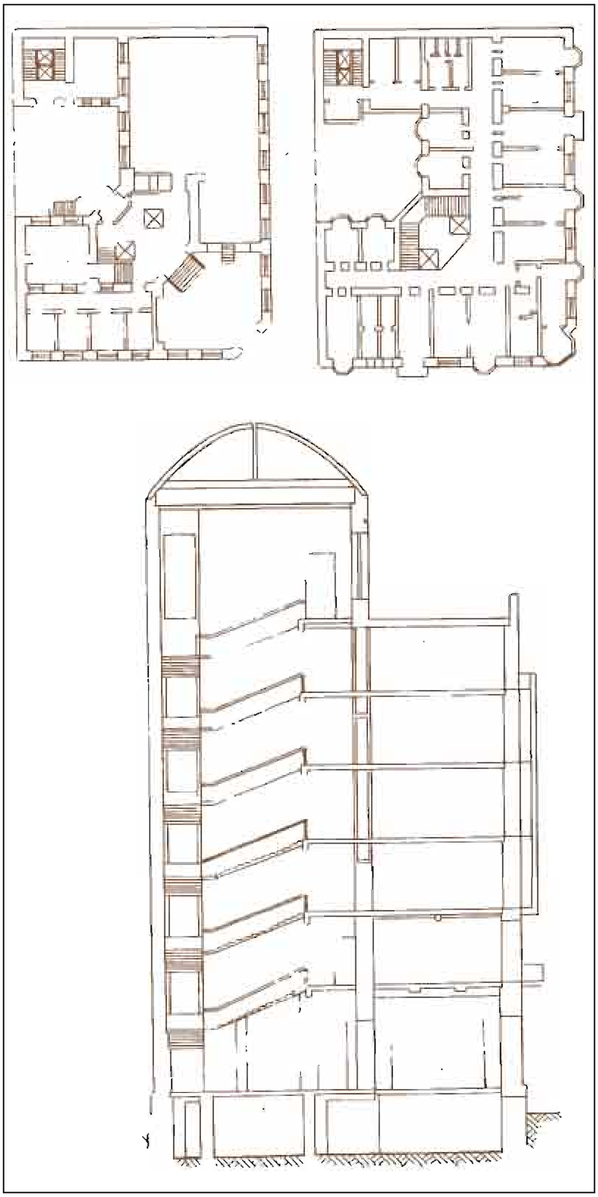

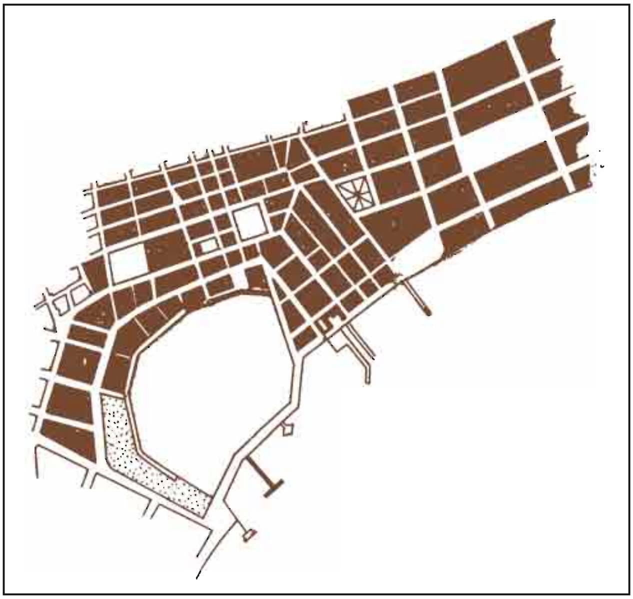

Şəhərin mərkəzi meydanlarının yerləşmə sxemi. 1910-cu il (Ş.S. Fətullayevə əsasən).

Схема расположения центральных площадей города. 1910 г.(по Ш.С. Фатуллаеву).

qubernatorun rezidensiyası və mənzili burada yerləşirdi.

Sahil zolağı genişləndirildikdən və tökmə qrunt üzərində möhtəşəm bulvar (1909-cu il) tikildikdən sonra şəhərin planlaşdırma strukturu və memarlıq görünüşündə Aleksandrovski sahil küçəsinin rolu daha da artdı. Bulvarla üzbəüz mülki mühəndis N.Q.Bayevin layihəsi əsasında çimərlik tikildi. Sahildən işıq və yaşıllıqlar arasında çimərlik "incə yay sarayı"[108] kimi görünürdü. Bulvarın bədii həllində iştirak etmiş, svaylar üzərində qurulan yüngül taxta hamam, həqiqətən də incə memarlığı ilə diqqəti cəlb edirdi[109]. Əslində isə, bu hamam mallarla yüklənmiş çoxsaylı körpülər arasında, bulvarın yaşıl çətiri fonunda sahilin maraqlı özəlliyi kimi çıxış edirdi.

Bu barədə yerli mətbuat belə yazırdı: "Yeni bakı hamamı su üzərində ol-

108. "Kaspiy" qəzeti, 1914-ci il, № 136. Şəhər hamamları.
109. Azərbaycan SSR-nin MDTA, f. 389, s.3, s.v. 2867, vərəq 5,6. Aleksandrovskaya dəniz kənarında dəniz hamamının tikintisi haqqında, 1912-1915-ci illər.

рыми дома на набережной казались крайне невыразительными. Однако застройка набережной составляла широкую пространственную композицию, и не случайно современники иронически отмечали, что «самая блестящая часть города — набережная, с превосходными домами, с тысячами судов на Каспийских волнах, с вечным звоном конок, с суетой прогуливающихся пешеходов» [160].

Александровская набережная в начале XX века не украшалась более или менее ценными по архитектуре зданиями, но являлась наиболее оживленной частью города благодаря торговому порту, занимавшему «первое место среди всех русских портов не только Каспийского, но и Черного и Балтийского морей» [230].

Михайловская и Ольгинская улицы. Последний отрезок кольцевой магистрали — Михайловская улица начинается у одной из центральных площадей — Парапет и завершается Александровской набережной. Находясь в центре самых благоустроенных кварталов, где были сосредоточены крупные магазины, банки, дворцы буржуазии, гостиницы, общественные заведения, Михайловская улица являлась одной из основных артерий делового района города. Ее застройка была представлена трехэтажными жилыми домами и крупными объемами торговых рядов в классических формах. Именно Михайловская и соседняя с ней Ольгинская улицы составляли основное звено трасс между кварталами центра и набережной.

Капитальная застройка этих улиц — следствие роста градостроительной роли набережной и превра-

duqca gözəl bir qurğu olaraq görünür. Nitsanı çıxmaq şərtilə su üzərində belə gözəl və həcmli tikili Avropanın heç bir yerində mövcud deyil"[110].

Aleksandrovski sahil küçəsinin monumental tikintisi, tökmə qrunt və su üzərindəki tikintiyə nisbətən daha az diqqət cəlb edirdi. "Azneft" binasının qarşısındakı meydandan "Qafqaz və Merkuri" cəmiyyətinin daş anbarlarına qədər olan ərazidə zaman-zaman dar dalanların bir-birindən ayırdığı ikimərtəbəli evlər yerləşirdi. Sahil küçəsinin birtipli evlərlə tikintisi ilə şəhərin ən yaxşı hissəsi tutuldu.

XIX əsrin sonlarında Bakının başqa küçələrində bir sıra gözəl binalar tikilirdi ki, onlarla müqayisədə sahil küçəsindəki evlər olduqca baxımsız görünürdü. Lakin, sahil küçəsinin tikintisi geniş həcmi kompozisiya tuturdu, və təsadüfi deyildir ki, müasirlər kinayəli şəkildə qeyd edirdilər ki, "Şəhərin ən möhtəşəm hissəsi-sahil küçəsi, gözəl binalardan, Xəzər dənizinin dalğalarında minlərlə gəmidən, konkaların susmayan zəng səslərindən və piyadaların təlaşlı gəzintisindən ibarətdir" [160].

XX əsrin əvvəllərində Aleksandrovski sahil küçəsi memarlıq baxımından qiymətli binalarla zənginləşməsə belə, "ticarət limanı sayəsində şəhərin ən canlı, hərəkətli ərazisi idi. Bu liman, nəinki Xəzər, həm də Qara dəniz və Baltik dənizi limanları arasında bütün rus limanlarının birincisi idi [230].

Mixalyovski və Olqinskiy küçələri. Dairəvi magistralın son hissəsi olan Mixaylovski küçəsi mərkəzi meydanlardan biri olan Parapetdən başlayır və Aleksandrovski sahil küçəsi ilə tamamlanır.

Iri mağazaların, bankların, burjuaziya saraylarının, mehmanxanaların, ictimai binaların olduğu gözəl tərtibatlı

110. "Kaspiy" qəzeti, 1914-cü il, № 136.

щения прилегающих к ней кварталов в новый общественный и торговый центр. Наиболее оживленный район Михайловской и Ольгинской улиц с 1880-х годов начал застраиваться крупными зданиями.

В головной части обеих улиц появилась обширная двухэтажная гостиница типа караван-сарая — «Гранд-отель». Для соседнего участка в 1883 году инженер-архитектор Н.П. Твердохлебов запроектировал пассаж, сооруженный в 1896 году архитектором Е.Я. Скибинским [19]. Эти постройки задали «архитектурный тон» застройке прилегающих кварталов. Владельцы старались лучше использовать выгодное положение участков в центре города и придать зданиям репрезентативный вид. Они понимали, что респектабельные сооружения с зеркальными окнами, просторными помещениями магазинов с богатым выбором товаров всегда будут охотно посещаться состоятельной публикой.

На одном из этих участков по проекту гражданского инженера К.Б. Скуревича, который прибыл в Баку в 1895 году на должность участкового архитектора при Бакинской городской управе, был построен пассаж Тагиева (1896-1898 гг.)[111]. Пассаж был первой значительной постройкой Скуревича, решенной в монументальных формах ордерной архитектуры. Пластичная трактовка фасадов нисколько не заслонила содержание современного торгового заведения. Крупное членение фасадов с пилястрами и полуциркульными арками создало внушительное сооружение, ставшее архитектурным акцентом в этом районе буржуазных кварталов. Так же, как здание, построенное Ски-

111. ЦГИА АзССР, ф. 389, оп. 3, ед. хр. 2028. Прошение об утверждении планов и проектов домов частных лиц. 1896 г.

məhəllələrin tam mərkəzində yerləşən Mixaylovski küçəsi şəhərin iş mərkəzinin əsas arteriyalarından biri idi. Bu küçənin tikintisi üçmərtəbəli evlər və klassik formalarda iri həcmli ticarət dükanları ilə xarakterizə olunur. Məhz Mixaylovski və onunla qonşu olan Olqinskiy küçələri mərkəz məhəllələr və sahil küçəsi arasında əsas istiqamət həlqəsi idi.

Bu küçələrin əsaslı tikintisi sahil küçəsinin şəhərsalma əhəmiyyətinin artması və ona bitişik məhəllələrin yeni ictimai və ticarət mərkəzinə çevrilməsinin nəticəsi idi. 1880-ci illərdən etibarən Mixaylovskiy və Olqinskiy küçələrinin ən hərəkətli rayonunun iri binalarla tikintisinə başlandı.

Hər iki küçənin giriş hissəsində karvansara tipli geniş ikimərtəbəli mehmanxana "Qrand-otel" tikildi. Qonşu ərazi üçün isə mühəndis-memar N.P.Tverdoxlebov tərəfindən 1883-cü ildə pasaj layihələndirdi. Bu layihə 1896-cı ildə memar Y.Y.Skibinskiy tərəfindən reallaşdırıldı [19]. Məhz bu tikililər Ətraf məhəllələrin tikintisi zamanı "memarlıq tərzi"ni müəyyənləşdirdi. Sahibkarlar şəhər mərkəzində yerləşən ərazilərin əlverişli mövqeyindən daha yaxşı istifadə etməyə və binalara möhtəşəm görünüş verməyə çalışırdılar. Onlar başa düşürdülər ki, güzgülü pəncərələri, zəngin çeşid bolluğunu təmin edən geniş mağazaların olduğu olan görkəmli binalar varlı sakinlər tərəfindən məmnuniyyətlə ziyarət ediləcək.

Mülki mühəndis K.B. Skureviçin layihəsinə əsasən belə ərazilərdən birində Tağıyev pasajı (1896-1898) tikildi[111]. K.B. Skureviç, 1895-ci ildə bakı şəhər idarəsinə sahə memarı vəzifəsinə təyin edildikdən sonra, Bakıya gəlmişdi. Pa-

бинским, фасады этого пассажа ориентировались на три улицы. В обоих одновременно запроектированных зданиях по-разному решены художественные задачи. Рядом с постройкой Скибинского вырастало монументальное и цельное по архитектуре сооружение молодого зодчего Скуревича.

По Ольгинской улице, напротив пассажа Тагиева, располагались одноэтажные магазины, явно мешавшие своим неказистым видом двум капитальным торговым сооружениям.

Для этого участка в 1909 году гражданским инженером К.А. Борисоглебским был составлен проект трехэтажного здания с магазинами в первом этаже. Первоначально предполагалось в верхних этажах разместить зрелищные или общественные учреждения, но в дальнейшем дума нашла нужным целиком отвести здание под торговое и конторское помещения, более выгодные для городской казны.

При обсуждении проекта[112] особое внимание было обращено на фасад: на организацию широких остекленных витрин, расположение парадных входов, облицовку фасада белым бадамдарским камнем и пр. Архитектура фасада, построенного в классических формах с некоторым налетом стилизации,- естественная дань эпохе. «Ольгинские ряды» с зеркальными витринами и конторами наверху наряду с двумя пассажами составили основное ядро торгового и делового центра Баку европейского характера [254].

Параллельные улицы, тоже выходившие на набережную, - Милютинская, Горчаковская, Полицейская

111. Azərbaycan SSR-nin MDTA, f. 389, s.3, s.v. 2028. Xüsusi şəxslərin evlərinin plan və layihələrinin təsdiq edilməsi haqqında ərizə, 1896-cı il.

112. ЦГИА АзССР, ф. 389, оп. 3, ед. хр. 2202, л. 15. Переписка о надстройке двух этажей над городскими магазинами по Ольгинской и Михайловской улицам. 1899-1909 гг.

saj, Skureviç tərəfindən order memarlığının monumental formalarında həllinin təklif oldunduğu ilk mühüm əsəri idi. Fasadların plastik həlli müasir ticarət qurğusunun mahiyyətinə heç də xələl gətirmirdi. Pilyastr və yarıdairəvi tağlarla fasadların həcmli bölgüsü burjuaziya məhəllələrinin olduğu rayonda memarlıq vurğusuna çevrilən görkəmli bir binanın yaradılması ilə nəticələndi. Skibinskiy tərəfindən inşa olunan bina kimi bu pasajın fasadı da 3 küçəyə istiqamətlənmişdi. Eyni zamanda layihələndirilən hər iki bina bədii cəhətdən fərqli həllərə malik idi. Skibinskinin binasının yanında gənc Skureviçin memarlıq baxımından bütöv və monumental qurğusu ucalırdı.

Olqinskiy küçəsində Tağıyev pasajı ilə üzbəüz, yöndəmsiz görünüşü ilə bu 2 əsas ticarət binasına mane olan birmərtəbəli mağazalar yerləşirdi.

1909-cu ildə mülki mühəndis K.A.Borisoqlebskiy tərəfindən bu ərazi üçün layihə hazırlandı. Layihədə birinci mərtəbəsində mağazaların yerləşdiyi 3 mərtəbəli bina nəzərdə tutulmuşdu. İlkin olaraq yuxarı mərtəbələrdə tamaşa və ya ictimai idarələrin yerləşdirilməsi planlaşdırılsa da, duma şəhər xəzinəsi üçün daha əlverişli olması baxımından, sonradan binanın tamamilə ticarət və kontor məqsədləri üçün istifadə olunmasını məqsədəuyğun gördü.

Layihənin müzakirəsi zamanı[112] əsas diqqət fasada yönəldilmişdi: enli şüşələnmiş vitrinlərin təşkili, giriş darvazalarının yerləşməsi, fasadın ağ badamdar daşı ilə üzlənməsi və s. Klassik formada tikilmiş fasadın memarlığı dövrün tələbini əks etdirirdi. Tikilmiş iki pasajla yanaşı güzgülü vitrinləri və yuxarı mərtəbələrdə kon-

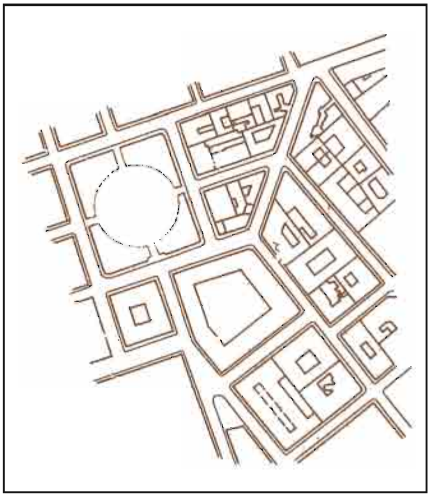

Parapet meydanının və ətraf məhəllələrin planı.

План площади Парапет и прилегающих кварталов.

- несколько отличались по застройке от Ольгинской; они также тяготели к коммерческому центру. На них разместились банки (Северный, Волжско-Камский, Тифлисский и др.), конторы крупных фирм, буржуазные особняки, гостиницы, комфортабельные доходные дома, театр Тагиева и др. Все это накладывало существенный отпечаток на архитектуру улиц и кварталов центральной части города. На смену рядовому жилью пришли крупные общественные здания, созданные в стиле модерн, имеющем особый ритм и динамику (Северный и Тифлисский банки). Многоэтажные гостиницы (например, «Новая Европа»), доходные дома и живописные композиции особняков чередовались со зданиями в духе классического ретроспективизма.

Кварталы между Милютинской и Мариинской улицами составили типично буржуазный район. Узкие и тихие улицы этого района, в ос-

112. Azərbaycan SSR-nin MDTA, f. 389, s.3, s.v. 2202, vərəq 15. Olqinskaya və Mixaylovskaya küçələri üzrə şəhər dükanlarının üstündə iki mərtəbənin tikintisi haqqında yazışma. 1899-1909-cu illər.

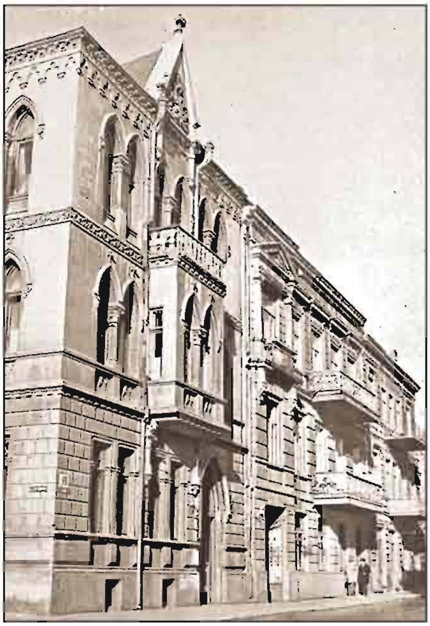

Vorontsov küçəsi,19 ünvanında yaşayış binası. Ümumi görünüş. Mülki mühəndis İ.V. Qoslavskiy. 1895-ci il.

Жилой дом на Воронцовской ул., 19. Общий вид. Гражд. инж. И.В. Гославский. 1895 г.

torları olan "Olqinskiy dükanları" Bakının avropa xarakterli ticarət və iş mərkəzinin əsas nüvəsini təşkil edirdi [254].

Sahil küçəsinə çıxan paralel küçələr – Milyutinskiy, Qorçakovskky, Polis küçələrinin tikintisi kommersiya mərkəzinə doğru meyllənsə də, Olqinskiy küçəsindən müəyyən qədər fərqlənirdi. Bu küçələrdə banklar, iri firmaların kontorları, burjuaziya malikanələri, mehmanxanalar, gözəl şəraitə malik gəlir evləri, Tağıyev teatrı və başqa binalar yerləşirdi. Bütün bunlar şəhərin mərkəzi hissəsində olan küçə və məhəllələrin memarlığına əhəmiyyətli dərəcədə təsir etmişdi. Sıravi binaları özünəməxsus ritm və dinamikası olan modern stilində iri ictimai binalar (Şimal və Tiflis bankları) əvəz etdi. Çoxmərtəbəli mehmanxanalar (məsələn "Novaya Yevropa"), gəlir evləri və malikanələrin gözəl bədii kompozisiyalarını klassik retrospektivizm ruhunda olan binalar əvəzləyirdi.

Vorontsov küçəsi, 19 ünvanında yaşayış binası. Fraqment.

Жилой дом на Воронцовской ул., 19. Фрагмент.

новном с трехэтажной застройкой, определяли настоящий масштаб городских кварталов Баку и ассоциировались в какой-то степени со старыми кварталами Петербурга и Парижа, так великолепно описанными Г.К. Лукомским [122].

Район небольших жилых кварталов, застройка которого фактически не была урегулирована общегородской планировкой, занял доминирующее положение в форштадте. Именно в сфере влияния этого буржуазного района оказались важнейшие композиционные элементы центральной части города, такие, как набережная, площади Парапет и Театральная (Петровская), Мариинский и в какой-то степени даже Цициановский скверы.

Возникновение в форштадте площадей тесно связано с социально-экономической жизнью города. Одни площади появились как места для плац-парадов (Парапет), другие как рыночные (Кубинская, Воронцовская).

В Баку, где с 1880-х годов доминировала ордерная архитектура в свободной интерпретации архитекторов, в городской застройке стилевого хаоса не наблюдалось. Однородность облицовочного материала - известняка, использование на фасадах приемов ордерной архитектуры определили единство стилистического решения многих зданий города, что дало повод проф. Л.А. Ильину назвать Баку «бескрышным ренессансом» [90]. Общность архитектурных приемов и форм, строительного материала способствовала формированию индивидуального художественного лица города, что на фоне стилистической неразберихи других городов Российской империи было явлением уникальным.

Городские площади Баку застраивались отдельными зданиями в той

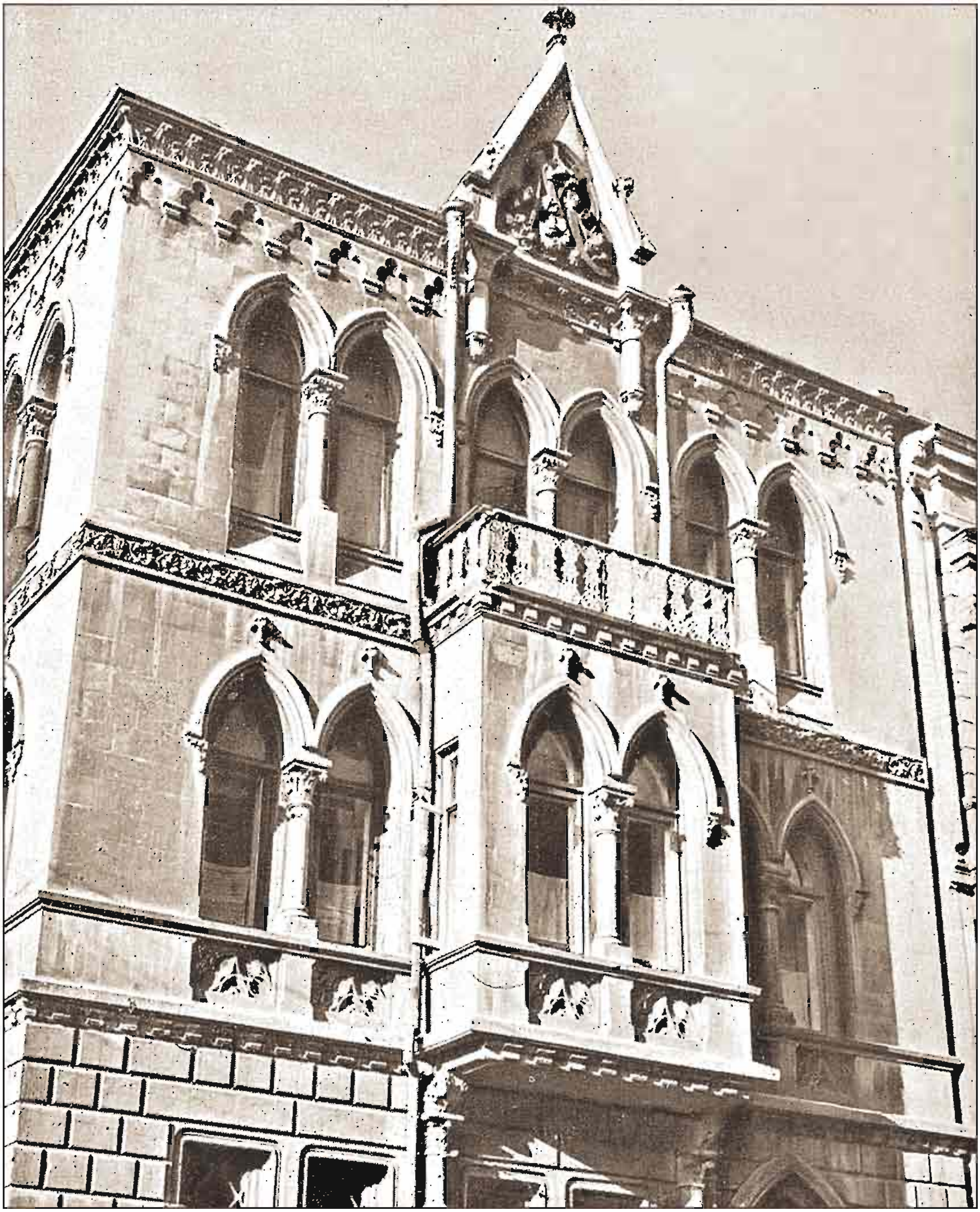

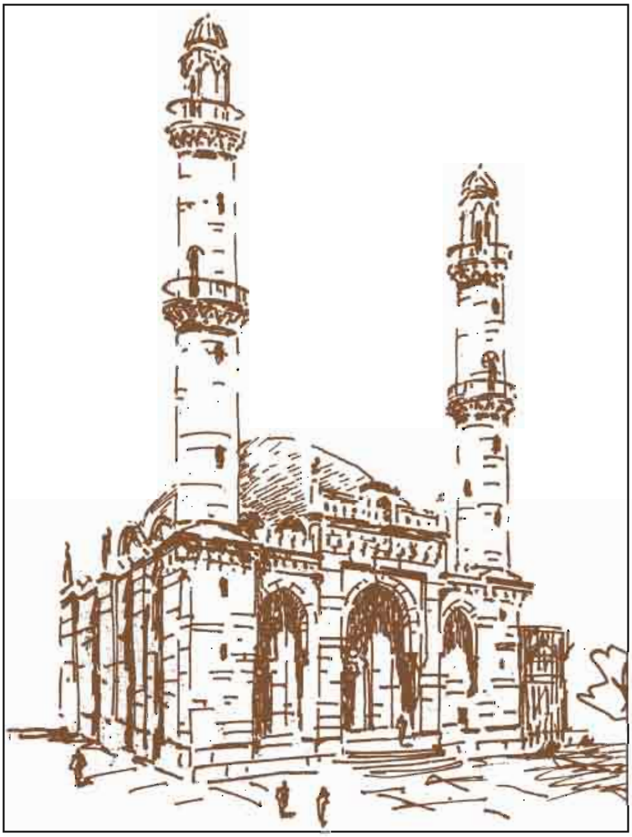

Təzə-pir məscidi. Rekonstruksiya. Ş.S. Fətullayevin rəsmi.

Мечеть Таза-пир. Реконструкция. Рисунок Ш.С. Фатуллаева

Təzə-pir məscidinin quş uçuşundan görüntüsü. 1970-ci illərin rəsmi.

Мечеть Таза-пир с птичьего полета. Фото 1970-х гг.

Milyutinskiy və Mariinskiy küçələri arasındakı məhəllələr tipik burjuaziya rayonunu təşkil edirdi. Bu rayonun əsasən üçmərtəbəli tikililəri olan dar və sakit küçələri bakının şəhər məhəllələrinin əsil miqyasını təyin edirdi və müəyyən dərəcədə Lukomskiy tərəfindən məharətlə təsvir edilmiş Peterburq və Parisin köhnə məhəllələri ilə bağlılıq yaradırdı [122].

Tikintisi ümumşəhər planlaşdırılması ilə faktiki olaraq tənzimlənməyən yaşayış məhəllələri rayonu forştat ərazisində üstünlük təşkil edirdi. Parapet meydanı, sahil küçəsi, Teatralnıy (Petrovskiy), Mariinskiy və müəyyən dərəcədə Sisianov bağları kimi şəhərin mərkəzi hissəsinin mühüm kompozisiya

или иной композиционной трактовке, в зависимости от вкусов заказчика или же автора проекта. Обычно сказывалась тенденция выделить, выгодно подчеркнуть архитектурные особенности частновладельческого дома. Ограниченное число площадей и скверов Баку составило планировку городского центра. Они возникли в процессе градостроительного развития форштадта, но не выражали особенно ясной планировочной мысли большого масштаба. В центре, в рядовой застройке, располагались, например, Соборная и Биржевая площади, Парапет и Мариинский сквер. Они как бы нанизаны на одну нить и ограничены с севера Колюбакинской, Молоканской, с юга - Врангельской, Биржевой, с запада - Персидской и с востока - Каспийской улицами. Однако между этими важными элементами городской планировки не существовало композиционной связи, которая последовательно раскрывала бы их архитектурные и объемно-пространственные особенности.

Думская площадь и Парапет из-за неправильной разбивки кварталов оказались отрезанными от Мариинского сквера и Биржевой площади. Отсутствовала ясная архитектурно-планировочная связь с историческим ядром города — Ичэри-шэхер — фокусом градостроительной ткани форштадта. Оказались отрезанными от этих площадей площади у «Азнефти» и Театральная.

В планировочной структуре города они «работали», по существу, изолированно друг от друга, хотя их отделяли небольшие расстояния. Подобная разобщенность важнейших планировочных узлов породила дисгармонию в общей композиции центра, несмотря на то, что к созданию развитого композиционно целого ядра были все предпосылки.

elementləri məhz bu burjuaziya rayonunun təsir dairəsinə daxil idi.

Forştat ərazisində meydanların yaranması şəhərin sosial-iqtisadi həyatı ilə sıx bağlı idi. Bəzi meydanlar təlim və parad ərazisi kimi, digərləri isə bazar yeri olaraq yaranırdı (Quba, Vorontsov).

Təxminən 1880-ci illərdən etibarən Bakı şəhərində memarların sərbəst interpretasiyasında order memarlığının üstünlük təşkil etməsi müşahidə olunurdu. Buna rəğmən, şəhər tikintisində üslub hərcmərcliyi müşahidə olunmurdu. Order memarlığına aid fasadlarda eyni bir üzlük materialı-əhəngdaşından istifadə olunması şəhərin bir çox binalarında üslub həllinin vahidliyini təmin etmişdi. Məhz buna görə də prof. L.A.İlyin Bakını "Damı olmayan renessans" adlandırırdı [90]. Memarlıq forma və üsullarının, tikinti materiallarının ümumiliyi şəhərin individual bədii surətinin formalaşmasına səbəb oldu. Rusiya imperiyasının digər şəhərlərində stil hərcmərcliyinin olduğu bir zamanda bu unikal bir hadisə idi.

Bakıda şəhər ərazisi sifarişçinin yaxud da layihə müəllifinin zövqündən asılı olaraq bu və ya digər kompozisiya təfsiri ilə tikilirdi. Əsasən də xüsusi sahibkarlara məxsus evlərin memarlıq xüsusiyyətlərini vurğulamaq tendensiyası öz təsirini göstərirdi. Meydan və bağların məhdud sayı şəhər mərkəzinin planlaşmasını təşkil edirdi. Bunlar forştatın şəhərsalma baxımından inkişaf prosesi zamanı yaransalar da, böyük miqyasda aydın planlaşma fikrini ifadə etmirdi. Mərkəzdə, cərgəli tikintidə Kilsə və Birja meydanı, Parapet və Mariinskiy bağı yerləşirdi. Bu meydan və bağlar, sanki bir sapa düzülmüş və şimaldan Kolyubakin, Malakan küçələri, cənubdan Vrangel, Birja küçələri,

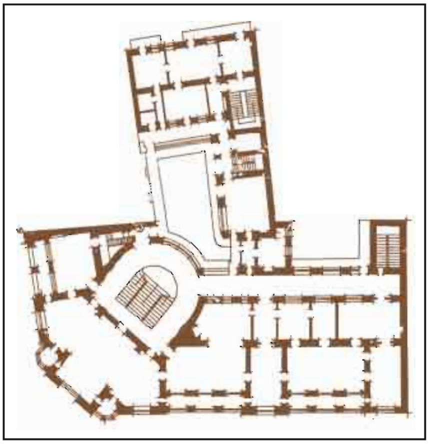

Muxtarovun binası. Portal və plan. Mülki mühəndis İ.K.Ploşko. 1911-1912-ci illər.

Здание Мухтарова. Портал и план. Гражд. инж. И.К. Плошко. 1911-1912 гг.

Характерно для площадей, что их границами являлись транзитные улицы, которые создавали впечатление раскрытости. Однако улицы были рядовыми и ничем не выражали градостроительной значимости площадей в структуре города, поэтому, например, улица, являвшаяся северной границей Соборной и Биржевой площадей, Парапета и Мариинского сквера, не имела ясной композиционной структуры и осталась локальной в общегородской системе улиц и магистралей, которые существовали в планировке города самостоятельно, хотя и проходили рядом. Только площади Парапет и Губернаторская («Азнефти»)[113] объединялись набережной и Михайловской улицей с одной стороны и Садово-Николаевской магистралью — с другой.

Площадь Парапет, возникшая на эспланаде в начале 1860-х годов, явилась организующим элементом делового и общественного центра Баку. Ее осевая, строго симметричная композиция определила положение одной из первых и ведущих улиц форштад-

113. Губернаторскую площадь мы приняли условно, ибо здесь размещались резиденция и квартира бакинских губернаторов (Ш. Ф.).

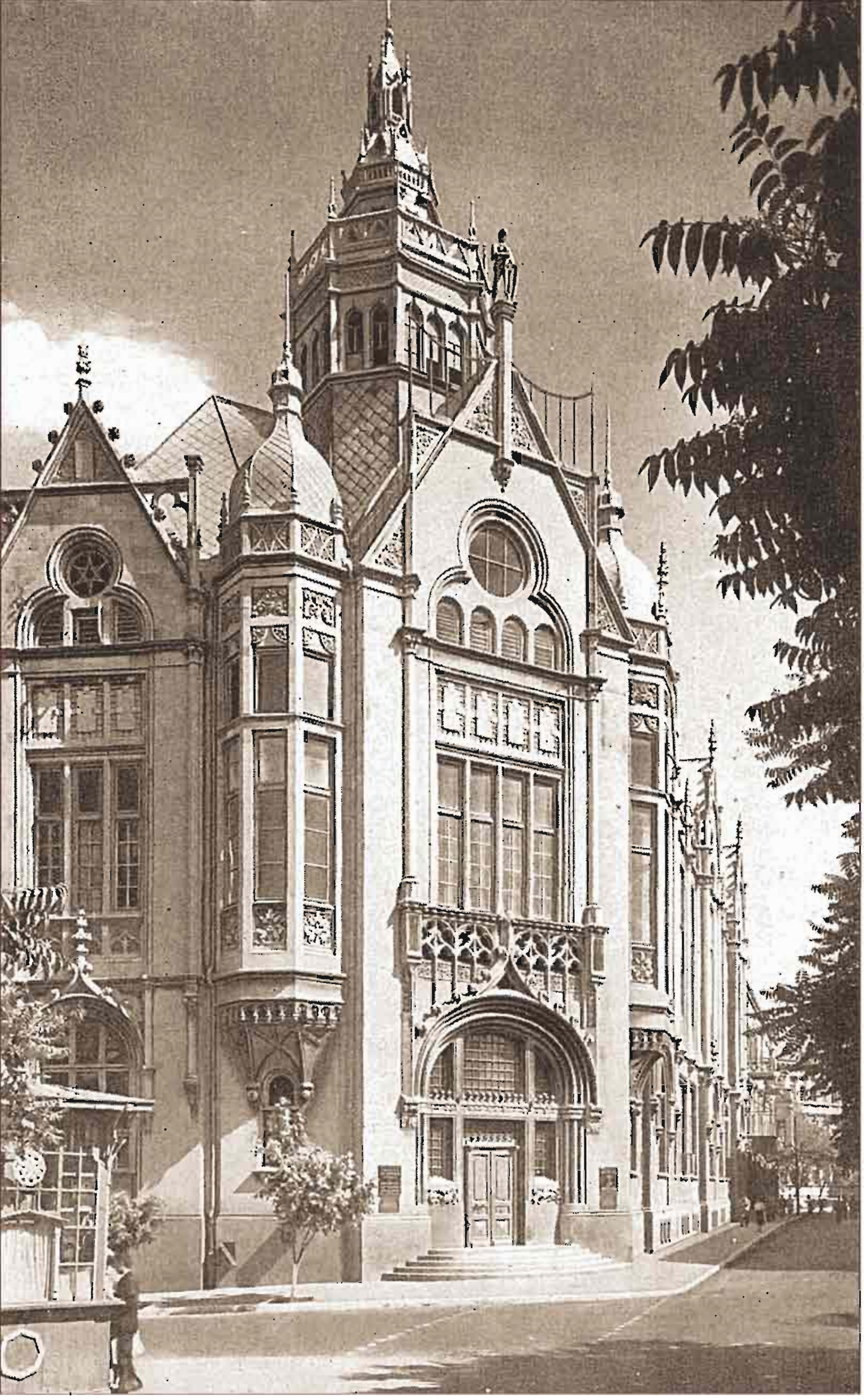

Muxtarovun binasının ümumi görünüşü və fraqmenti.

Общий вид и фрагмент здания Мухтарова.

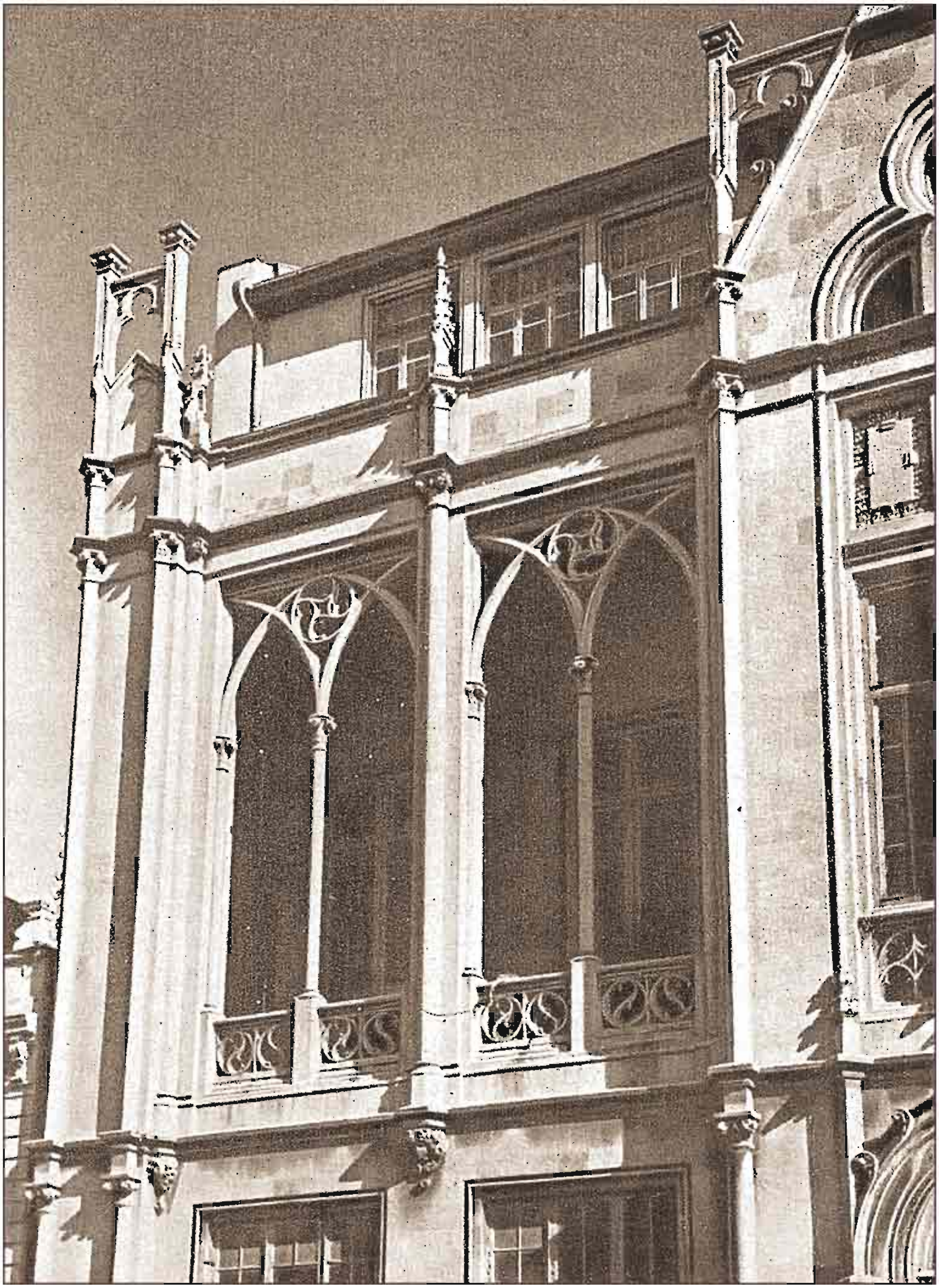

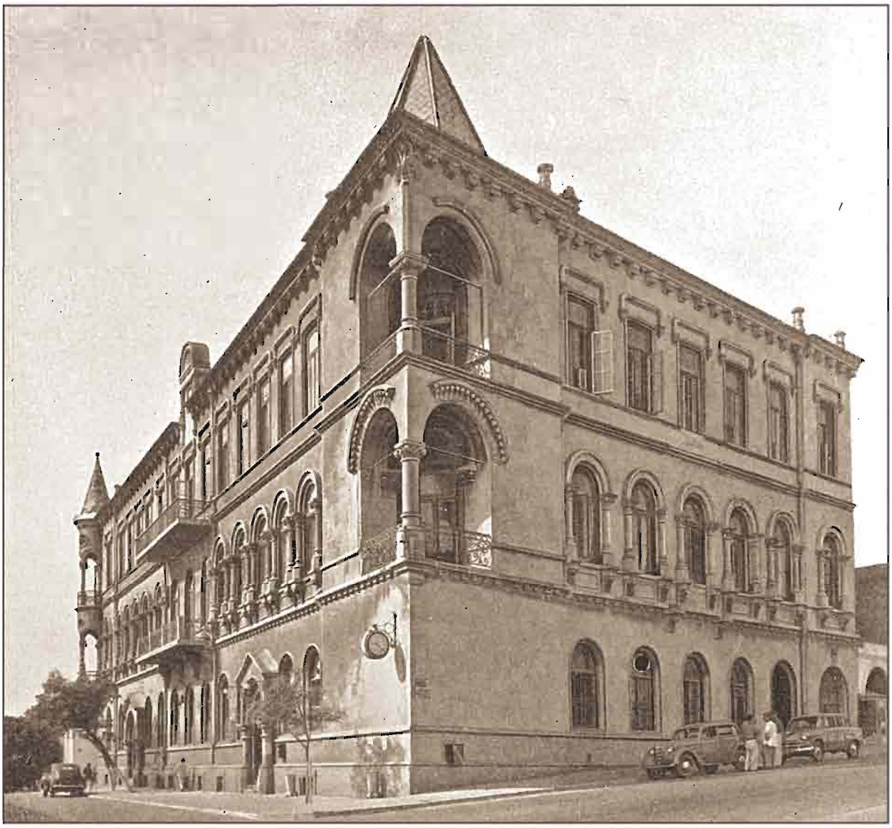

"Xəzər-Qara dəniz" cəmiyyətinin binası. Mülki mühəndis K.B. Skureviç, 1898-1899-cu illər.

Здание Каспийско-Черноморского общества. Гражд. инж. К.Б. Скуревич. 1898-1899 гг.

Qərbdən isə Fars və Kaspi küçələri ilə məhdudlanırdı. Lakin, şəhər planlaşdırmasının bu mühüm elementləri arasında onların memarlıq və həcmi-fəza xüsusiyyətlərini aydın təsvir edən kompozisiya əlaqəsi yox idi.

Məhəllələrin düzgün salınmaması səbəbindən Duma meydanı və Parapet Marş bağı və Birja meydanından ayrı düşmüşdü. Şəhərin tarixi nüvəsi olan İçərişəhərlə forştatın şəhərsalma məzmunu arasında aydın memarlıq-planlaşdırma əlaqəsi mövcud deyildi. "Azneft" yaxınlığındakı meydanla Teatr meydanı da bu meydanlardan ayrılmış vəziyyətdə idi.

Bir-birindən çox uzaq məsafədə olmasalar belə, onlar şəhərin planlaş-

та, ныне ул. М. Горького. По идее, эта улица на севере должна была завершиться Воронцовской площадью, а на юге — набережной. Однако со временем улица на севере, в районе Шемахинки, прекратила свой рост, будучи отрезанной от Воронцовской площади прямоугольными поперечными кварталами.

Застройка Парапета в основном представлена творчеством архитектора Касым-бека Гаджибабабекова [173]. Он здесь выстроил двухэтажные караван-сараи (ныне кинотеатр «Араз» и музей им. Низами), жилые дома для себя, гостиницы «Гранд-отель» и « Метрополь». Но на пло-

dırma strukturunda təcrid olunmuş halda fəaliyyət göstərirdilər. Inkişaf etmiş vahid nüvənin yaradılması üçün bütün imkanların olmasına rəğmən mühüm planlaşdırma qovşaqları arasındakı rabitəsizlik şəhərin ümumi kompozisiyasında uyğunsuzluğa səbəb olmuşdu.

Meydanlar üçün xarakterik cəhət onların sərhəddində açıq görünüş təəssüratı yaradan tranzit xarakterli küçələrin olması idi. Lakin bu küçələr adi, sıravi küçələr idi və şəhər strukturunda meydanların şəhərsalma əhəmiyyətini heç nə ilə ifadə etmirdi. Ona görə də, məsələn, Kilsə və Birja meydanlarının, Parapet və Mariinskiy bağlarının şimal sərhədi olan küçə aydın kompozisiya strukturuna malik deyildi və şəhər planlamasında müstəqil fəaliyyət göstərən ümumşəhər küçə və magistrallar sistemində lokal küçə olaraq qaldı. Yalnız Parapet və Qubernator ("Azneft")[113] meydanları bir tərəfdən sahil küçəsi və Mixaylovski küçələri ilə digər tərəfdən isə Sadovıy-Nikolayevski magistralı ilə birləşirdi.

1860-cı illərin əvvəlində esplanada da yaranan Parapet meydanı Bakının iş və ictimai mərkəzinin qurucu elementi idi. Onun, ox üzrə olan ciddi simmetrik kompozisiyası forştatın ilk və aparıcı küçələrindən birinin, Qorki küçəsinin mövqeyini müəyyənləşdirdi. İdeyaya əsasən bu küçə şimalda Vorontsov küçəsi, cənubda isə sahil küçəsi ilə tamamlanmalıydı. Lakin zamanla bu küçə, Vorontsov meydanında düzbucaqlı köndələn məhəllələrlə kəsilməsi səbəbindən, şimalda, Şamaxinka ərazisində öz inkişafını dayandırdı.

Parapetin tikintisi əsasən Qasım bəy Hacıbababəyovun yaradıcılığı ilə təmsil olunmuşdur [173]. O burada iki-

113. Qubernator meydanını biz şərti olaraq qəbul etmişik, çünki Bakı qubernatorlarının iqamətgahı və mənzili yerləşirdi (Ş.F.).

щади не было доминирующего сооружения, которое, являясь центром архитектурной композиции, подчинило бы себе все остальные здания. Различная объемная трактовка и пластическая разработка зданий, расположенных вокруг площади, все же способствовали созданию значительного градостроительного узла капиталистического Баку.

Превращенный в сквер Парапет с его старой застройкой после реконструкции 1950-х годов закрепил свое положение в планировке современного города. Находясь в центре Баку, площадь Парапет постоянно привлекала внимание частных лиц и губернских властей, стремившихся застроить ее. Когда в начале 1880-х годов начались поиски места для православного собора, выбор экзарха Грузии пал на Парапет как на удобную для прихожан площадь в центре города. В те же годы на той же площади было задумано сооружение памятника Александру II, отчего проектируемую площадь в местной прессе иногда называли даже Императорской[114]. Решение построить собор или памятник на сравнительно небольшой площади (около 0,8 га) нельзя признать удачным. Для собора, в конце концов, определилось место на упраздненном кладбище, оказавшемся к тому времени в окружении жилых и торговых зданий.

В январе 1894 года на площади Парапет уже велись подготовительные работы по озеленению той части, где решено было воздвигнуть памятник. Для этого собирались выписать деревья из Боржома, Тифлиса и других городов[115]. Идея сооружения памятника не была реализована из-за

114. Газ. «Каспий», 1894, № 17. Местная летопись. 1908 г.
115. Газ. «Каспий», 1894, № 17. Местная летопись.

mərtəbəli karvansaraları (İndiki "Araz" kinoteatrı və "Nizami" muzeyi), (özü üçün yaşayış evlərini, "Qrand-otel" və "Metropol" mehmanxanalarını layihələndirmişdir. Lakin, memarlıq kompozisiyasının mərkəzi olaraq digər binaları özünə tabe edərək meydanda üstünlük təşkil edən bir bina mövcud deyildi. Meydan ətrafında yerləşmiş binaların fərqli həcm həlli və bir-birinə uyumlu şəkildə layihələndirilməsi kapitalist Bakısının mühüm şəhərsalma qovşağının yaradılmasına gətirib çıxardı.

1950-ci illərdə yenidənqurmadan sonra bağa çevrilmiş Parapet müasir şəhər planlaşdırmasında da öz yerini möhkəmlətdi. Bakının mərkəzində yerləşən Parapet meydanı həmişə bu ərazidə tikinti aparılmasında maraqlı olan quberniya hakimiyyətinin və ayrı-ayrı şəxslərin diqqətin mərkəzində idi. 1880-ci illərin əvvəllərində pravoslav kilsəsi üçün yer axtarılan zaman Gürcüstan ekzarxının seçimi Parapet meydanı oldu. Belə ki, bu ərazi ziyarətçilər üçün çox rahat bir yer ola bilərdi. Həmin illərdə, Parapet meydanında həm də II Aleksandrın heykəlinin qoyulması da planlaşdırılırdı, elə buna görə də yerli mətbuatda bəzən onu İmperator meydanı adlandırırdılar[114]. Belə bir kiçik ərazidə kilsə və ya heykəlin qurulması ideyası o qədər də uğurlu sayıla bilməz. Sonunda yaşayış və ticarət binalarının arasında qalmış qəbiristanlığı ləğv etməklə kilsə üçün yer müəyyənləşdirildi.

Artıq 1894-cü ilin yanvarında Parapet meydanında, heykəlin qoyulması planlaşdırılan ərazidə yaşıllaşdırma işləri üçün hazırlıq görülürdü. Bunun üçün Borjomi, Tiflis və başqa şəhərlərdən ağac gətirilməsi planlaşdırılırdı[115]. Heykəli qoyulması ideyası vəsait çatışmazlığı ucbatından həyata

114. "Kaspiy" qəzeti, 1894-cü il, № 17. Yerli salnamə. 1908-ci il.
115. "Kaspiy" qəzeti, 1894-cü il, № 17. Yerli salnamə.

нехватки средств. В дальнейшем революционная ситуация в России сняла этот вопрос вовсе. Интересно, что на Парапете в разное время, помимо собора и памятника, частные лица добивались разрешения думы построить здание Народного театра.

Успешные работы по строительству шолларского водопровода позволили управе разбить тенистый сквер на Парапете (1914-1918 гг.) Примитивная планировка сквера, ограниченный ассортимент растительности не могли создать выигрышную композицию, способную в центре города «работать» в художественном направлении.

Соборная площадь. Недалеко от Парапета находилось заброшенное мусульманское кладбище; долгие годы оно оставалось пустырем. Христианское духовенство добивалось отвода этого участка для постройки православного собора, но губернское начальство отклоняло подобные притязания, дабы не затрагивать религиозные чувства мусульманского населения. Почетные граждане города мусульмане в 1879 году предложили благоустроить территорию мусульманского кладбища — охватить ее оградой, засадить кипарисами и инжирными деревьями, а на свободном от могил месте построить медресе [38].

Если бы обширная территория бывшего кладбища была озеленена, то в центре города мог появиться крупный зеленый массив, совершенно не уступавший по площади Михайловскому (позднее Губернаторскому) саду. Таким образом, среди жилых плотно застроенных кварталов возник бы не только сад, служащий местом отдыха населения, но появилось бы композиционное ядро,

keçirilmədi. Sonradan isə, Rusiya ərazisindəki inqilabla əlaqədar olaraq bu məsələ tamamilə ortadan qaldırıldı. Maraqlıdır ki, müxtəlif vaxtlarda kilsə və heykəllə yanaşı, ayrı-ayrı fərdi şəxslər Parapet ərazisində Xalq teatrının tikilməsi üçün dumadan icazə alınmasına çalışırdılar.

Şollar su kəmərinin tikintisinin müvəffəqiyyətlə reallaşdırılması şəhər idarəsinə Parapet ərazisində bağ salmağa şərait yaratdı (1914-1918-ci illər). Lakin, primitiv planlaşdırma və bitkilərin məhdud çeşidi şəhərin mərkəzi hissəsində bədii baxımdan uğurlu kompozisiya yaratmağa imkan vermədi.

Kilsə meydanı. Parapet yaxınlığında uzun illər ərzində boş qalan baxımsız müsəlman qəbiristanlığı yerləşirdi. Xristian ruhaniləri bu ərazinin pravoslav kilsəsi üçün ayrılmasına çalışırdılar. Lakin, Quberniya idarəsi müsəlman əhalinin dini hisslərinə toxunmamaq üçün bu iddiaları rədd edirdi. 1879-cu ildə şəhərin bəzi hörmətli müsəlman vətəndaşları müsəlman qəbiristanlığının ərazisini hasara alıb, sərv və əncir ağacları ilə abadlaşdırmağı, qəbirlərdən boş qalan yerdə isə mədrəsə tikilməsini təklif etdilər [38].

Əgər keçmiş qəbiristanlığın geniş ərazisi yaşıllaşdırılsaydı, o zaman şəhər mərkəzində Mixaylovski (sonradan Quberator) bağına bərabər iri yaşıl massıv salına bilərdi. Bununla da, tikinti sıxlığının yüksək olduğu yaşayış məhəllələrinin arasında nəinki əhalinin istirahət yeri olan bağ, həm də şəhərin meydanları və bağlar sistemini birləşdirən kompozisiya nüvəsi yarana bilərdi.

1884-cü ildə qəbiristanlıq ərazisi şəhərin öz vəsaiti hesabına nizama salındı: səkilər salındı və qəbiristanlıqdan Spasskiy küçəsinə keçid açıldı.

объединяющее систему скверов и площадей города.

В 1884 году территория кладбища была урегулирована на средства города: устроены тротуары и через кладбище открыт проход на Спасскую улицу. Фактически эта территория уже была подготовлена к строительству собора. 8 октября 1888 года осуществлена торжественная закладка здания. Проект храма в псевдорусском стиле принадлежал академику Р.Р. Марфельду. Для руководства строительством из Петербурга в 1891 году приехал архитектор Д.А. Тесьмин, который, ознакомившись с проектом и условиями строительства, руководить работами отказался.

Вместо Тесьмина по предложению Технического строительного комитета Министерства внутренних дел в Баку в том же году приехал гражданский инженер И.В. Гославский. Будучи производителем работ на постройке собора, он в 1892 году вступил на должность городского архитектора. Можно утверждать, что именно с этого времени в Баку началось становление профессиональной архитектуры.

Гославский «внес в строительство те художественные элементы, которые и заставляют сотоварищей по зодчеству тянуться к лучшим замыслам и исполнению, и населению относиться более отзывчиво к эстетическим требованиям»,- писал журнал «Зодчий»[116].

Масштаб площади не соответствовал такому огромному сооружению, как православный собор. Однако малоэтажное окружение хорошо подчеркивало пирамидальный объем собора. Возведенный на высоком холме западной части города, он был великолепным ориентиром и выде-

116. «Зодчий», 1904, № 8, с. 13. И.В. Гославский. Некролог.

Z.B. Əhmədbəyovun evinin portalı. Mülki mühəndis Z.B. Əhmədbəyov. 1914-1916-cı illər.

Портал дома З.-б. Ахмедбекова. Гражд. инж. З.-б. Ахмедбеков. 1914-1916 гг.

Faktiki olaraq bu ərazi kilsə tikintisi üçün hazır vəziyyətdə idi. 8 oktyabr 1888-ci ildə təntənəli surətdə binanın təməli qoyuldu. Psevdorus stilində olan layihənin müəllifi akademik R.R.Marfeld idi. 1891-ci ildə tikintiyə rəhbərlik etmək üçün Peterburqdan memar D.A.Tesmin Bakıya gəldi, lakin layihə və tikinti şərtləri ilə tanış olduqdan sonra o, işlərə rəhbərlik etməkdən imtina etdi.

Həmin ildə Daxili işlər nazirliyinin texniki tikinti komitəsinin dəvətilə Tesminin əvəzinə Bakıya mülki mühəndis İ.V. Qoslaskiy gəldi. Kilsə tikintisində icraçı olduğu bir vaxtda,

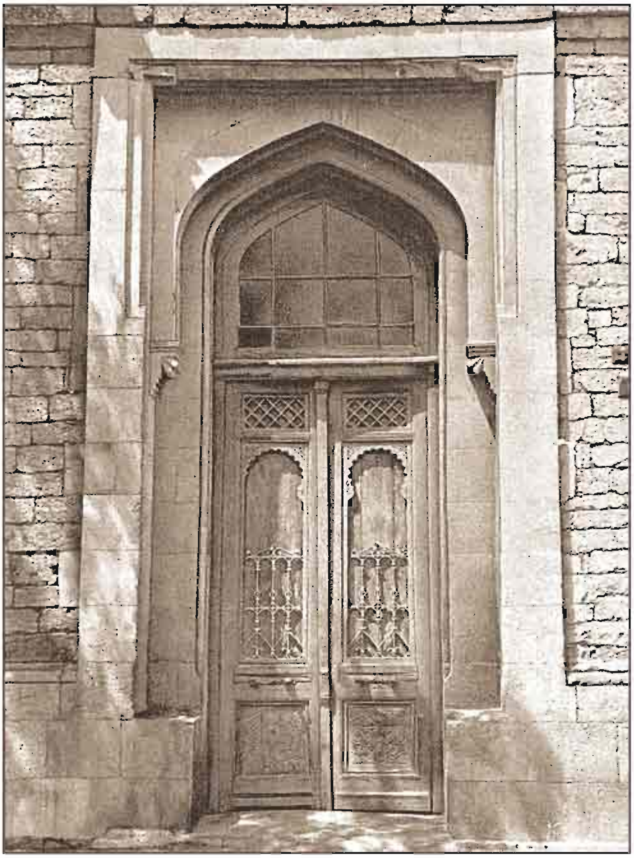

лялся на фоне неба своей подчеркнутой вертикальной композицией. Собор был виден в городе со всех точек издалека и представлял в застройке Баку единственную архитектурную композицию такого значения. С ним не могла спорить ни одна городская постройка[117].

Именно поэтому православное духовенство настаивало на запрещении строительства соборной мечети на Николаевской улице, а затем при постройке мечети Таза-пир добивалось отмены второго яруса минаретов, которые благодаря своей высоте и выразительному силуэту могли бы соперничать с собором.

После окончания строительства собора (конец 1897 г.) началась подготовка площади к благоустройству. Площадь в глубине участка засадили деревьями засухоустойчивых пород, создав фон для здания, а перед храмом для большей парадности разбили декоративные клумбы. В соборную площадь была превращена только часть территории мусульманского кладбища, остальная же оставалась свободной и тяготела к Базарной улице.

Духовное ведомство решило выгодно использовать центральное положение этого участка и сдало его в аренду торговой фирме «Товарищество Александро-Невских рядов». 25 января здесь заложили Александро-Невский рынок, сооруженный в формах модерна, с отголосками ордерной структуры. Этот рынок представлял собой хорошо благоустроенное сооружение типа пассажа, где все торговые операции совершались под общей кровлей.

В здании использованы современные отделочные материалы, такие, как глазурованный кирпич. Ры-

117. Александро-Невский собор в 1930-х годах был снесен.

Ağabəy Quliyevin yaşayış evi. Ümumi görünüş. Memar. Y.Y. Skibinskiy. 1899-cu il.

Жилой дом Ага-бека Кулиева. Общий вид. Архит. Е.Я. Скибинский. 1899 г.

1892-ci ildə o şəhər memarı vəzifəsinin icrasına başladı. Əminliklə demək olar ki, məhz bu zamandan etibarən Bakıda peşəkar memarlığın formalaşması dövrü başlandı.

"Zodçiy" jurnalı yazırdı ki, "Qoslavski tikintiyə əhalini estetik tələblərə daha həssaslıqla yanaşmağa və öz memar həmkarlarını da daha yaxşı ideya və icraya sövq edən bədii elementlər daxil etdi"[116].

Tikinti meydançasının miqyası pravoslav kilsəsi kimi nəhəng binaya uyğun deyildi. Bununla belə, ətrafdakı azmərtəbəli tikililər kilsənin piramidaşəkilli həcmini daha da yaxşı vurğulayırdı. Şəhərin qərb hissəsində yüksək təpə üzərində inşa edilən bina gözəl oriyentir idi və öz vertikal kompozisiyası ilə səmanın fonunda dəqiq seçilirdi. Kilsəni, şəhərin bütün nöqtələrindən aydın görmək mümkün idi və o, Bakının tikintisində öz təyinatına görə yeganə dini memarlıq kompozisiyası idi. Şəhərdə heç bir tikili onunla müqayisəyə gəlmirdi[117].

Məhz buna görə də pravoslav ruhaniləri Nikolayevski küçəsində cümə məscidinin tikintisinin qadağan edilməsini tələb edirdilər. Daha sonradan isə, Təzə-pir məscidinin tikintisi zamanı, onlar hündürlüyü və ifadəli silueti ilə kilsə ilə rəqabət aparacaq minarələrin ikinci yarusunun tikintisinin qadağan olunmasını tələb etdilər.

Kilsə tikintisi başa çatdıqdan sonra (1897-ci ildə) meydançanın abadlaşdırılması üçün hazırlıqlara başlandı. Ərazinin içəri hissəsindəki sahədə quraqlığa davamlı ağac növləri əkərək bina üçün fon yaradıldı, kilsənin qarşısında isə təm-təraq üçün dekorativ kolluqlar salındı. Müsəlman qəbiristanlığının yalnız bir hissəsi kilsə meydanına çevrildi,

нок имел ледоделательный завод и электрическую станцию. Утилитарный комплекс рынка отразил рационалистические тенденции архитектуры начала XX века, что особенно сказалось на планировке и трактовке внутреннего пространства [56].

Из окружающей Соборную площадь застройки можно выделить лишь трехэтажное здание Каспийско-Черноморского нефтепромышленного общества и дом М. Мухтарова (ныне Дворец счастья).

Здание Общества строилось в 1898-1899 годах по проекту гражданского инженера К.Б. Скуревича в неоготическом стиле. Великолепно выполненное из известняка, оно являлось одной из активных архитектурных доминант площади и улицы.

Дом Мухтарова построен в 1911-1912 годах по проекту гражданского инженера И.К. Плошко и в отличие от здания Общества трактован более эффектно. Французская готика определяла его архитектурную сущность, широко и проникновенно запечатленную в камне. Выразительна силуэтная композиция дома, выделяющаяся не только в окружающей застройке, но и в городском ландшафте.

Это здание оказалось последним звеном в процессе формирования Соборной площади, получившим архитектурное выражение в наиболее завершенном виде. Застройка, сформировавшаяся между Парапетом и Соборной площадью, и архитектурное решение Николаевской улицы, дополняя друг друга, создали своеобразную композицию. В этом районе города сложилось интересное архитектурно-планировочное ядро, объединенное Соборной площадью

116. "Zodçiy", 1904-cü il, № 8, səh.13. İ.V.Qoslavski. Nekroloq.
117. Aleksandr Nevski Başkilsəsi 1930-cu illərdə sökülmüşdü.

Bazar küçəsinə doğru olan ərazi isə boş qalmaqda idi.

Ruhani idarəsi bu sahənin mərkəzdə olan vəziyyətindən faydalanmaq qərarına gəldi və onu "Aleksandr Nevski dükanları Cəmiyyəti"nə icarəyə verdi. Yanvarın 25-də bu sahədə, order strukturunun izlərini daşıyan modern formalı layihə əsasında Aleksandr Nevski bazarının təməli qoyuldu. Bu bazar, bütün ticarət əməliyyatlarının ümumi bir dam altında həyata keçirildiyi pasaj tipli yaxşı tərtib olunmuş səliqəli bir qurğu idi.

Binanın tikintisində şirlənmiş kərpic kimi müasir üzlük materiallarından istifadə olunmuşdu. Bazarda buz zavodu və elektrik stansiyası fəaliyyət göstərirdi. Bazarın tətbiq kompleksi XX əsrin əvvəli üçün memarlıqda olan rasionalist tendensiyaları əks etdirirdi. Xüsusilə də bu daxili məkanın planlaşdırma və təfsirində öz əksini tapmışdı [56].

Kilsə meydanını əhatə edən tikililərdən yalnız Xəzər-Qara dəniz neft sənaye cəmiyyətinin üçmərtəbəli binası və M.Muxtarovun evini (indiki Səadət sarayı) qeyd etmək mümkündür.

Cəmiyyətin binası, 1898-1899-cu illərd mülki mühəndis K.B. Skureviçin layihəsinə əsasən neoqotik stildə tikildi. Əhəngdaşından tikilmiş bu möhtəşəm bina küçə və meydanın aktiv memarlıq əlamətlərindən biri idi.

Muxtarovun evi, 1911-1912-ci illərdə mülki mühəndis P.K.Ploşkonun layihəsinə əsasən tikilmişdi. Cəmiyyətin binasından fərqli olaraq bu bina daha effektli şəkildə inşa olunmuşdu. Onun memarlıq mahiyyətini daş üzərində geniş və səmimi surətdə əks olunmuş fransız qotikası təyin edirdi. Evin təsirli siluet kompozisiyası nəinki ətraf tikililər arasında, həm də ümumən şəhər landşaftında aydın seçilirdi.

Bu bina kilsə meydanının formalaşması zamanı memarlıq baxımından ən mükəmməl şəkildə ifadə olunmuş

и Парапетом, где застройку представляли гостиницы, караван-сараи современного типа, торговые ряды и просторные магазины.

От исторического центра города оказались несколько оторванными важные градостроительные элементы восточной части Приморского района, такие, как Мариинский сквер, Театральная и Биржевая площади.

Мариинский сквер. Созданный в 1870-х годах сквер находился в одном из центральных районов города - Приморском. Окружающие сквер кварталы придавали ему замкнутый характер. Это легко прослеживается в объемно- пространственном решении его застройки. Двухэтажные строения 1880-х годов стали вытесняться трех-, четырехэтажными жилыми домами. Ввиду того, что окружающая сквер застройка создавалась, как правило, по заказам разных владельцев, здесь не могло быть архитектурного единства в разработке фасадов, ибо никто не хотел считаться с соседней постройкой, стремясь както побогаче выделить «свой» фасад.

За исключением углового трехэтажного дома (гражданские инженеры А.С. Кандинов, Г.М. Термикелов) по Биржевой улице (ул. Гаджибекова, 1) и четырехэтажного жилого дома по Мариинской улице, 11 (гражд. инж. Ф.А. Никулин), застройка сквера почти не представляет архитектурной ценности. На фасадах домов, окружающих сквер, преобладали классические, несколько упрощенные мотивы. Интересно то, что здесь можно проследить все этапы становления жилища капиталистического Баку от двухэтажного небольшого здания до четырехэтажного доходного дома [175]. В этом отношении показательны постройки 1880-х годов, когда архитекторы не очень утруждали себя

Mariinskiy bağında tikinti. 1890-cı il.

Застройка Мариинского сквера. 1890 г.

son hissə idi. Parapet və Kilsə meydanı arasındakı tikililər, Nikolayevski küçəsinin memarlıq həlli bir-birini tamamlayaraq özünəməxsus kompozisiya yaratmışdı. Şəhərin mehmanxanalar, müasir tipli karvansaralar, ticarət dükanları və geniş mağazalardan ibarət bu hissəsində Kilsə meydanını Parapetlə əlaqələndirən maraqlı memarlıq-planlaşdırma nüvəsi yaranmışdı. Sahil rayonunun şərq hissəsinin mühüm şəhərsalma elementləri olan Mariinskiy bağı, Teatr və Birja meydanları şəhərin tarixi mərkəzindən bir qədər qopmuş vəziyyətdə idi.

Mariinskiy bağı. 1870-ci illərdə salınmış bu bağ şəhərin mərkəzi rayonlarından birindən olan Sahil rayonunda yerləşirdi. Onu əhatə edən məhəllələr bağa qapalı xüsusiyyət verirdi ki, bu da bağın tikintisindəki həcmi-fəza həllində asanlıqla sezilir. 1880-ci illərin ikimərtəbəli tikililəri üç-dörd mərtəbəli yaşayış evləri tərəfindən sıxışdırılmağa başlanmışdı. Bağı əhatə edən binaların ayrı-ayrı sahibkarların sifarişi ilə tikildiyini nəzərə alsaq deyə bilərik ki, burada fasadların həllinin vahidliyindən söhbət gedə bilməzdi, belə

тщательностью прорисовки фасадов, насыщая их деталями в ущерб общей структуре. Лучше решались дворовые фасады за счет чистых линий полуциркульных арок галерей первых этажей, которые придавали им выразительность. Тогда в Баку не было дворов-колодцев, характерных для застройки Петербурга и Москвы конца XIX - начала XX веков.

В начале XX века в архитектуре фасадов зданий, окружающих сквер, наметились более профессиональная трактовка классических элементов, ясность и четкость композиций, но до мастерски построенных зданий дело не дошло. В начале 1880-х годов основная застройка сквера уже сложилась, застраивались и соседние участки. Однако здесь архитекторы не очень проявили себя на творческой ниве.

В восточном направлении Мариинского сквера брали начало капитально застроенные улицы Приморского района - Молоканская и Биржевая, получившие на различных их отрезках интересные архитектур-

ki, heç kim qonşu tikilini nəzərə almaq istəmir, öz fasadını daha zəngin şəkildə qabartmağa çalışırdı.

Birja küçəsinin (Ü.Hacıbəyov, 1) tinində yerləşən üçmərtəbəli ev (mülki-mühəndis A.S.Kandinov, Q.M.Termikelov) və Mariinskiy küçəsi, 11-də yerləşən (mülki mühəndis F.A. Nikulin) dördmərtəbəli bina istisna olmaqla bağın ətrafındakı tikintin memarlıq baxımından demək olar ki dəyəri yoxdur. Bağı əhatə edən binaların fasadlarında klassik sadələşdirilmiş motivlər üstünlük təşkil edirdi. Maraqlı cəhət burada kapitalist Bakısında tikintinin büün mərhələlərinin-ikimərtəbəli kiçik binalardan dördmərtəbəli gəlir evlərə qədər-formalaşmasının müşahidə olunmasıdır [175]. Bu mənada, ümumi strukturun ziyanına rəğmən fasadların əsaslı surətdə, incəliklə işlənməsi ilə memarların özlərini yormadıqları 1880-ci illərin tikililəri daha səciyyəvi xarakter daşıyır. Birinci mərtəbələrin tağ eyvanlarının təmiz yarımdairəvi cizgiləri hesabına həyət fasadlarının həlli daha yaxşı verilmişdi. Bu da binalara əlavə bir ifadəlilik qazandırmışdı. Həmin illərdə Bakıda XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəlləri üçün Peterburq və Moskvaya xas quyu tipli həyətlər yox idi.

XX əsrin əvvəllərində bağ ətrafında olan binaların memarlığında klassik elementlərin peşəkar təfsiri, kompozisiyalarda aydınlıq və dəqiqlik müşahidə olunsa da, bu mükəmməl şəkildə tikilmiş binalara qədər inkişaf etmədi. 1880-ci illərin əvvəllərində bağ ətrafında əsas tikinti işləri demək olar ki başa çatmışdı, qonşu ərazilər isə tikilməkdə idi. Lakin, burada da memarlar yaradıcılıq baxımından özlərini elə də yaxşı ifadə edə bilmədilər.

Mariinskiy bağının şərq istiqamətində Primorskiy rayonunun əsaslı şəkildə tikilmiş Molokanskiy və Birja küçələri başlayırdı. Bu küçələrin ay-

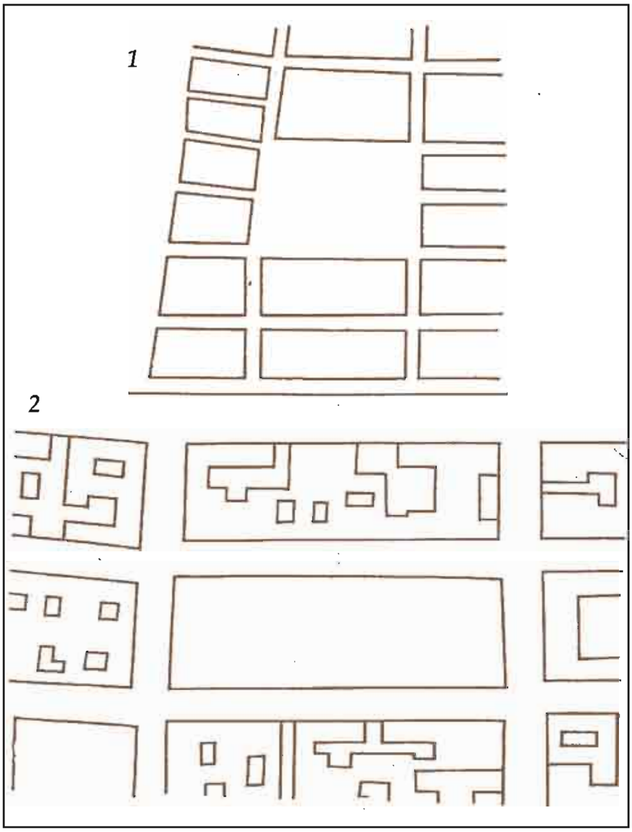

Birja meydanının planı. 1887-ci il (1) və 1890-cı il (2).

План Биржевой площади. 1887 г. (1) и 1890 г. (2).

ные решения. Например, на отрезке Биржевой улицы (между улицами Гоголя и Красноводской) равная высота зданий, одинаковые членения фасадов, общая стилевая характеристика, тяготеющая к классицизму, и единство масштаба предопределили гармонию застройки.

Баку не имел ни одной законченной площади с соответствующей архитектурной «оправой», которая вошла бы как ценный архитектурный ансамбль в объемно-пространственную структуру города. В связи с этим Комиссия по благоустройству города настойчиво требовала от архитекторов, чтобы в центральных районах

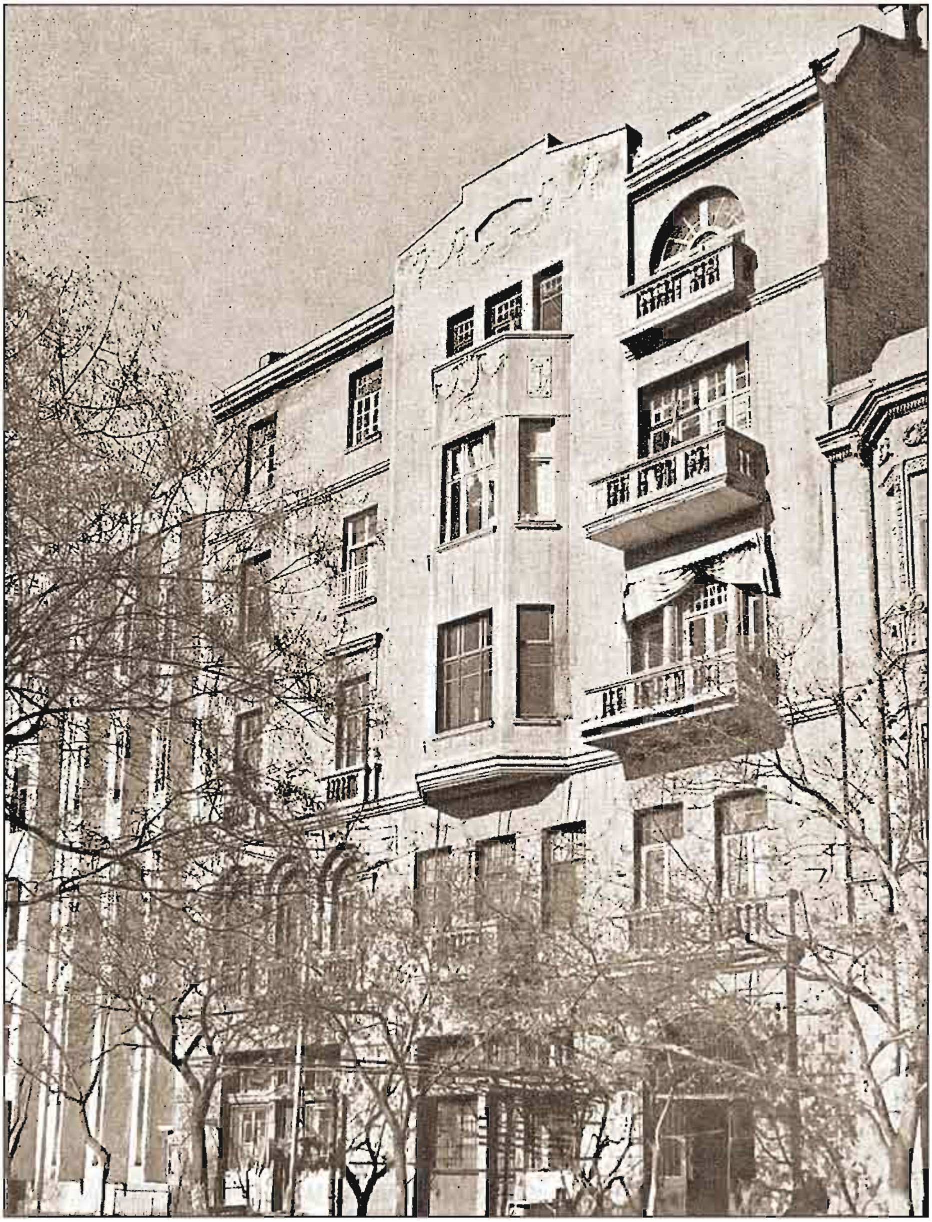

Birja meydanının şimal hissəsinin tikintisi. Yaşayış evləri. Mülki mühəndis V.S. Sarkisov. 1910-cu illər.

Застройка северной стороны Биржевой площади. Жилые дома. Гражд. инж. В.С. Саркисов. 1910-е г.

Torqovaya və Mariinskiy küçələrinin tinində yaşayış evi. Fasadın fraqmenti.

Жилой дом на углу Торговой и Мариинской улиц. Фрагмент фасада.

rı-ayrı hissələrində maraqlı memarlıq həlləri öz əksini tapmışdı. Məsələn, Birja küçəsinin Qoqol və Krasnovodskiy küçələri arasındakı hissəsində binaların hündürlüyündəki bərabərlik, fasadların eyni qaydada hissələnməsi, klassikaya meyl edən ümumi stil xarakteristikası və miqyasın vahidliyi tikililərin harmoniyasını təsbit etmişdi.

Bakıda şəhərin həcm-məkan strukturuna dəyərli memarlıq ansamblı kimi daxil ola biləcək, müvafiq memarlıq "Çərçivəsi"nə malik bitmiş bir meydan mövcud deyildi. Bununla əlaqədar olaraq abadlaşdırma Komissiyası memarlardan küçə tikintisi zamanı mərkəzi rayonlarda "şəhəri çirkinləşdirən memarlıq baxımından işlənməmiş fasadlara malik" binaların tikilməməsini israrla tələb edir və və belə bir tikintinin qar-

Telefon küçəsi, 5 ünvanında Yaşayış evi. 1890-cı illər. Fasadın fraqmenti.

Жилой дом на Телефонной ул., 5. 1890-е гг. Фрагмент фасада.

города в застройке улиц не возводили здания, «фасады которых совершенно не разработанные в архитектурном отношении... положительно безобразят город» и поднимала вопрос о принятии мер против такой застройки[118].

На самом деле, характер частновладельческой застройки определялся вкусом или, вернее, безвкусицей владельцев, что способствовало появлению маловыразительных зданий. Соблюдение интересов частной собственности на землю было причиной того, что рядом с роскошным палаццо появлялось одно- или двухэтажное безликое здание, вносящее диссонанс и неразбериху в общий характер застройки центра.

Городская дума была не в силах заставить владельцев участков строить по проектам и требовать выполнения проектов. В то же время не все владельцы имели материальные возможности для возведения респектабельных фасадов, гармонирующих с архитектурой соседних зданий. И все же в конце XIX века среди зажиточной прослойки населения стремление при возведении здания получить богато декорированный «фасад на зло надменному соседу» было преобладающим. Это сказалось в застройке центральной части города [157].

Ведущие архитекторы города, такие, как З.-б. Ахмедбеков, И.В. Гославский, И.К. Плошко, К.Б. Скуревич, И.В. Эдель, А.В. Эйхлер, Г.М. Термикелов и другие [177], в разное время занимались проектами дворцов миллионеров и доходных домов, крупных культовых и административных зданий. Рядовому же владельцу зачастую приходилось для составления проекта обращаться к чертежнику.

118. Газ. «Каспий», 1914, № 129. Бакинская жизнь.

Quba meydanının planı. 1880-cı il.
План Кубинской площади. 1880 г.

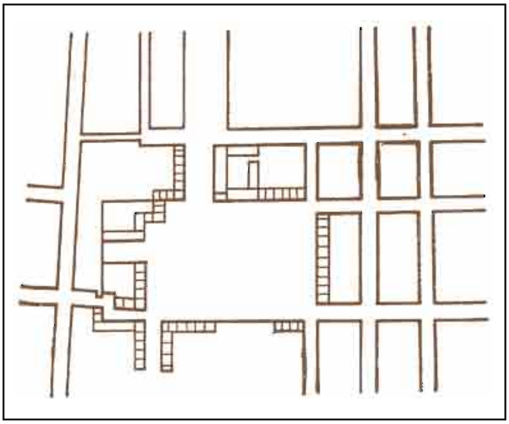

Torqovaya küçəsinin tikintisi. Musa Nağıyevin gəlir gətirən evi. Mülki mühəndis İ.K. Ploşko. 1908-1910-cu illər.

Застройка Торговой улицы. Доходный дом Мусы Нагиева. Гражд. инж. И.К. Плошко. 1908-1910 гг.

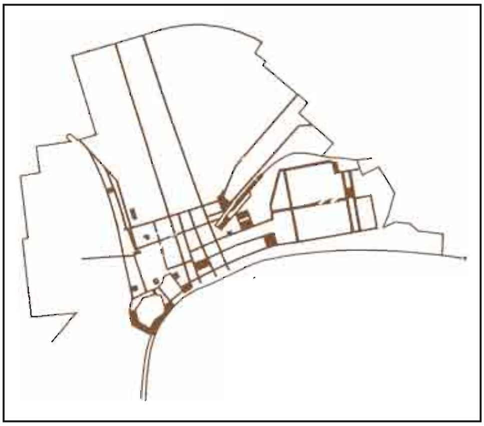

Şəhər magistrallarının sxemi (Ş.S. Fətullayevə əsasən).
Схема магистралей города (по Ш.С. Фатуллаеву).

Balaxanskaya küçəsində kişi gimnaziyasının binası.
Mülki mühəndis K.A. Borisoqlebskiy. 1911-1913-cü illər.

Здание мужской гимназии на Балаханской улице.
Гражд. инж. К.А. Борисоглебский. 1911-1913 гг.

Torqovaya küçəsinin tikintisi. Mayılov qardaşlarının teatrı. Ümumi görünüş. Mülki mühəndis N.Q.Bayev.1910-1911-ci illər. Ş.S. Fətullayevin rəsmi.

Застройка Торговой улицы. Театр братьев Маиловых. Общий вид. Гражд. инж. Н.Г. Баев. 1910-1911 гг. Рисунок Ш.С. Фатуллаева.

Mayılov qardaşlarının Teatrı. Fasadın fraqmenti.

Театр братьев Маиловых. Фрагмент фасада.

Telefon küçəsinin tikinti planı.

План застройки Телефонной улицы.

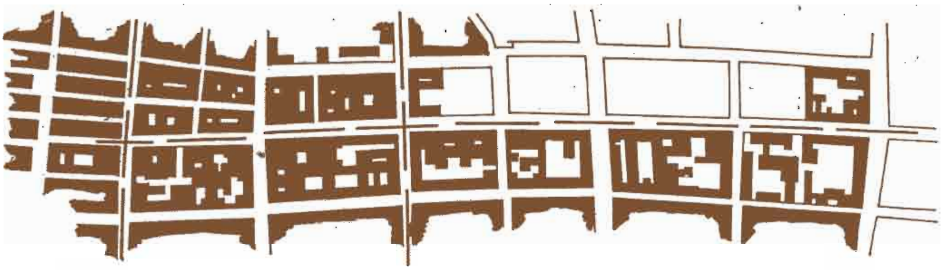

Balaxanskaya küçəsinin planı.

План Балаханской улицы.

Telefon kükəsində Kirxa binası. Memar A.V. Eyxler. 1895-1897-ci illər. Ş.S.Fətullayevin rəsmi.

Здание кирхи на Телефонной улице. Арх. А.В. Эйхлер. 1895-1897 гг. Рисунок Ш.С. Фатуллаева.

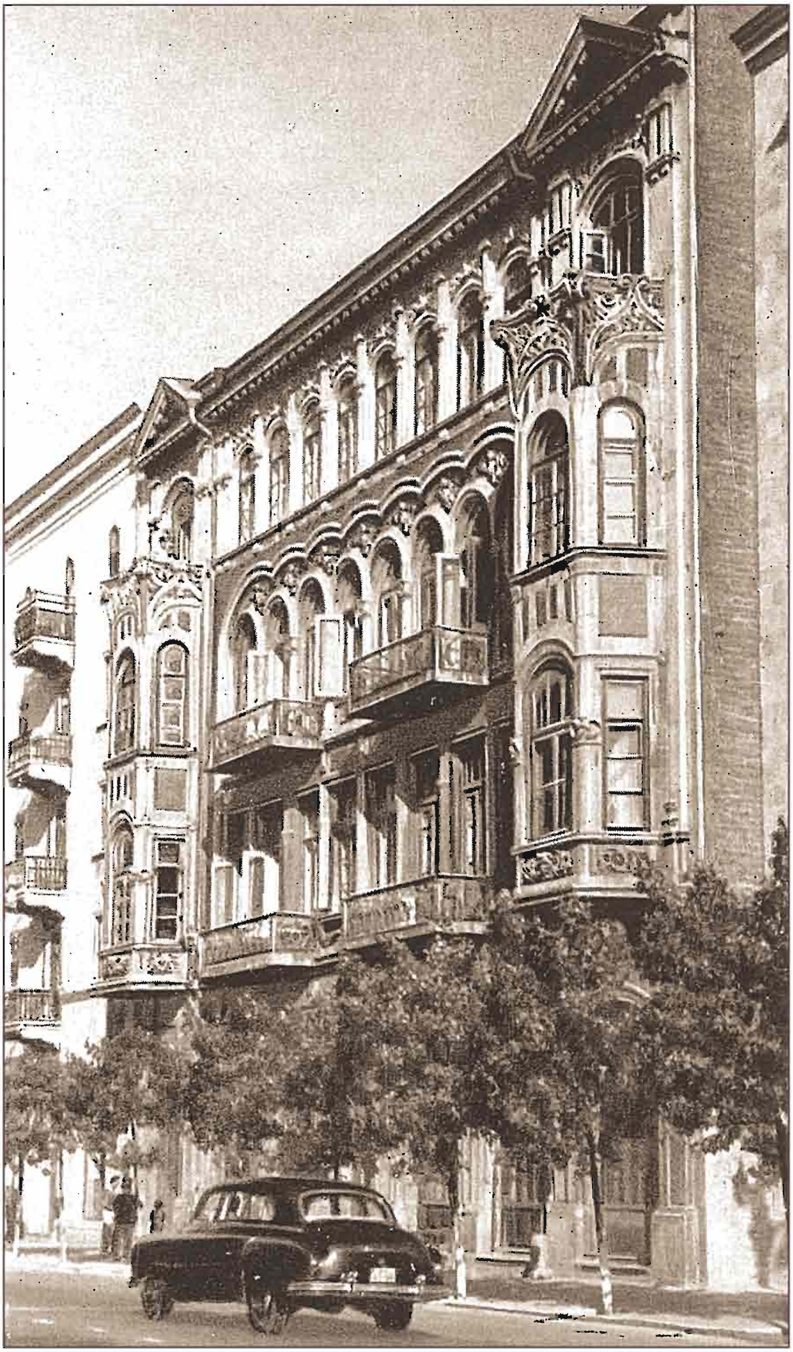

Telefon küçəsində Musa Nağıyevin Gəlir gətirən evi. Mülki mühəndis İ.K.Ploşko. 1908-1910-cu illər.

Доходный дом Мусы Нагиева на Телефонной улице. Гражд. инж. И.К. Плошко. 1908-1910 гг.

Memar A.V. Eyxler (?-1911-ci il).

Архитектор А.В. Эйхлер (?-1911 г.).

şısını ala biləcək tədbirlərin görülməsi məsələsini qaldırırdı[118].

Əslində isə fərdi tikintilərin özəlliyi onların sahiblərinin zövqü, daha doğrusu "zövqsüzlüyü" ilə seçilirdi ki, bu da nəzərə çarpmayan binaların yaranmaslna səbəb olurdu. Torpaq sahələri üzərində fərdi sahibkarların maraqlarının maraqlarının qorunması möhtəşəm sarayın yaxınlığında bir və ya ikimərtəbəli ifadəsiz tikilinin meydana çıxaraq mərkəzin tikintisində dissonans və qarmaqarışıqlıq yaratmasına səbəb olurdu.

Şəhər duması sahibkarları layihə üzrə tikinti aparmağa və onları layihələri yerinə yetirməyə məcbur etmək səlahiyyətində deyildi. Eyni zamanda, sahibkarlar da qonşuluqdakı binaların memarlıq stili ilə uyum yaradacaq zəngin fasadların tikintisi üçün geniş

118. "Kaspiy" qəzeti, 1914-cü il, № 129. Bakı həyatı.

Так складывалось архитектурное лицо улиц и кварталов. Рядом появлялись здания, выстроенные по проектам Гославского и безымянного чертежника.

Комиссия по благоустройству города, созданная в конце XIX - начале XX веков, когда фактически центральные городские кварталы уже были застроены, требовала от думы решительных действий по вопросу улучшения качества декора фасадов строящихся зданий, «более приличной в архитектурном отношении разработки»[119].

В период расцвета капитализма и западноевропейская и русская архитектура в основном утратила художественные достоинства. Улицы рассматривались не как ритм объемно-пространственных форм законченной композиции, не как цикл пространственных решений, в совокупности составляющих единство целого, а как явление, приводящее к созданию улиц-коридоров, состоявших из множества обособленных и художественно не связанных друг с другом законченных зданий.

Структура улицы, где архитектура была лишена конкретной связи с формами близлежащих сооружений и выглядела чуждой конструктивной и архитектурной логике, отличала ее от застройки улиц предыдущих эпох. Улицы, где господствующей формой застройки было двухмерное измерение без участия третьего, с безликим архитектурным выражением, не могли создавать активную художественную среду городского пейзажа.

Виолле ле Дюк писал: «Архитектура, пытаясь применить известные формы, не анализируя их, не обращаясь к их причинам, но видя лишь

119. Газ. «Каспий», 1914, № 126, Бакинская жизнь.

maddi imkanlara malik deyildilər. Bununla belə, XIX əsrin sonunda bina tikintisi zamanı əhalinin zəngin təbəqəsinin sıralarında "təkəbbürlü qonşunun acığına" daha zəngin bəzədilmiş fasad əldə etmək iddiası üstünlük təşkil edirdi. Bu da şəhərin mərkəzi hissəsinin tikintisində öz əksini tapmışdı [157].

Ayrı-ayrı dövlərdə Z. Əhmədbəyov, İ.V. Qoslavskiy, İ.K. Ploşko, K.B. Skureviç, İ.V. Edel, A.V. Eyxler, Q.M. Termikelov və s. kimi aparıcı memarlar [177] milyoner sarayları, gəlir gətirən evlər və nəhəng ictimai binaların layihələrini tərtib etmişlər. Sıravi sahibkar isə layihə üçün adi çertyojçuya müraciət etmək məcburiyyətində qalırdı.

Küçə və məhəllələrin memarlıq siması elə belə də yaranırdı. Yaxınlıqda Qoslavskinin və naməlum çertyojçunun layihəsi üzrə binalar ucaldılırdı.

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəlində yaradılmış Şəhər abadlaşdırma Komissiyası şəhərin mərkəzi məhəllələrinin tikintisi faktiki olaraq başa çatdıqdan sonra, dumadan tikilən binalarda fasadların dekorunun keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması - "memarlıq baxımından qaha abırlı işlənməsi" üçün qəti addımlar atılmasını tələb etdi[119].

Kapitalizmin çiçəklənməsi dövründə qərbi avropa və rus memarlığı əsasən öz bədii dəyərlərini itirmişdi. Küçələrə, bitmiş kompozisiyanın həcmi-fəza formalarının ritmi, ümumilikdə vahid məkanı təşkil edən fəza həllərinin sikli kimi deyil, bədii baxımdan bir-birilə əlaqəsi olmayan binalardan ibarət ayrı-ayrı küçə-dəhlizlərin yaranmasına xidmət edən bir hal kimi baxılırdı.

Yaxınlıqdakı tikililərin formaları ilə müəyyən bir konkret əlaqədən məhrum olan küçənin strukturu konstruktiv və memarlıq baxımdan məntiqə

следствия, она превращалась в различные неостили» [47]. В последние годы рассматриваемого периода в строительстве жилых зданий Баку наблюдались тенденция к строгому решению архитектуры фасадов, отказ от чрезмерного насыщения их декоративными элементами, перегруженность которыми приводила к атектоничности структуры стены с каменной кладкой. Комиссия по благоустройству явно благосклонно относилась к городской застройке с подобными решениями фасадов, отрицая архитектурные достоинства строгих зданий.

Биржевая площадь. Разнохарактерные по архитектуре здания представлены и в застройке Биржевой площади, самой большой из существующих городских площадей. В плане восточной части города Баку, составленном в 1870-х годах, место Биржевой площади было определено в центре будущих кварталов. Она проектировалась значительных размеров, и потому ее урегулирование оказалось очень сложным. Благоустройство обширной площади было не под силу городской управе, вот почему в 1894 году возник вопрос об уменьшении площади вдвое. Это сразу же снижало расходы на благоустройство и облегчало ее освоение в качестве места общественного пользования.

Некоторые площади Баку носили случайный характер в плане города и не имели определенного назначения. Такая особенность, естественно, должна была отразиться на композиционных принципах объемно-пространственной структуры города.

Уменьшение Биржевой площади в приемлемых для управы размерах, но не обоснованное градостроитель-

119. "Kaspiy" qəzeti, 1914-cü il, № 126. Bakı həyatı.

zidd idi. Bu da, onu əvvəlki dövrlərdə tikilən küçələrdən fərqləndirirdi. Tikintisində üçüncünün iştirakı olmadan ikiölçülü fəzanın hakim olduğu, simasız memarlıq ifadəsi olan küçələr şəhər peyzajının aktiv bədii mühitini yaratmaqda aciz idi.

Violle de Dük belə yazırdı:" Təhlillər aparmadan, səbəblərinə müraciət etmədən, yalnız nəticələri görərək məlum formaları tətbiq etməyə çalışan memarlıq müxtəlif neostillərə çevrilir" [47]. Təhlil olunan dövrün son illərində Bakıda yaşayış evlərinin tikintisində fasadların memarlığında ciddi həllərin verilməsi və artıq olan bəzək elementlərindən imtina edilməsi tendensiyası müşahidə olunurdu. Belə ki, fasadların bəzək elementləri ilə həddən artıq yüklənməsi daş hörgülü divarların strukturunda atektonikliyə səbəb olurdu. Abadlaşdırma komissiyası isə ciddi binaların memarlıq əhəmiyyətini inkar edərək şəhərin belə fasad həlli olan binalarla tikintisinə daha rəğbətlə yanaşırdı.

Birja meydanı. Mövcud şəhər meydanları arasında ən böyüyü olan Birja meydanı da memarlıq baxımından fərqli xarakterli binalarla təmsil olunmuşdur. Bakı şəhərinin şərq hissəsinin 1870-ci illərdə tərtib olunmuş planında Birja meydanının yeri gələcək məhəllələrin mərkəz hissəsində müəyyən edilmişdi. Meydan böyük ölçüdə layihələndirildiyindən onun tənzimlənməsi də çox çətin oldu. Belə böyük bir ərazinin abadlaşdırılması şəhər idarəsinin imkanları xaricində idi və buna görə də 1894-cü ildə meydan ərazisinin iki dəfə azaldılması məsələsi ortaya çıxdı. Bu abadlaşdırma xərclərinin avtomatik olaraq azaldır və ərazinin ümumistifadə məqsədləri baxımından mənimsənilməsini asanlaşdırırdı.

Bakının bəzi meydanları şəhər planında təsadüfi xarakter daşıyırdı və müəyyən bir təyinatları yox idi. Təbii

ными закономерностями, подтверждало отсутствие перспективного градостроительного документа, в котором так остро нуждался крупнейший промышленный центр Закавказья. Темп роста Баку требовал создания новых и расширения существующих площадей и скверов. В условиях плотной застройки кварталов это сделать было трудно. Единственная большая площадь (около 7 га), объединявшая вокруг себя крупные кварталы восточной части города и являющаяся необходимым архитектурным и планировочным элементом, была уменьшена до 3 га.

Сразу же после определения новых размеров Биржевой площади оставшуюся свободную территорию отвели под застройку, и здесь быстро поднялись двух-, трехэтажные здания. В новых границах Биржевая площадь имела около 3 га и столько же земли было отведено под кварталы жилой застройки. На сумму, вырученную от продажи земельных участков, город мог благоустроить прилегающую территорию и озеленить Биржевую площадь с целью создания места для отдыха населения в центре восточных кварталов. Однако городская управа, сократив размеры Биржевой площади, не торопилась с ее урегулированием. Удобное по отношению к набережной и транспортным артериям положение Биржевой площади привлекало внимание властей, предполагавших разместить на ее территории какое-нибудь общественное здание, например Народный дом, Народный театр или цирк.

Крупный азербайджанский общественный деятель Гасан-бек Зардаби как гласный думы категорически возражал против подобных предложений, считая, что городу нужны свободные от застройки площади.

ki bu xüsusiyyət şəhərin həcmi-fəza strukturunun prinsiplərində öz əksini tapmalıydı.

Birja meydanının şəhər idarəsi üçün məqbul, şəhərsalma qanunauyğunluqları baxımından isə əsaslandırılmamış ölçülərdə azaldılması Zaqafqaziyanın ən böyük sənaye mərkəzinin kəskin ehtiyac duyduğu perspektiv şəhərsalma sənədinin olmadığını təsdiqləyirdi. Bakı şəhərinin artım tempi yeni meydan və bağların salınmasını, mövcud olanların isə sahəsinin genişləndirilməsini tələb edirdi. Məhəllələrin tikintisi zamanı sıxlığın yüksək olduğu yerlərdə buna nail olmaq isə çətin idi. Şəhərin şərq hissəsində iri məhəllələri ətrafında birləşdirən və zəruri memarlıq və planlaşdırma elementi olan yeganə böyük meydanın (təxminən 7 hektar) sahəsi 3 hektara qədər azaldıldı.

Birja meydanının yeni ölçüləri müəyyənləşdirildikdən sonra qalan boş ərazini tikinti üçün ayırdılar və tezliklə burda iki-üç mərtəbəli evlər tikintisinə başlandı. Yeni sərhədlər çərçivəsində Birja meydanın sahəsi təxminən 3 hektar idi və demək olar ki bir o qədər də ərazi yaşayış məqsədli tikintiyə ayrıldı. Torpaq sahələrinin satışından əldə olunan məbləğə şəhər bu əraziyə bitişik sahəni abadlaşdıra bilərdi və şərq məhəllələrin mərkəzində əhalinin istirahət etməsi məqsədilə Birja meydanını yaşıllaşdıra bilərdi. Lakin, Birja meydanının ölçüləri kiçildən şəhər idarəsi onun nizamlanması üçün tələsmirdi. Meydanın sahil küçəsinə və nəqliyyat arteriyalarına nisbətən rahat mövqedə yerləşməsi hökumətin diqqətini cəlb edirdi. Hökumət bu ərazidə Xalq evi, Xalq teatrı və yaxud da sirk kimi ictimai bina tikməyi təklif edirdi.

Azərbaycanın dahi ictimai xadimi Həsənbəy Zərdabi duma qlasnısı kimi qəti surətdə belə təkliflərin əley-

Однако площади в архитектурно-планировочной структуре города оставались пассивными и не участвовали в художественном оформлении центральной части столицы «Кавказской Пенсильвании», как иногда называли Баку[120]. Вместо того чтобы быть эстетическим звеном в сложном организме капиталистического города, площадь «служила официально утвержденным местом коновязей и стоянок подвод» [187]. Грязная и неблагоустроенная, Биржевая площадь еще в 1904 году была предметом дебатов в городской думе в связи с отводом участка под здание биржи.

Дума, которая постоянно возражала против застройки площади, теперь не была принципиальной. Ее состав, избранный почти исключительно из имущего класса, фактически работал на себя и поэтому разрешил отвод участка под биржу. Биржевому комитету участок земли на Биржевой площади в размере 1800 кв. м был отведен бесплатно. Единственный, кто выступил против такого решения думы, был Гасан-бек Меликов (Зардаби), который требовал, чтобы гласные соблюдали интересы всего населения города и не допускали опрометчивых поступков. «Площади и скверы, - отмечал он, - для Баку, при плотной застройке кварталов и узких улиц,- единственные резервуары чистого воздуха и сокращать их за счет каких-то сооружений - преступление».

Биржевой комитет, получив под собственное здание бесплатный участок городской земли, обязан был рядом разбить сквер. Дело до строительства биржи и разбивки сквера не дошло: то ли комитет отказался от этого участка, то ли дума взяла

120. Газ. «Кавказ», 1897, № 32. Бакинские эскизы.

Balaxanskaya küçəsi, 39 ünvanında yaşayış evi.

Жилой дом на Балаханской ул., 39.

hinə çıxır, şəhərə tikintidən azad boş sahələrin gərəkli olduğunu deyirdi. Lakin, meydanlar şəhərin həcmi-məkan strukturunda passiv qalır və "Qafqaz Pensilvaniyası" adlandırılan Bakının mərkəzi hissəsinin bədii formalaşmasında iştirak etmirdilər[120]. Kapitalist şəhərinin mürəkkəb orqanizmində estetik halqa olmaq əvəzinə, meydan "at arabalarının rəsmi təsdiq olunmuş" yeri kimi fəaliyyət göstərirdi [187]. Hələ 1904-cü ildə şəhər dumasında birja üçün yer ayrılması məsələsinin müzakirəsi zamanı kirli və qarmaqarışıq Birja meydanı, debat mövzusu olaraq qalmaqda idi.

Həmişə meydanın tikintisinin əleyhinə çıxış edən duma indi əvvəlki kimi prinsipial deyildi. Demək olar ki, bütünlüklə varlı təbəqədən seçil-

свое решение обратно, остается пока неясным. Вплоть до Октябрьской революции площадь оставалась заброшенным участком города. После установления Советской власти в Азербайджане на площади был создан сквер с большим бассейном и установлены бюсты 26 бакинских комиссаров.

Биржевая площадь по периметру застраивалась в конце XIX и начале XX веков. В ее застройке отразились тенденции архитектуры той поры. Северная сторона площади первоначально отводилась под двухэтажный жилой дом Солтанова, запроектированный в 1886 году архитектором Мешади Мирза Кафар Измайловым[121]. Классицистический протяженный

Tağıyev teatrı. XX əsrin əvvəllərinin rəsmi.

Театр Тагиева. Фото начала XX в.

120. "Qafqaz" qəzeti, 1897-ci il, № 32. Bakı eskizləri.

121. ЦГИА АзССР, ф. 389, оп. 3, ед. хр. 757. Проект двухэтажного дома Солтанова. 1886 г.

miş duma faktiki olaraq özünə xidmət edirdi. Məhz elə buna görə də o, birja üçün sahə ayrılmasına izin verdi. Meydanın 1800 kvadrat metrlik sahəsi Birja komitəsinə pulsuz olaraq ayrıldı. Dumanın bu qərarına etiraz edən yeganə şəxs Həsən Bəy (Məlikov) Zərdabi idi. O tələb edirdi ki, qlasnılar bütün şəhər əhalisinin maraqlarını qorusun və düşünülməmiş addımlar atmasınlar. O qeyd edirdi ki, "Məhəllələrin tikintisinin sıx və dar küçələrin olduğu bir ərazidə meydan və bağlar Bakı üçün yeganə təmiz hava mənbəyidir və onların sahəsini hər hansı qurğu və tikililərin hesabına azaltmaq cinayətdir".

Bina üçün pulsuz şəhər sahə əldə edən Birja komitəsi binanın yaxınlığında bağ salmalı idi. İşlər birjanın tikintisinə və bağ salınmasına qədər gəlib çatmadı: Komitənin sahədən imtina etdiyi və yaxud da dumanın öz qərarından imtina etməsi qaranlıq olaraq qalır. Oktyabr inqilabına qədər bu meydan tərk edilmiş ərazi olaraq qaldı. Sovet Hakimiyyəti qurulduqdan sonra meydanda böyük hovuzu olan bağ salındı və orada 26 bakı komissarının büstləri qoyuldu.

Birja meydanın tikintisi XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində perimetr boyunca davam etmiş, tikinti zamanı dövrün memarlıq tendensiyaları öz əksini tapmışdı. Meydanın şimal hissəsi əvvəlcə Soltanovun ikimərtəbəli yaşayış evi üçün ayrılmışdı. Bina 1886-cı ildə memar Məşədi Mirzə Qafar İsmayılov tərəfindən layihələndirilmişdi[121].

Soltanovun evinin fasadı klassisizm üslubunda, plastik və kifayət qədər ifadəli şəkildə, bina qarşısındakı açıq məkan nəzərə alınaraq işlənsə də, iqtisadi mülahizələr səbəbindən bina tikilmədi.

Bir neçə əraziyə bölünmüş məhəllədə XX əsrin əvvəllərində gəlir evləri

121. Azərbaycan SSR-nin MDTA, f. 389, s.3, s.v. 757. Soltanovun iki mərtəbəli evinin layihəsi. 1886-cı il.

фасад дома Солтанова, разработанный с учетом открытого пространства перед зданием, пластичный и достаточно выразительный, по экономическим соображениям не был возведен.

Квартал, разбитый на ряд участков, в начале XX века застраивался доходными домами и особняками. Модерн и ренессанс мирно уживались рядом. Силуэт застройки северной стороны Биржевой площади носит «беспокойный» характер благодаря случайному сопряжению трех- и пятиэтажных домов.

Застройка западной части площади, другой своей стороной выходящая на городскую магистраль (Б. Морскую), состояла также из нескольких зданий, но их в какой-то степени объединяла общность приемов и мотивов ордерной свободно трактованной архитектуры того времени, когда не всегда считались с классическими законами пропорциональных членений. Именно эта архитектурная характеристика определяла обстройку Биржевой площади.

Восточная сторона площади была занята одним двухэтажным домом, который своим пластичным с классическими формами фасадом и пропорциональным членением хорошо вписывался в масштаб площади. Только южная часть площади находилась в стадии формирования и была частично застроена по углам квартала капитальными трехэтажными жилыми домами. По сравнению с другими площадями Биржевая застраивалась в тот период, когда Баку имел квалифицированные профессиональные кадры.

Ордер прочно вошел в архитектуру города конца XIX века не только как пластическая форма, но и как

və malikanələrlə tikildi. Burada modern və intibah rahat uyum içərisində idi. Birja meydanının şimal hissəsinin tikinti siluetindəki "narahatlıq" 3 və 5 mərtəbəli evlərin təsadüfi olaraq bir-birinə bağlılığından qaynaqlanırdı.

Meydanın şəhər magistralına çıxan (Morskaya) qərb hissəsinin tikintisi order memarlığının motiv və üsullarının sərbəst traktovkasının müəyyən dərəcədə birləşdirdiyi bir neçə binadan ibarət idi. Bu, həmin dövrün memarlığı üçün proporsional hissələnmənin klassik qanunları kimi qəbul edilirdi. Elə məhz bu memarlıq xarakteristikası da Birja meydanının tikintisini müəyyənləşdirdi.

Meydanın şərq hissəsini klassik formalı plastik fasadı və proporsional hissələnməsi və meydanın miqyası ilə uyuşan ikimərtəbəli ev tutmuşdu. Yalnız cənub hissə formalaşma mərhələsində idi. Onun bir hissəsi, kvartalın künc tərəfləri üçmərtəbəli yaşayış binaları ilə tikilmişdi. Digər meydanlarla müqayisədə Birja meydanı Bakıda təcrübəli, peşəkar mütəxəssislərin olduğu bir zamanda tikilirdi.

XIX əsrin sonlarında order üslubu şəhər memarlığına nəinki plastik forma, həm də miqyas və yaxud da modul vahidi kimi əsaslı şəkildə daxil oldu. Fasadların sütun və ya pilyastr vasitəsilə plastik həlli əsasən yuxarı mərtəbələr üçün tətbiq olunurdu, belə ki, aşağı mərtəbələr əksər hallarda yonulmamış daşlardan tikilirdi və kürsülük rolunu oynayırdı.

Binaların fasadları cənub iqlimi üçün mənzillərin zəruri elementi olan balkonlarla zənginləşdirilirdi. Müəyyən bir ahəngə uyğun şəkildə yerləşdirilən balkanlar fasadların strukturu və bölgüsü ilə ziddiyyət təşkil etmir, kompozisiyanın bütövlüyü və harmoniyasını pozmayaraq qurğunun yaşayış xarakterini nümayiş etdirirdi.

масштабная или модульная единица. Колонны или пилястры в качестве пластического средства решения фасада в основном применялись в верхних этажах, поскольку нижние, в большинстве случаев рустованные, служили своеобразным цоколем.

Фасады зданий обогащались балконами - обязательными элементами квартир в условиях южного климата. Расположенные в определенном ритме балконы не противоречили структуре и членениям фасадов, не нарушали их цельности и гармоничности композиции, полнее раскрывая жилой характер сооружения.

Уровень строительства и архитектуры Баку к концу XIX века повысился, поэтому застройка Биржевой площади отличалась единством архитектурного решения и высоким качеством строительства. Последнее «важнее для создания удовлетворительного облика города в целом», чем отдельные сооружения, не обладающие цельностью архитектуры [55]. Будь Бакинская городская дума более настойчива и принципиальна в вопросах благоустройства, Биржевая площадь была бы благоустроена, озеленена и с большей пользой могла бы служить местному населению как прекрасное место отдыха.

Еще в 1913 году управа поручила главному городскому садоводу Петровскую, Биржевую, Бельвю, Шахскую и Воронцовскую площади, а затем и участок перед зданием 7-го полицейского участка «очистить от каменьев и разбить на них скверы»[122]. Не только на Биржевой, но и на остальных площадях эти работы не были осуществлены.

Кубинская площадь. Наиболее

122. ЦГИА АзССР, ф. 389, оп. 3, ед. хр. 625, л. 92. Переписка, касающаяся благоустройства улиц, площадей, садов и скверов.

XIX əsrin sonlarına doğru Bakıda tikintinin və memarlığın səviyyəsi inkişaf etmişdi. Elə buna görə də Birja meydanının tikintisi vahid memarlıq həlli və tikintinin yüksək keyfiyyəti ilə digərlərindən seçilir. Memarlıq dəyəri olmayan ayrı-ayrı qurğulara nəzərən "Ümumilikdə qənaətbəxş şəhərin görüntüsü" yaratmaq baxımından tikintinin keyfiyyəti daha önəmli idi [55]. Əgər Bakı şəhər duması abadlaşdırma məsələlərində daha israrlı və prinsipial davransaydı Birja meydanı yaşıllaşdırılaraq abadlaşdırılar və yerli əhaliyə gözəl istirahət məkanı kimi xidmət göstərə bilərdi.

Hələ 1913-cü ildə şəhər idarəsi baş bağbanı Petrovski, Birja, Belvyu, Şah və sonradan Vorontsov meydanlarında, daha sonra isə 7-ci polis bölməsinin qarşısındakı sahəni daşlardan təmizləməyi və orda bağ salmağı həvalə etdi[122]. Bu işlər nəinki Birja meydanında, həmçinin digər ərazilərdə də reallaşdırılmadı.

Quba meydanı. Ən hərəkətli və canlı meydanlardan biri olan Quba meydanı hələ forştatın yarandığı dövrlərdə daxili və xarici (Şamaxinskaya və Balaxanskaya) küçələrin kəsişdiyi ərazidə formalaşmış və əsas etibarilə bir mərtəbəli dükanlardan ibarət tikililərdən ibarət idi[123]. Burada nə firma mağazaları, nə də iri tacirlərin dükanları var idi və ticarət əhalinin çox hissəsinin ibarət olduğu kasıb camaata hesablanmışdı. Elə buna görə də şəhər hakimiyyəti meydanın tikintisini tacirlərin öz öhdəsinə buraxaraq demək olar ki ora diqqət yetirmirdi. Təbii ki bu da müsbət nəticə vermirdi və Quba meydanı şəhərin ən baxımsız ərazilərindən biri olaraq qa-

122. Azərbaycan SSR-nin MDTA, f. 389, s.3, s.v. 625, vərəq 92. Küçələr, meydanlar, bağ və şəhər bağçalarının abadlığına aid yazışma.
123. Azərbaycan SSR-nin MDTA, f. 389, s.2, s.v. 659, vərəq 19. Vorontsovskaya meydanının nizamlanması (qaydaya salınması) haqqında (1903-1912-ci illər).

оживленная из площадей, Кубинская, образовавшаяся еще в начальный период возникновения форштадта на пересечении внешних и внутренних (Шемахинской и Балаханской) дорог, имела в основном одноэтажную застройку с лавками и магазинами[123]. Здесь не было ни фирменных магазинов, ни лавок крупных купцов, торговля шла с расчетом на беднейших жителей, которые составляли большинство населения. Вот почему городские власти почти не уделяли внимании Кубинской площади, предоставляя ее застройку торговцам, хотя это и не могло дать положительных результатов. Кубинская площадь так и оставалась одним из самых неблагоустроенных участков города. Если центральная часть города все же имела бульвар, скверы, сады, площади, то Кубинская площадь, находившаяся вне пределов центра, с рынком и городскими весами оставалась неблагоустроенной до начала XX века и не могла уже удовлетворять потребностям все растущего населения окружающих районов.

В 1903 году было принято решение очистить площадь от лавок с сельскохозяйственными продуктами и других подсобных помещений, чтобы избавиться от «базарной сутолоки и постоянной давки» и придать ей организованный характер[124].

Воронцовская площадь. Местом для рынка и городских весов была избрана более просторная Воронцовская площадь, куда перенесли торговлю древесным углем и фуражом. Отсюда и местное назва-

123. ЦГИА АзССР, Ф. 389, оп. 2, ед. хр. 659, л. 19. Об урегулировании Воронцовской площади (1903-1912 гг.).
124. Там же.

lırdı. Əgər şəhərin mərkəzi hissəsi ən azından bulvar, bağ və bağçalara malik idisə, mərkəzdən kənarda yerləşən Quba meydanı isə bazar və tərəziləri ilə XX əsrin başlanğıcına qədər baxımsız vəziyyətdə qalmaqda idi və artıq ətraf rayonların əhalisinin artan tələblərinə cavab verə bilmirdi.

1903-cü ildə meydanı kənd təsərrüfatı mallarının satıldığı dükanlardan və bu qəbildən olan yardımçı qurğulardan,"bazar qələbəliyin və daimi basırıq"dan təmizləyərək ona nizamlı xarakter vermək qərarı verildi[124].

Vorontsov meydanı. Daha geniş olduğu üçün Vorontsov meydanı bazar və şəhər tərəzisi yeri olaraq seçildi, ağac kömürü və yem ticarəti bu əraziyə köçürüldü. Meydanın yerli təbirlə "Kömür meydanı" adlandırılması da elə burdan qaynaqlanır. Hələ 1880-ci illərdə Şamaxinka ərazisində məhəllələrin əhatəsindəki boş sahədə meydanın yaradılması nəzərdə tutulurdu. Bu ərazi ilə Fənər (sonradan Vorontsov küçəsi) küçəsi vasitəsilə mərkəzlə, həmçinin Quba meydanı və ordan da Bazarnaya və Nikolayevski küçələri ilə əlaqə yaratmaq mümkün idi.

Fon der Nonnenin planında Vorontsov meydanının dəqiq sərhədləri verilmişdi. Daha sonralar Vorontsov küçəsini bağlayan böyük kvartal meydanı mərkəzdən ayırdı. Bununla da, meydan Parapet və sahil küçəsi ilə planlaşdırma əlaqəsindən məhrum oldu. Sosialist Bakısında rekonstruksiya aparılan zaman Vorontsov meydanının sahəsi iki dəfə azaldıldı. Meydanın bir tərəfi bazar olaraq qaldı, digər tərəfində isə konstruktivizm stilində çörək zavodu tikildi.

Məlum olduğu kimi planlaşdırmanın kompozisiya elementləri olan şəhər

ние Воронцовской площади «Кемур мейданы», т. е. площадь для продажи угля. Еще в 1880-х годах на территории, свободной от застройки и отгруженной четкими кварталами района Шемахинки, было намечено создание площади. Она хорошо связывалась с центром через Фонарную (впоследствии Воронцовскую) улицу, а также с Кубинской площадью и через нее - с Базарной и Николаевской улицами.

На плане фон дер Нонне Воронцовская площадь имела точные границы. Впоследствии она оказалась отрезанной от центра крупным кварталом, закрывавшим Воронцовскую улицу и лишившим ее планировочной связи с Парапетом и набережной. Воронцовская площадь в период реконструкции социалистического Баку (в начале 1920-х годов) уменьшалась вдвое. На одной ее половине остался рынок, а на другой - выстроен хлебозавод в стиле конструктивизма.

Известно, что почти все городские ансамбли, являясь композиционными элементами планировки, формировались в процессе развития и роста города и зависели от его экономических возможностей. Вследствие этого площади, скверы и бульвары, намеченные на генплане и появившиеся среди застройки, еще не имели тех архитектурно-художественных и планировочных достоинств, которые на них возлагались. Окончательное формирование городских площадей и их архитектурное решение было завершено архитекторами Советского Азербайджана.

Петровская площадь была благоустроена, и в центре ее построено здание Музея имени В.И. Ленина по проекту

124. Azərbaycan SSR-nin MDTA, f. 389, s.2, s.v. 659, vərəq 19. Vorontsovskaya meydanının nizamlanması (qaydaya salınması) haqqında (1903-1912-ci illər).

ansamblları şəhərin inkişaf və böyümə prosesi zamanı formalaşmış və onun iqtisadi imkanlarından asılı olmuşdur. Nəticə olaraq baş planda qeyd olunmuş, tikintilərin arasında yaranan bu meydan, bağ və bağçalar onlardan tələb olunan bədii-memarlıq və planlaşdırma dəyərinə malik deyildilər. Şəhər meydanlarının tam formalaşması və memarlıq həlli sovet Azərbaycanının memarları tərəfindən reallaşdırıldı.

Petrovski meydanı abadlaşdırıldı və onun mərkəzində memar Q.A.Məcidovun layihəsinə əsasən V.İ.Lenin adına Muzey binası inşa edildi. Rekonstruksiyadan sonra Birja meydanı 26 bakı komissarı adına bağa çevrildi, Quba meydanına gəlincə isə burada memar Q.M.Əlizadənin layihələndirdiyi M.Əzizbəyov adına Azərbaycan dram teatrı tikildi.

Beləliklə, Quba meydanı faktiki olaraq köhnə forştat rayonu Şamaxinkanın teatr və ictimai mərkəzinə çevrildi. Demək olmaz ki, meydanlar memarlıq-planlaşdırma nöqteyi nəzərindən uğurla həll edilmiş və ya rekonstruksiya olunmuşdular, lakin son nəticə kimi onlar Bakının tarixi mərkəzinin əsas kompozisiya elementləri olaraq formalaşdılar.

XIX əsrin ikinci yarısında şəhər planında mühüm rol oynayan bağçalar, ictimai bağlar, bulvarlar, meydan və magistrallar kimi önəmli şəhərsalma elementlərinin yaranması keçmişdə memar Qasımbəy Hacıbababəyov, polkovnik fon der Nonne və mühəndis Hacınski tərəfindən işlənmiş baş planların əsas ideyalarının həyatiliyini bir daha sübut etdi.

Şəhərin ümumi həcmi-fəza strukturunda meydanlar, bağlar, bağçalarla yanaşı əsas küçə və magistralların memarlığı da mühüm yer tuturdu. Məhz küçə və magistrallar kapitalist bakısının simasının formalaşmasına xidmət edirdi. Forştatın ilkin inkişaf mərhələsində meydana çıxan Nikolayevski, Bazarna-

архитектора Г.А. Меджидова (1960-е гг.), Биржевая после реконструкции превратилась в сквер имени 26 Бакинских комиссаров, а что касается Кубинской площади, то она послужила местом для постройки на ней здания Азербайджанского драматического театра имени М. Азизбекова по проекту архитектора Г.М. Ализаде (1960 г.)

Таким образом, Кубинская площадь стала фактически театральной и общественным центром старого района форштадта - Шемахинки. Нельзя сказать, что эти площади решены или реконструированы с архитектурно-планировочной точки зрения удачно, но в итоге они стали главными композиционными элементами исторического центра Баку.

Появление в застройке города во второй половине XIX века таких важнейших градостроительных элементов, как скверы, общественные сады, бульвары, площади и магистрали, игравшие важную роль в плане города, подтверждает жизненность основных положений генеральных планов, разработанных в прошлом архитектором Касым-беком Гаджибабабековым, полковником фон дер Нонне и инженером Гаджинским.

В общей объемно-пространственной структуре города, наряду с площадями, скверами и садами, значительное место занимала архитектура главных улиц и магистралей. Именно они способствовали формированию облика капиталистического Баку. Магистрали и главные улицы города, такие, как Николаевская, Базарная, Шахская и Кубинская, наметившиеся еще на заре развития форштадта, сохраняли свою значимость.

Однако появление промышленного района - Черного города, а затем железнодорожной станции дало толчок развитию новых, более оживленных ар-

ya, Şah, Quba küçələri kimi əsas küçə və magistrallar öz önəmini saxlamaqda idi.

Qaraşəhər sənaye rayonunun, daha sonradan isə dəmiryol stansiyasının yaranması şəhərin şərq hissəsində yeni, daha hərəkətli nəqliyyat arteriyalarının inkişafına təkan verdi. Bu arteriyalara özündə şəhərin bütün rayonları istiqamətlərində əsas yük və insan axınını cəmləşdirən en dairəsi üzrə Merkuri, Birja, Molokan, Torqovaya, Telefon və Balanxanı küçələrindən ibarət şəbəkə, meridional xətt istiqamətində isə Krasnovodskiy, B.Morskaya, M.Morskaya küçələri aid idi.

Əsas küçə və magistralların tikintisi bərabər aparılmırdı, belə ki fərdi sahibkarlıq şəraitində heç kim tikintinin xarakterini tənzimləyə bilmirdi. Hətta, abadlaşdırma Komissiyası şəhər idarəsindən mərkəzi rayonlarının tikintisini tənzimləməyi tələb etsə də bu mümkün deyildi. Əsas küçə və magistralların bir çoxu gözəl fasad təsvirləri olan əsaslı binalarla tikilmişdi. Bu binaların şəhərin memarlıq simasına fəal təsiri danılmazdır.

Yalnız şəhərin şərq hissəsinin əsas magistralı – B.Morskaya memarlıq baxımından ifadəli bir tikintiyə qovuşa bilmədi. Hələ 1880-ci illərin əvvəllərindən bu küçəyə əsas magistral kimi xüsusi önəm verilirdi. Onun bütün uzunluğu boyunca sahil zolağından Balaxanskay küçəsinə qədər sahədə bulvar salınması nəzərdə tutulurdu. Sonradan belə bir yaşıl zolaq Telefon küçəsində də planlaşdırılırdı[125]. Lakin bu ideya öz davamını tapmadı və magistralın tikintisi əsasən adi ev tikintisi hüdudlarından kənara çıxmadı. Həmin dövrdə Telefon küçəsi öz tikililərinin miqyası və fasadların üzlənməsi zamanı

125. Azərbaycan SSR-nin MDTA, f. 389, s.2, s.v. 299. Morskaya küçəsinin nizamlanması (qaydaya salınması) haqqında yazışma. 1883-1916-cı illər.

терий в восточной части города. К ним относилась сеть улиц в широтном направлении - Меркурьевской, Биржевой, Молоканской, Торговой, Телефонной и Балаханской, а в меридиональном - Красноводской, Б. Морской, М. Морской улиц, пропускавших основные грузовые и людские потоки по всем направлениям и районам города.

Застройка главных улиц и магистралей неравноценна, ибо в условиях частной собственности на землю никто не мог регулировать характер строительства, хотя, как известно, Комиссия по благоустройству города и пыталась требовать от управы решительных действий по урегулированию застройки центральных районов города. Большинство основных улиц и магистралей оказалось застроенными капитальными зданиями с хорошо прорисованными фасадами. Они, несомненно, активно влияли на архитектурный облик города.

Только Б. Морская — центральная магистраль восточной части города — не получила выразительной в архитектурном отношении застройки. Б. Морской еще в начале 1880-х годов отводилось особое место как основной магистрали. Намечалось на всем ее протяжении, от набережной до Балаханской улицы, разбить бульвар, а затем такую же зеленую полосу устроить на Телефонной улице[125]. Эта идея не получила развития, а застройка магистрали в целом не вышла за пределы обычного домостроения. В то же время Телефонная улица выделялась крупным масштабом своих построек, высоким качеством архитектурной отделки фасадов. О значении Телефонной улицы писал

125. ЦГИА АзССР, ф. 389, оп. 3, ед. хр. 299. Переписка об урегулировании Морской улицы. 1833-1916 гг.

memarlığın yüksək keyfiyyəti ilə seçilirdi. Pereverşikov öz sorğu kitabçasında Telefon küçəsinin əhəmiyyətini qeyd edərək yazırdı [138]: "ticarət təyinatını nəzərə almamaq şərtilə bu küçə yaxın gələcəkdə şəhər üçün Nevski prospektinin Peterburqda oynadığı rolu daşıyacaq və zənnimcə, bu məqsəd üçün küçənin yeri indiki Olqinski küçəsindən daha əlverişlidir" [138].

Telefon küçəsində İ.V. Edel (ev №5, 1890-cı illər), A.V. Eyxler (ev №17, alman kirxası,1897-ci il) İ.K. Ploşko (ev №4, 6, 10 1908-1910-cu illər) kimi bir sıra məhşur Bakı memarlarının yaradıcılığı geniş təmsil olunmuşdur.

Telefon küçəsinin qarşısındakı 1350 metrlik Balaxanskaya küçəsi bir neçə üçmərtəbəli ev və kişi gimnaziyasının böyük binasını (mülki mühəndis K.A.Borisoqlebskiy, 1911-1913-cü illər) çıxmaq şərtilə, demək olar ki bütünlüklə birmərtəbəli dükanlarla tikilmişdir. Magistral önəmi daşımayan bu küçənin eni qırmızı xətlərin qeyri-dəqiqliyi səbəbindən bəzi yerlərdə daralaraq bir neçə metrə çatırdı.

Bakının tarixi mərkəzi bir əsr ərzində təşəkkül tapmışdır: bu müddət ərzində planlaşdırma qovşaqları formalaşmış, meydan və magistrallar tikilmiş, inkişaf prosesindəki çətinliklərə rəğmən Xəzər sahilində özünəməxsus siması olan şəhər formalaşmışdı.

Ticarət və sənayenin inkişafı sayəsində böyük sürətlə inkişaf edən şəhər məhdud sayda ictimai təyinatlı bağ və skverlərə sahib idi, küçələrdə olan yaşıl kolluqların sayı isə çox az idi. Buna baxmayaraq, Bakının bədii həllində yaşıl memarlığın özünəməxsus yer tuturdu.

Н. Перевещиков в путеводителе [138]: «Эта улица, если не считать ее торгового назначения, интересна тем, что она, я полагаю, не в далеком будущем будет играть роль Невского проспекта в Петербурге и, по моему мнению, местность этой улицы для этой цели даже более благоприятна, чем теперь славится Ольгинская улица» [138].

На Телефонной улице в какой-то степени представлено творчество некоторых известных архитекторов города Баку, таких, как И.В. Эдель (дом № 5, 1890-е гг.), А.В. Эйхлер (дом № 17, немецкая кирка, 1897 г.), И.К. Плошко (дома № 4, 6, 10, 1908-1910 г.).

В противоположность Телефонной улице, Балаханская, протяженностью 1350 м, почти сплошь застроена одноэтажными лавками; за исключением нескольких трехэтажных домов и большого здания мужской гимназии (гражд. инж. К.А. Борисоглебский, 1911-1913 гг.), она как магистраль не представляла особой ценности. Ширина этой улицы из-за нечеткости красных линий колебалась и доходила местами до нескольких метров.

Исторический центр Баку складывался на протяжении целого столетия: за это время сформировались его планировочные узлы, застраивались площади и магистрали и, несмотря на трудности роста городского организма, в целом образовался единственный в своем роде с собственным обликом город на Каспии.

Город, который развивался небывало мощными темпами благодаря торговле и промышленности, имел ограниченное число садов и скверов общественного назначения. Улицы его имели мало зеленых насаждений. И тем не менее, зеленая архитектура заняла весомое место в художественном решении Баку.

III Fəsil.
BAKININ YAŞIL MEMARLIĞI

Глава III.
ЗЕЛЕНАЯ АРХИТЕКТУРА БАКУ

İ.Yevlaxov XIX əsrin ikinci yarısında Bakını xarakterizə edən xüsusiyyətləri dəqiq ifadə etmişdi: "Mən Bakını ciddi simalı, kommersiya ilə məşğul olan bir insan kimi təsəvvür edirəm, onun yaşıllığa və poetik mühitə ayıracaq zamanı yoxdur, o bütün varlığı ilə hesablamalara dalmışdır" [76]. Həqiqətən də oyun buna dəyərdi: bakı neftinə sahiblənmək üçün kapitalist bazarında böyük oyun gedirdi; şəhərin yaşıllaşdırılması haqqında isə heç düşünülmürdü. Eyni zamanda Yevlaxov gələcəyi peyğəmbərcəsinə görərək yazırdı: "Biraz səbr edin, Bakı yaşıllığa və gözəl bağlara da qovuşacaq..." [76].

1656-cı ildə Bakını ziyarət etmiş türk səyyahı Övliya Çələbi burdakı vəziyyəti diqqətlə müşahidə edərək yazırdı ki "Dəniz sahilində yerləşən böyük rabad minə qədər evin, bağların, məscidlərin, karvansarayların, hamamların, qapalı və açıq bazarın olduğu abad, səliqəli bir şəhərdən ibarətdir" [150]. Bağlarda nəinki meyvə ağacları, həm də qovaq, çinar, qarağac kimi dekorativ ağaclar da bitirdi. Beləliklə, orta əsrlərdə rabad və tikilməkdə olan qala ərazisində bağların olması faktı artıq şübhə doğurmamalıdır.

Şəhər üç kəmər vasitəsilə su ilə təchiz olunurdu. Bulaq və quyu suyu əhali tərəfindən həm məişətdə, həm də bağların suvarılması məqsədilə istifadə olunurdu. Suyun olması əhaliyə öz torpaq sahələrini yaşıllaşdırmağa imkan verirdi və nəticədə İçərişəhərin kiçik, səliqəli həyətlərini

Характерную особенность Баку второй половины XIX века верно подметил И. Евлахов: «Я воображаю Баку коммерческим человеком по призванию, с серьезной физиономией, ему не до зелени, не до поэтической обстановки, он всем существом своим погружен в расчеты...» [76]. Действительно, игра стоила свеч; шла большая игра на капиталистическом рынке за обладание бакинской нефтью; об озеленении города тогда не задумывались. Одновременно Евлахов пророчески предсказывал: «Имейте терпение, Баку дойдет и до зелени и до прекрасных дач...» [76].

Наблюдательный турецкий путешественник Эвлия Челеби, посетивший город в 1656 году, писал, что «находящийся на берегу моря большой рабат представляет благоустроенный город, имеющий до тысячи домов, сады, мечети, постоялые дворы, бани, крытый рынок и базар» [150]. В садах росли не только фруктовые деревья, но также и декоративные — тополь, чинара, карагач и др. Таким образом, существование в средневековье садов в неплотно еще застроенной крепости, а также и в рабаде не вызывает сомнений.

Город снабжался тремя водоводами. Родниковая и колодезная вода использовалась населением как для бытовых нужд, так и для орошения садов. Наличие воды способствовало тому, что население занималось озе-

1920-ci illərdə şəhərin mövcud bağ və bulvarlarının sxemi.

Схема существующих садов и бульваров города в 1920-х гг.

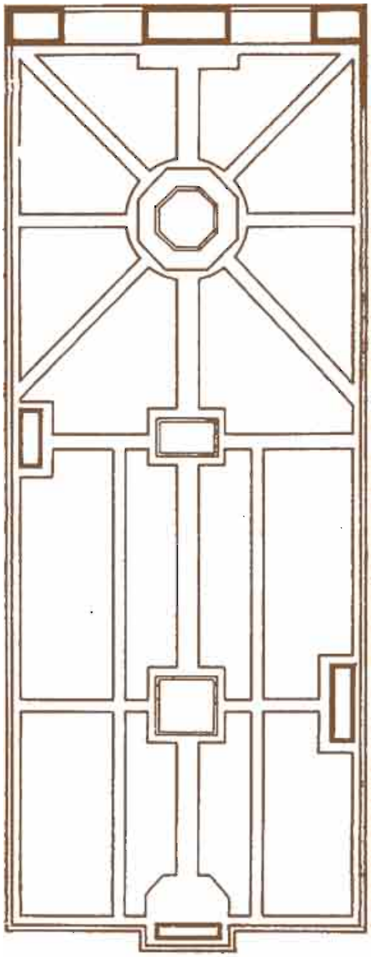

Tehran yaxınlığında Nigaristan parkı. 1852-ci ilin planı.

Парк Нигаристан под Тегераном. План 1852 г.

лением своих участков и маленькие уютные дворы Ичэри-шэхер украшались тутовыми деревьями, инжиром и виноградной лозой.

Несмотря на то, что садоводство на колодезной воде было делом нелегким и не очень выгодным, тем не менее оно было широко распространенным явлением. Общественных садов, как в других городах Азербайджана, например в Тебризе, возможно, в Баку и не было. Однако в конце XVIII века у бакинского хана в крепости и форштадте были дворцовые сады.

Ханский сад в форштадте, зафиксированный на плане бакинского порта (1783 г.) и существовавший до начала XIX века, был летней резиденцией хана. На большой огражденной площади сада (около 3 га) в центре находилось крестообразное в плане парадное здание. По плану здания можно предположить, что сад вдоль и поперек пересекали аллеи. На продольной, параллельной Шемахинской дороге аллее располагался бассейн, в зеркальной глади которого отражался фасад летнего дворца.

Подобный прием на Востоке использовался широко [136]. Известные сады Шах-Аббаса в Ашрафе, разработанные по всем правилам садово-паркового искусства Востока, несомненно, привлекали внимание местных правителей. Это свидетельствует о том, что ханы стремились подражать классическим образцам, хотя и не имели на это больших возможностей.

Имевшее глубокие корни, садово-парковое искусство Ближнего Востока [145] получило широкое развитие в различные периоды в Ашрафе, Исфагане, Тебризе, Тегеране, Шемахе, Ширазе и других городах. На обнаруженных нами планах Исфагана и Шираза 1850-х годов можно различить множество загородных двор-

tut, əncir ağacları və üzüm tənəkləri bəzəyirdi.

Quyu suyu vasitəsilə bağçılıq aparılması asan və sərfəli iş olmasa da, bu çox geniş yayılmış bir hal idi. Bakıda Azərbaycanın digər şəhərlərində, məsələn Təbrizdə olduğu kimi ictimai bağlar yox idi. Hər halda, XVIII əsrin sonları üçün bakı xanının həm qalada, həm də forştat ərazisində saray bağları mövcud idi.

Bakı limanının planında (1783-cü il) forştat ərazisində qeyd edilmiş və XIX əsrin əvvəlinə qədər mövcud olan xan bağı xanın yay iqamətgahı idi. Bağın çəpərlənmiş böyük ərazisində (təxminən 3 ha) mərkəz hissədə planda

цовых садов с классической планировочной схемой композиции[126].

Одним из последних произведений этого рода являлся парк Нигаристан при загородном дворце Каджара Фатали-шаха, существовавший еще во второй половине XIX века под Тегераном. Его классическая схема планировки имела центральную осевую аллею с прекрасной ротондой и обширным бассейном, а боковые аллеи завершались у дворца. Нигаристан напоминал забытые парки Ашрафа.

Известный кавказовед А. Берже писал: «Что касается дворцового сада, то он принадлежит к лучшим, какие мне случалось видеть в окрестностях

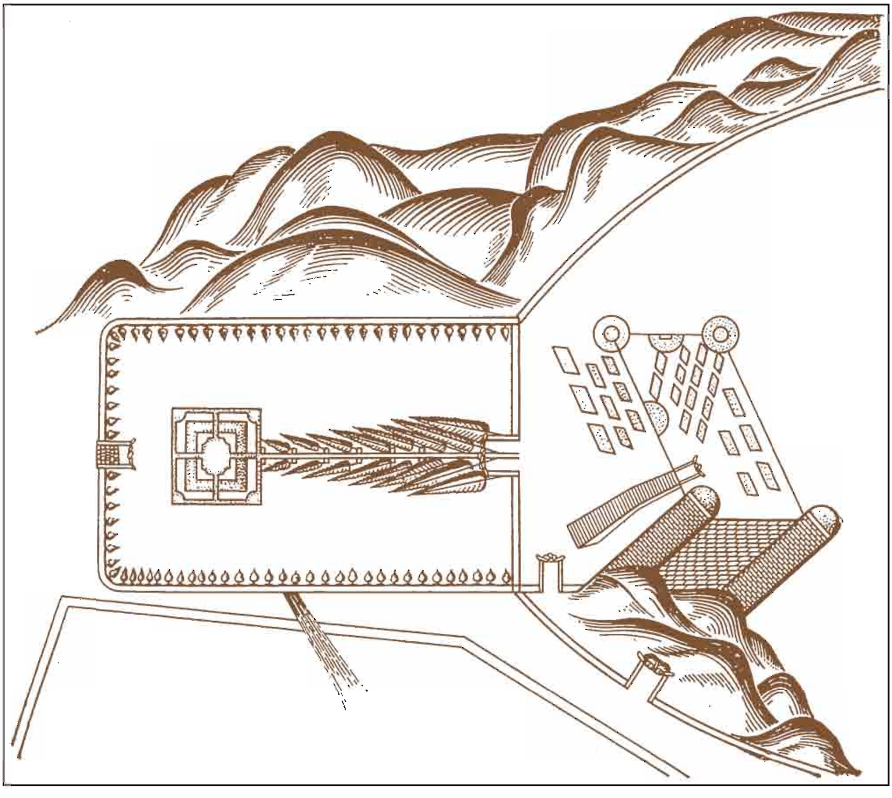

Əşrəf ərazisində Şah Abbas bağları (İran). Plan. 1850-ci il.

Сады Шах-Аббаса в Ашрафе (Иран). План. 1850 г.

126. ЦГВИА СССР, ф. 446, ед. хр. 136, 159.

xaçşəkilli görünüşə malik giriş binası dururdu. Binanın planına əsasən ehtimal etmək olar ki, bağ ərazisi eninə və uzununa xiyabanlarla bölünürdü. Şamaxı yoluna paralel uzunlamasına yerləşən xiyabanda yay sarayının fasadının sanki bir güzgü kimi suyunda əks olunduğu hovuz var idi.

Bu üsuldan şərqdə geniş istifadə olunurdu [136]. Əşrəf şəhərində şərqin bağ-park sənətinin qayda-qanunlarına uyğun surətdə tərtib olunmuş məşhur Şah Abbas bağları şübhəsiz ki yerli hakimlərin də diqqətini cəlb edirdi. Bu onu deməyə əsas verir ki, xanlar böyük imkanlarının olmamasına rəğmən klassik nümunələri təqlid etməyə çalışırdılar.

Şərqin dərin kökləri olan bağ-park sənəti [145] müxtəlif dövrlər ərzində Əşrəf, İsfahan, Təbriz, Tehran, Şamaxı, Şiraz və bir sıra başqa şəhərlərdə öz geniş inkişafını tapmışdı. İsfahan və Şiraz şəhərlərinin bizim tərəfimizdən aşkar edilmiş 1850-ci illəri əks etdirən planlarında klassik planlaşdırma sxemli kompozisiyanın olduğu çoxsaylı saray bağlarını görmək mümkündür[126].

Bu qəbildən olan son işlərdən biri də Fətəli şah Qacarın şəhər kənarındakı bağında salınan Nigaristan parkı idi. Bu park XIX əsrin ikinci yarısına qədər Tehran yaxınlığında mövcud idi. Bağın klassik planlaşdırma sxemi gözəl rotonda və geniş hovuzu olan mərkəzi xiyabandan ibarət idi, yan tərəfdəki xiyabanlar isə sarayın qarşısında tamamlanırdı. Nigaristan parkı Əşrəf şəhərinin unudulmuş parklarını xatırladırdı.

Məşhur qafqazşünas A. Berje yazırdı: "Saray bağına gəldikdə isə bu mənim Tehran ətrafında gördüyüm bağlar sırasında ən yaxşıları ilə müqayisə oluna bilər. Gözəl kölgə bəxş edən möhtəşəm ağaclar və çoxsaylı çiçəklərin ətrafa yaydığı xoş ətir- bu bağı müqayisəyəgəlməz

Тегерана. Роскошные деревья, доставляющие чудную тень, и разлитое в воздухе благоухание от бесчисленных цветов - делают его бесподобным приютом...» [27]. Такой же планировочный прием на рубеже XIX-XX веков применялся в садах Апшерона, в частности, в селении Мардакяны.

Бакинская крепость, удаленная от южных границ России, теряла свою роль военного опорного пункта и к 1840-м годам превратилась в сооружение «мирного» типа, широкой полосой эспланады отделенного от застройки форштадта. В начале 1830-х годов в юго-западном углу форштадта, между крепостными стенами и крайним бастионом, появился защищенный от сильных ветров небольшой общественный сад, созданный на основе частных насаждений XVIII века [26]. Этим было положено начало самому интересному по художественному содержанию Михайловскому саду, который впоследствии вошел как градоформирующий элемент в систему центра города. Извлекая выгоды из активизировавшейся торговли и поступающих налогов, местная администрация смогла в середине XIX века ассигновать незначительную сумму на благоустройство Михайловского сада.

Кроме него, в новой застройке форштадта появились небольшие частные садики, главным образом на дворовых участках, и цветники перед домами.

Озеленение города в 1850-х годах связано с именем коменданта бакинской крепости Р.Р. Ховена, который повел решительное наступление на природу, с тем «чтобы заставить прикрыть свою наготу зеленью...». Высшая кавказская администрация

126. SSRİ MDHTA, f. 446, s.v. 136, 159.

bir daldalanacaq yerinə çevirir" [27]. Eyni planlaşdırma üsulu XIX-XX əsrlərin kəsişməsində Abşeron bağlarında, xüsusən də Mərdəkan ərazisindəki bağlarda tətbiq olunurdu.

Rusiyanın cənub sərhədlərindən ayrı düşmüş Bakı qalası öz hərbi istinad məntəqəsi rolunu itirməkdə idi və artıq 1840-cı illərdə o, forştat ərazisindəki tikintidən geniş esplanada zolağı ilə ayrılan "sülh" tipli qurğuya çevrildi. 1830-cu illərin başlanğıcında forştatın cənub-qərb hissəsində, qala divarları ilə sonuncu istehkam arasındakı ərazidə XVIII əsrdə fərdi əkilmiş ağaclar əsasında güclü küləklərdən qorunan kiçik ictimai bağ yarandı [26]. Bununla da, sonradan mərkəzi şəhər sisteminə şəhərəmələgətirici element kimi daxil olan Mixaylov bağının bədii məzmununun yaradılışına təkan verildi. Artan ticarət həcmi və daxil olan vergilərdən gəlir götürən yerli idarəetmə XIX əsrin ortaları üçün Mixaylov bağının abadlaşdırılmasına cüzi məbləğdə pul ayrılmasına nail oldu.

Bundan əlavə forştatın yeni tikililəri arasında əsasən həyət sahələrində kiçik fərdi bağlar və evlərin qarşısında gül-çiçək kolluqları da yaranmaqda idi.

1850-ci illərdə şəhərin yaşıllaşdırılması bakı qalasının komendantı R.R.Xoven ilə bağlıdır, belə ki, o, "qətiyyətlə təbiətə qarşı hücuma keçərək onun çılpaqlığını yaşıllıqlarla bürüməyi qərara aldı". Qafqaz ali idarəçiliyi də, öz növbəsində komendantın şəhəri yaşıllaşdırma ideyasına dəstək verdi [164].

Hərbi komendantın bu cəhdi sirayətedici xarakter aldı, qəza rəisi də bu nümunəyə riayət etmək qərarına gəldi və "Şamaxı yolu boyunca, forştat və qala arası ərazidə uzun xiyabanlar saldı" [164]. Qala ilə şəhərin yeni rayonunu birləşdirən xiyaban beləcə ərsəyə gəldi. Bu Bakı şəhərinin timsalında şəhərsalma nöqteyi-nəzərindən aktiv

поддержала идею коменданта об озеленении города [164].

Попытка военного коменданта оказалась заразительной. Уездный начальник решил следовать этому примеру и «устроил длинные аллеи по Шемахинской дороге, между форштадтом и крепостью» [164]. Так образовалась аллея, связавшая крепость с новым районом города. Это был активный планировочный и декоративный элемент в градостроительстве Баку. Аллея не только преобразила унылый характер эспланады, но и вызвала у населения форштадта желание разводить сады.

В период становления и формирования центрального района (1870-е годы) происходил процесс неуклонного вытеснения существовавших зеленых насаждений вследствие прокладки улиц через озелененные территории. Особенно это наблюдалось в западной части форштадта, близ крепости, где располагались частные фруктовые сады жителей.

В начале 1870-х годов Баку еще не располагал садами и скверами, отвечавшими общественным интересам: Губернаторский, или Михайловский, Молоканский и другие сады находились в стадии формирования и не могли полностью удовлетворять запросы зарождающейся и богатеющей буржуазии. Один из предпринимателей решил воспользоваться этим обстоятельством и самостоятельно организовать сад для общественного пользования на участке площадью 0,5 га.

Участок был зажат двумя параллельными улицами, что обеспечивало удобную связь с прилегающими кварталами. И хотя предполагаемый для отведения участок был удален от центра в северо-западном направлении, тем не менее, проект общественного сада был разработан.

planlaşdırma və bədii element idi. Xiyaban nəinki esplanadanın cansıxıcı mahiyyətini dəyişdi, həm də forştat əhalisində bağ salmağa həvəs yaratdı.

Mərkəzi rayonun (1870-ci illərdə) yarandığı və formalaşdığı dövrdə mövcud yaşıllıqların sıxışdırılması və küçələrin yaşılların içərisindən keçərək salınması baş verirdi. Forştatın qərb hissəsində, qala yaxınlığında əhalinin fərdi meyvə bağlarının yerləşdiyi ərazidə belə hallar xüsusilə müşahidə olunurdu.

1870-ci illərin başlanğıcında Bakıda ictimai maraqları təmin edən şəhər bağları və skverlər mövcud deyildi: Qubernator və yaxud da Mixaylov, Molokan və digər bağlar formalaşma mərhələsində idi, onlar varlanmaqda və inkişaf etməkdə olan burjuaziya sinfinin tələblərinə tam olaraq cavab vermək iqtidarında deyildilər. Sahibkarlardan biri bu vəziyyəti dəyərləndirdi və 0,5 hektar ərazidə ictimai istifadə üçün müstəqil olaraq bağ salmaq qərarına gəldi.

Ərazinin iki paralel küçə arasında yerləşməsi yaxınlıqdakı ətraf məhəllələrlə rahat əlaqəni təmin edirdi. Sahənin şimal-qərb istiqamətdə mərkəzdən qopmuş olmasına rəğmən ictimai bağın layihəsi işlənib hazırlandı. Şəhər memarı vəzifəsini icra edən ştabkapitan A.Laudanskiy 1 iyul 1878-ci ildə layihəni ictimaiyyətə təqdim etdi[127].

Landşaft bağ kimi nəzərdə tutulan ideya layihədə eklektika stilində reallaşdırılmışdı: Mərkəzi ox xəttini təşkil edən xiyabanda simmetrik şəkildə güllük və qazon yerləşdirilmişdi, bağı təşkil edən digər xiyabanlar da mərkəzi xiyabana doğru istiqamətlənirdi. Bütün əraziyə nisbətdə mərkəzi mövqedə səkkizguşəli rotonda dururdu. Bağı, perimetr boyunca planlaşdırma strukturunu əla-

127. Azərbaycan SSR-nin MDTA, f. 389, s.3, s.v. 24, vərəq 394, 395. Evlər, dükanlar, zavodlar, körpülər və digər tikililərin inşası üçün təsdiq edilmiş planların müxtəlif şəxslərə verilməsi haqqında. 1878-ci il.

Исполняющий должность городского архитектора штабс-капитан А. Лауданский представил проект сада 1 июля 1878 года[127].

Сад был задуман как ландшафтный, однако эта идея была в проекте воплощена в духе эклектики; на центрально-осевую аллею, к которой тяготели все прочие аллеи сада, последовательно симметрично нанизывались разной формы цветники и газоны. Центральное положение по отношению ко всей площади сада занимала восьмигранная в плане ротонда. Сад по периметру охватывала кольцевая аллея, объединяющая и дисциплинирующая планировочную структуру. В укромных уголках размещались беседки. Стремясь придать саду живописное начало, составитель нарушил намеченную им композицию и излишне раздробил правую часть.

Попытка на основе увражей (и собственного опыта) создать в условиях Баку живописную парковую композицию, пусть даже, с точки зрения ландшафтного архитектора, с недостатками, весьма привлекательна как интересный факт в истории зеленого строительства города. Предложение Лауданского было первым разработанным проектом сада для общественного пользования в городе, лишенном подобном типа садов.

При составлении нового перспективного плана инженером фон дер Нонне в 1898 году повторилась принципиальная планировочная ошибка плана 1878 года: вместо того, чтобы сохранить существующие сады, «все они по плану оказались не на площадях, как следовало быть, а внутри кварталов, и пропадают - вырубают-

127. ЦГИА АзССР, ф. 389, оп. 3, ед. хр. 24, л. 394, 395. О вручении разным лицам утвержденных планов на постройку домов, лавок, заводов, пристаней и других сооружений. 1878 г.

Bakı qala-şəhəri. Rəssam Sergeyevin əsərindən qravür. 1796-cı il.

Город-крепость Баку. Гравюра с картины художника Сергеева. 1796 г.

qələndirərək tənzimləyən dairəvi xiyaban əhatə edirdi. Gözdən uzaq, tənha guşələrdə isə köşklər yerləşdirilmişdi. Bədiilik və səfalı görüntü vermək məqsədilə tərtibatçı nəzərdə tutduğu kompozisiyanı pozmuşdu və bağın sağ tərəfindəki bölgünü lazım olduğundan daha çox artırmışdı.

Landşaft memarlığı nöqteyi-nəzərindən qüsurlu olsa belə Bakı şəraitində uvrajlar əsasında (və şəxsi təcrübəyə əsaslanaraq) bədii park kompozisiyası yaratmaq cəhdi şəhərin yaşıl tikintisi tarixində maraqlı bir fakt kimi diqqət cəlb edir. Laudanskinin müəllifi olduğu layihə ictimai bağlardan məhrum şəhər üçün hazırlanmış ilk bağ layihəsi təklifi idi.

Mühəndis fon der Nonne tərəfindən 1898-ci ildə şəhərin perspektiv planı hazırlanarkən 1878-ci il planında verilmişdi. Prinsipial planlaşdırma səhvi yenə də təkrarlandı: mövcud bağları saxlamaq yerinə "plana görə onlar meydanlarda deyil məhəllələrin arasında

ся. Площади же в свою очередь оказались на пустом месте»[128]. Такое явно пренебрежительное отношение к существующему зеленому фонду при составлении плана города привело к тому, что земельная спекуляция и повышение цен на участки ускорили их уничтожение.

Инженер В.Г. Линдлей, построивший водопроводы во Франкфурте-на-Майне, в Варшаве, Лондоне и других западноевропейских городах, в 1899 году приступил к изысканиям источников и трассы водопровода для Баку. Открытие водопровода в конце 1916 - начале 1917 годов устранило водный кризис и способствовало развитию озеленения города. Линдлей со строительством водопровода связывал широкие планы улучшения санитарного состояния города и создания вокруг него зеленого пояса. Он отмечал, что при всей своей живописности со стороны моря город

128. Газ. «Каспий», 1901, № 113. Оздоровление города.

verilmiş və qırılaraq gözdən itmişdi. Meydanlar isə boş sahələrdə təsvir olunmuşdu"[128]. Plan tərtib edilərkən mövcud yaşıllıq fonduna olan etinasız münasibət torpaq alqı-satqısı və qiymətlərin artımı fonunda yaşıllıqların məhvini daha da sürətləndirdi.

Frankfurt-Mayn, Varşava, London və bir sıra başqa qərbi avropa şəhərlərində su kəmərlərinin tikintisini həyata keçirmiş mühəndis V.Q.Lindley 1899-cu ildə Bakı üçün su kəməri mənbələrinin axtarışına və planların cizgilərinin tərtib edilməsi işlərinə başladı. 1916-cı ilin sonu 1917-ci illərin əvvəllərində su kəmərinin istifadəyə verilməsi mövcud su böhranını aradan qaldırdı və şəhərdə yaşıllaşdırmanın inkişafına təkan verdi. Lindleyin kəmər tikintisi vasitəsilə şəhərin sanitar vəziyyətini yaxşılaşdırmaq və onun ətrafında yaşıllıq zolağının yaradılması ilə bağlı böyük planları var idi. O qeyd edirdi ki, dəniz tərəfdən gözəl bədii mənzərənin olmasına rəğmən, qurudan, Biləcəri tərəfdən baxıldığı zaman şəhər gözəl və baxımlı görünmür. Geniş, yaşıllıqdan məhrum ərazi - "külək zamanı qəribə toz buludunun yaranma səbəbidir" [118].

Şəhər təsərrüfatı sahəsində 40 illik fəaliyyəti ərzində Bakı şəhər dumasının ən böyük uğuru və həyata keçirdiyi ən böyük layihə su kəmərinin istifadəyə verilməsi idi.

Küçələrin yaşıllaşdırılması bağ və bağçaların salınması ilə eyni səviyyədə idi. 1893-cü ildə Mərkəzi küçələrdən Nikolayevski küçəsi qismən yaşıllaşdırılsa da, demək olar ki, burdakı ağaclara qulluq göstərilmirdi.

1900-cü ildə bağçılıq komissiyası icbari surətdə küçələrdə ağac əkilməsi qərarını verdi. Ilkin olaraq Nikolayevski küçəsi (bazardan Sadovaya küçəsinə

128. "Kaspiy" qəzeti, 1901-ci il, № 113. Şəhərin yaxşılaşdırılması.

проигрывает при восприятии его с суши, со стороны Баладжар. Обширные пространства без растительности - «причина необычайной пыли во время ветров» [118].

Открытие водопровода было самым крупным мероприятием Бакинской городской думы почти за 40 лет ее деятельности на поприще городского хозяйства.

Озеленение улиц находилось на том же уровне, что и устройство садов и скверов. Одна из центральных улиц, Николаевская, к 1893 году частично уже была озеленена, но ухода за деревьями почти не было.

В 1900 году садовая комиссия постановила ввести обязательную посадку деревьев на улицах. Для начала была избрана Николаевская улица (от базара до Садовой ул.), уход за растительностью предоставлялся домовладельцам. Наряду с Николаевской улицей деревья вдоль тротуара появились к 1911 году на Садовой, Мариинской, Торговой улицах и на набережной.

Зеленый фонд города составляли общественные и частные сады, посадки во дворах больниц, школ и других учреждений. Если привести площади насаждений, находившиеся в ведении городского самоуправления, то цифры красноречиво будут иллюстрировать контраст между ростом застройка Баку и его зеленым хозяйством.

САДЫ И СКВЕРЫ

Михайловский сад. Один из самых старых и оживленных садов города - Михайловский, или, как его часто называли жители, Губернаторский (4,6 га), прошел длительную стадию формирования, пока сложилась окончательная планировочная

Tarix Дата	Bakı əhalisi Население Баку	Bakının ərazisi, ha Территория Баку, га	Yaşıllıqların sahəsi, ha Площадь зеленых насаждений, га	Sənaye rayonlarının sahəsi Площадь промышленных районов
1855	8374	60	1,0	Məlumat yoxdur Сведений нет
1878	Təxminən 20000 Около 20000	250	3,02	Həmçinin То же
1908	» 230419	1100	4,68	»
1910	Məlumat yoxdur Сведений нет	1160	5,95	»
1913	Həmçinin То же	1200	9,62	»
1918	262422	1300	10,03	10,23 ha (Villa Petrolea) 10,23 га (Вилла Петролеа)

qədər) müəyyənləşdirildi, bitkilərə qulluq isə ev sahiblərinə həvalə olundu. 1911-ci il üçün Nikolayevski küçəsilə bərabər Sadovaya, Mariinskiy, Torqovaya küçələri və sahil zolağı boyunca səkilərdə ağaclar əkildi.

Şəhərin yaşıllıq fondu ictimai və şəxsi bağlardan, xəstəxana, məktəb və başqa idarələrin həyətlərində əkilmiş ağaclardan ibarət idi. Şəhər idarəsinə məxsus yaşıllıq sahəsi rəqəmlərlə verilərsə, Bakıdakı tikinti ilə buradakı yaşıllıq arasındakı ziddiyyəti açıq-aşkar təsəvvür etmək mümkün olur.

BAĞLAR VƏ BAĞÇALAR

Mixaylov bağı. Şəhərin ən qocaman və hərəkətli bağlarından biri olan Mixaylovskiy və yaxud da əhalinin Qubernator bağı adlandırdığı bağ (4,6 ha) uzun sürən formalaşma dövrü keçdikdən sonra onun relyefə uğurla daxil olan planlaşma strukturu formalaşmışdır[129].

1830-cu illərin əvvəllərində iki qala divarı arasındakı sahədə fərdi şəkildə əkilmiş ağaclar əsasında yaranan bu

129. Bakı qubernatorlarının iqamətgahı bağa bitişik yerləşirdi, onun əhali arasında yayılmış adı buradan yaranmışdır.

структура, так удачно вписавшаяся в рельеф[129].

Возникший в начале 1830-х годов на базе частных насаждений сад между двумя крепостными стенами вскоре прекратился в бульвар с единственной зеленой аллеей. Развитие сада тесно связано с деятельностью бакинского коменданта Р.Р. Ховена, под руководством которого не только расширен и обогащен ассортимент растительности, но и улучшена почва. Она была «образована искусственно из привозной земли и нагноя» [164]. В этих целях комендант обязал купцов, приезжающих морем из Ирана, в качестве особой пошлины доставлять несколько кубометров плодородной земли [134]. Этот каприз начальства пошел на пользу городу: население получило сад, развивающийся в благоприятных условиях. На его территории росли шелковица, маслины, тополь, смоковница, акации, ракита, а также виноградные лозы. Наряду с ними культивировались клещевина, кунжут, цветы и овощи. Бакинский комендант Р.Р. Ховен использовал все

129. К саду примыкала резиденция бакинских губернаторов, отсюда и его распространенное название среди населения.

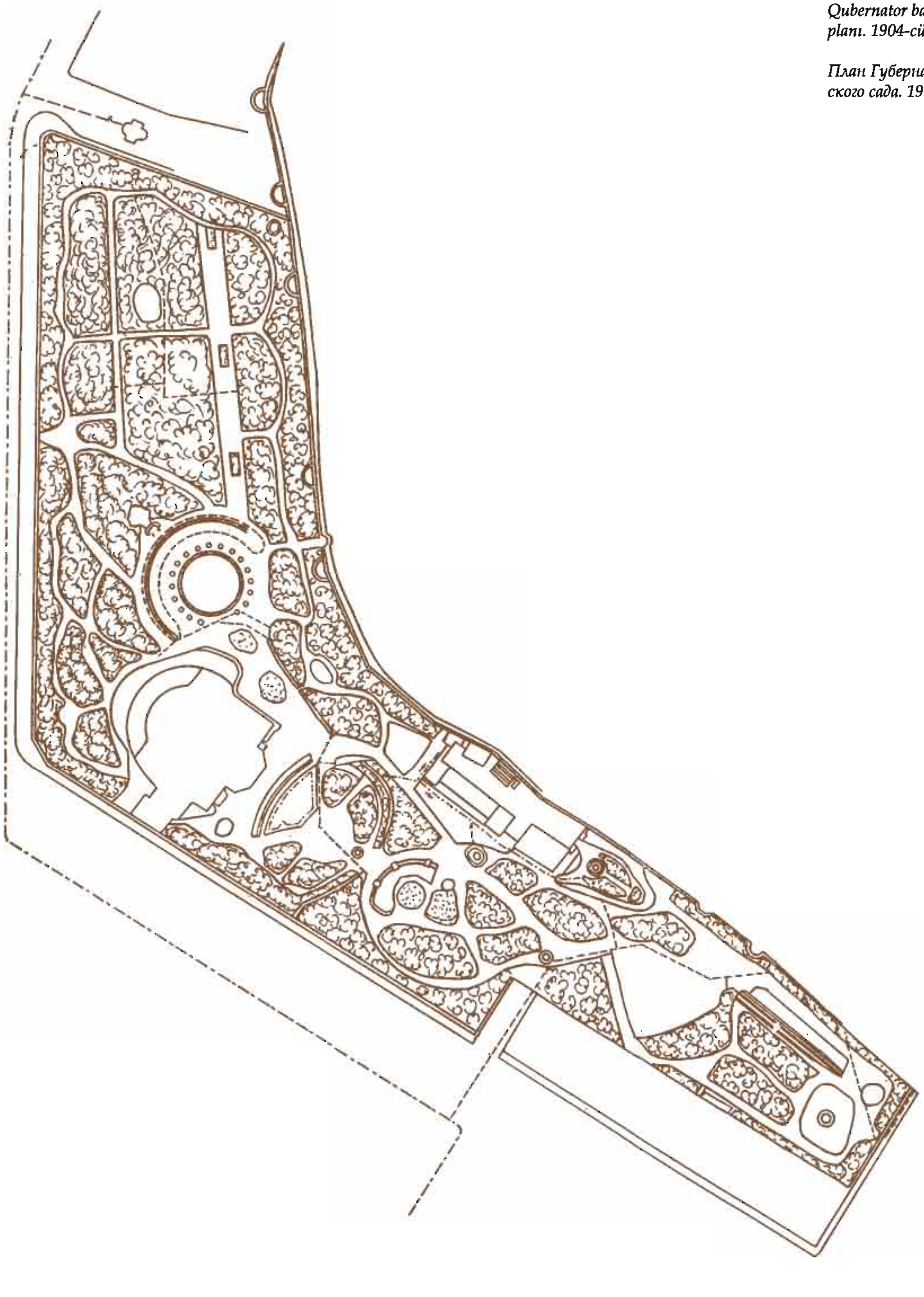

Qubernator bağının planı. 1904-cü il.

План Губернаторского сада. 1904 г.

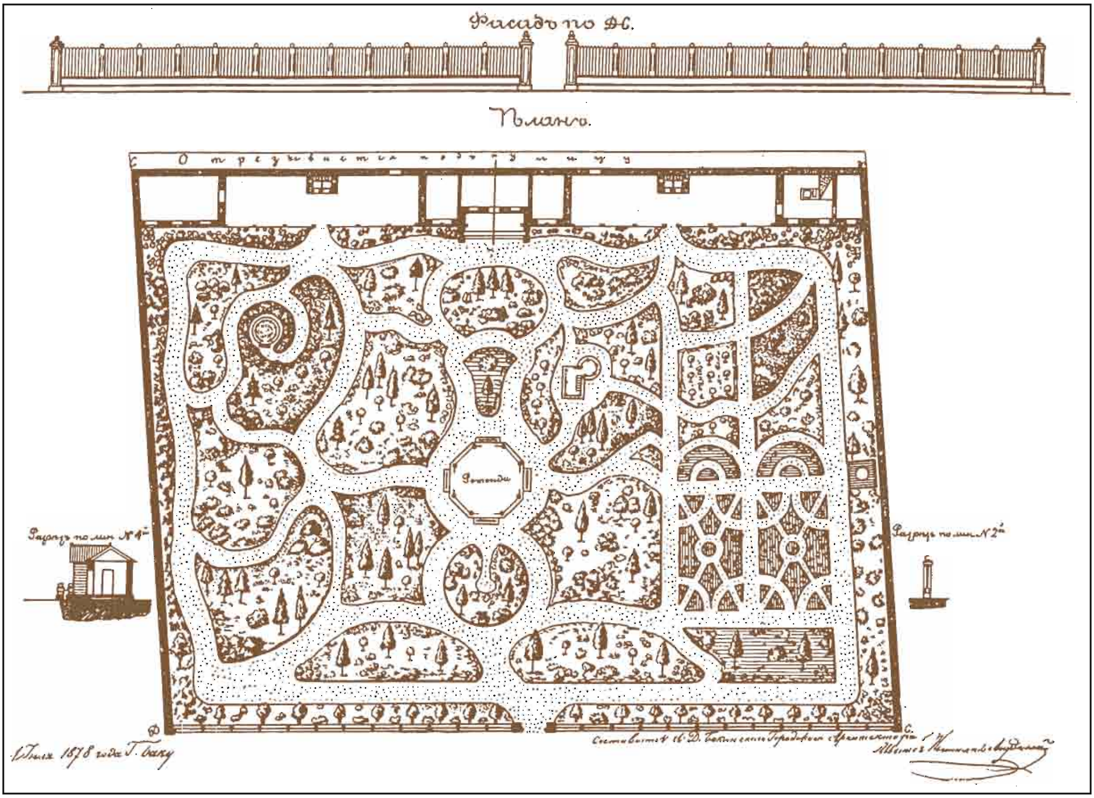

Şamaxinka ərazisində bağ layihəsi. 1878-ci il.

Проект сада в районе Шемахинки. 1878 г.

bağ tezliklə yeganə yaşıl xiyabanı olan bulvara çevrildi.

Bağın inkişafı bakı komendantı R.R.Xovenin fəaliyyəti ilə sıx bağlıdır. Onun rəhbərliyi altında nəinki bağdakı yaşıllığın sayı və çeşidi artırıldı, həm də orda olan torpağın tərkibi yaxşılaşdırıldı. Bu torpaq süni şəkildə, "gətirilmə torpaqdan və çürüntüdən yaradılmışdı" [164]. Öz məqsədini həyata keçirmək üçün komendant dəniz yolu ilə İrandan gələn tacirlərə xüsusi vergi tətbiq edərək onlar qarşısında bir neçə kubmetr münbit torpaq gətirmə öhdəliyi qoymuşdu [134]. Müdiriyyətin bu şıltaqlığı şəhərin lehinə işlədi: Nəticədə, əhali əlverişli şəraitdə inkişaf

возможности для озеленения, насаждая деревья не только местных пород, но и привозные.

В 1853 году уездный начальник возбудил вопрос об устройстве городского сада, который преимущественно состоял из фруктовых деревьев и различных кустарниковых пород, придававших ему вид, не отвечающий прямому назначению - месту отдыха для широкой публики. После 1859 года, когда удалили внешнюю крепостную стену, территория этого сада была расширена. К 1865 году он получил новые черты за счет посадок декоративных растений, устройства площадки для танцев и прочих пар-

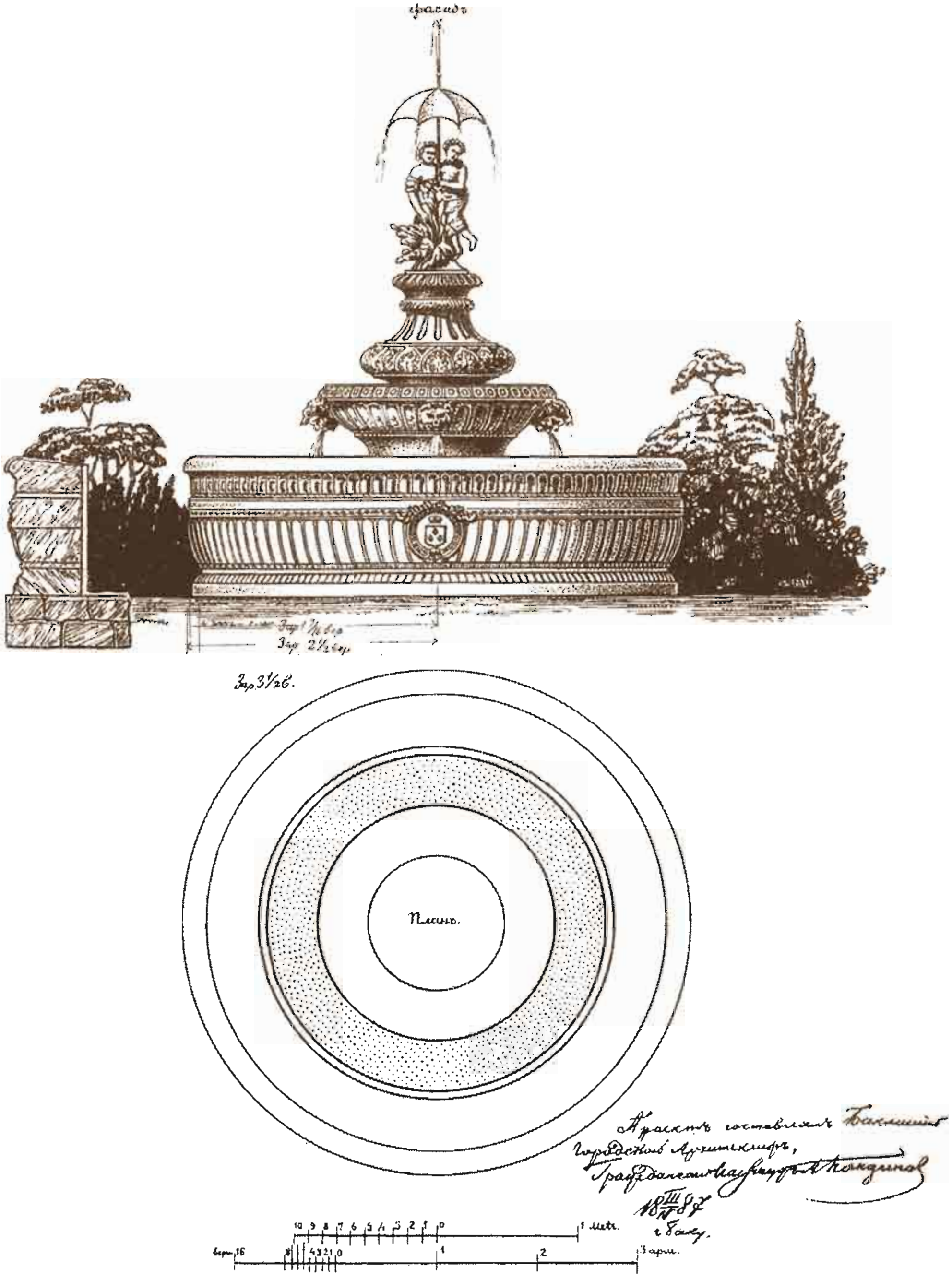
Фасадъ
Планъ
1 metr.
3 арш.

edən bağa qovuşdu. Bağ ərazisində tut, zeytun, qovaq, əncir, akasiya, keçisöyüdü, həmçinin üzüm tənəkləri bitmişdi. Onlarla yanaşı gənəgərçək, küncüt, tərəvəz və çiçəklər də becərilirdi. Bakı komendantı R.R.Xoven yaşıllaşdırma üçün bütün imkanlardan istifadə edir, yerli ağac növləri ilə yanaşı gətirilmə bitkilərin də bağ ərazisində becərilməsini təmin edirdi.

1853-cü ildə qəza rəisi geniş kütlələrin istirahət yeri ola bilmə tələblərinə cavab verməyən, əsasən də meyvə ağacları və müxtəlif kolluqlardan ibarət bağın nizama salınması məsələsini qaldırdı. 1859-cu ildə xarici qala divarları söküldükdən sonra bağın ərazisi genişləndirilmişdi. Artıq 1865-ci il üçün bəzək bitkilərinin əkilməsi, ona ictimai xarakter qazandıran rəqs meydançasının və park üçün nəzərdə tutulan digər qurğuların tikilməsilə, bağ yeni mahiyyət kəsb etməyə başladı. Həmin dövr üçün bağ ərazisində 12 min ağac var idi və "bu ağaclar ən əlverişli iqlim şəraitində olduqları kimi inkişaf edirdi" [76].

Şəhər bağının bədii tərəfinə böyük əhəmiyyət verilir, onun planlaşdırma xarakteristika maliyyələşmənin səviyyəsindən asılı olaraq dəyişirdi. Qala divarı və Nikolayevski küçələri ilə məhdudlaşan bağ ərazisinin nizamlanması ilə planlaşdırmanın əsas cəhətləri də formalaşdı.

1876-cı ildə bağ ərazisində hovuzlar və relyefli istinad divarları tikildi. Tezliklə, bağın aşağı hissəsi relyeflə gözəl uyuşan sərbəst planlaşdırmaya qovuşdu.

1894-cü ilin payızında bağ ərazisində cığırlar istiqamətləndirildi, ağacların əkimi, oranjereyaların genişləndirilməsi və sair kimi əsaslı işlər başlandı. İynəyarpaqlı və həmişəyaşıl ağac və kollardan ibarət xiyabanlar, onların arasındakı ərazidə isə qazonlar və bağ-park sənətinin başqa elementləri yaradıldı.

Müasirlərin deyimi ilə XIX əsrin sonuna doğru bağ şəhər ərazisində gö-

ковых сооружений, придавших ему общественный характер. В то время в саду было около 12 тысяч деревьев «и они принялись, как в самом благоприятном климате» [76].

Художественной стороне городского сада придавали большое значение. Его планировочная характеристика менялась в зависимости от ассигнований. Основные черты планировки оформились, когда стабилизировалась его территория, ограниченная крепостной стеной с одной стороны и Николаевской улицей - с другой.

В 1876 году в саду были выстроены бассейны и подпорные стенки на участках с ярко выраженным рельефом. Вскоре нижняя часть сада получила свободную планировку, отлично увязанную с рельефом.

С осени 1894 года в саду начались капитальные работы: трассировка дорожек, посадка деревьев, расширение оранжереи и пр. Появились аллеи с лиственными и вечнозелеными деревьями и кустарниками, а между ними - газоны и другие элементы садово-паркового искусства.

По отзыву современников, к концу XIX века сад был красивым оазисом в городе и обладал богатейшим ассортиментом пород деревьев и цветов, привезенных из различных частей света: это были хлебное дерево, финиковые пальмы, фисташки. Непритязательный кустарник - живоблот, устойчивый в жарком климате, покрывал все свободное пространство сада. Громадное количество желтофилина по занимаемой площади не уступало живоблоту и «составляло истинное украшение сада» [160]. Красивое здание городского клуба, выросшего на пустыре (1882 г.), окружала густая зелень оливковых деревьев, американского ясеня и персидской сирени. Среди живописного тенисто-

Qubernator bağında fontan layihəsi. Mülki mühəndis A.Kandinov. 1887-ci il.

Проект фонтана в Губернаторском саду. Гражд. инж. А. Кандинов. 1887 г.

zəl bir vahə idi və dünyanın müxtəlif yerlərindən gətirilmiş ağac və güllərin geniş çeşidinə malik idi: bunlar çörək ağacı, palmalar və püstə ağacları idi. Tələbkar olmayan, isti iqlimə davamlı zirinc kolları bağ ərazisindəki bütün boş yeri tutmuşdu. Çoxsaylı şəbbu gülləri isə əhatə etdiyi əraziyə görə zirincdən geri qalmırdı və "bağın əsil bəzəyinə çevrilmişdi" [160]. Boş ərazidə inşa edilən şəhər klubunun gözəl binasını (1882-ci il) zeytun ağaclarının, amerikan göyrüşünün və fars yasəmənin yaşıllığı əhatə edirdi. Səfalı, kölgəli bağın içərisində fəvvarələr və fərqli memarlıq görünüşünə malik köşklər ucalırdı.

İctimai Məclisin binası. Fraqment. Mülki mühəndis Q.Termikelov. 1910-1912-ci illər.

Здание Общественного собрания. Фрагмент. Гражд. инж. Г. Термикелов. 1910-1912 гг.

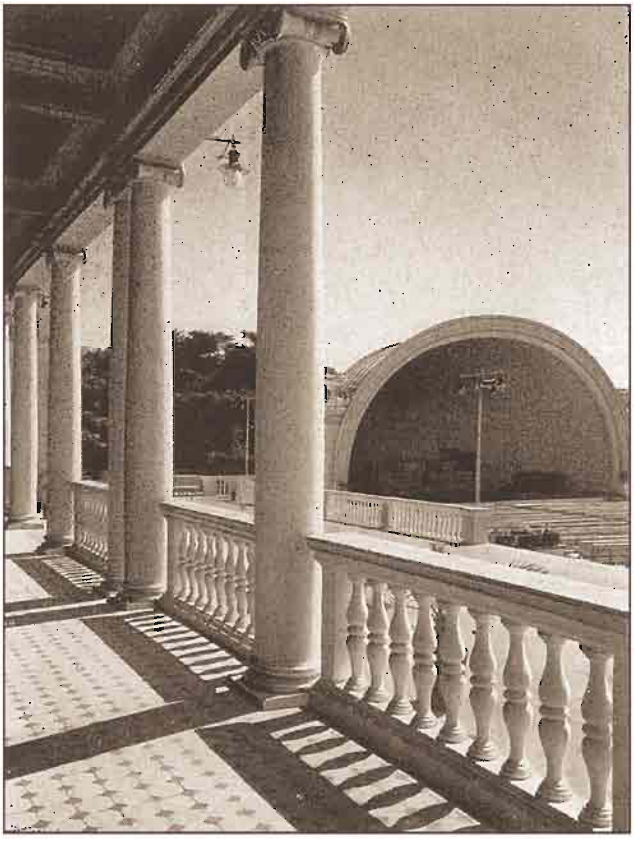

го сада били фонтаны и высились беседки своеобразной архитектуры.

Михайловский сад постоянно обновлялся: главный городской садовод ежегодно расширял «палитру» зеленого и цветочного фона, вносил коррективы в планировку, добиваясь красивых ландшафтных композиций. Этот сад выделялся среди других садов; ему уделялось больше средств и внимания, чем всем остальным. Пышная зелень сада и его красота были гордостью городской управы.

В 1899 году в Михайловском саду развернулись новые работы, касавшиеся улучшения планировки и постройки новых садовых сооружений. Строились бассейны у подпорной стенки: на границе нижней и верхней частей сада был устроен грот, обвитый лианами и кустарниками. Садовод предполагал создать «и островки и речки, и водоросли, и какое-то особенное тутовое дерево, которым предназначается оттенить всю площадь, для этого приходится менять распланировку сада и вырубать до 30 деревьев больших»,- иронизировала газета «Каспий»[130].

В начале XX века Михайловский сад разросся настолько, что нижняя и верхняя его части слились, и публика охотно заполняла все его аллеи. План 1904 года зафиксировал окончательно сложившийся зеленый организм ландшафтного типа. В его планировке нет случайного направления развития, она всегда обусловливалась характером рельефа. Существовала основная аллея, связывавшая нижнюю и верхнюю части и набережную с главным входом с Николаевской улицы. Аллея все время меняла направление, раскрывая различные пейзажи с глубокой воздуш-

130. Газ. «Каспий», 1899, № 165; 1899, № 262.

Mixaylov bağı daim yenilənirdi: şəhərin baş bağbanı yaşıllıq və çiçək fonunun "palitrasını" hər il genişləndirir, gözəl landşaft kompozisiyaları yaradaraq planlaşdırmada təshihatlar aparırdı. Bu bağ digərlərindən fərqlənirdi, başqalarına nisbətən ona daha çox vəsait və diqqət verilirdi. Bağın gur yaşıllığı və gözəl görünüşü şəhər idarəsinin qüruru idi.

1899-cu ildə Mixaylov bağında planlaşdırımanı yaxşılaşdırmanı və yeni bağ qurğularını tikilməsini nəzərdə tutan yeni işlər başlandı. İstinad divarlarının qarşısında hovuzlar tikilirdi: bağın yuxarı və aşağı hissələrinin sərhədində liana və kolluqların sarmaşdığı mağara quruldu. Bağban "kiçik adacıqlar və çaylar yaratmağı, oranı yosunlarla bəzəməyi və bütün sahəni əhatə edən xüsusi növ tut ağacı əkməyi nəzərdə tutmuşdu. "Kaspi" qəzeti kinayə ilə yazırdı ki bunun üçün bağın planlaşdırmasını dəyişmək və 30-adək böyük ağacı kəsmək lazımdır[130].

XX əsrin əvvəlində Mixaylov bağının yuxarı və aşağı hissələri birləşərək genişlənmişdi və əhali həvəslə bağın bütün xiyabanlarını ziyarət edirdi. 1904-cü ilin planı landşaft tipli yaşıl orqanizmin tam olaraq formalaşdığını təsbit etmişdi etmişdi. Onun planlaşdırılmasında təsadüfi inkişaf istiqaməti mövcud deyildi, planlaşdırma relyefin xarakterinə əsaslanaraq müəyyən edilmişdi. Ərazidə bağın aşağı və yuxarı hissələrini və sahil zolağını Nikolayevski küçəsindən əsas girişlə birləşdirən başlıca xiyaban mövcud idi. Xiyaban, dərin fəza perspektivli müxtəlif peyzajlar nümayiş etdirməklə hər dəfə öz istiqamətini dəyişir, müstəqil görünən başqa xiyaban və cığırlar isə bağın formalaşdığı bütün dövr ərzində mövcud olmuş bu əsas xiyabana doğru meyllənirdi [187].

130. "Kaspiy" qəzeti, 1899-cı il, № 165, 1899-cı il, № 262.

ной перспективой. Остальные аллеи и дорожки, при кажущейся самостоятельности, тяготели к основной, сохранявшейся на всем протяжении времени формирования сада. «Тенистые аллеи с почти сомкнутым над ними зеленым пологом перемежаются с просторными открытыми площадками на главных террасах» [187].

В ландшафтную архитектуру сада включались различные садово-парковые сооружения: фонтаны, беседки, павильоны и т. п., которые в той или иной степени способствовали выявлению эффектных участков или панорам.

В 1908 году старшины клуба Общественного собрания добились у думы отчуждения углового участка сада под летний клуб. Вопрос о его постройке в саду вызвал «целую бурю», так как многие члены строительной комиссии принципиально были против утраты зелени[131]. С ними был солидарен и городской голова Н.В. Раевский, считавший, что нельзя жертвовать 220 большими деревьями ради постройки клуба[132].

В 1912 году на углу Николаевской и Садовой улиц уже стояло великолепное здание Общественного собрания с концертным залом, летней эстрадой и рестораном (гражд. инж. Г.М. Термикелов). Нельзя сказать, что сад проигрывал от такого соседства, наоборот, он получил новую акцентировку, и его зеленое убранство сильнее зазвучало в контрасте со зданием.

Цициановский сквер. Вскоре после разбивки Михайловского сада в городе появился небольшой Цициановский сквер площадью всего 0,6 га. Еще в 1846 году на границе форштадта у Шемахинской дороги на этом

131. Газ. «Каспий», 1908, № 204. Строительные планы города.
132. Там же, 1908, № 217. Городская дума. Сад или клуб.

Qubernator bağı. Mağara ətrafında guşə. 1900-cü illərin şəkli.

Губернаторский сад. Уголок в районе грота. Фото 1900-х гг.

Bağın landşaft quruluşuna müxtəlif park-bağ qurğuları-fəvvarələr, köşklər, pavilyonlar və s. daxil idi. Bu qurğular effektiv mənzərə və sahələrin aşkarlanmasına xidmət edirdi.

1908-ci ildə ictimai məclis klubunun ağsaqqalları duma vasitəsilə bağın küncündəki sahədə yay klubunun tikintisinə icazə verilməsinə nail oldular. Yay klubunun bağ ərazisində tikintisi əsil "Tufan"a səbəb oldu: belə ki, tikinti komissiyasının bir çox üzvü qəti şəkildə yaşıllıqların itirilməsinin əleyhinə çıxış edirdi[131]. Klub tikintisi üçün 220 böyük ağacın fəda edilməsini düzgün saymayan şəhər başçısı

месте был открыт памятник князю Цицианову. После превращения Баку в губернский центр рядом с памятником в 1860 году был сооружен каменный резервуар для снабжения жителей форштадта «чистой водой из Ханского родника» [76]. Обилие воды подсказало идею создания возле памятника сквера, которую реализовал архитектор Касым-бек Гаджибабеков. К началу 1880-х годов сквер пышно разросся и превратился в сад с лиственными породами деревьев и цветниками. Находясь ниже уровня Базарной улицы, сквер был связан с ней интересной по композиции

131. "Kaspiy" qəzeti, 1908-ci il, № 204. Şəhərin tikinti planları.

N.A.Rayevski də komissiya üzvləri ilə həmrəy idi[132].

Artıq 1912-ci ildə Nikolayevski və Sadovaya küçələrinin tinində ictimai məclisin konsert zalı, yay estradası və restorana malik möhtəşəm binası ucalırdı (mülki mühəndis Q.M.Termikelov).

Demək olmaz ki, bağ bu qonşuluqdan uduzurdu, əksinə o, yeni cəhətlərə qovuşdu, bina ilə ziddiyyət təşkil edən yaşıl sahə isə ətrafa daha qabarıq görüntü verməyə başladı.

Sisianov bağı. Mixaylov bağı salındıqdan dərhal sonra şəhər ərazisində 0,6 ha sahəyə malik, o qədər də böyük olmayan Sisianov bağı salındı. Hələ 1846-cı ildə Şamaxı yolunun üstündə forştatın sərhəddindəki bu ərazidə knyaz Sisianovun heykəli qoyulmuşdu. Bakının quberniya mərkəzinə çevrilməsindən sonra, 1860-cı ildə heykəl yaxınlığında daşdan su rezervuarı tikildi. Rezervuar forştat əhalisini "Xan bulağından gələn təmiz su" ilə təmin etmək məqsədi daşıyırdı [76]. Suyun bolluğu heykəl yaxınlığına bağın salınması ideyasını təlqin edirdi ki, bu da memar Qasımbəy Hacıbababəyov tərəfindən reallaşdırıldı. 1880-cı illərin əvvəlinə yaşıllıq sürətlə qol-budaq ataraq inkişaf etmiş və ərazi yarpaqlı ağac növləri və güllərdən ibarət bağa çevrilmişdi. Səviyyə baxımından aşağıda yerləşdiyindən bağ Bazar küçəsi ilə obelisklə tamamlanan yarımdairəvi daş pilləkənli kompozisiya ilə əlaqələndirilmişdi. Bu kompozisiya intibah dövrünün fasadı ilə bəzənmiş ikimərtəbəli karvansaranın qarşısındakı ərazidə yerləşmişdi. Dairəvi alçaq hovuz, pilləkən yaxınlığındakı fəvvarə, Bazar küçəsi ilə eyni səviyyədə olan sürahıbəndli istinad divarı şəhər planlaşdırmasına qiymətli kompozisiya elementi kimi daxil olmuş Sisianov bağının yaşıl memarlığını tamamlayan elementlər idi.

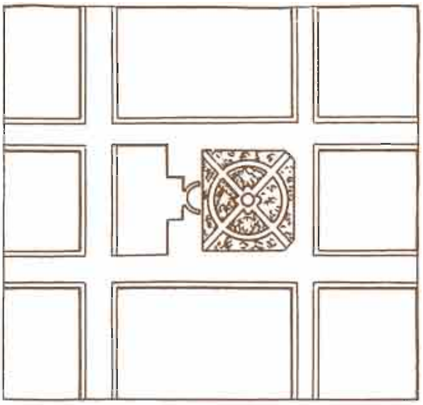

Sisianov bağının planı. Memar Qasımbəy Hacıbababəyov. 1884-cü ilin cizgiləri.

План Цициановского сквера. Архит. Касым-бек Гаджибабабеков. Чертеж 1884 г.

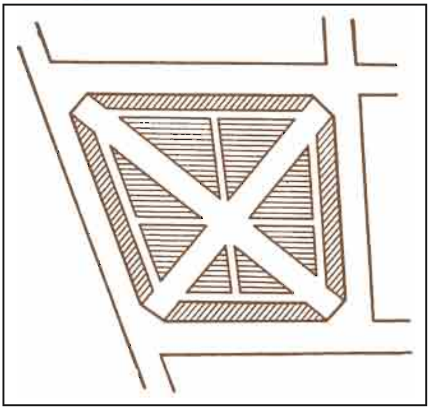

Mariinskiy bağı. Plan. 1880-cı il.

Мариинский сквер. План. 1880 г.

полукруглой каменной лестницей, завершенной мемориальным обелиском, стоявшим перед двухэтажным караван-сараем с ренессансным фасадом. Круглый низкий бассейн, фонтан у лестницы, подпорная стенка с балюстрадой на уровне Базарной улицы дополняли зеленую архитектуру Цициановского сквера, вошедшего в планировку города ценным композиционным элементом.

Мариинский сквер. Если Цициановский сквер развивался в благоприятных условиях и не испыты-

132. "Kaspiy" qəzeti, 1908-ci il, № 217. Şəhər duması. Bağ və ya klub.

Mariinskiy bağının yenidən planlaşdırılmış layihəsi. 1904-1909-cu illər.

Проект перепланировки Мариинского сквера. 1904-1909 гг.

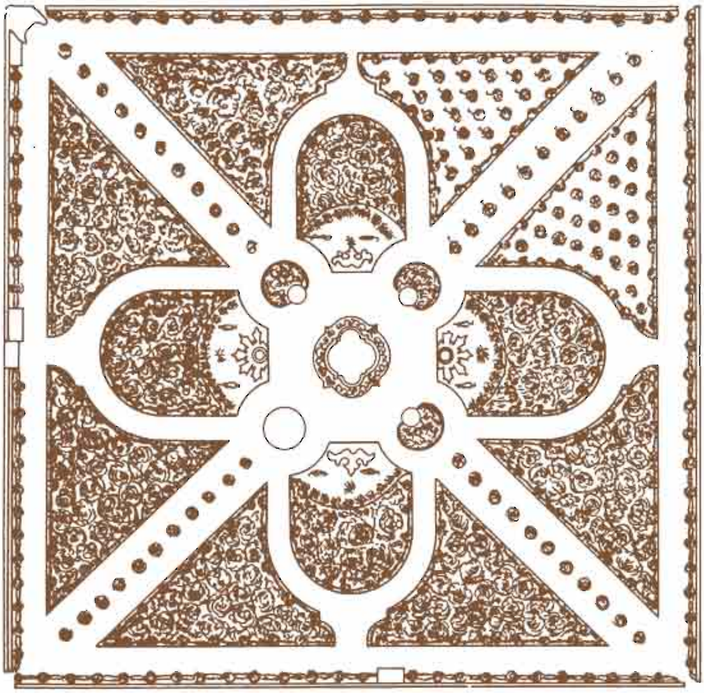

Kolyubakin parkının layihəsi. 1887-1896-cı illərin planı.

Проект Колюбакинского сквера. План. 1887-1896 гг.

Mariinskiy bağı. Əgər Sisianov bağın əlverişli şərtlərdə inkişaf edir və sudan korluq çəkmirdisə, ondan sonra yaradılmış Mariinskiy yaxud Molokan bağı isə tam əksinə, susuzluqdan əziyyət çəkir və şəhər idarəsi tərəfindən diqqət görmürdü. Mariinskiy bağı, 1870-1871-ci illərdə, bayır şəhərdə 1 hektarlıq ərazidə salınmışdı[133]. Kvadrat şəkilli olan bu bağ sıx tikilmiş məhəllələrin əhatəsində yerləşirdi. Bağın planlaşdırmasını dövrələmə xiyabanla birləşdirilmiş, mərkəz hissədə qarşılıqlı surətdə kəsişən perpendikulyar və diaqonal xiyabanlar təşkil edirdi. Sadə kompozisiyanı bütün bakı parklarının mütləq elementi olan fəvvarəli hovuz tamamlayırdı.

Nazik tökmə torpaq təbəqəsinə malik Mariinskiy bağı şoranlaşmış, keyfiyyətsiz qruntlar səbəbindən çox ağır inkişaf edirdi. Zəngin məhəllələrlə əhatələnmiş və ticarət müəssisələrindən uzaqda olan bağ torpaqdan əlverişli istifadə məqsədi güdən sahibkarların diqqət mərkəzində idi.

XX əsrin əvvəlində baş bağban A.E.Vasilyevin kinayə ilə qeyd etdiyi kimi "İctimai bağların təşkil olunması", sonradan isə "Rivyera"ların salınması işləri başlandığı zaman Mariinskiy bağı diqqəti cəlb etdi və bağı köklü surətdə dəyişmək qərarı verildi.

7 yanvar 1904-cü ildə Vasilyev "Mariinskiy bağının yenidənqurulması haqqında" plan və smetanı tərtib etdi. Plan bağın funksional təyinatı və əhalinin estetik tələbləri nəzərə alınmaqla tərtib edilmişdi[134]. Bağban, mövcud çim örtüyü dəyişərək xiyabanların genişləndirilməsini və bakı şəraitində dayanıqlı və yüksək dekorativ, bəzək xü-

133. Azərbaycan SSR-nin MDTA, f. 44, s.5, s.v. 1. Bakı quberniya idarəsinin Tikinti şöbəsinin 1850-1897-ci illər üzrə işlərinin əlifbası, vərəq 121.
134. Azərbaycan SSR-nin MDTA, f. 389, s.3, s.v. 2448, vərəq 1. Mariyinsk bağçasının yenidən qurulması haqqında smeta və plan. 1904-1909-cu illər.

вал недостатка в воде, то возникший вслед за ним Мариинский, или Молоканский, сад страдал от нехватки воды и к тому же не пользовался благосклонностью городской управы. Мариинский сквер площадью около 1 га разбит на месте слободы в 1870-1871 годах[133]. Почти квадратный, он находился в окружении плотно застроенных кварталов. Планировку сквера образовали пересекающиеся в центре взаимно перпендикулярные и диагональные аллеи, соединенные обходной аллеей. Простейшую композицию в центре заключал бассейн с фонтаном — обязательная принадлежность всех бакинских садов.

Мариинский сквер разрастался медленно по причине плохих, засоленных грунтов с тонким слоем насыпной земли. Обстроенный богатыми кварталами и удаленный от торговых заведений, сквер привлекал внимание предпринимателей как место для выгодного использования территории.

Когда город в начале XX века «задался целью устройства общественных садов, а в последнее время даже и Ривьер», по ироническому замечанию главного городского садовода А.Е. Васильева, то обратили внимание и на Мариинский сад и сочли нужным коренным образом его перестроить.

7 января 1904 года Васильев представил смету и план «О переустройстве Мариинского сквера», задуманный с учетом его функционального назначения и эстетических потребностей населения[134]. Он изменил существующую планировку, расширил аллеи, рекомендуя воспользоваться такими породами деревьев, кото-

133. ЦГИА АзССР, ф. 44, оп. 5, ед. хр. 1. Алфавит дел Строительного отделения Бак. губ. правления за 1850-1897 гг., л. 121.
134. ЦГИА АзССР, ф. 389, оп. 3, ед. хр. 2448, л. 1. Смета и план о переустройстве Мариинского сквера. 1904-1909 гг.

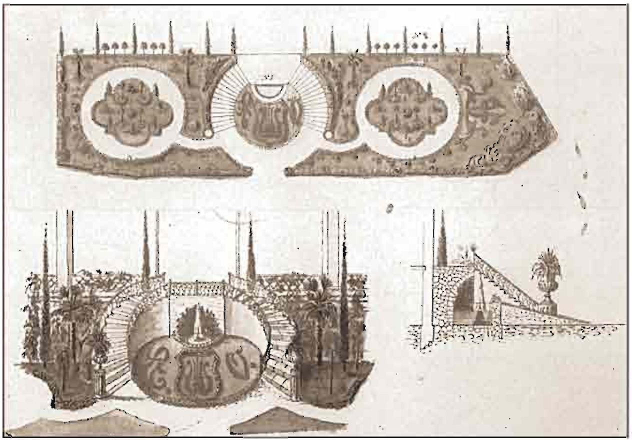

Artist cəmiyyətinin yay binası qarşısında yaşıllaşdırma layihəsi. 1904-1905-ci illər.

Проект озеленения перед летним помещением Артистического общества. 1904-1905 гг.

susiyyətlərinə malik ağac növlərindən istifadə etməyi təklif edirdi.

Nəzərdə tutulan bədii stilistik cəhətləri vermək üçün bağların tərtibatında əkin materialının keyfiyyətinə indi daha çox önəm verilirdi. Vasilyev bitki örtüyünü tam olaraq dəyişməyi və bitkilərin inkişafı zamanı ifadəliliyi saxlamaq məqsədilə eyni yaşlı ağacların əkilməsini təklif edirdi. Vasilyevin kamera cəhətləri daşıyan bu layihəsində yaşıllaşdırma və kiçik memarlıq formaları vasitəsilə bədii əsər yaratmaq cəhdləri aydın nəzərə çarpır.

Lakin, A.E.Vasilyevin layihəsi arxivdə qaldı və həyata keçirilmədi.

Kolyubakin bağı. Kolyubakin (Parapet) meydanında bağ salınması dumanın "operativliyi"nə əyani misaldır. Şəhər memarı A.S.Kandinov Kolyubakin bağının layihəsini hələ 29 noyabr 1891-ci il tarixində təqdim etmişdi[135]. Bu layihə şəhər planlaşdırması və piyada hərəkət axını ilə yaxşı uzlaşdırılmışdı. Şəhər duması "Risk etməmək" üçün təcrübə məqsədilə meydanın dörd hissəyə bölünməsini və dərhal ağac əkininə başlanmasını təklif etdi. Lakin bu

135. Azərbaycan SSR-nin MDTA, f. 389, s.3, s.v. 894. Kolyubakin meydanında bağçanın yaradılması haqqında yazışma (1887-1896-cı illər).

рые в бакинских условиях оказались устойчивыми и имели высокие декоративные качества.

Теперь качество посадочного материала рассматривалось как один из важнейших факторов соответствующего оформления садов, которым стремились придать желаемые художественные стилистические черты. Васильев предлагал полностью заменить растительность и посадить деревья одного возраста, что способствовало бы в процессе роста сохранению их выразительности. В проекте Васильева, имевшем камерный характер, заметно стремление создать художественное произведение средствами озеленения и малых форм.

Проект А.Е. Васильева остался в архиве и не был реализовал.

Колюбакинский сквер. Создание сквера на Колюбакинской площади (Парапет) - наглядный пример «оперативности» думы. Еще 29 ноября 1891 года городской архитектор А.С. Кандинов представил проект Колюбакинского сквера[135]. Проект Кандинова был хорошо увязан с городской планировкой и потоками пешеходного движения. Чтобы «не рисковать», дума предложила, в виде опыта, разбить площадь сквера на четыре части и приступить к посадке немедленно. Однако это было лишь пожеланием, на Колюбакинской площади и в конце XIX века не было зеленых насаждений.

Лишь в начале следующего века здесь появился примитивный сквер в виде узкой полосы зелени по периметру со свободным пространством площади, на которой происходили религиозные процессии. Чахлая зелень, регулярная планировка, невыразительные по рисунку ограждения при-

135. ЦГИА АзССР, ф. 389, оп. 3, ед. хр. 894. Переписка об устройстве сквера на Колюбакинской площади (1887-1896 гг.).

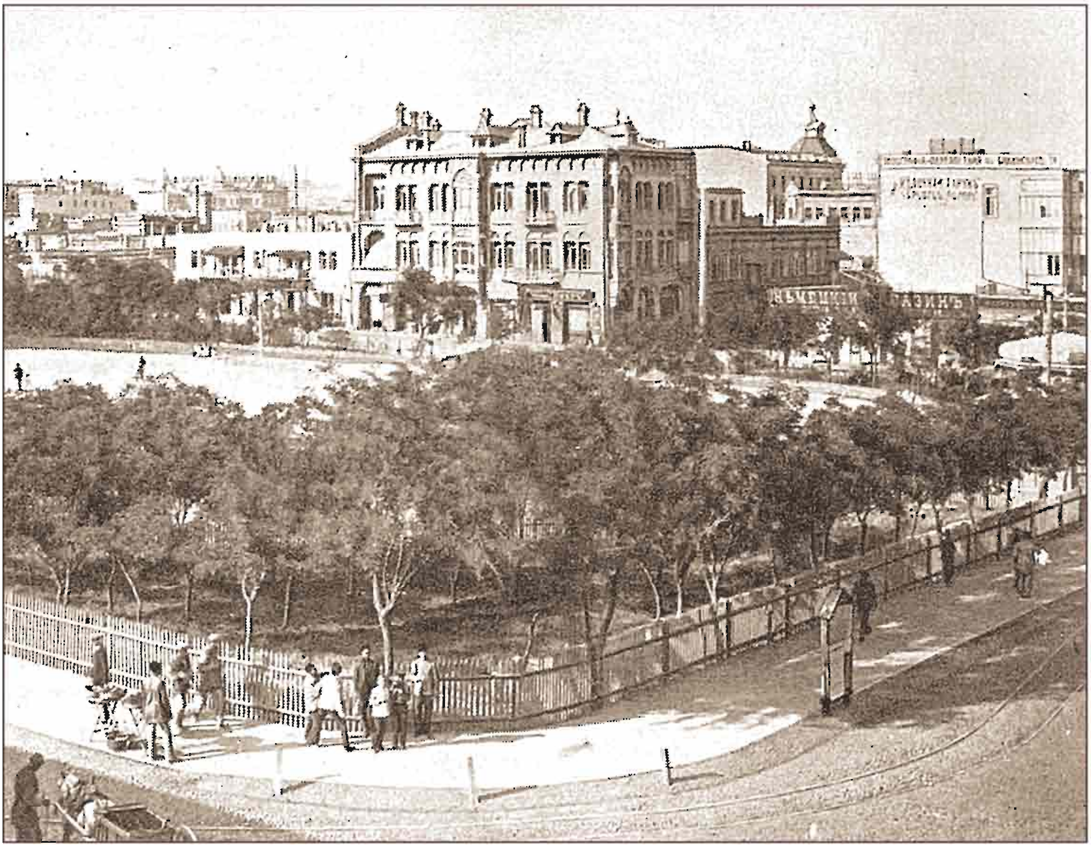

Kolyubakin parkının ümumi görünüşü. 1900-cu illərin fotosu.

Общий вид Колюбакинского сквера. Фото 1900-х гг.

elə niyyət olaraq da qaldı və XIX əsrin sonlarına qədər Kolyubakin meydanında yaşıllığa rast gəlinmədi.

Yalnız növbəti əsrin başlanğıcında perimetr üzrə geniş sahəyə malik dar yaşıllıqlar zolağı şəklində primitiv park yarandı. Burada dini ayinlər keçirilirdi. Qurumuş ağaclar, müntəzəm planlaşmalar, ifadəsiz şəklə malik çəpərlər bu parka səliqəsiz görkəm verirdi. Bakılılar onu rişxəndlə "quru bağ" adlandırırdılar. Daha sonralar yaranmış digər şəhər bağları və Parapetdəki park XIX əsrin axırlarında şəhər rəhbərlərinin şəhərin yaşıllaşdırılmasına olan marağının zəif olduğunu nümayiş etdirirdi.

давали скверу казенный и неуютный вид. Бакинцы его иронически называли «сухим» садом. Созданный позже других городских садов, сквер на Парапете демонстрировал ослабление интереса к озеленению города со стороны городских властей в конце XIX века.

Непродуманность размещения скверов и общая несогласованность их с генеральным планом города характерны для Баку конца XIX века.

Какова была планировка частных садов в городе и каким был их дендрологический состав, мы, к сожалению, не знаем. Однако известно, что существовали сады под громкими на-

Mixaylovsk xəstəxanasının yanındakı bağın şimal hissəsi. 1900-cü illərin fotosu.

Северная часть сада при Михайловской больнице. Фото 1900-х гг.

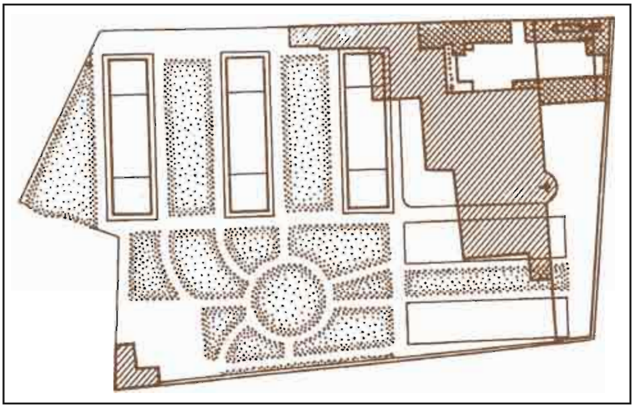

Mixaylovsk xəstəxanasının Baş planı. 1884-1894-cü illər.

Генплан Михайловской больницы. 1884-1894 гг.

Parkların düşünülmədən yerləşdirilməsi və onların Baş plana uyğun gəlməmələri XIX əsr Bakısı üçün xarakterikdir. Təəssüf ki, şəhərdə olan şəxsi bağların necə planlaşdırılması və onların dendroloji tərkibinin necə olması haqqında heç nə bilmirik. Lakin məlumdur ki, Bakıda "Ermitaj", "Fantaziya", "Zvezda" kimi gurultulu adlar altında bağlar mövcud olmuşdur. 1 hektar sahəyə malik "Ermitaj" bağı artıq 1899-cu ildə ictimai gəzinti yeri idi.

званиями: «Эрмитаж», «Фантазия», «Звезда». Сад «Эрмитаж» площадью 1 га уже в 1899 году посещался публикой. Он находился в районе Нижней Бульварной улицы, и его часть по генплану фон дер Нонне отходила под городской бульвар. Адамов, владевший семью колодцами, устроил на Шемахинке летний сад «Звезда» с комплексом деревянных сооружений, зрительным залом, рестораном, танцевальным залом и другими постройками.

Несмотря на то, что управа почти не занималась озеленением города, деревья и кустарники все же выращивались на территории бакинских кварталов, создавая оптимальную климатическую зону местного значения и составляя декоративный фон в рядовой каменной застройке. Зеленые насаждения во дворах общественных сооружений не влияли на архитектурный облик улиц, но активно участвовали в улучшении их микроклимата.

Самой значительной из таких зеленых зон был сад при Михайлов-

Mixaylovsk xəstəxanasının yanındakı bağın qərb hissəsi. 1900-cü illərin fotosu.

Западная часть сада при Михайловской больнице. Фото 1900-х гг.

Bu bağ Nijni Bulvar küçəsi rayonunda yerləşirdi və Fon der Nonnenin Baş planına əsasən onun bir hissəsi şəhər bulvarına düşürdü. Yeddi quyunun sahibi olan Adamov Şamaxinkada tamaşa zalı, restoran, rəqs zalı və başqa tikintiləri olan ağac binalar kompleksinə malik "Zvezda" adlı yay bağı təşkil etmişdi.

İdarənin yaşıllaşdırma işi ilə məşğul olmamasına baxmayaraq, Bakı məhəllələrində ağac və kollar əkilirdi və onlar yerli ab-hava yaradaraq adi daş tikintidə dekorativ fon təşkil edirdilər. İctimai binaların həyətlərində salınmış yaşıllıqlar nəinki küçələrin memarlıq simasına xələl gətirmir, hətta onların mikroiqliminin yaxşılaşdırılmasına köməklik göstərirdi.

Bu yaşıl ərazilər içərisində ən görkəmlisi Mixaylovski (Əzizbəyov) xəs-

ской (Азизбековской) больнице, не уступавший даже Михайловскому по числу деревьев и цветов, по тенистости и обширности территории[136]. В начале 1860-х годов этот участок был в частном владении, и заботами хозяина там был разбит хороший сад. Затем владение садом перешло к учебному заведению св. Нины, сад был расширен и полностью предоставлен в распоряжение воспитанниц[137]. Позднее здесь открылась Михайловская больница[138]. На другом, свободном от больничных строений, участке высаживались деревья, кустарники и цветы. В результате «сад настолько развился, что можно порадоваться за тех больных, которым разрешается гулять в нем»[139],— отмечала газета «Каспий».

136. Газ. «Каспий», 1898, № 140. По вопросу о водоснабжении Михайловской больницы.
137. ЦГИА АзССР, ф. 389, оп. 3, ед. хр. 378, л. 6. Переписка о постройке Мариинской женской гимназии в г. Баку. (1884-1893 гг.).
138. Там же, ед. хр. 440, л. 46. Переписка о постройке больничных бараков. 1884-1894 гг.
139. Газ. «Каспий», 1897, № 86. Местная летопись.

təxanasının yanındakı bağ idi. O, ağacların və güllərin sayına, kölgəliyinə və geniş ərazisinə görə hətta Mixaylovski bağından geri qalmırdı[136]. 1860-cı ilin əvvəllərində bu sahə şəxsi mülkiyyət idi və sahibinin qayğısı sayəsində burada yaxşı bağ salınmışdı. Sonra bu bağ "Müqəddəs Nina" məktəbinin mülkiyyətinə çevrildi[137]. Bağ genişləndi və tələbə qızların ixtiyarına verildi. Daha sonralar burada Mixaylovski xəstəxanası açılır[138]. Xəstəxana binalarından kənarda yerləşən bu bağda ağac, kol və güllər əkildi. Nəticədə "bağ o qədər inkişaf etdi ki, orada gəzməsinə icazə verilən xəstələrə görə sevinmək olar"[139] – "Kaspi" qəzeti belə yazırdı.

Şəhər bağları və parkları hər il qaydaya salındığı kimi Mixaylovsk xəstəxanasının bağı da ildən-ilə abadlaşırdı. Şəhər bağçısı N.Drakopilo tərəfindən 1911-ci ildə bu bağın genişləndirilməsi haqqında layihə tərtib olundu. Müasir Əzizbəyov xəstəxanası (Mixaylovski) bağı gələcək nəsillər üçün bağlar yaratmış keçmiş Bakı bağçılarının irsidir.

İctimai təyinatlı bağ və parkların sayının məhdud olması, evlərin fasadları qarşısında yaşıllıqların azlığı, həyət bağları şəhərin memarlığına az təsir göstərirdi. Sahilyanı bulvar ərazinin planlaşmasına, orada olan ağac cinslərinə görə deyil, onun ümumşəhər miqyasında şəhər mənzərəsinin ən fəal elementi olduğu üçün Bakıda yaşıllıqların salınması tarixində xüsusi yer tuturdu.

Mərkəzi məhəllələr hüdudunda sahil zolağının genişləndirilməsi işi hələ 1900-cu illərdən – bağ komissiyası dekorativ ağaclar şitilliyi yaratmaq qərarına

Ежегодно, когда городские сады и скверы приводились в порядок, благоустраивался и сад Михайловской больницы. В 1911 году городским садоводом Н. Дракопуло был составлен проект расширения этого сада. Основной зеленый фонд современной Азизбековской (Михайловской) больницы — наследие бывших бакинских садоводов, стремившихся создать сад, который служил бы и будущим поколениям. Ограниченное количество садов и скверов общественного пользования, немногочисленные насаждения перед фасадами, сады во дворах мало влияли на архитектурно-пространственный облик города. В истории зеленого строительства Баку бульвар на набережной занимал исключительное место не по богатству представленных пород деревьев (по дендрологическому составу бульвар как раз уступал почти всем городским садам), не по планировке территории, а по значению его в общегородском масштабе - как самого активного элемента бакинского пейзажа.

Освоение береговой полосы под зеленые насаждения в пределах центральных кварталов началось еще в 1900 году, когда Садовая комиссия постановила устроить питомник декоративных деревьев и местом их разведения избрала насыпь на берегу.

Благоустройство береговой полосы было необходимо, это признавали и городская дума и управа, которые одобрили предложенный проект набережной, составленный граждан-

136. "Kaspiy" qəzeti, 1898-ci il, № 140. Mixaylovskaya xəstəxanasının su ilə təchiz edilməsi haqqında məsələ üzrə.
137. Azərbaycan SSR-n MDTA, f. 389, s.3, s.v. 378, vərəq 6. Bakı şəhərində Mariyinskaya qadın gimnaziyasının inşa edilməsi haqqında yazışma (1884-1893-cü illər).
138. Oradaca, s.v. 440, vərəq 46. Xəstəxana baraklarının inşa edilməsi haqqında yazışma. 1884-1894-cü illər.
139. "Kaspiy" qəzeti, 1897-ci il, № 86. Yerli salnamə.

gəldikdən və onların yetişdirilməsi üçün sahildə torpaq tökülmüş yeri seçdikdən sonra başlanılmışdır.

Sahil zolağının abadlığı zəruri idi, bunu sahilyanı ərazinin mülki mühəndis K.B.Skureviç tərəfindən tərtib edilmiş layihəsini təqdir edən şəhər Duması və idarəsi də etiraf edirdi[140]. Layihəyə görə sahilboyu nəqliyyatın hərəkəti üçün nəzərdə tutulan 20 metr enində küçə yaradılmalı idi. Yeni küçə və II Aleksandr sahili arasındakı bütün əraziyə münbit torpaq tökmək lazım idi, çünki dəniz suyu hopmuş və tikinti zibilləri qalanmış torpaq burada yaşıllıqlar salınması üçün yaramırdı. Çiçəkliklərin salınması və ağacların əkilməsi yalnız bulvarın geniş hissəsində nəzərdə tutulurdu. Bağ komissiyası sahil bulvarının layihəsinə baxış zamanı sahil küçəsinə iki çıxışla kifayətlənməyi tələb etdi: "Qafqaz və Merkuri" şirkətinin binası və Daş körpü. Komissiya xiyabanın eninin (14,3 metr) artıq olduğunu hesab edərək, onu ortadan ağaclar əkərək bölməyi məsləhət bildi. Beləliklə, bulvar 7 metr enində iki xiyaban şəklinə düşdü.

Layihənin müzakirəsi zamanı həmçinin əkiləcək bitki növləri və onların bulvarın torpağında bitməsi imkanları haqqında məsələ həll olundu. Qeyd edildi ki, bulvarın planlaşmasının birinci dərəcəli iş sayılır. Buna görə də müsabiqələr təşkil etmək, şəhər üçün çox xərc tələb edən bulvarın təşkili kimi bu işi bacarıqla və kamil müzakirədən sonra aparmaq lazımdır. Bağçıları – yeni yaşıllıqlar salınması üzrə mütəxəssisləri də dəvət etmək olar[141]. Görünür ki, şəhər ictimaiyyəti mövcud bağ və parkların

140. Azərbaycan SSR-nin MDTA, f. 389, s.3, s.v. 2362. Aleksandrovskaya dəniz kənarı üzrə bağçanın yaradılması haqqında (1902-1903-cü illər), vərəq 20.

141. Azərbaycan SSR-nin MDTA, f. 389, s.3, s.v. 2362. Aleksandrovskaya dəniz kənarı üzrə bağçanın yaradılması haqqında (1902-1903-cü illər), vərəq 21.

ским инженером К.Б. Скуревичем[140]. По проекту вдоль берега шириной около 20 м создавалась улица, предназначенная для транспорта. Все остальное пространство между новой улицей и набережной Александра II следовало засыпать растительной землей, ибо почва, пропитанная морской водой и захламленная строительным мусором, была не пригодна для разведения зеленых насаждений.

Устройство цветников и посадка деревьев предполагались только в широких частях бульвара. Садовая комиссия при рассмотрении проекта приморского бульвара потребовала ограничиться двумя выходами на береговую улицу: у сооружений общества «Кавказ и Меркурий» и Каменной пристани. Комиссия нашла излишней ширину аллеи (14,3 м) и рекомендовала разделить ее посредине деревьями для удобства публики. Таким образом, бульвар образовали две параллельные аллеи по 7 м шириной.

При обсуждении проекта решался вопрос о породах растений и возможности их произрастания на земле бульвара. Отмечалось, что планировка бульвара «является вещью первостепенной, что для этого устраиваются конкурсы и что при таких значительных затратах города на устройство бульвара необходимо повести дело умело и после зрелого обсуждения, может быть, пригласить садоводов - специалистов по разбивке новых насаждений»[141]. Очевидно, городская общественность сознавала недостатки существующих садов

140. ЦГИА АзССР, ф. 389, оп. 3, ед. хр. 2362. Об устройстве сквера по Александровской набережной (1902-1903 гг.), л. 20.

141. ЦГИА АзССР, ф. 389, оп. 3, ед. хр. 2362. Об устройстве сквера по Александровской набережной (1902-1903 гг.), л. 21.

Sahilyanı ərazidə bulvarın layihəsi. 1909-cu il.

Проект бульвара на набережной. 1909 г.

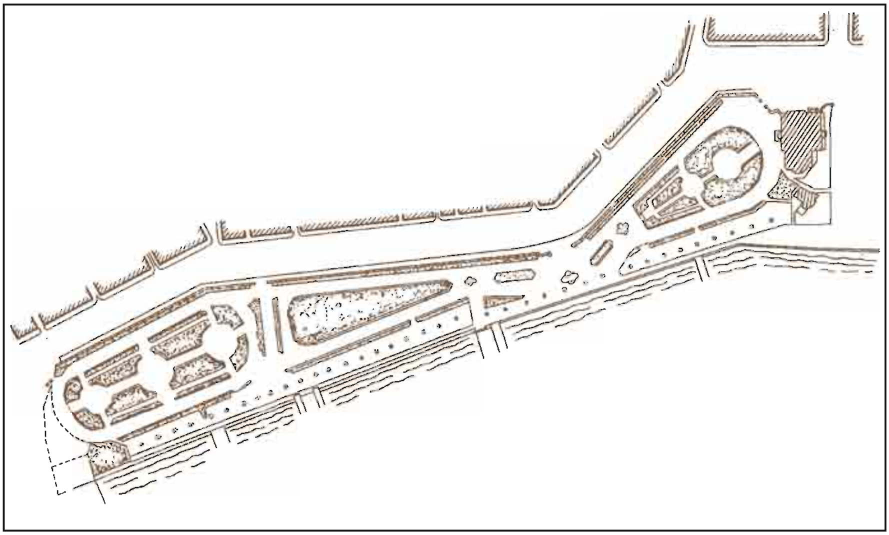

kifayət qədər olmadığını başa düşərək belə məsuliyyətli bir ərazidə yaxşı bulvar yaratmağa çalışırdı.

Müsabiqəyə ehtiyac qalmadı. Skureviç və şəhər bağçısı Vasilyev birlikdə ətraflı layihə işləyib hazırladılar. Bulvarın təşkili ilə sahil ərazisi abad şəkil alsa da, şəhər hələ də körpülərin əlində "dustaq" idi.

1909-cu ildə idarənin tikinti şöbəsinin rəhbəri, mühəndis və istedadlı təşkilatçı M.H.Hacinski bulvarın abadlaşması işinə həvəs və enerji ilə başladı. Sahilyanı bulvarın tikintisi üçün Duma 60000 manat vəsait ayırmışdı[142]. Hacinskinin rəhbərliyi altında bulvarın layihəsinin hazırlanması işinə şəhərin bir çox binalarının müəllifi memar Adolf Eyrler də qoşuldu. Bulvar üçün modern stildə gurultulu adlar altında "Olimpiya" (sinematoqraf üçün, əvvəllər kinoteatrı belə adlandırırdılar) və "Eldoroda" (restoran üçün) iri pavilyonların layihəsi işlənib hazırlandı.

142. "Kaspiy" qəzeti, 1909-cu il, № 77. Dəniz kənarında bulvar.

и скверов и стремилась на столь ответственном месте создать хороший бульвар.

До конкурса дела не дошло, и детальный проект разрабатывался Скуревичем совместно с главным городским садоводом Васильевым. Хотя с устройством бульвара набережная и получила благоустроенный вид, город еще находился «в плену» у пристаней и причалов.

За благоустройство бульвара в 1909 году энергично взялся руководитель строительного отдела управы инженер и талантливый организатор М.Г. Гаджинский. На устройство бульвара на набережной дума ассигновала 60 000 руб[142]. В разработке проекта бульвара под руководством Гаджинского принимал деятельное участие архитектор Адольф Эйхлер —автор многих сооружений города. Для бульвара были составлены проекты больших павильонов в стиле модерн под громкими названиями:

142. Газ. «Каспий» , 1909, № 77. Бульвар на набережной.

Bulvarın özünəməxsus dəniz fasadı olduğunu başa düşən şəhər idarəsi proqramı daha da genişləndirməyi və bulvarı gözəlləşdirəcək möhtəşəm binalarla bəzəməyi qərara aldı. Dəbdəbəli restoranı olan nəinki şəhərin yaraşığı olacaq, həmçinin şəhərə böyük gəlir gətirəcək nümunəvi dəniz hamamının tikilməsi də nəzərdə tutulurdu[143].

M.H.Hacinski ən yaxşı layihə müsabiqəsi uğrunda güclü mübarizə aparırdı. O, Dumada iştirak edərək qeyd etdi ki, bu adi sıravi layihə deyil, burada incə zövqə malik, belə işi sevən mütəxəssis lazımdır. Ancaq bu xüsusiyyətlər hər bir memara xas deyil. Gözəl texnik olmaq olar, lakin belə xüsusiyyətlərə sahib olmaq olmaz. Azca xərc tələb olunur, buna xəsislik etmək olmaz. Burada fantaziya, gözəllik lazımdır[144].

Hacınskinin parlaq çıxışı sözsüz ki, öz təsirini göstərdi və Duma müsabiqəni elan etmək üçün qərar qəbul etdi. Təkcə restoranı olan dəniz hamamı üçün deyil, həm də 13 müxtəlif təyinatlı köşk üçün layihə hazırlanması haqqında müsabiqə elan edildi. Bulvarın planlaşdırılması və yaşıllıqların salınması üçün yerlərin seçilməsi müəlliflərin öz öhdəsinə buraxıldı. Layihələrə baxış və mükafatların təsis edilməsi işi Peterburqdakı memarlar cəmiyyətinə tapşırıldı.

Bulvarın salınması üçün 40000 manat vəsait tələb olunurdu. İllik vəsait isə 18000 manat idi. Bulvarın yaradılması ilə əlaqədar əvvəllər açıq dənizə axıdılan çirkab sularının indi borularla kollektora yönəldilməsi məsələsi yarandı[145]. Beləliklə, bulvarın təşkili yaşıllaşdırma, dənizkənarı obyektlərin tikilməsi və kanalizasiya sisteminin

143. Azərbaycan SSR-nin MDTA, f. 389, s.3, s.v. 2734, vərəq 5. Aleksandrovskaya dəniz kənarında bulvarın təchiz olunması və dəniz hamamları və restoranın inşası üzrə layihələrin tərtib edilməsi ilə bağlı müsabiqənin təyin edilməsi haqqında. 1909-1910-cu illər.
144. Azərbaycan SSR-nin MDTA, f. 389, s.3, s.v. 2734, vərəq 5.
145. Oradaca, vərəq 27.

«Олимпия» (для синематографа, как тогда называли кинотеатр) и «Эльдорадо» (для ресторана).

Понимая, что бульвар является своеобразным морским фасадом города, управа решила расширить программу и украсить бульвар величественными сооружениями, которые бы хорошо оформили берег. Предполагалось построить образцовую купальню с роскошным рестораном, которая «не только составила бы украшение города, но и дала бы городу весьма крупный доход»[143].

За конкурс на лучший проект сильно ратовал Гаджинский, выступая в думе, он отмечал, что «это не рядовой проект. Тут, может быть, нужен специалист, обладающий изящным вкусом, любящий такую работу. А это качество присуще не всякому архитектору. Можно быть прекрасным техником, но не обладать таким качеством. Расход требуется небольшой, жалеть не следует. Тут нужна фантазия, красота»[144].

Яркое выступление Гаджинского, несомненно, возымело свое действие и дума вынесла постановление об объявлении конкурса. Конкурс был объявлен не только на составление проекта купальни с рестораном, но также на 13 киосков различного назначения. Планировка бульвара и размещение зеленых насаждений возлагались на усмотрение авторов проектов. Рассмотрение проектов и присуждение премий были возложены на Общество архитекторов в Петербурге.

На устройство бульвара требовался единовременный расход око-

143. ЦГИА АзССР, ф. 389, оп. 3, ед. хр. 2734, л. 5. О назначении конкурса на составление проектов по оборудованию бульвара на Александровской набережной и постройке купальни и ресторана. 1909-1910 гг.
144. ЦГИА АзССР, ф. 389, оп. 3, ед. хр. 2734, л. 5.

Sahilyanı bulvar.
1910-cu ilin fotosu.

Бульвар на на-
бережной. Фото
1910 г.

təşkili kimi bir sıra vəzifələri yaranmasına səbəb oldu.

Müsabiqədə iştirak etmək üçün Bakıda yaşayan bütün mülki mühəndis və memarlar (30 nəfər), o cümlədən Zivər bəy Əhmədbəyov, İ.K.Ploşko, Q.M.Termikelov, İ.V.Edel və başqaları dəvət olundu. Onların çoxu xüsusi sifarişlərlə məşğul olduqlarına görə bu müsabiqədə iştirak edə bilmədilər. "Speşno", "Esplanada" və "Zvezda" devizləri altında cəmi üç layihə öz vaxtında təqdim olundu. Mülki mühəndis Q.M.Termikelovun "Zvezda"[146] adlı layihəsi I yerə layiq görüldü. II yerə layiq görülən "Esplanada" layihəsinin müəllifi isə V.S.Sarkisov idi.

Tezliklə abadlaşan, kölgəli xiyabanları ilə göz oxşayan bulvar Bakı əhalisi içərisində məşhurlaşdı. Bulvar çoxlu gəmiləri, canlanma hiss olunan körpüləri olan dəniz buxtasına açılan gözəl görünüşü ilə insanları cəlb edirdi.

Tərəqqipərvər əhval-ruhiyyədə olan Duma üzvləri yenə də şəhərin mərkəzi hissəsindəki sahil zolağından körpülərin götürülməsi məsələsini qaldırdılar və bulvarın şərq istiqamətdə davam etdirilməsini məqsədəuyğun saydılar.

Əgər 1920-ci ildə, başqa sözlə 80 il müddət ərzində qala divarlarından kənarda olan yerlərdə ictimai bağların sahəsi 10,03 hektar idisə, xüsusi sahibkarlar buna cəmi bir-iki il ərzində nail oldular. Qara və Ağ şəhərlərin sərhədlərində Nobel qardaşlarının səyi nəticəsində şirkətin işçiləri üçün qəsəbə - Petrolea Villası (1882-1883-cü illər) yaradıldı. Petrolea Villasının yaranması səbəbi çox sadə izah olunur. Şəhərin mərkəzin demək olar 8 km. aralı olan zavod rayonu təbii şəraitinə görə abad və əlverişli olmasa da, fəhlələrin burada yaşaması məqsədəuyğun sayılırdı. La-

146. Azərbaycan SSR-nin MDTA, f. 389, s.3, s.v. 2734, vərəq 62, 63, 64.

ло 40 000 руб. и на ежегодное содержание — 18 000 руб. С устройством бульвара возникал вопрос об отводе сточных вод, которые ранее открыто стекали в море, а теперь должны были спускаться в коллектор[145]. Таким образом, устройство бульвара ставило ряд новых задач по озеленению, постройке приморских объектов и по устройству коллектора.

Для участия в конкурсе пригласили почти всех (около 30 чел.) гражданских инженеров и архитекторов, проживавших в Баку, в том числе З.-б. Ахмедбекова, И.К. Плошко, Г.М. Термикелова, И.В. Эделя и др. Занятые частными заказами, не многие из них могли участвовать в соревновании. К сроку были представлены всего три проекта под девизами: «Спешно», «Эспланада», «Звезда»[146]. Премии получили авторы проектов под девизами «Звезда» (1-я премия, гражд. инж. Г.М. Термикелов) и «Эспланада» (2-я премия, гражд. инж. В.С. Саркисов).

Благоустроенный бульвар с тенистыми аллеями сразу завоевал популярность у бакинской публики своей картинностыо и красивым видов на бухту с множеством кораблей и оживленными пристанями. Прогрессивно настроенные гласные вновь подняли вопрос об удалении пристаней с береговой полосы центральной части города и считали желательным продолжение бульвара в восточном направлении1. Только в советское время бульвар получил дальнейшее развитие и благоустройство.

Если к 1920 году, т. е. за 80 лет существования застройки за пределами крепостных стен, площадь общественных насаждений города Баку достигла 10,03 га, то частновладельче-

145. ЦГИА АзССР, ф. 389, оп. 3, ед. хр. 2734, л. 27.
146. Там же, л. 62, 63, 64.

kin inzibati- texniki işçilər hətta böyük mükafatla da belə şəraitsiz yerdə nəinki işləmək, eləcə də yaşamaq istəmirdilər. Nobel qardaşları məhz buna görə də özlərinin dəvət etdikləri mütəxəssisləri itirməmək məqsədilə onlar üçün ən yaxşı həyat şəraiti yaratmaq qərarına gəldilər.

Keşlə yaxınlığında çoxlu neft çənləri, anbarları, neftayırma zavodları içərisində 10 hektar sahəyə malik olan iri yaşıl massiv yaradıldı. Onun yaradılması üçün məşhur mütəxəssis E.Bekle dəvət olundu [23]. Bu seçim təsadüfi deyildi. E.Beklenin rəhbərliyi altında Varşavanın bir çox bağ və parkları salınmışdır.

Bekle neft hopmuş ərazi ilə tanış olduqdan sonra park üçün məhsuldar torpağın gətirilməsini tələb etdi. Tezliklə Lənkərandan gəlmiş, təzə torpaqla yüklənmiş gəmilər Qara şəhər körpüsü yanında lövbər saldılar[147]. Suvarma üçün təmiz şirin suyun gətirilməsi məsələsi daha çətin idi. Lakin Nobel qardaşları şirkəti bunun üçün də ağıllı çıxış yolu tapdılar. Həştərxana neft daşıyan gəmilərin oradan qayıtdığı zaman Volqa çayının suyundan gətirilməsi haqqında əmr verildi [23].

Nəhayət, Qara və Ağ şəhərin kəsişdiyi yerdə Petrolea Villası adlanan bağ yaradıldı. Təcrübəli bağçı E.Bekle Abşeronun təbii xüsusiyyətlərini öyrənərək əsas diqqətini Villanın planlı və həcm-məkan strukturunu keyfiyyətli şəkildə həll edə biləcək ağac növlərinin seçilməsinə yönəltdi.

Bekle əkin materialını Lənkəran, Tiflis, Batum və başqa şəhərlərdə seçdi, həmçinin Rusiya və Avropanın şitilliklərindən gətirtdi. Villa parkın 80000-dən çox ağac və kollar əkildi ki, bunun da çox hissəsini meyvə ağacları təşkil edirdi. Yaranmaqda olan Petrolea Villasının planlı strukturunu yerin relye-

147. Azərbaycan SSR-nin MDTA, f. 389, s.3, s.v. 2884, vərəq 2.

ский капитал добился такой же площади (10,26 га) озеленения в течение всего лишь одного-двух лет. Усилиями братьев Нобель на границе Черного и Белого городов была создана как поселок для служащих фирмы «Нефтяная вилла» (Вилла Петролеа, 1882-1883 гг.).

Появление «Нефтяной виллы» объясняется очень просто. Заводской район города, удаленный от центра почти на 8 км, был неблагоприятным и по природным данным, и по благоустройству, однако его считали приемлемым для проживания бакинского пролетариата. Но административно-технический персонал даже за крупное вознаграждение не соглашался работать, и тем более жить, в такой обстановке. Именно поэтому Нобели, чтобы не лишиться приглашенных специалистов, создали для них самые благоприятные условия жизни.

Среди массы нефтяных резервуаров, амбаров, нефтеперегонных заводов у селения Кишлы появился крупный зеленый массив площадью около 10 га. Для его создания был приглашен известный специалист Э. Бекле [23]. Этот выбор не случаен: под руководством Э. Бекле создавались многие сады и парки Варшавы.

Ознакомившись с участком, пропитанным нефтяными отходами, Бекле потребовал доставки плодородной почвы для парка. Вскоре к черногородской пристани фирмы стали причаливать баржи со свежей землей из Ленкоранского уезда[147]. Более сложным оказался вопрос доставки пресной воды для полива. Однако фирма бр. Нобель нашла остроумный выход и «последовал приказ о том, чтобы наливные суда, возвра-

147. ЦГИА АзССР, ф. 389, оп. 3, ед. хр. 2884, л. 2.

fi (dənizə tərəf meyli), yaşayış binalarının və başqa tikintilərin yerləşdirilməsi, əsas xiyabanların istiqamətləri ilə müəyyənləşdirilirdi. Çoxsaylı cığırlar və xiyabanlar qarşısında çiçəkliklər və yaxud ağaclar qrupu salınmış meydançalar olan binalara gətirib çıxarırdı. Əsas xiyabanlar görüntü meydanına çıxırdı, oradan sıx yaşıllıqlar içərisindən Qara şəhərin zavod borularını, sonra isə Xəzər dənizini görmək olar. Baş planın və roman motivlərindən istifadə edərək ekleptik ruhda həll edilmiş, cənuba xas olan terraları, eyvanları olan binaların müəllifini müəyyənləşdirmək mümkün olmamışdır. Lakin memarın olması şübhəsizdir. Terras və parkın kompozisiya ideyasını nəzərə alaraq bacarıqla işlənmiş planlaşma – Villanın Baş planı bunu sübut edir. Görünür ki. Bütün bunlar Beklenin iştirakı ilə naməlum memar tərəfindən işlənmişdir. Belə bir əməkdaşlıq sahil bulvarının həlli prosesində memar Skureviç və şəhər bağçısı Vasilyevin yaradıcılığında da müşahidə olunurdu.

Geniş ərazidə yerləşən möhtəşəm park kapitalist Bakısının memarlığında yeni səhifə açaraq şəhərkənarı villalar yaradılan Abşeronun bağ-park memarlığına müsbət təsir göstərdi.

ABŞERON VİLLALARI

Abşeron yarımadasının şimal sahili qədim zamanlardan bəri onu kurort bölgəsi kimi səciyyələndirən təbii-iqlim xüsusiyyətləri ilə tanınırdı [137]. Şimal küləklərinə baxmayaraq, buranın günəşli çimərlikləri və sahilin quru havası (xüsusilə Mərdəkan, Buzovna və Pirşağı) dillər əzbərinə çevrilmişdi.

Abşeronun şimal sahili 1880-ci illərə qədər bağ mülklərinə yalnız dar çərçivədə yanaşıldığı yerli kurort bölgəsi olaraq qalırdı. XIX əsrin sonundan isə mənzərə dəyişməyə başladı. Yerli mət-

щавшиеся с астраханского рейда, наполнялись волжской водой в качестве балласта и направлялись также к черногородским причалам» [23].

В конце концов, на стыке Черного и Белого городов появился сад, названный Вилла Петролеа. Опытный садовод Э. Бекле, изучив природные особенности Апшерона, особое внимание уделил подбору пород деревьев, сумев с их помощью эффектно решить планировочную и объемно-пространственную структуру Виллы.

Посадочный материал Бекле подбирал в Ленкорани, Тифлисе, Батуме и других городах, а также выписывал из питомников России и Европы. В парке Виллы произрастало около 80 000 кустов и деревьев, среди которых насчитывалось большое количество фруктовых.

Сложившаяся планировочная структура Виллы Петролеа определялась рельефом местности (с уклоном к морю), размещением жилых и других зданий и выбором направлений основных аллей. Множество дорожек и аллей подводили к сооружениям, перед которыми были разбиты площадки с цветниками или же группировались деревья. Главные аллеи выходили к видовым площадкам, откуда можно было сквозь густую зелень видеть заводские трубы Черного города, а далее - Каспийское море.

Кто был архитектором генерального плана и зданий с характерными для юга террасами, верандами и балконами, решенными в эклектичном духе с использованием романских мотивов, пока установить не удалось. Однако несомненно, что архитектор был: об этом свидетельствуют генеральный план Виллы, умело выполненная вертикальная планировка с учетом террас и композиционная идея парка. По-видимому, все это

Mərdəkanda bağ. 1900-cü illər.

Дача в Мардакянах. 1900-е гг.

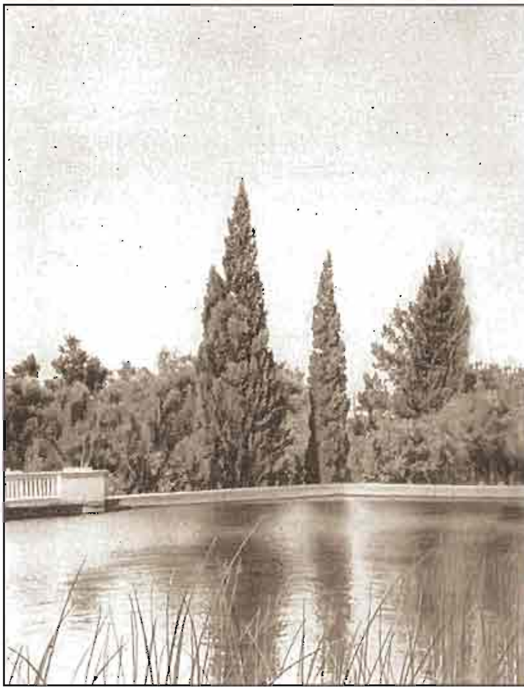

Hacınskinin villası. Şam ağacı xiyabanı. 1912-ci il.

Вилла Гаджинского. Сосновая аллея. 1912 г.

buatın bildirdiyinə görə xüsusən Mərdəkanda qısa vaxt ərzində çox sayda villalar (imarət və ya bağ-imarətlər) tikildi[148].

Bakı milyonçularının bağ yeri kimi Mərdəkanı seçməsi onun şəhərə yaxınlığı, magistral yolla əlaqəsinin nisbətən münasib olması ilə bağlı idi. Sahibkarlar (tacirlər və fabrik sahibləri) buradan tez bir vaxtda ticarət idarələrinə, zavodlara gedə bilirdilər. Buna quyu sularının yüksək keyfiyyətli olması da təsir göstərmişdi.

Mərdəkanın mədəni inkişafı hələ 1895-ci ildən bağçılıq məktəbinin yaradılması ilə başlamışdır. Şəhərin baş memarı İosif Vikyenteviç Qoslavski məktəbin geniş sahəsinin həcm təşkilini və planlaşdırılma həllini yaratdı [280].

Məktəb sahəsini daşlardan təmizləyib, bərələr vasitəsilə gətirilmiş 1 m

разрабатывалось безымянным архитектором при прямом участии Бекле. Такое же содружество наблюдалось в творчестве архитектора Скуревича и городского садовода Васильева в процессе решения головной части прибрежного бульвара.

Великолепный парк в промышленном пейзаже, расположенный на обширной территории, оказал положительное влияние на садово-парковую архитектуру Апшерона, где создавались загородные виллы, открывшие новую тему в архитектуре капиталистического Баку.

ВИЛЛЫ АПШЕРОНА

Северное побережье Апшеронского полуострова издавна славилось природно-климатическими особен-

148. "Kaspiy" qəzeti, 1911-ci il, № 142. Mərdəkandan.

Quliyevin villası. Böyük hovuz. 1900-cü illər.

Вилла Кулиева. Большой бассейн. 1900-е гг.

hündürlüyündə məhsuldar torpaqla döşəyirdilər. Mərdəkanda müvəffəqiyyətlə yetişdirilmiş müxtəlif ağac növləri və çoxlu kolluqlar ilə zəngin olan böyük bağın salınması (o vaxta qədər ancaq yerli bitkilər bitirdi), Bakı zadəganlarına göstərdi ki, öz vətənində də çox gözəl bağları olan, fəvvarələr, hovuzlar və pavilyonlarla bəzədilmiş villalar tikmək mümkündür.

Bir neçə ildən sonra artıq Mərdəkanda qumluq, daş və tikanlı kolların olduğu yerlərdə varlılar əsl villalar tikdilər. Kaspi qəzetinin müxbiri yazırdı: "Bağ evləri güllük, çəmənlik və bağlar ilə əhatə olunmuş, oradakı su ilə doldurulmuş hovuzda qu quşu və digər su quşları üzür, şirbit balığı və başqa sadə balıqlar cəld hərəkətlər etməklə onları seyr edən sahiblərini sevindirirdilər"[149].

149. "Kaspiy" qəzeti, 1904-ci il, № 145. Mərdəkandan.

ностями, характеризующими его как курортную местность [137]. Несмотря на северные ветры, солнечные пляжи и сухой воздух побережья (особенно селений Мардакяны, Бузовны и Пиршаги) пользовались широкой популярностью.

Северное побережье Апшерона до 1880-х годов оставалось местной курортной зоной, где дачным владениям не придавали иного значения, кроме утилитарного. С конца XIX века картина резко изменилась, особенно в селении Мардакяны, где за короткое время появилось множество вилл, или дач-дворцов, по выражению местной прессы[148].

Избрание бакинскими богачами Мардакян местом для устройства дач вызывалось близостью его к Баку,

148. Газ. «Каспий», 1911, № 142. Из Мардакян.

Qara şəhərdə Petrolea Villası. 1900-cü ilin fotosu.

Вилла Петролеа в Черном городе. Фото 1900-х гг.

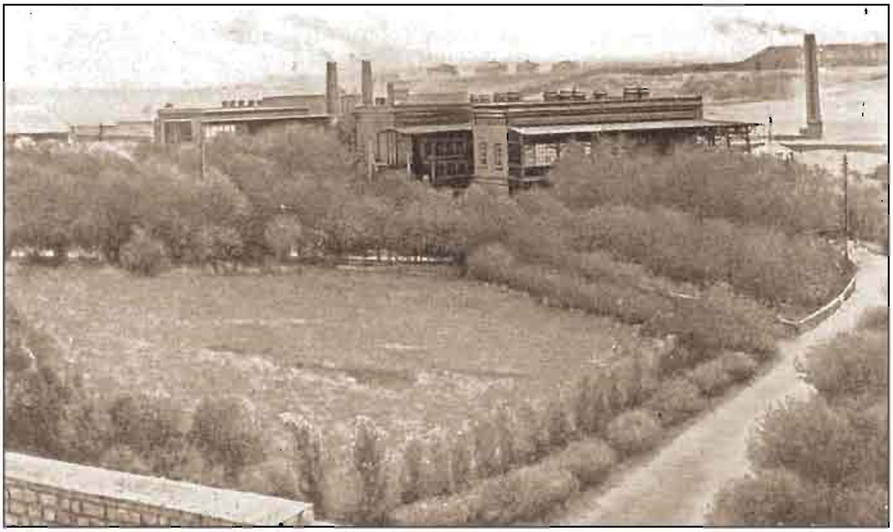

Beləliklə, tədricən Abşeronun şimal sahilinin mənimsənilməsinin əsası qoyuldu. Villa sahibləri öz bağlarının bəzədilməsi üçün heç nəyi əsirgəmirdilər. Belə ki, dekorativ ağac və güllər, ekzotik bitkilər cənub və qara dəniz sahili ölkələrindən gətirilirdi. Piramidaşəkilli çinar, qədd-qamətli sərv və əzəmətli şam ağaclarından kölgəlik xiyabanlar ilə parklar salınırdı.

Abşeron bağlarında ağac növləri arasında şam ağacı üstün mövqeyə malik idi.

Varlı bağ sahibləri imarətlər və onları əhatə edən bağların dəbdəbəsinə görə qara dəniz sahillərindəki və ümumiyyətlə əcnəbi rəqiblərindən geri qalmamağa çalışırdılar[150].

Mərdəkan kəndi sağlamlığa faydalı bağ bölgələrindən sayılırdı. Bura bitki örtüyü ilə zəngin yer idi. Kənd uzaqdan tam bir meşəni xatırladırdı və təsadüfi deyil ki, bura "bağ şəhər" adlanırdı. Ora rahat bağ evləri və kölgəli bağların yayıldığı rayon idi[151].

сравнительно удобным сообщением по шоссейной дороге. Владельцы (купцы и фабриканты) отсюда могли быстро попасть в свои торговые конторы, на заводы. Немаловажным фактором было также высокое качество колодезной воды.

Культурное освоение Мардакян началось еще в 1895 году, когда здесь устроили школу садоводства. Объемную организацию и планировочное решение обширного пространства школы создал главный городской архитектор Иосиф Викентьевич Гославский [280].

На участке школы было много камней; их удаляли, завозили на баржах плодородную землю и выстилали его участок сплошным слоем высотой более 1 м. Успешное разведение в Мардакянах большого сада с разнообразным ассортиментом древесных пород и множеством кустарников на территории, где до тех пор росла только местная расти-

150. "Kaspiy" qəzeti, 1904-ci il, № 145. Mərdəkandan.
151. Oradaca, 1900-cu il, № 148. Mərdəkan - bağ yeri kimi.

Bakının Mərdəkanla əlaqəsi çox pis vəziyyətdə olan Suraxanı və Sabunçu vasitəsilə həyata keçirilirdi. Görkəmli Fransız memarı Le Korbuzyenin təbirincə obrazlı şəkildə desək vaxtilə çəkilmiş yola uzadılan "uzunqulaqlara" görə yolun heç vaxt normal örtüyü olmayıb və buna görə də hərəkət son dərəcə çətin idi.

Varlılar geniş mülklərin və imarətlərin abadlaşdırılmasına, o cümlədən ərazinin ilbəil genişləndirilməsinə, əkilələrin çeşidinin artırımasına böyük maliyyə vəsaiti sərf edirdilər. Bol yaşıllıqlı bağlarda hovuzlar həmişə su ilə dolu, fəvvarələr də işlək vəziyyətdə olmaqla havanı sərinlədir və təravətləndirirdi. Villa sahibləri öz ərazilərindən kənardakı sahələrin abadlaşdırılması ilə maraqlanmırdılar. Halbuki başqaları ilə

тельность, подсказывало бакинской аристократии, что и у себя дома тоже можно строить виллы с роскошными садами, украшенными фонтанами, бассейнами и павильонами.

Прошло несколько лет, и в Мардакянах на местах, где раньше были пески, камни и колючие кустарники, богачи устроили «настоящие виллы: их богатые дачи окружены большими садами и цветниками, с бассейнами, наполненными водою, где гордо плавают лебеди и другие водные птицы, где усачи и другие неприхотливые рыбы, производя быстрые движения, радуют взор своих хозяев»[149], — писал корреспондент газеты «Каспий».

Таким образом было положено начала постепенному освоению северного побережья Апшерона. Вла-

Abşeron yarımadasının xəritə-sxemi

Карта-схема Апшеронского полуострова.

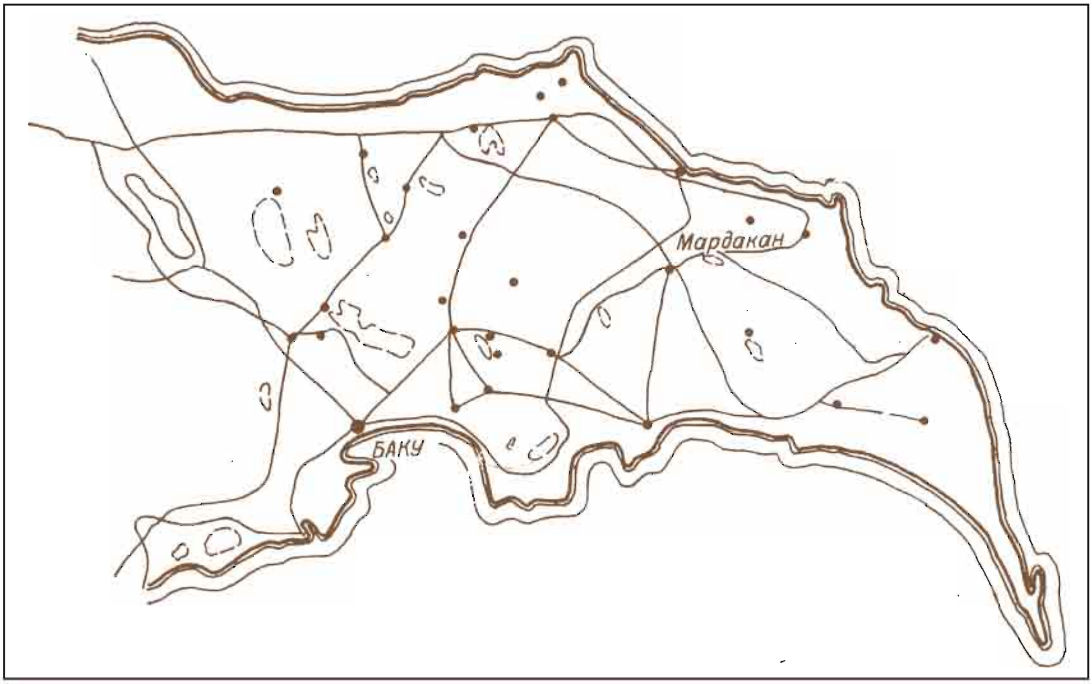

149. Газ. «Каспий», 1904, № 145. Мардакяны.

bərabər özləri də bir sıra çatışmazlıqlara görə, xüsusilə yaxşı nəqliyyat infrastrukturunun (yolların) olmamasına görə əziyyət çəkirdilər. Odur ki, bağçılar üçün təxirəsalınmaz məsələ nəqliyyat şəraitinin yaxşılaşdırılması idi.

Kaspi qəzeti bu mövzuyla bağlı yazırdı: "ətrafa baxa-baxa tozlu yol ilə gedirsən və bu milyonçuların saraylarını görürsən, qeyri-ixtiyari adamın ağlına belə bir fikir gəlir ki, görəsən bu qədər ürəklə səpələdikləri on minlərlə vəsait hesabına Mərdəkanın qayalıqlarını gözəl meyvə bağlarına çevirənlər, göylərə qalxaraq onların evləri və bağlarının üzərini bürüyən bu tozdan nə vaxtsa qurtulacaqlarmı?"[152]. Nəhayət 1915-ci ildə İ.B.Heydərovun rəhbərliyi ilə hər iki yol çəkilmişdir[153].

XX əsrin əvvəllərindən Rusiya ərazisində, o cümlədən Abşeronda kurort yerlərin abadlaşdırılmasına xüsusi əhəmiyyət verməyə başladılar. İstirahətə gələnlərin ehtiyaclarına qarşı biganəliyə son qoyuldu. Bağ sahibləri artıq Bakı şəhərinin orta təbəqəsindən olan kirayənişinlərə rahat istirahət bəxş etməyə səy göstərirdilər. Abşeron çimərlikləri zəngin məmurların, ticarət, neft sənayesi və başqa firmaların əməkdaşlarının ailələrinin ixtiyarına verilmişdir.

Abşeronun dəniz sahilində yerləşən böyük kəndi Buzovna, üzüm bağları, bitkilərin bolluğu, kənd əhalisinin varlı təbəqəsi ilə məhşur idi. Buranı cəlbedici edən gözəl mənzərəli qayalıq sahil, qızılı qum və dəniz idi. Bağçılar əsasən Buzovnada meyvə bağları və üzümlüklərə irsən sahib olan Bakı sakinləri idi. Qonşu Mərdəkan və Şüvəlan kəndlərinə nisbətən, nəqliyyat magistralından kənarda və Bakıdan uzaqda yerləşən Buzovna villaların tikinti yeri kimi Bakı varlılarının diqqətini çəkməmişdi. Bu

152. "Kaspiy" qəzeti, 1912-ci il, № 135.
153. Oradaca, 1915-ci il, № 202. Bağ yolları.

дельцы вилл не жалели сил и средств на украшение своих садов; декоративные деревья и цветы, экзотические растения завозились из южных стран и с черноморского побережья. Создавались парки с тенистыми аллеями из пирамидальных чинар, стройных кипарисов и величественных сосен.

На апшеронских дачах сосна заняла господствующее положение среди древесных пород.

Богатые хозяева дач стремились не уступать роскошью дворцов и окружавших их садов «черноморским и заграничным образцам»[150].

Село Мардакяны являлось одним из лучших и здоровых дачных мест: здесь было много зелени. Мардакяны издали напоминали сплошной лес и считались «городом-садом». Они представляли собой культивированный район с уютными дачами и тенистыми садами[151].

Связь Мардакян с Баку осуществлялась через Сураханы и Сабунчи, находившиеся в ужасном состоянии. Когда-то проложенная «по дороге ослов», по образному выражению выдающегося французского архитектора Ле Корбюзье, дорога никогда не имела нормального покрытия, и, естественно, передвижение по ней было крайне затруднено.

Богачи затрачивали огромные средства на благоустройство обширных владений и дворцов; они с каждым годом расширяли площадь и обогащали ассортимент насаждений, бассейны в зеленых садах постоянно были наполнены водой, а фонтаны находились в действии, неся прохладу и освежая воздух. Владельцы вилл меньше всего заботились о благоустройстве за пределами их террито-

150. Газ. «Каспий», 1904, № 145. Мардакяны.
151. Там же, 1900, № 148. Мардакяны как дачное место.

qəsəbə sadəcə Abşeronun zəngin bağ kəndi kimi qaldı[154].

Mərdəkanda (yerli varlıların iqamətgahı) çox sayda zəngin villalar tikilmiş, bağ və parklar salınmışdı.

Böyük Oktyabr inqilabından sonra varlıların villaları xalqın mülkünə çevrildi (sanatoriya və istirahət evləri kimi istifadə edilir).

Mərdəkan villalarının əksəriyyəti onu Bakı ilə birləşdirən və dənizə istiqamətlənən magistral yol boyu yerləşdirilmişdir. Çəkilmiş yolun xarakteri sanki malikanə ansamblları ilə zəngin Peterqof yolunu xatırladırdı[189]. Lakin bu müqayisə nisbidir. Mərdəkanda Bakı varlılarının tikdiyi villalar nə tikintinin xarakterinə, nə planlaşdırmaya görə XIX əsrdəki Peterqof yollarındakı malikanələrə oxşamırdı: Peterqof və Mərdəkandakı yollar fərqli sosial-iqtisadi şərtlər, fərqli təbii mühit, fərqli stilistik qütblərdə idilər. Lakin yol boyunca yerləşməsi və dənizə meyillilik prinsipinə görə bir-birlərinə yaxın idilər.

Bir qayda olaraq villanın ərazisində yerli təbii-iqlim və məişət şərtlərinə cavab verən bir neçə verandalı, terraslı, eyvanlı tikililər yerləşdirilmişdir. Villanın binalarının kompozisiyalarının ümumi düzgün traktovkasında, fasadın hissələrini aydın çəkmədə bəzilərində formaların kobudluğu və şəkildə qeyri-dəqiqlik görünür. Bu, onların memarlıq ifadəliliyini aşağı salırdı. Sahibkarların Bakıdakı evlərinin memarlığında klassik mütənasiblik, cizgilərin gözəlliyi və hissələrin modelləşdirilməsi necə idisə, bir çox villaların kompozisiya həllərinin natamamlığı, müxtəlif hissələrin başa çatdırılmaması o qədər seçilirdi.

Mərdəkan villasının kompozisiya sxemi hər şeydən əvvəl üzərində sahibinin adı və tikilmə tarixi həkk edilən

154. "Qafqaz" qəzeti, 1850-ci il, № 2, 4, 5. Abşeron yarımadasının bağları və Buzovna qəsəbəsi.

рий, хотя не меньше других страдали от ряда неудобств, в частности от отсутствия хороших транспортных связей. Именно поэтому самым острым вопросом для дачников, требовавшим срочного разрешения, было создание хороших путей сообщения.

Газета «Каспий», затрагивая эту тему, писала: «Идешь по пыльной дороге, смотришь по сторонам и, видя эти дворцы архимиллионеров, невольно задумываешься над тем, неужели эти люди, так щедро бросающие десятки тысяч и благодаря этому превращающие эти голые Мардакянские скалы в прекрасные фруктовые сады, когда-нибудь не освободятся от этой пыли, облаками поднимающейся над их же садами и домами?»[152]. Наконец, к 1915 году обе дороги были проложены под руководством инженера И.-б. Гайдарова[153].

С начала XX века благоустройству курортных мест в России и на Апшероне, в частности, стали придавать большое значение. Перестали недооцениваться запросы отдыхающих, владельцы дач стремились создать комфорт съемщикам, представляющим собою средний класс жителей Баку. Пляжи Апшерона были предоставлены семьям хорошо оплачиваемых чиновников и сотрудников торговых, нефтепромышленных и других фирм.

Бузовны — крупное селение Апшерона на берегу моря, славилось виноградными садами, обилием зелени, зажиточной прослойкой сельского населения. Сюда привлекали живописное скалистое побережье, золотистый песок и море. Дачниками были, в основном, жители Баку, владевшие наследственными фрук-

152. Газ. «Каспий», 1912, № 135.

153. Там же, 1915, № 202. Дачные дороги.

Əsədullayevin villasının alaqapısı. 1897-1901-ci illər. Şəkil Ş.S. Fətullayev.

Ворота виллы Асадуллаева. 1897-1901 гг. Рисунок Ш.С. Фатуллаева.

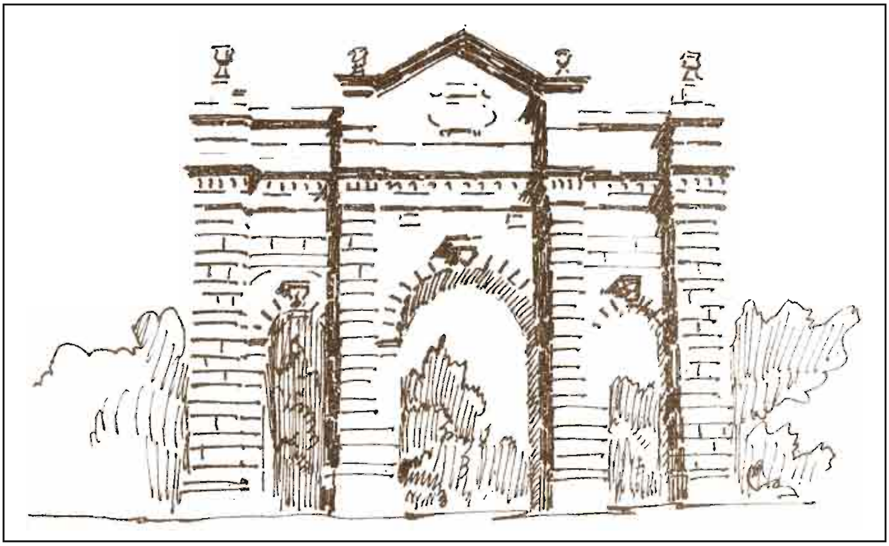

Muxtarov villası. Əsas bina. Fasaddan bir hissə. 1890-cı illər.

Вилла Мухтарова. Главное здание. Фрагмент фасада. 1890-е гг.

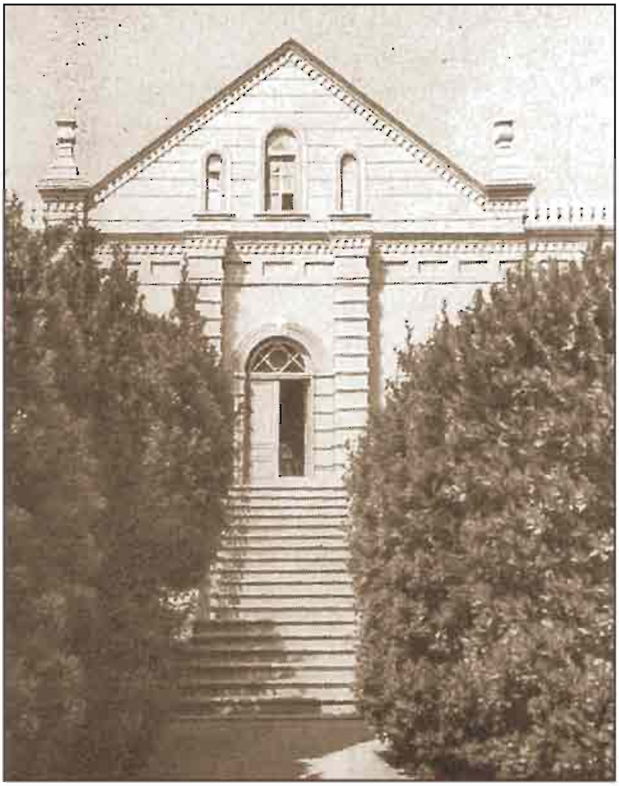

Şüvələnda Səfərəliyevlər villasının alaqapısı. 1900-cü illər.

Ворота виллы Сафаралиева в Шувелянах. 1900-е гг.

möhtəşəm "zəfər" darvazalarından başlanırdı. Maraqlıdır qədim tikililərdə memarın (onun əsl yaradıcısı) adı ilə tez-tez qarşılaşırıq, lakin kapitalizm dövründəki binalarda memarın heç adı yada salınmır.

Villa bağlarının kompozisiyasında əsas bina və ya binalara aid edilən mərkəzi xiyaban üstünlük təşkil edirdi. Villaların əsas qapılardan uzaq tikilməsi, mərkəzi xiyaban və bağın planlaşdırılmasının təmtəraqlılığı və.s hamısı neft bumu dövründə varlanmış ağaların-nuvorişlərin tələblərinə və şöhrətpərəstliyinə uyğun idi.

Villaların planlaşdırma və tikilməsinə müsbət təsir göstərən amillərdən biri də yerin relyefinin nəzərə alınması olmuşdur. Məhz bu amil gözəl mənzərələrin yaradılması üçün perspektiv imkanlara yol açmışdır. Mərdəkan villaları eyni vaxtda tikilsə də onlar həcm-məkan həllinin özünəməxsusluğu nöqteyi-nəzərindən bir-birindən fərqlənirdilər [177].

Qeyd edildiyi kimi Bakı memarları əslində şəhərin planlaşdırılması ilə məşğul olmamışlar. Bunu şəhər idarəsinin yerölçənləri edirdilər, memarlar isə yalnız şəxsi və ya şəhər binalarını layihələndirirdilər. Onlar çox vaxt idarənin və ya Dumanın fikri ilə razılaşmalı idilər. Memar sifarişi alaraq villanı öz lazım bildiyi kimi layihəndirə, planlaşdırmanı və mülkün geniş sahəsinin tikilməsini şərh edə bilərdi. Əgər şəhərdə layihəsi hazırlanmış bina adətən küçənin dar tikilişinə daxil edilir və iç hissəsi olmurdusa (başqa sözlə üçüncü ölçmə), Abşeronun geniş sahələrində villa və malikanələrin layihələndirilməsində memar sərbəst idi. O, sahibkarın zövqünü yalnız qismən nəzərə almaqla öz istedadının incə tərəflərini meydana çıxarda bilirdi. Villa bir qayda olaraq

товыми садами и виноградниками в Бузовнах. Находившийся в стороне от транспортной магистрали и удаленный от Баку больше, чем смежные селения — Мардакяны и Шуваляны, поселок Бузовны не привлекал внимания бакинских богачей в качестве места для строительства вилл. Этот поселок остался попросту богатым дачным селением Апшерона[154].

В Мардакянах — резиденции местных богачей — было построено много богатых вилл, разбиты парки и сады.

После Великой Октябрьской революции виллы богачей стали достоянием народа; они используются как санатории и дома отдыха. Большинство мардакянских вилл были расположены вдоль магистральной дороги, соединяющей Мардакяны с Баку, и ориентированы на море. Характер этой застроенной дороги в какой-то степени напоминал известную Петергофскую дорогу с усадебными ансамблями [189]. Однако это сопоставление относительное. В Мардакянах бакинские богачи создали виллы, ни по характеру застройки, ни по планировке не похожие на те усадьбы, которые были в XIX веке на Петергофской дороге: Петергофская дорога и дорога на Мардакяны создавались в разных социально-экономических условиях, в разной природной среде и в разных стилистических полюсах, однако принцип расположения дач вдоль дороги и их тяготение к морю были близки.

Как правило, на территории виллы размещалось несколько зданий с верандами, террасами, балконами, что вполне отвечало местным природно-климатическим и бытовым условиям. При правильной об-

154. Газ. «Кавказ», 1850, № 2, 4, 5. Сады Апшеронского полуострова и деревня Бузовны.

dəqiq ifadə edilmiş relyefdə yerləşirdi, iri hovuz sularının əksi və park yaşıllığı bütün bədii kompozisiyanın məkan qavranılmasının çoxplanlılığına imkan yaradırdı.

Muxtarovun villası. Bu baxımdan 1890-cı illərin əvvəllərində Mərdəkanda tikilmiş ilk villalardan biri olan Muxtarovun imarəti (indiki Azərbaycan SSRİ Elmlər Akademiyasının Dendroloji Parkı) xüsusilə seçilir. Qayalıq sahədə (8 ha) işlər öncə məhsuldar torpaq tökülməsi hesabına yaşıllaşdırma üçün ərazinin şaquli planlaşdırılması və hazırlanması ilə başladı. Bir neçə min kubmetr bərk torpaq daşınmışdır. Bərələr vasitəsilə körpüyə gətirilmiş, oradan da 1,5 km məsafədə yerləşən sahəyə araba və

щей трактовке композиции зданий вилл, в прорисовке деталей фасадов на некоторых из них заметны грубость форм и отсутствие четкости в рисунке. Это несколько снижало их архитектурную выразительность. Насколько в архитектуре бакинских домов этих владельцев имели место классическая пропорциональность, прекрасная прорисовка и моделировка деталей, настолько решения композиции многих построек вилл отличались незавершенностью, а детали — недоработанностью.

Композиционная схема мардакянской виллы начиналась прежде всего монументальными «триумфальными» воротами, на которых часто было вы-

Əşrəfin bağları. Saray. XVIII-XIX əsrlər. İran.

Сады Ашрафа. Дворец. XVIII-XIX вв. Иран.

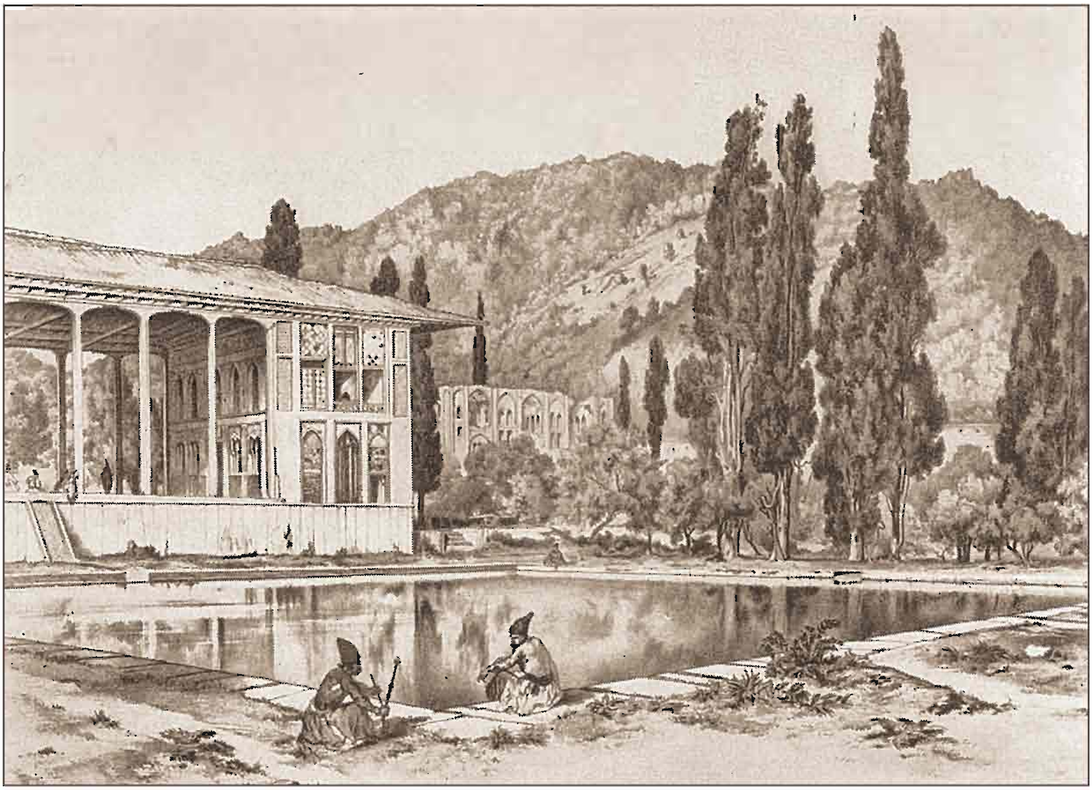

Saray sahəsinin həlli nümunəsi. XIX əsr. İran.

Пример решения дворцового пространства. XIX в. Иран.

ya dəvələrdə aparılmışdır. Görənləri, xüsusilə bu yerlərin əvvəlki vəziyyətinə bələd olanları heyrətə gətirən imarətlər və çiçəklənən bağlara malik Mərdəkan villalarının təməli belə bir ağır şəraitdə qoyulmuşdur.

Hovuz və fəvvarələrin su ilə təchiz edilməsi və villaların ideal formada saxlanılması üçün zəngin su qaynaqları tələb olunurdu. Mərdəkanda bu ehtiyac quyular vasitəsilə təmin olunurdu. Muxtarovun malikanəsinin geniş ərazisinin dörd-beş yerində qayalıq ərazidə 40 m dərinliyi və 5x10 m ölçüdə olan quyu-anbarlar qazılmışdı. Bu quyular metal nərdivanlar, üst hissədə nasosların yerləşdirildiyi və suyu çirklənmədən qoruyan xüsusi yerlərlə təchiz edilmiş-

сечено имя владельца и год постройки. Интересно, что на древних постройках с именем зодчего - подлинного их творца - чаще сталкиваемся, чем на зданиях периода капитализма, когда имя архитектора вообще не упоминалось.

В композиции садов вилл доминировала центральная аллея, подводящая к главному или главным зданиям. Значительное удаление зданий виллы от главных ворот, центральная аллея и парадность планировки сада - все это соответствовало запросам и тщеславию хозяина-нувориша, разбогатевшего в период нефтяной горячки.

Учет рельефа местности положительно сказался на планировке и застройке вилл - отсюда и живопис-

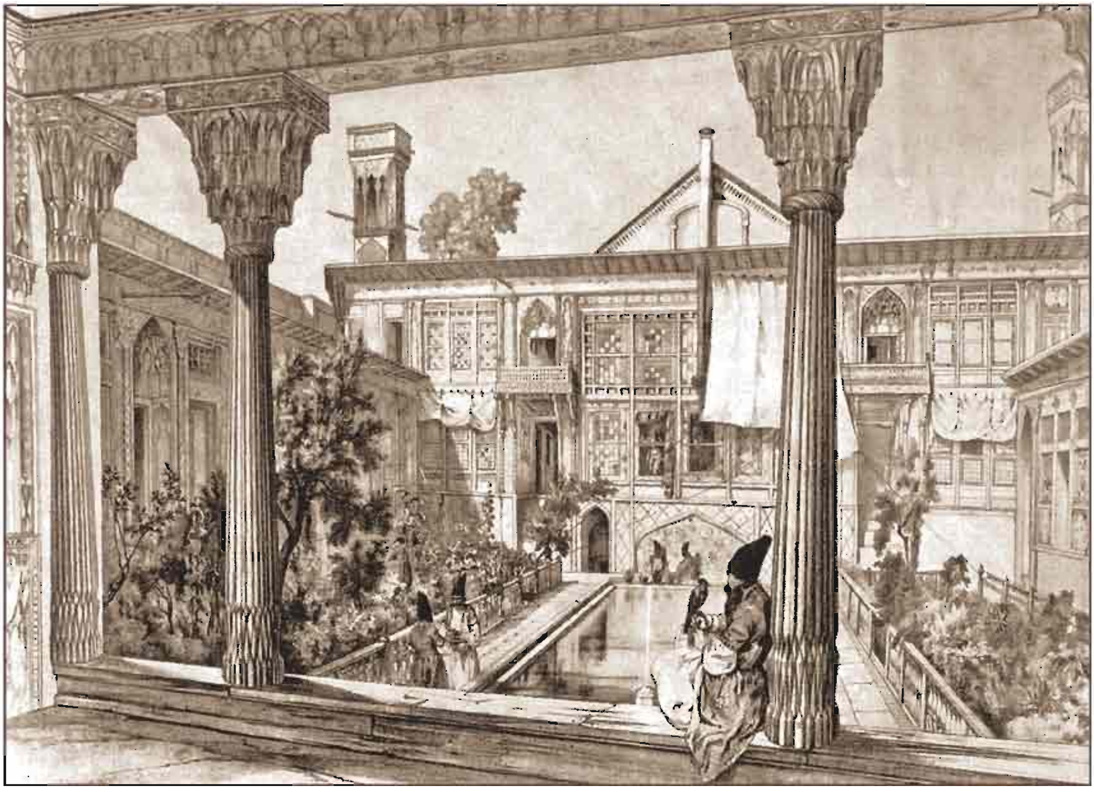

di. Naməlum sənətkarların böyük əmək və bacarığı sayəsində ərsəyə gələn bu hidrotexniki qurğular dövrün abidələri adını daşımağa layiqdir.

Muxtarovun villasının görkəmsiz girişi zəngin tikilinin mahiyyətinə uyğun deyildi. Görünür, villa inşaatçılarının əsas diqqəti geniş sahənin memarlıq-planlaşdırma təşkilinə yönəlmişdir. Əsas xiyabanlar ən birinci binaya, terraslara enişi olan gözəl sahələrə doğrudur və buradan da kəndlilərin baxımlı bağlarına, üzü dənizə mənzərələr açılır.

Muxtarovun villasının hovuzlarında suyun həcmi o qədər böyük idi ki, bu malikanənin bütün ərazisinin memarlıq təşkilinin mühüm komponenti kimi dərhal seçilirdi. Villanı ziyarət edən hər kəs bağın sıx yaşıllığı arasında suyun bolluğunu o dəqiqə hiss edirdi. Bağın əsas xiyabanlarından birində düzbucaqlı və dərin böyük bir (35X50 m) hovuz var idi. Hovuzun bu cür ölçüsü özlüyündə artıq villanın xarakteristikasını müəyyən edir, onun geniş memarlıq-təşkili sahəsi üçün özünəməxsus miqyas rolunu oynayırdı. Həqiqətən də burada nə vaxtsa aparılan işlərin həcmi təəccübləndiricidir.

Düzbucaqlı hovuz həm qayıqda gəzmək, həm də su çəni funksiyasını daşıyır, dairəvi hovuz (18 m diametrində) isə bağa xüsusi kompozisiya və həcm verirdi. Yer səviyyəsindən üç metr hündürlükdə olan hovuzun daş örtüyü dekorativ forma kimi başdan-başa sarmaşığa bürünmüşdür. Terrasda bağdakı yarpaqların arasından şərq memarlığının ağ daşlı binası görünürdü.

Terrasın daş lövhələri (pilətələri), çuqun çəpər, ondan arxada da hovuz suyunun əksi vahid bir estetik sistem yaradırdı. 1,5 metr enində olan gözəl işlənmiş şəbəkəli və metal barmaqlıqlı hovuzun terrasına qalxmaq üçün ehtiyat daş pilləkəni var idi.

Üç tərəfdən pilləkəni olan geniş eyvanla əhatə olunmuş ikimərtəbəli bina

ность перспектив с раскрытием интересных видовых точек. При одновременности постройки мардакянских вилл каждая из них являет собой индивидуальное объемно-пространственное решение, отличающее их друг от друга [177].

Как уже отмечалось, архитекторы Баку фактически не занимались планировкой города. Она выполнялась землемерами городской управы, а архитекторы вели лишь проектирование городских или частных зданий. Зачастую они должны были считаться с мнением управы или думы. Получая же заказ на проектирование виллы, архитектор мог разрабатывать проект по-своему и трактовать планировку и застройку обширной территории владения так, как считал нужным. Если в городе проектируемое здание обычно включалось в тесную застройку улицы и было лишено глубины, т. е. третьего измерения, то при проектировании виллы и дворца на просторах Апшерона архитектор был свободен. Он мог раскрыть художественную сторону своего таланта, лишь отчасти учитывая вкус владельца. Вилла, как правило, располагалась на четко выраженном рельефе, а зеркала вод крупных бассейнов и парковая зелень способствовали многоплановости пространственного восприятия всей живописной композиции.

Вилла Мухтарова. В этом отношении выделяется вилла Мухтарова (ныне Дендрологический парк АН Азербайджанской ССР) - одна из первых, созданных в начале 1890-х годов вилл в Мардакянах. На скалистой территории площадью около 8 га сначала развернулись работы по вертикальной планировке и подготовке территории за счет подсыпки плодородной земли для озеленения. Было завезено несколько тысяч ку-

bağın ümumi planına uyğun idi. Fasadın ayrı-ayrı hissələrinin sadə forma və aydın cizgiləri onun memarlığının səciyyəvi xüsusiyyətini təşkil edirdi. Villanın planlaşdırma kompozisiyası əsas yuxarı terrasın bəzəkli sürahisi və hidrotexniki qurğular sisteminin son halqasını təşkil edən düzbucaqlı hovuz ilə başa çatırdı.

Muxtarovun imarəti şəhərin kənarında bir çox villaların tikilməsinə rəvac verdi. Bakı memarları ilk dəfə olaraq burada belə böyük miqyasda təşkilati memarlıq məsələlərini həll etdilər. Memar, bənna, bağban və fəhlələrin ağır şərtlərdə (qayalıq yer, suyun dərin yatımı, güclü şimal küləkləri) göstərdikləri

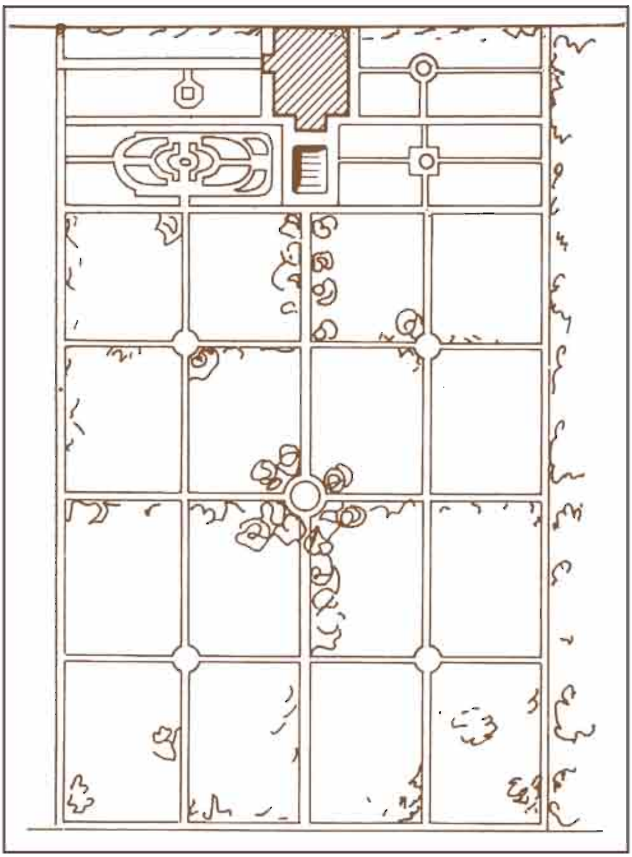

Tağıyevin villası. Baş plan. Sxem. Ş.S. Fətullayev.

Вилла Тагиева. Генплан. Схема Ш.С. Фатуллаева.

бометров грунтовой земли; возить приходилось на баржах, затем 1,5 км от пристани к участку - на арбах или верблюдах. В таких тяжелых условиях закладывались мардакянские виллы с дворцами и цветущими садами, которыми впоследствии восхищались те, кто знал эти места ранее.

Для обеспечения водой бассейнов и фонтанов и содержания вилл в образцовом состоянии требовались сильные источники, а в Мардакянах это были колодцы. В четырех-пяти местах обширной территории мухтаровского владения в скальном грунте были прорублены широкие 5x10 м колодцы-амбары на глубину 40 м, оборудованные металлическими лестницами и капитальными помещениями на верху для насосов и для предохранения воды от загрязнения. Эти гидротехнические сооружения заслуживают внимания как памятники эпохи, в которые был вложен огромный труд и умение безымянных мастеров.

Неказистый вход на виллу Мухтарова не соответствовал характеру богатой виллы. Очевидно, главное внимание строителей виллы было направлено на архитектурно-планировочную организацию обширного пространства. Основные аллеи ведут к главному зданию, к видовым площадкам со спусками к террасам, откуда открывались виды на живописные сады крестьян и далее - на море.

Водные поверхности в бассейнах виллы Мухтарова настолько велики, что являлись важнейшим компонентом архитектурной организации всей территории владения. На этой вилле посетитель сразу же ощущал присутствие воды в густой зелени сада. У одной из основных аллей сада находился большой (35x50 м) прямоугольный глубокий бассейн. Подобный размер

ustalıq nəticəsində yaxşı təşkil edilmiş ərazi və bütöv memarlıq-planlaşdırma planı ilə bərabər möhtəşəm bir villa yaradılmışdır.

Əgər Yaxın Şərq ölkələrində, məsələn, İranda şahlar və əyanların şəhərkənarı imarətlərində yaradılmış park kompozisiyalarında su səthlərindən hələ uzaq keçmişdə istifadə edilmişdisə [186], Azərbaycanda bu cür tikililər XIX-XX əsrlərdə meydana gəlmişdi. Yaxın Şərqin bağ-park memarlıq ənənənəsini əxz etmiş Muxtarovun villasısonralar Abşeronun digər şəhərkənarı villalarında tətbiq edilmiş mühüm memarlıq-planlaşdırma üsullarının həlli zamanı müəyyən dərəcədə özünəməxsus nümunə rolunu oynamışdır[283].

Tağıyevin villası. Tağıyev villası memarlıq-planlaşdırma həllinə və yaşıllığına görə maraqlı nümunə idi. Yarpaqlı və iynəyarpaqlı ağac növlərinin uyğunluğu, daş lövhələrlə döşənmiş düz küçələrin sayəsində planlanlaşdırma kompozisiyasının daimi sxemi onun gözəl mənzərəsinin xüsusiyyətlərini heç də kölgədə qoymurdu. Yerin düz səthinin ornamentində döşənmə (küçələrin) də estetik rola malik idi [81]. Yeni villalar mövcud olanları təkrar etmirdi. Sifarişçilər memarların qarşısında hər dəfə başqa vəzifələr qoyduqlarından, dəniz kənarındakı bağ evləri orijinal həll edilir və əzəmətliliyi ilə seçilirdilər.

XX əsrin əvvəllərinə doğru kapitalizm artıq Bakı sənayesinin təxminən bütün sahələrində böyük uğurlar qazanmışdı. Əlbəttə bu, memarlıqda da özünü göstərirdi. Burjuaziyanın bahalı evləri, imarətləri, əhalinin orta təbəqəsinin adi tikililəri və ucqardakı yoxsulların daxmaları şəhərin böyüməsi ilə bərabər, sinfi bərabərsizliyin də artmasının aşkar sübutu idi.

Əsədullayevin villası. Bu villa 1897-1901-ci illərdə Muxtarovun villası-

бассейна уже сам по себе являлся своеобразным масштабом для характеристики виллы, ее обширного архитектурно-организованного пространства, которое действительно удивляет размахом проведенных здесь когда-то работ.

Прямоугольный бассейн предназначался для катания на лодках и являлся резервуаром воды, а круглый бассейн (диаметром 18 м) был композиционным и объемным акцентом сада. Каменная оболочка бассейна трехметровой высоты от уровня земли была сплошь увита плющом и вырастала как огромная декоративная форма. Здесь с террасы сквозь листву сада просматривалось белокаменное здание восточной архитектуры.

Каменные плиты террасы, чугунная решетка, а за ней зеркало воды бассейна составляли единую художественную систему. Открытая одномаршевая каменная лестница вела на 1,5-метровой ширины террасу бассейна с ажурной металлической решеткой прекрасной работы.

Двухэтажное здание, окруженное просторной верандой, на которую с трех сторон вели открытые лестницы, гармонировало с планировкой сада. Сдержанные формы и чистые линии членении фасада составляли характерную особенность его архитектуры. Планировочная композиция виллы завершалась балюстрадой верхней основной террасы и прямоугольным бассейном, составляющим последнее звено в системе гидротехнических сооружений.

Вилла Мухтарова положила начало строительству многих загородных вилл. На ней бакинские архитекторы почти впервые разрабатывали вопросы архитектурной организации такого большого масштаба. Благодаря мастерству зодчего, каменщиков,

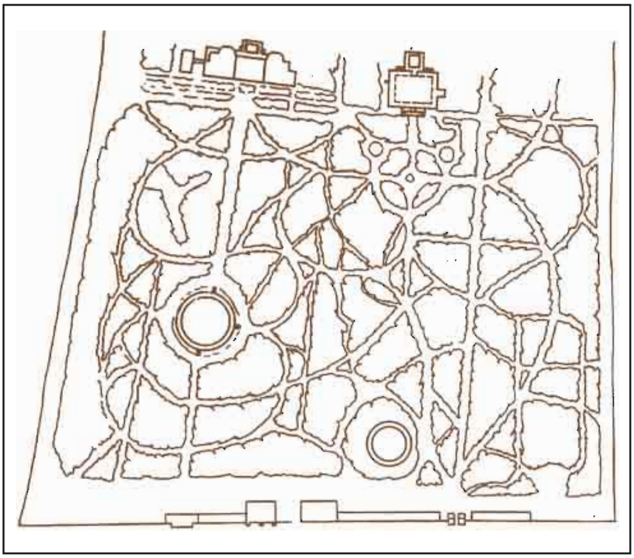

Əsədullayevin Mərdəkandakı villası. Baş plandan bir parça. 1897-1901-ci illər.

Вилла Асадуллаева в Мардакянах. Фрагмент генплана. 1897-1901 гг.

nın yanında tikilmişdir. Birincinin sadə girişi ilə bu villanın "zəfər"- darvazası arasında hansı fərq var! Əsədullayevin villası həqiqi mənada Bakı burjuaziyasının var-dövlətinin özünəməxsus nümayişi sayıla bilərdi. Ərazisinin genişliyinə (15 ha) görə o, Nobel (10,23 ha), Muxtarov (8 ha), Tağıyev (8 ha), Aşurbəyov (7 ha) və digərlərini keçirdi. Təkcə köməkçi tikililəri magistral tərəfdən 400 m uzanırdı və iki əzəmətli qapı park sahəsinin əsas planlaşdırma oxlarını müəyyənləşdirirdi.

Ox xiyabanları, çoxlu qızılaçalar balıqqulaqlı qum səpilmiş cığırları birləşdirirdi. Əzəmətli qapılardan başlayan baş xiyaban üçmərtəbəli bina ilə yekunlaşırdı. Park kompozisiyasının mərkəzində yerləşən diametri 35 metr olan, kənarları isə 2,5 metrə qədər qalxan dairəvi hovuz, yaşıl xiyabanın görüntüsünü 300 metr boyunca məhdudlaşdırırdı.

Güclü küləklərin gətirdiyi qum kütlələrinin qarşısını almaq üçün hovuzun kənarlarını yerli Abşeron üsulu ilə

садоводов и рабочих в тяжелых условиях (скалистый грунт, глубокое залегание воды, сильные северные ветры) была создана великолепная вилла с большой прекрасно организованной территорией и цельным архитектурно-планировочным замыслом.

Если в странах Ближнего Востока в далеком прошлом создавались парковые композиции с использованием водных поверхностей, например в загородных дворцах иранских шахов и вельмож [186], то в Азербайджане подобные сооружения возникли на рубеже XIX-XX веков. Мухтаровская вилла вобрала в себя традиции садово-парковой архитектуры Ближнего Востока и в какой-то степени послужила своеобразным примером, из которого позднее исходили при решении основных архитектурно-планировочных приемов, примененных на других апшеронских загородных виллах [283].

Вилла Тагиева. Интересным по архитектурно-планировочному решению и по зеленому оформлению примером являлась тагиевская вилла. Регулярная схема планировочной композиции нисколько не заслоняла ее живописных ландшафтных особенностей благодаря сочетанию лиственных и хвойных пород деревьев, направлению прямых дорожек, замощенных каменными плитами. Мощение тоже играло художественную роль в орнаментике плоских поверхностей земли [81]. Новые виллы не были повторением существующих. Заказчики каждый раз ставили архитекторам иные задачи, поэтому приморские дачи решались оригинально и отличались большой торжественностью и парадностью.

К началу XX века капитализм добился больших успехов почти во всех сферах промышленной деятельности

Əsədullayevin villasında kiçik hovuzun pilləkəni. 1897-1901-ci illər.

Лестница в малый бассейн на вилле Асадуллаева. 1897-1901 гг.

Əsədullayevin villasında kiçik hovuz. 1897-1901-ci illər.

Малый бассейн на вилле Асадуллаева. 1897-1901 гг.

Əsədullayevin villası. Binalardan biri. Ümumi görünüş.

Вилла Асадуллаева. Одно из зданий. Общий вид.

Əsədullayevin villasında böyük hovuzdan bir hissə.

Фрагмент большого бассейна на вилле Асадуллаева.

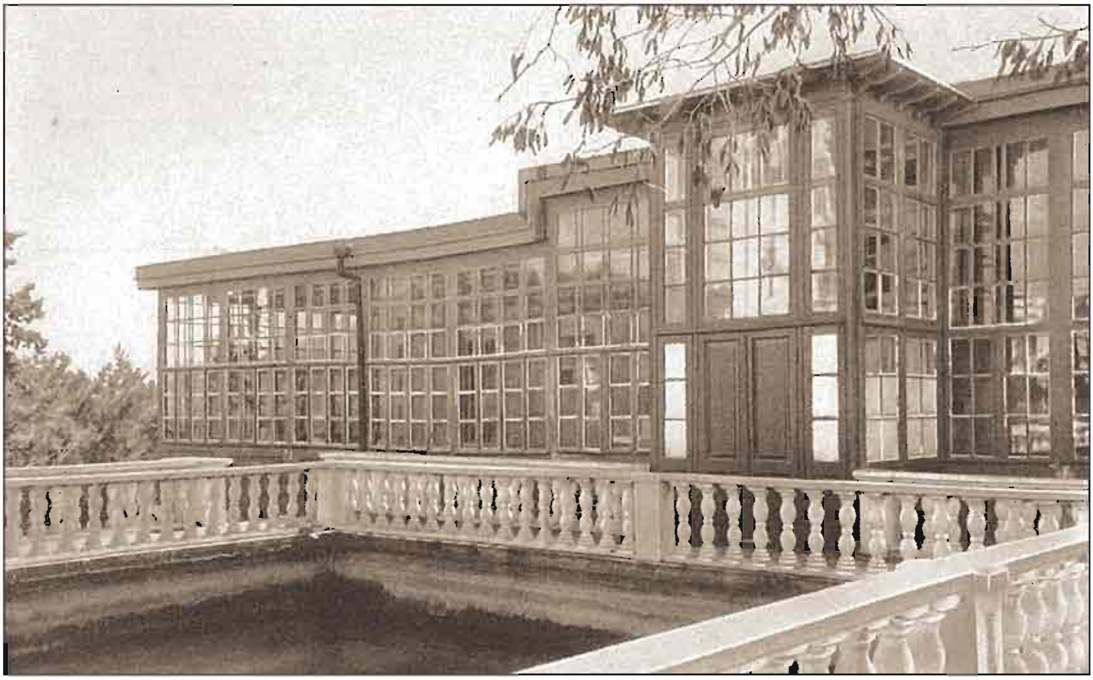

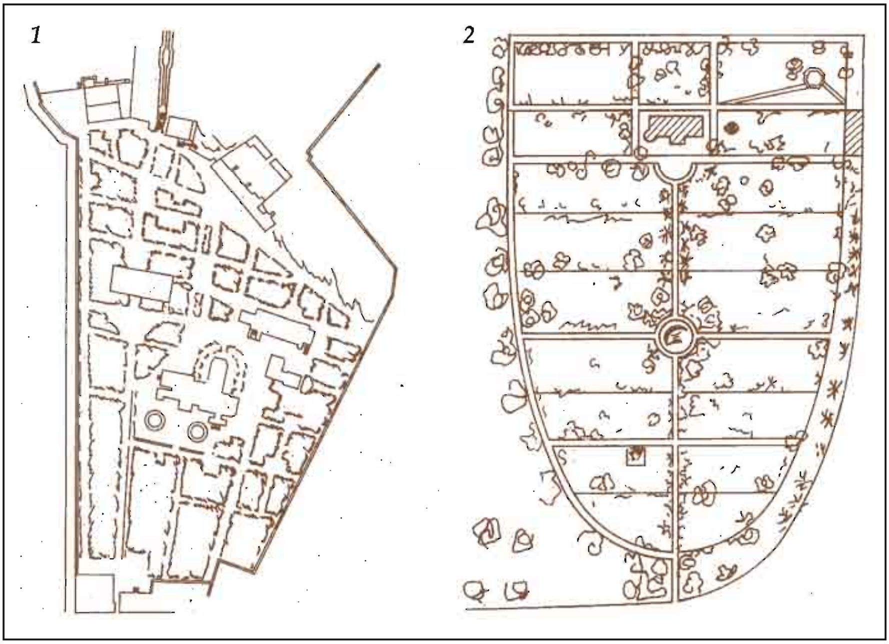

Əsədullayevin villasında binalardan birinin ikinci mərtəbəsində hovuz.

Бассейн на втором этаже одного из зданий виллы Асадуллаева.

1. T.B. Aşurbəyovun villası. Baş Plan. 1901-ci il. Sxem Ş.S. Fətullayevindir.

1. Вилла Т. -б. Ашурбекова. Генплан. 1901 г. Схема Ш.С. Фатуллаева.

2. İ.B. Hacınskinin villası. Baş Plan. 1912-ci il. Sxem Ş.S. Fətullayevindir.

2. Вилла И. -б. Гаджинского. Генплан. 1912 г. Схема Ш.С. Фатуллаева.

Hacınskinin villası. Əsas binanın və əsas bağ xiyabanının ümumi görünüşü. 1912-ci il.

Вилла Гаджинского. Общий вид главного здания и главная аллея сада. 1912 г.

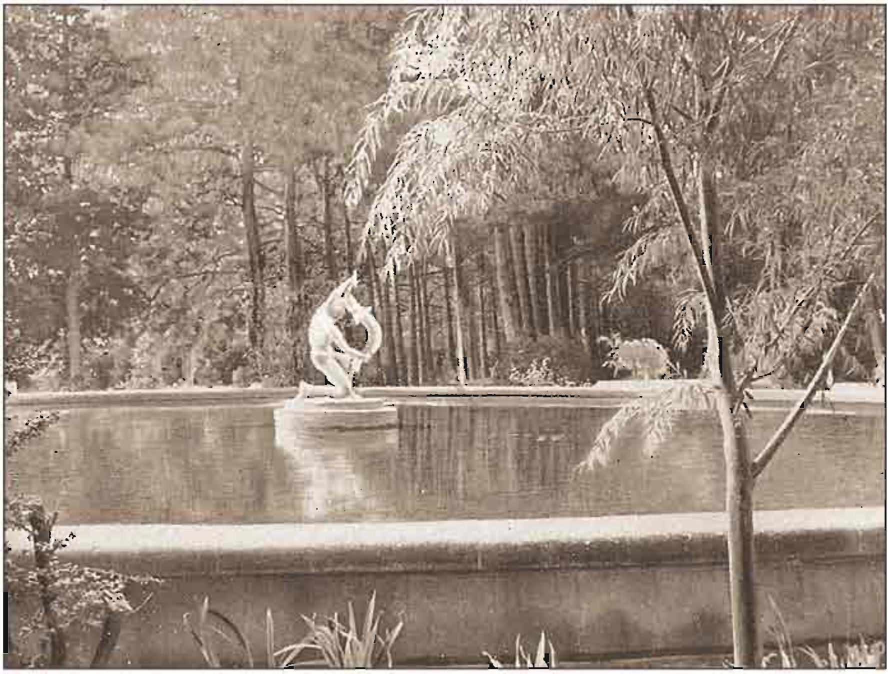

Hacınskinin villasının bağında hovuz. 1912-ci il.

Бассейн в саду виллы Гаджинского. 1912 г.

Hacınskinin villasında səkkizüzlü hovuzdan fraqment. 1912-ci il.

Фрагмент восьмигранного бассейна на вилле Гаджинского. 1912 г.

Hacıyevin villası. Əsas bina. 1912-ci il.

Вилла Гаджиева. Главное здание. 1912 г.

çox hündür düzəldirdilər. Böyük su hovuzu təxminən yer səviyyəsində olsaydı, küləkli havada qumla dolardı. Təbii şərait memarlardan həmin dövrün park memarlığının funksional məsələlərinin bu və ya digər yolla həllini tələb edirdi.

Villa binasının üçüncü mərtəbəsində geniş terrasdan baxanda qollara ayrılan, yaşıl örtüyə bürünmüş, rəngbərəng nəhəng bir tac təsiri bağışlayan, böyük dairəvi hovuz ilə qırılan xiyaban görünür. Şimaldan isə üzüm bağları və Xəzər dənizinin geniş sahəsi göz oxşayır.

Villa ansamblında böyük hovuzla bərabər müxtəlif forma və təyinatlı digər su hovuzları da mövcud idi. Lokal xarakterdə olan bu hovuzlar bütün

Баку, несомненно это отразилось и на характере архитектуры. Крупные доходные дома, дворцы буржуазии, рядовая застройка средних слоев населения и лачуги бедноты на окраинах - наглядное доказательство роста города и классового неравенства.

Вилла Асадуллаева. В 1897-1901 годах рядом с мухтаровской виллой была построена вилла Асадуллаева. Какое различие между скромным входом первой и «триумфальными» воротами этой виллы! Вилла Асадуллаева являлась своеобразной рекламой преуспевания бакинской буржуазии. По обширности территории (15 га) она превосходила и нобелевскую

planlaşdırmanın kompozisiya sxemində başlıca təsirə malik olmasa da park memarlığının çox mühüm elementlərini təşkil edirdilər.

Planlaşdırma strukturu bir fasadı parka, digər fasadı isə dəniz tərəfə yönəlmiş iki əsas korpusa tabe edilmişdir. Əgər üçmərtəbəli bina əsas xiyabanın oxunu bağlayırdısa və əsasən parka "işləyirdisə", ikimərtəbəli tikili bütünlüklə dənizə açılırdı. Onun yerli ev tikilişi prinsiplərinə əsaslanmış memarlıq həlli villanın xarakteristikasının qiymətli xüsusiyyəti idi.

Bu binada birinci mərtəbənin daş sütunları əsas - ikinci mərtəbənin şüşəbəndini saxlayırdı. Əsas mərtəbənin kompozisiyasına dəniz tərəfdən sürahibəndisi və iki açıq daş pilləkənləri olan düzbucaqlı hovuz daxil idi. Öz eklektikliyi və uyğunsuz elementləri ilə seçilən ikinci mərtəbədəki hovuz villanın ikimərtəbəli binasının həcm kompozisiyasının ən maraqlı hissəsi idi.

Villanın geniş sahəsinin memarlıq-planlaşdırma strukturu memarın ideyasına uyğun yaradılmışdır. Burada Abşerondakı şəhərkənarı villaların xüsusiyyətlərinin meydana çıxarılması üçün çoxlu maraqlı tapıntılar vardır.

Aşurbəyovun villası. Aşurbəyovun villası tamam fərqli xarakterə malikdir (1901-ci il). Burada nə girişdə, nə də planlaşdırma həllində xüsusi təmtəraqlılıq görmək olardı. Yuxarı və aşağı terraslarda yaxşı qurulmuş ayrı-ayrı bina həcmləri genişləndirilmiş sahədə sərbəst şəkildə yerləşdirilmişdir. Ərazinin planlaşdırma strukturunun xiyaban və cığırların dəqiq cizgiləri ilə aşkar göründüyünə baxmayaraq, onların qruplaşdırılması çox gözəldir. Əsas qapılardan başlayan mərkəzi xiyaban, bütün ərazini əhatə edərək aşağı terrasa aparan pilləkənlə qurtarırdı.

Hacınskinin villası. Məhşur malikanələr sırasına 1912-ci ildə tikilmiş Hacınski villası da aid edilirdi.

(10,23 га), и мухтаровскую (8 га), и тагиевскую (8 га), и ашурбековскую (7 га) и многие другие. Только служебные постройки со стороны магистрали протянулись на 400 м и двое монументальных ворот определяли основные планировочные оси парковой территории.

Осевые аллеи объединяли многочисленные живописно идущие дорожки, посыпанные ракушечным песком с золотым отливом. Главная аллея, идущая от монументальных ворот, завершалась трехэтажным объемом главного здания. Центром композиции парка являлся круглый бассейн диаметром 35 м, борта которого, поднимаясь на 2,5 м, зрительно как бы сокращали почти 300-метровую длину зеленой аллеи.

Значительная высота бортов бассейна - это местный апшеронский прием, обусловленный сильными ветрами, несущими массу песка. Если бы бассейн с большим зеркалом воды располагался почти на уровне земли, то песок мог засыпать его. Природные условия диктовали зодчим тот или иной прием решения функциональных вопросов парковой архитектуры того времени.

С террасы третьего этажа здания виллы хорошо видна широкая аллея с ответвляющимися дорожками, прерываемая круглой чашей большого бассейна, увитой зеленым ковром. Он кажется сверху как бы гигантской короной с множеством фантастических цветных переливов. На севере простирались виноградные сады и просторы Каспийского моря.

В ансамбле виллы наряду с большим бассейном имелись и другие водоемы различной формы и назначения. Хотя они носили локальный характер и не имели решающего влияния на всю композиционную схему

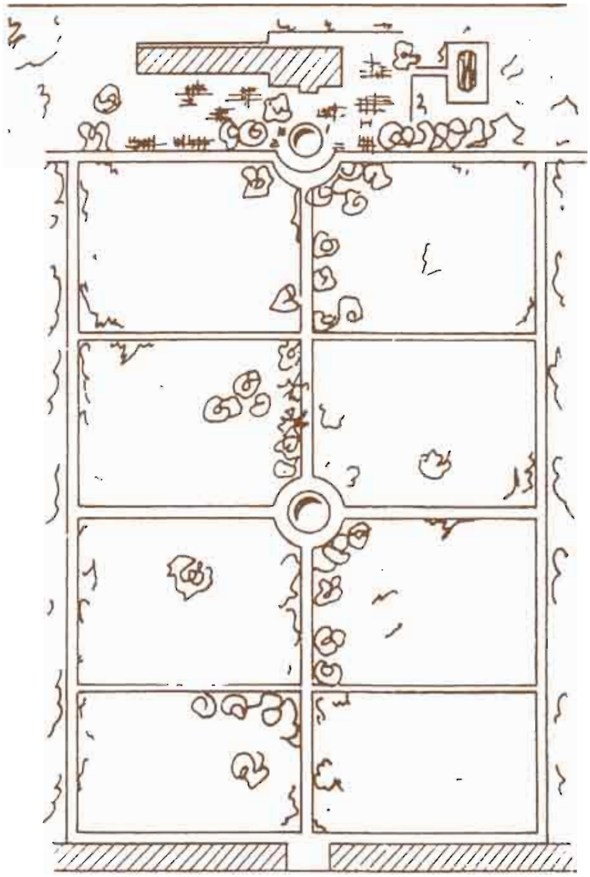

Əziz bəyin Mərdəkandakı villası. Baş Plan. 1900-cü illər. Ş.S. Fətullayevin sxemi.

Вилла Азиз-бека в Мардакянах. Генплан. 1900-е гг. Схема Ш.С. Фатуллаева.

Yuxarıda göstərilən nümunələrdən fərqli olaraq bu villada planlaşdırmanın xarakteri daha bütöv və klassik ciddi xarakter daşıyırdı (vahid kompozisiya-planlaşdırma oxu hakim idi).

Yerin çox maili olması villanın ərazisində bir neçə terrasın düzəldilməsini müəyyənləşdirdi. Yuxarı hissədə modern əlamətləri olan saxta roman memarlığına aid saray yerləşirdi. Əsas xiyaban saraydan başlayaraq qərb istiqamətdə bütün ərazini keçib gedirdi. Planlaşma kompozisiyasını şaquli xiyaban başa çatdırırdı, xiyabanların

планировки, тем не менее являлись существенными элементами парковой архитектуры.

Планировочная структура была подчинена двум основным корпусам, которые одним фасадом обращены в парк, другим - в сторону моря. Если трехэтажное здание замыкало композиционную ось главной аллеи и «работало» в основном на парк, то двухэтажное сооружение полностью раскрывалось к морю. Его архитектурное решение, основанное на местных принципах домостроения, было ценной особенностью характеристики виллы.

Каменная колоннада в первом этаже этого здания поддерживала остекленную галерею (шушэбэнд) второго, основного этажа, в композицию которого со стороны моря был включен прямоугольный бассейн с балюстрадой и двумя открытыми каменными лестницами. Бассейн на втором этаже - это наиболее интересная часть объемной композиции двухэтажного здания виллы, отличающегося эклектичностью и несогласованностью своих элементов.

Архитектурно-планировочная структура обширной территории виллы создана в соответствии с художественным замыслом зодчего, где много интересных находок в раскрытии особенностей загородной виллы на Апшероне.

Вилла Ашурбекова. Совершенно другой характер носит вилла Ашурбекова (1901 г.). Здесь не было ни торжественности архитектуры входа, ни особой парадности планировочного решения. На вытянутой территории свободно размещались отдельные объемы зданий, удачно поставленные на верхней и нижней террасах. Их группировка живописна, несмотря на то, что планировочная

kəsişdiyi yerdə isə dayaz dairəvi hovuz yerləşirdı. Aşağı terraslardan şam ağaclarından ibarət xiyabana möhtəşəm mənzərə açılırdı. Yaşıl parkın fonunda sarayın gözəl fasadı villanın yuxarıda yerləşməsi ilə daha güclü xüsusi mənalılıq yaradırdı.

Ərazinin əhəmiyyətli dərəcədə enişli-yoxuşlu olması malikanənin sahəsində bir neçə terrasların yaradılmasını müəyyənləşdirmişdi. Ən hündür nöqtədə psevdoroman memarlıq üslubunda, müasirliyin ən yüksək həddi sayıla biləcək imarət yerləşirdi. Əsas həcm-məkan ünsürü olan saraydan qərb istiqamətində bütün ərazini kəsib keçən baş xiyaban başlayırdı. Perpendikulyar xiyaban özünün planlaşdırma kompozisiyasını sona çatdırırdı. Xiyabanların kəsişmə nöqtəsində isə dairəvi dayaz hovuz yerləşirdi. Aşağı terrasdan şamlıq xiyabanına çox gözəl mənzərə açılırdı. Sarayın gözəl fasadı parkın yaşıllığı fonunda xüsusi ifadəlilik yaradırdı. Buna villanın yüksəklik relyefdə yerləşməsi də özünəməxsus ahəng qatırdı.

Hacınski villasının memarlıq və planlaşdırma kompozisiyasının işlənib hazırlanmasında bütöv və hissənin uyğunluğu şübhəsiz maraqlı həll verdi və XIX-XX əsrlər Azərbaycan memarlığında müəyyən dönüş yaratdı. Planın xaçşəkilli sxemi memarlıq məntiqinin aydınlığı ilə seçilir və digər villaların planlaşdırılması ilə müqayisədə yaşıllıq memarlığının estetik tərəflərinin açılması zamanı üstünlüyə malikdir.

Tədricən geniş villaları heyranedici böyüklüyə malik xüsusi mənzərələri, geniş su səthləri olmayan kameral planlaşdırma şərhi ilə nisbətən kiçik villalar əvəz etdilər. Əgər yuxarıda adları çəkilmiş villaların ərazisinin böyüklüyü göstərilmişdirsə, onların planlaşdırma strukturunun işlənib hazırlanmasında nəfis ideyanın vəhdəti seçilmir və nəzərdə tutulmuş tematikanın bütün структура территории определяется четкими линиями аллей и дорожек. От главных ворот шла центральная аллея, пересекая всю территорию и заканчиваясь лестницей, ведущей на нижнюю террасу.

Вилла Гаджинского. К числу известных относилась и вилла Гаджинского, построенная в 1912 году. В отличие от предыдущих примеров здесь характер планировки более цельный и классически строгий - доминировала одна композиционно-планировочная ось.

Значительный уклон местности предопределил устройство нескольких террас на территории виллы. На верхней отметке расположился дворец псевдороманской архитектуры со значительным налетом модерна. От дворца - основного объемно-пространственного акцента - шла главная аллея, пересекая всю территорию в западном направлении. Перпендикулярная аллея завершала планировочную композицию, а в точке пересечения аллей находился низкий круглый бассейн. С нижней террасы раскрывалась великолепная перспектива на сосновую аллею. Пластичный фасад дворца на фоне зелени парка создает особую выразительность, усиливаемую эффектным расположением виллы на высоком рельефе.

Согласованность общего и частного при разработке архитектурной и планировочной композиции виллы Гаджинского, несомненно, дала интересное решение и явилась определенной вехой в архитектуре Азербайджана на рубеже XIX-XX веков. Крестообразная схема плана отличается ясностью архитектурной логики и имеет явное преимущество при раскрытии эстетических сторон зеленой архитектуры перед планировкой других вилл.

memarlıq imkanlarının açılmasına kömək etmirdi.

Əziz bəyin villası. Planın xaçşəkilli sxemi Əziz bəyin villasında uğurla istifadə edilmişdir. Memarlıq cəhətdən xüsusi işlənmiş qapıların arxasından, villanın binası ilə yekunlaşan əsas xiyaban başlayırdı. Əsas kompozisiya oxu planlaşdırmanın mühüm oxlarından birini təşkil edən köndələn oxla kəsişirdi. Onların kəsişmə nöqtəsində ənənəvi hovuzlu fəvvarə yerləşirdi. Sanki ön səhnə rolunu oynayan bu hissə, arxasındakı xiyabanın sonunda yaşıl sarmaşığa bürünmüş terraslı ikimərtəbəli bina ilə başa çatırdı.

İncə düzülmüş sərv və şam ağaclarından yaradılan mərkəzi xiyabanın mənzərəsi, terrasda imarətin vəziyyətini daha yaxşı nəzərə çarpdırırdı. Hissələrinə qədər gözəl işlənmiş və hovuzu olan terras üzərində ikimərtəbəli villa qaldırılmış təsirli platformanı təmsil edirdi.

Hacıyevin villası. Villanın ərazisinin darlığı başqa cür planlaşdırma həllini irəli sürdü. Neoroman memarlığında, əsas kompozisiya oxunda yerləşən təsiredici qüllə və dam örtüklərinə malik olan müasir üslublu ikimərtəbəli bina villa sahəsini qeyri-bərabər hissəyə bölürdü.

Villa ərazisinin əsas hissəsi planlaşdırma strukturunun inkişaf etdirildiyi şimala-dəniz kənarına doğru yönəldilib. Kiçik mərkəzi xiyaban təmiz yonulmuş əhəngdaşı lövhələri ilə döşənmiş, 2,5 m artırılmış 40 metr uzunluğunda olan düzbucaqlı hovuzu iki tərəfdən də əhatə etmişdir. Hovuzun alçaq divarı istirahət üçün terras kimi istifadə etmək məqsədilə çox enli edilmişdir. Villanın cənub hissəsi daha sadə həll edilmişdir. Bu villa geniş ərazili imarət binalarına nisbətən planlaşdırma həllinin sadəliyinə baxmayaraq, memarlığına görə daha ifadəli olmuşdur.

Со временем обширные виллы уступили место сравнительно небольшим владениям с камерной трактовкой планировки, без особых, поражающих масштабом, перспектив, без просторных водных поверхностей. Если ранее рассмотренные виллы и отмечены огромными размерами своих площадей, то разработка их планировочной структуры не отличалась единством художественного замысла, не способствовала раскрытию всех архитектурных возможностей задуманной темы.

Вилла Азиз-бека. Крестообразная схема плана удачно использована в вилле Азиз-бека. За архитектурно подчеркнутыми воротами сразу начиналась центральная аллея, которая завершалась зданием виллы. Главную композиционную ось пересекала поперечная, составляющая одну из основных осей планировки. В точке их пересечения располагался традиционный фонтан с бассейном. Эта часть являлась как бы авансценой, за которой в конце аллея завершалась террасой с двухэтажным зданием, увитым зеленым плющом.

Перспектива центральной аллеи, составленная из стройных кипарисов и сосен, как нельзя лучше подчеркивала положение дворца на террасе. Терраса с тонко прорисованными деталями и бассейном представляла собой эффектную платформу, на которой стояло двухэтажное здание дворца.

Вилла Гаджиева. Узкая полоса территории виллы выдвинула иное планировочное решение. Двухэтажное здание неороманской архитектуры, с налетом модерна, с эффектными башнями и кровлями, расположенное на главной композиционной оси, делило территорию виллы на неравные части. Основная часть территории виллы обращена

* * *

Memarlıq sənətinə yenilik gətirən Abşeron villalarının memarları yeni planlaşdırma struktur həllərinin axtarışı, özünəməxus memarlığı olan bina və parklar təqdim etmələri ilə seçilirdilər. XIX-XX əsrlərdə Mərdəkan villalarında Azərbaycanın digər regionlarında müşahidə olunmayan böyük yaşıllaşdırılmış bağ massivləri meydana çıxmışdı. Villaların parklarında onların ansamblını zənginləşdirən böyük hovuzlar və pavilyonlar düzəldilirdi. Əgər boş qayalıq ərazilərdə gətirilmə torpaq hesabına 10-15 il ərzində tikilən Mərdəkan villaları, qara dəniz sahilindəki çox gözəl qalın yaşıllıqlı bağ və parkları olan villalardan geri qalırdılarsa, inşaat işlərinin miqyasına, əkililərin kolleksiyasına, böyük hovuzların çoxluğuna, memarlıq xüsusiyyətlərinə, dəniz mənzərəsinin gözəl imkanlarına görə onlarla rəqabətə girə bilərdilər.

на север, на морское побережье, куда развита планировочная структура. Центральная небольшая аллея огибает с двух сторон примерно 40-метровой длины прямоугольный бассейн, поднятый на отметку 2,5 м и выложенный из чистотесанных плит известняка. Барьер бассейна достаточно широк, чтобы его можно было использовать как террасу для отдыха. Южная часть виллы решена скромнее. Эта вилла сдержанна по планировочному решению, но по своей архитектуре она выразительнее, чем здания многих других вилл с обширной территорией.

* * *

Архитекторы, создавшие виллы на Апшероне как новый вид архитектурного творчества, отличались поисками новых планировочных решений структур и архитектуры зданий и парковых строений. В мардакянских виллах появились крупные озелененные массивы садов, чего не наблюдалось в остальных регионах Азербайджана на рубеже XIX-XX веков. В парках вилл устраивались большие бассейны и павильоны, которые обогащали ансамбли вилл. Если мардакянские виллы, созданные за каких-либо 10-15 лет на пустынных скалах, на привозном грунте, и уступали виллам Черноморского побережья с их буйной и роскошной зеленью садов и парков, то по масштабам строительных работ и собранию видов насаждений, обилию больших бассейнов, архитектурным эффектам и видовым возможностям морского пейзажа виллы бакинского побережья были равноценны.

NƏTİCƏ

Azərbaycanın Rusiya tərəfindən ilhaq edilməsi onun şəhərsalma və memarlığının inkişafında da yeni mərhələnin yaranmasına səbəb oldu. Bu, xüsusən XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycanın kiçik şəhər-qalalarından birinin inqilabdan əvvəlki Rusyanın böyük sənaye mərkəzinə çevrildiyi dövrdə meydana çıxmışdır. Feodal qapalılığını ləğv edən və daha qabaqcıl şəhərsalma prinsiplərini irəli sürən kapitalizm sisteminin mənfi tərəflərinə baxmayaraq, bu dövrün şəhərsalma prosesinin bütün mərhələləri Bakının planlaşdırma strukturunun inkişafında öz əksini tapmışdı.

XIX–XX əsrin əvvəllərində Bakı memarları tərəfindən yaradılan irsin müasir Bakı memarlığının aktiv elementi olması üçün Sovet Azərbaycanın memarları çox böyük işlər görmüşdülər.

Yüz ildən çox müddətdə (1806-1918) Bakı dinc şəraitdə inkişaf edirdi. Bu vaxt ərzində sosializm yenidənqurması üçün də mühüm rol oynamış şəhərin yeni planlaşdırma təşkilatı yaradıldı.

Lakin Bakının planlaşdırılmasında əhəmiyyətli rol oynayan şəhərsalma mərkəzləri və şəhərin ana xətləri yaxşı icra edilməmişdi. Mövcud şəhər sahələri əməli faydaları ilə yanaşı gözəl memarlıq elementlərindən ola bilmədilər. Şəhər planında onların dəyərinin lazımınca qiymətləndirilməməsinə səbəb müvafiq abadlığın olmaması idi "Teatralnaya", "Birjevaya", "Kubinskaya",

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Присоединение Азербайджана к России обусловило новый этап в развитии его градостроительства и архитектуры, особенно это проявилось в Баку во второй половине XIX века, когда один из небольших городов-крепостей Азербайджана превратился в крупный промышленный центр дореволюционной России. В развитии планировочной структуры Баку отражены все вехи градостроительного роста городов капиталистической эпохи, уничтожившей феодальную замкнутость и выдвинувшей более прогрессивные принципы застройки городов, несмотря на отрицательные стороны этого процесса, порожденные капиталистической системой развития общества.

Архитекторы советского Азербайджана проделали большую творческую работу, чтобы наследие бакинских архитекторов, созданное в XIX - начале XX веков, стало активным элементом зодчества современного Баку.

На протяжении более столетия (1806-1918 гг.) Баку развивался в мирных условиях. За этот срок была создана новая планировочная организация города, послужившая основой и для социалистической реконструкции.

Однако важные градостроительные узлы и магистрали города, при всей их значимости в планировке Баку, не были доведены до художе-

"Marinski bağçası", "Parapet" və.s kimi şəhər sahələri və bağları yalnız sosializmin yenidənqurma fəaliyyətindən sonra şəhərsalma mədəniyyətinin tərkib hissəsinə çevrildilər.

Şəhərin sürətli inkişaf dövrünün miras qalmış memarlıq nümunələri sanki özünün "ikinci baharını" yaşamış və hazırda da Bakının planlaşdırma strukturunda fəal şəkildə "çalışır". Eyni zamanda formalaşmış şəhər orqanizminin bütövlüyünü qorumaq məqsədilə onun tarixi məhəllələrinin memarlıq və şəhərsalma irsi yenidənqurma prosesində həssas diqqət tələb edir. Çünki onların mühafizəsi müasir şəhərsalma təcrübəsində zəruri və aktual məsələdir.

Bu dövrdə Bakının inkişafını iki mərhələyə ayırmaq olar: birinci onun qəza şəhəri olduğu və inkişaf üçün əlverişli iqtisadi şəraitə malik olmadığı dövrdür[155]. İkinci, quberniya şəhəri olduğu (1859-1918-ci illər) və inqilabdan əvvəlki Rusiyanın böyük sənaye mərkəzlərinin sırasına qatıldığı vaxtdır. Bu zaman o artıq sənaye artımına görə Orta və Yaxın şərqin paytaxt mərkəzlərini, əhali artımına görə isə dünyanın böyük şəhərlərini geridə qoymuş, şəhərsalma cəhətdən isə həm inkişaf xarakterinə, həm də planlaşdırma məzmununa görə daha dolğun olmuşdur. Bu fakt onu deməyə əsas verir ki, XIX-XX əsrlərdə Bakının analoqu olmayan şəhərsalma tarixinin ciddi tədqiqatına ehtiyac var.

Şəhərin inkişafının sonuncu mərhələsində şəhərsalma prinsipləri bütünlüklə formalaşdı, planlaşdırmanın meydanlar, magistrallar (ana xətt), bağlar və

ственного совершенства. Существующие городские площади не являлись теми архитектурно-пространственными элементами, которые помимо утилитарного значения несли и эстетические функции. Отсутствие соответствующего благоустройства снижало их достоинства в плане города.

Городские площади и сады, такие, как Театральная, Биржевая, Кубинская, Мариинский сквер и Парапет и т. п., только после социалистической реконструкции превратились в элементы градостроительного искусства. Здесь идеи бакинских зодчих были развиты и доведены до требуемого качества. Наследие бурного периода развития города как бы пережило «вторую молодость» и теперь «работает» в планировочной структуре Баку самым активным образом. Одновременно архитектурное и градостроительное наследие исторических кварталов города требует к себе пристального внимания и соответствующего такта при реконструкции, чтобы не нарушить целостность сложившегося городского организма, ибо их сохранение, которое не вызывает никаких сомнений,- важная и актуальная задача в современной градостроительной практике.

Развитие Баку рассматриваемого периода можно разделить на два этапа: первый, когда он являлся уездным городом и не имел благоприятных экономических условий для роста155, и второй - наиболее насыщенный как по характеру своего роста в градостроительном отношении, так и по своему

155. Bununla belə, məhz bu mərhələdə Bakının planlaşdırma strukturunun əsas şəhərsalma xüsusiyyətləri meydana gəlmişdir və onları formalaşmanın ikinci mərhələsində nəzərə almaq lazımdır.

155. Тем не менее, именно на этом этапе возникли основные градостроительные особенности планировочной структуры Баку, с которыми необходимо было считаться на втором этапе формирования.

şəhər bağçaları (skver) kimi əsas kompozisiya elementləri müəyyən edildi.

XIX əsrin ikinci yarısı və XX əsrin əvvəllərindən etibarən Bakının şəhərsalma strukturunun inkişafında, planlaşdırılmış bütöv orqanizm kimi formalaşmasında Qasım bəy Hacıbabəyov, N.A. fon der Nonne və M.Q. Hacınski kimi şəhərsalma mütəxəssisləri-memarları çox böyük rol oynadılar.

Şəhərin baş planlarının inkişafının bütün mərhələlərinin fərqləndirici xüsusiyyətləri varislik, şəhərsalma məsələsinin həllinə səmərəli yanaşma və düzgün qiymətləndirmə idi. Çünki plandan hər-hansı bir kənara çıxma xərclərin artmasına səbəb olurdu.

Şəhər yüz il boyunca ictimai xarakterli yaşıllıqların yaradılması uğrunda inadla mübarizə aparmışdır. Baha başa gələn yaşıllıqların suvarılması kifayət qədər olmasa da yerli su mənbələrinin hesabına həyata keçirilirdi. Buna baxmayaraq, Bakının memarlıq-planlaşdırma strukturunda bir-birinin ardınca (az miqyasda) bağlar, parklar və dəniz kənarındakı bulvar meydana gəldi.

Bağlar, şəhər bağçaları (skverlər) kimi yaşıl memarlıq nümunələrinin meydana çıxması öz ahəngi, özünəməxsus koloriti ilə şəhərin ümumi görünüşünə xüsusi estetik məzmun qatmış oldu. Bakıda sosializmin yenidənqurma prosesində əkililər xeyli yeniləndi və zənginləşdirilərək onun tarixində iz buraxa bildi.

Şəhər strukturunda yaşıl memarlıq elementlərinin inkişafı Abşeronda özünəməxsus planlaşdırmaya malik şəhərkənarı villaların tikilməsinə səbəb oldu. Şəhərkənarı villalarda bağ-park sənətinin yerli ənənələri əsasında geniş ərazilərin yeni həcm-məkan həlli tətbiq edildi. Şəhərkənarı villaların tikintisi

планировочному содержанию, когда он стал губернским городом (1859-1918 гг.) и выдвинулся в ряд крупных промышленных центров дореволюционной России, по росту промышленности оставив далеко позади столичные центры Ближнего и Среднего Востока, а по приросту населения - крупнейшие города мира. Уже этот факт требует глубокого изучения истории градостроительства Баку на рубеже XIX-XX веков, не имеющей аналога.

На втором этапе развития города окончательно сформировались градостроительные принципы, определились основные композиционные элементы планировки в виде площадей, магистралей, садов и скверов.

В развитии градостроительной структуры города со второй половины XIX и в начале XX века, в определении и формировании Баку как цельного планировочного организма огромную роль сыграли архитекторы-градостроители Касым-бек Гаджибабабеков, Н.А. фон дер Нонне и М.Г. Гаджинский. Отличительной особенностью генпланов города на всех этапах его развития являлась преемственность, правильный учет и рациональный подход к решению градостроительной задачи, ибо любые отклонения оборачивались дорогостоящими затратами. На протяжении столетия город вел упорную борьбу за создание озеленения общественного характера, которое при ограниченном водоснабжении из местных источников обходилось очень дорого. Тем не менее, в архитектурно-планировочной структуре Баку последовательно появились (хотя и в небольшом масштабе) сады, скверы и приморский бульвар.

təkcə Abşeronun şimal sahilinin, daha doğrusu əsasən Mərdəkan və Şüvəlanın abadlaşdırılması ilə kifayətlənmədi, eləcə də şəhərin bütünlüklə yaşıllıqla "bəzənmə" mədəniyyətinin inkişafı və ümumi artımına kömək etmiş oldu.

XX əsrin əvvəllərində Bakı kapitalist şəhərlərə xas ziddiyyətlərlə dolu böyük aqlomerasiyaya çevrilsə də, şəhər planlaşdırma strukturunun maraqlı nümunələrini saxlamışdır.

Появление элементов зеленой архитектуры в виде садов и скверов с их богатой цветовой гаммой и своеобразным колоритом внесло определенное художественное содержащие в застройку города. При социалистической реконструкции Баку зеленые насаждения были значительно обновлены и обогащены и вошли в его историческое ядро.

Развитие элементов зеленой архитектуры в городской структуре способствовало появлению на Апшероне загородных вилл со своеобразной планировкой. На основе традиций местного садово-паркового искусства в загородных виллах были применены новые объемно-пространственные решения обширных территорий. Строительство загородных вилл не только повлекло за собой благоустройство северного побережья Апшерона, т. е. в основном, района Мардакяны и Шуваляны, но и способствовало общему подъему и развитию культуры зеленого убранства города.

В начале XX века Баку превратился в крупную агломерацию со всеми противоречиями, присущими капиталистическим городам, но тем не менее сохранившую интересные образцы городской планировочной структуры.

ƏDƏBİYYAT
ЛИТЕРАТУРА

1. Абуев О.-б. Ханский дворец в Баку.- Газ. Каспий, 1917, № 120.
2. Абрамов М.Я. Апшеронский промышленный узел. Баку, «Азернешр», 1971.
3. Азимов А. Современная архитектура ОАР. (Автореф. диссерт. на соиск. учен. степени канд. архит.). М., изд. Моск. архит. инта, 1969.
4. Алескеров Г.А. К истории образования центральных кварталов Баку и вопросы их реконструкции.- ИАНА, 1960, № 2.
5. Алибегов И. Жилищные условия рабочих Черного города. Баку, 1905.
6. Алиева А.А. Азербайджанский театр за 100 лет. Баку, Азерб. гос. Изд-во, 1974.
7. Ализаде Г.М. Народное зодчество Азербайджана и его прогрессивные традиции. Баку, Изд-во АН АзССР, 1963.
8. Алтухов М.Н. Обзор трех конкурсных проектов водоснабжения г. Баку из реки Куры. М., 1894.
9. аль Джадер Саад М. Основные вопросы градостроительства в аграрных районах Ирака. (Автореф. диссерт. на соиск. учен. степени канд. архит.). М., изд. Моск. архит. инта, 1969.
10. аль-Султани Халед. Национальные элементы арабской архитектуры в современном строительстве общественных зданий. (Автореф. диссерт. на соиск. учен. степени канд. архит.). М., изд. Моск. архит. ин-та, 1973.
11. Амиров А. Очерк развития вопроса водоснабжении г. Баку. Баку, 1904.
12. Апышков В.П. Рациональное в новейшей архитектуре. СПб, 1905.
13. Аргутинский - Долгоруков А.М. История сооружения и эксплуатации Закавказской железной дороги за 25 лет ее существования. 1871-1896. Тифлис, 1896.
14. Аргутинский - Долгоруков А.М. Закавказская железная дорога и ее экономическое значение. Тифлис, 1896.
15. Архангельский Н. Городское хозяйство в Баку до и после революции 1917 года.- Красный Баку, 1923, № 2-5.
16. Ашурбейли С.Б. Очерк истории средневекового Баку. Баку, Изд-во АН АзССР, 1964.
17. Баев Н.Г. К вопросу о постройке рабочего поселка в городе Баку.- Коммунальная жизнь, Баку, 1922, № 2.
18. Баранов Н.В. Композиция центра города. М., Стройиздат, 1964.
19. Барановский Г.В. Юбилейный сборник сведений о деятельности бывших воспитанников Института гражданских инженеров (Строительного училища) 1842-1892. СПб., 1893.

20. Барановский Г. В. Архитектурная энциклопедия второй половины XIX века. Т. 2. СПб., 1908.
21. Бартольд В.В. Отчет об осмотре древнего мусульманского кладбища в г. Баку (13 и 14 мая 1904 г.). Т. 4. М., Наука, 1966.
22. Бауэр Л., Вайничке X. Забота о ландшафте и охране природы. Пер. с нем. М., Прогресс, 1971
23. Беликов С.А. Вилла «Петролеа».- Газ. Вышка, 1956 г., 11 сентября.
24. Беликов С.А. За зеленый Баку. Изд. Баксовета, 1932.
25. Березин И.Н. Путешествие по Дагестану и Закавказью. Казань, 1849.
26. Березин И.Н. Путешествие по северной Персии. (Путешествие по Востоку). Казань, 1852.
27. Берже А. Фетх Али-шах и его дети.- Газ. Кавказ, Тифлис, 1868. (Особое прибавление, вып. 1).
28. Борисова Е.А., Каждан Т.П. Русская архитектура конца XIX – начала XX вв. М., Наука, 1971.
29. Борисоглебский К.А. Пояснительная записка к эскизному проекту городской скотобойни в г. Баку. Баку, 1910.
30. Брандт Б. Из поездки в Баку. - Вестник Европы, 1900, т. 5, кн. 9.
31. Бретаницкий Л.С., Саламзаде А.В. Архитектура Советского Азербайджана. М., Стройиздат, 1973.
32. Броневский С. Новейшие географические и исторические известия о Кавказе. Ч. 1. М., 1823.
33. Бунин А.В. История градостроительного искусства. Т. 1. М., Госстройиздат, 1953; т. 2. М., Стройиздат, 1973.
34. Буров А.К. Об архитектуре. М., Госстройиздат, 1960.
35. Бутков П. Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803 год. Ч. 1. СПб.. 1869.
36. Бутник-Сиверский Б.С. К проблеме изучения города Баку в архитектурном отношении.- НАИИАНА, № 629, 630.
37. Бутник-Сиверский Б.С. Исторический план города Баку.- НАИИАНА, № 679, 680.
38. Бутник-Сиверский Б.С. Как строился бакинский Александро-Невский собор.- НАИИАНА, № 536, 537.
39. Бенкендорф А. О мерах к улучшению жилищ служащих и рабочих на баксинских нефтяных промыслах. (Доклад XIII очередному съезду нефтепромышленников в Баку). Баку, 1899.
40. Быч Л.Л. К вопросу об устройстве рабочих поселков в Бакинском промысловом районе. Баку, 1915.
41. Варшавский Я.К. К вопросу о постройке новой городской глазной больницы.- ИБГД, Баку, 1916, № 3, 4, 5.
42. Васильев А.Е. Опыт разведения древесных пород на набережной города Баку.- Газ. Каспий, 1903, № 179.
43. Вебер А. Рост городов в девятнадцатом столетии. Пер. с англ. СП6., 1903.
44. Вейденбаум Е.Г. Путеводитель по Кавказу. Тифлис, 1888.

45. Вейденбаум Е.Г. Кавказские этюды. Тифлис, 1901.
46. Верещагин В.В. Путешествие по Закавказью 1864-1865 гг.- Всемирный путешественник, т. 7. СПб., 1870.
47. Виолле ле Дюк Э.Э. Беседы об архитектуре. Т. 2. М., Изд-во Всесоюзной академии архитектуры, 1937.
48. Владыкин М. Путеводитель и собеседник в путешествии по Кавказу. М., 1874.
49. Власюк А.И. Архитектура России. ВИА, т. 10. М., Стройиздат, 1972.
50. Воронов Н.И. Сборник статистических сведений о Кавказе. Т. 1. Тифлис, 1869.
51. Гаджиев М.А. Естественные облицовочные камни Азербайджана и их применение в современном строительстве. (Автореф. диссерт. на соиск. учен. степени канд. техн. наук). Баку, 1956. (Научи. архив Инта строит. материалов и сооружений им. С.А. Дадашева).
52. Гаджи-заде А.М., Ковальская Н.Я. Баку (Экономико-географический очерк). М., Просвещение, 1970.
53. Гассерт К. Города. Пер. с нем. М., 1912.
54. Герсеванов М.Н. Общий обзор каменных строительных материалов в Кавказском и Закавказском крае.- В кн.: Сборник сведений о Кавказе. Т. 2. Тифлис, 1872.
55. Гибберд Ф. Градостроительство. М., Госстройиздат, 1954.
56. Гольдзамт Э. Уильям Моррис и социальные истоки современной архитектуры. М., Стройиздат, 1973.
57. Гарнье Ж.Б., Шабо Ж. Очерки по географии городов. М., Прогресс, 1967.
58. Григорьян Г. Строительная деятельность города Баку за 1911-1915 гг.- ИБГД. Баку, 1917, № 1-3.
59. Груза И. Теория города. М., Стройиздат, 1972.
60. Гулишамбаров С.И. План Черного городка. СПб., 1879.
61. Гулишамбаров С.И. План Черного городка (близ г. Баку). СПб., 1886, 1899. 62. Давыдович В.Г., Чижикова Т.А. Александр Иваницкий. М., Стройиздат, 1973.
63. Даднов В. Социализм без политики. Города-сады будущего в настоящем. М., 1913.
64. Даниляк Я. Зеленые насаждения Баку. Баку, «Азернешр», 1935.
65. Демин К. Бакинское среднетехническое училище. (Исторический очерк). 1883-1913 гг. Баку, 1913.
66. Джабаров А.А. Кировые крыши. Баку, Изд-во Азерб. гос. нефтяного ин-та, 1938.
67. Диканский М.Г. Жилищная нужда и строительные товарищества. Харьков, 1908.
68. Диканский М.Г. Квартирный вопрос и социальные опыты его решения. М., 1912.
69. Диканский М.Г. Вопросы эстетики в постройке городов.- Зодчий, 1914. № 42.
70. Диканский М.Г. Постройка городов, их план и красота. Пг., 1915.

71. Дубелир Г.Д. Планировка городов. СПб., 1910.
72. Дубелир Г.Д. Городские улицы и мостовые. Киев, 1912.
73. Дубов Д.Д. Памяти архитектора Термикелова. - «Архитектура СССР», 1959, № 1.
74. Дубровин Н.Ф. Закавказье от 1803-1806 гг. СПб., 1866.
75. Дюма А. Кавказ. Тифлис, 1860.
76. Евлахов И. Неделя в Баку.-Газ. Кавказ, Тифлис, 1861, № 98, 100.
77. Евлахов И. Тифлисские караван-сараи.- ЗКОИРГО. Тифлис, 1852.
78. Евлина Н.А. Из истории строительства учебных заведений первой половины XIX века.- В кн.: Русское искусство XVIII - первой половины XIX века. (Мат-лы и исслед.). М., Наука, 1971.
79. Енш А.К. План и застройка городов. СПб., 1914.
80. Жуковский А. Неизданные древности Баку.-Архитектурный вестник, СПб., 1859, т. 2.
81. Залесская Л.С. Курс ландшафтной архитектуры. М., Стройиздат, 1964.
82. Зардаби Г.-б. Избранные статьи и письма. Баку, Изд-во АН АзССР, 1962.
83. Зейдлиц Н.К. Очерк южно-каспийских портов и торговли. Тифлис, 1870.
84. Зейдлиц Н.К. Списки населенных мест Бакинской губернии. Тифлис, 1870.
85. Зитте К. Городское строительство с точки зрения его художественных принципов. М., 1925.
86. Зуммер В.М. Художественные памятники Азербайджана.- ИВФАГУ. Востоковедение. т. 1. Баку, изд. Азерб. гос. ун-та, 1926.
87. Иваницкий А.П. Планировка Баку. 1924-1927 гг. (Пояснительная записка. Архив Бакгорисполкома).
88. Ильин Л.А. Планировка населенных мест в Азербайджане.- Известия Азерб. нефтяного ин-та». 10 лет АПИ-АНИ. Баку, Изд-во Азерб. нефтяного ин-та, 1931. 89. Ильин Л.А. Ансамбль в архитектуре города.- Архитектура СССР, 1935, № 5. 90. Ильин Л.А. Архитектурные проблемы планировки Баку.- Проблемы архитектуры. Т. 2. М., изд-во Всесоюзн. акак. архит, 1937.
91. Ильюшкин П. Курортное благоустройство Апшерона. - Красный Баку, 1925, № 10.
92. Иконников А.В. Архитектура города. М., Стройиздат, 1972.
93. Истомин Н. Путевые заметки. - Газ. Кавказ, 1861, № 41.
94. Кануков Э.И. Архитектура промышленных зданий и сооружений Азербайджанской ССР (1920-1965 гг.). (Автореф. диссерт. на соиск. учен. степени канд. архит.). Баку, Изд-во Азерб. политехн. ин-та, 1966.
95. Каспари А.А. Покоренный Кавказ. Очерки исторического прошлого и современного положения Кавказа с иллюстрациями. СПб., 1904.
96. Кириченко Е.И. Федор Шехтель. М, Стройиздат, 1973.
97. Кириченко Е.И. О закономерностях развития архитектуры (опыт системного анализа эклектики и модерна). - Архитектура СССР, 1973, № 12.
98. Клодницкий Ф. Город Баку и его окрестности в санитарном отношении. (Медицинская топография). Тифлис, 1867.
99. Ковалевский Г.П. Большой город и города-сады. Киев, 1916.

100. Ковальская-Ильина П.В. Декоративные насаждения г. Баку. Баку, «Азернешр», 1936.
101. Кондаков С.Н. Юбилейный справочник императорской Акад. художеств. 1764-1914. Т. 2, СПб., 1915.
102. Конопка С.Р. Кавказ (Северный Кавказ и Закавказье). Тифлис, 1914.
103. Крыжановский М. Литературно-художественный альбом Закавказского края. Гос. Публ. б-ка им. Салтыкова-Щедрина (отдел рукописей).
104. Купфер Э. Городской жилой дом. СПб.-М., 1914.
105. Лавров В.А. Вопросы архитектурно-планировочного ансамбля.- Архитектура СССР, 1935, № 5.
106. Лавров В. А. Город и его общественный центр. М., Стройиздат, 1964.
107. Лавров Н.Н. Интересные сады Закавказья.- Газ. Кавказское сельское хозяйство, Тифлис, 1894, № 52.
108. Лебединский В.И. В удивительном мире камня. М., Недра, 1973.
109. Лебединский В.И., Кириченко Л.П. Камень и человек. М., «Наука», 1974. 110. Левенсон Э. К жилищному вопросу в Баку. (Доклад, читанный 9 октября 1917 года в заседании инициативной группы бакинского отделения «Общества городов-садов»).- Газ. Каспий, 1917, № 231.
111. Легкобытов В. Бакинская провинция.- В кн.: Обозрение российских владений за Кавказом, в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношениях. Ч. 4. СПб., 1836.
112. Ленин В.И. Проект и объяснение программы социал-демократической партии. Полн. собр. соч., изд. 5-е, т. 2. М., Госполитиздат, 1958.
113. Ленин В.И. Развитие капитализма в России. Полн. собр. соч, изд. 5-е, т. 3. М., Госполитиздат, 1958.
114. Ленин В.И. Пробуждение Азии. Полн. собр. соч., изд. 5-е, т. 23. М., Госполитиздат, 1961.
115. Ленин В.И. Империализм, как высшая стадия капитализма. Полн. собр. соч., изд. 5-е, т. 27. М., Госполитиздат, 1962.
116. Лившиц Я.К вопросу о курортах на побережье Апшерона.- Красный Баку, 1925, № 25.
117. Лившиц Я. Перепланировка города Баку. - Красный Баку, 1925, № 8.
118. Линдлей В.Г. Пояснительная записка к проекту водоснабжения города Баку. Баку, 1909.
119. Линдлей В.Г. Пояснительная записка к проекту канализации города Баку. Баку, 1924.
120. Линдстром Н.В. Кавказский альманах на 1904 год. Тифлис, 1903.
121. Липранди А.П. Кавказ и Россия. Харьков, 1911.
122. Лукомский Г.К. Современный Петроград. Пг., 1917.
123. Лукомский Н. К истории бакинского водопровода.-ИБГД. Баку, 1915, № 5, 6.
124. Макаров А. Закавказье в торговом отношении. М., 1884.
125. Махарадзе Ф. Строительная деятельность Баку за 25 лет.- ИБГД, Баку, 1914-1915, № 5, 6.

126. Мельгунов Г. О южном береге Каспийского моря. Т. 3, кн. 2. СПб., 1863. 127. Мижуев П.Г. Сады-города. Пг, 1916.
125. Мильман А.Ш. Политический строй Азербайджана в XIX-начале XX веков. Баку, Азерб. гос. изд-во, 1966.
129. Минорский В.Ф. История Ширвана и Дербента. М., Изд-во восточной лит-ры, 1963.
130. Москвич Г. Иллюстрированный практический путеводитель по Кавказу. Изд. 9-е. Одесса, 1904.
131. Надеждин П.П. Кавказский край. Природа и люди. Изд. 2-е. Тула, 1895. 132. Никитин А.А. На верном пути. 10 лет АПИ-АНИ. 1921-1931. Баку, Изд-во Азерб. гос. нефтяного ин-та, 1931.
133. Новиков А. Записки городского готовы. СПб., 1905.
134. Огородников П. На пути в Персию. - Дело, 1875, № 12.
135. Окиншевич А. К постройке хирургической больницы им. Мусы Нагиева.- ИБГД, Баку, 1916, № 3-5.
136. Островский А.Н. Дневники и письма. М.- Л., Academia, 1937.
137. Оленов В. Курорты Азербайджана. Баку, Изд-во О-ва обслед. и изуч. Азербайджана, 1928.
138. Перевещиков Н.М. Баку в кармане. Путеводитель. Тифлис, 1902.
139. Пилявский В.И. Градостроительные мероприятия и образцовые проекты в России в начале XIX века,- В кн.: Архитектурная практика и история архитектуры. Л.-М, Госстройиздат, 1958.
140. Пилявский В.И. Стасов - архитектор. Л., Госстройиздат, 1963.
141. Пилявский В.И. Палладианство в русской архитектуре.- Строительство и архитектура. Изв. вузов. Новосибирск, 1969, № 7. Изд-во Мин. высш. и сред. спец. образ. СССР.
142. Писемский А.Ф. Путевые очерки. Глава VI. Баку. Полн. собр. соч. Изд. 3-е. Т. 7. Изд. А.Ф. Маркса. СПб., 1911.
143. Потто В.А. Кавказская война. СПб., 1885.
144. Потто В.А. Утверждение руского владычества на Кавказе. Тифлис, 1901. 145. Пугаченкова Г.А. Садово-парковое искусство Средней Азии в эпоху Тимура и тимуридов.- Труды САГУ. Вып. 23. Ташкент, изд-во Среднеазиатского гос. ун-та, 1951.
146. Регель А. Изящное садоводство и художественные сады. СПб., 1896.
147. Ростовцев Г.И. Исследование жилищ рабочих бакинских нефтяных промыслов. Вып. 2. Баку, 1916.
148. Рзаев Н. Северные ворота крепостных стен г. Баку.- Памятники архитектуры Азербайджана. Баку, «Азернешр», 1950.
149. Саламзаде А.В. Прогрессивное значение присоединения Азербайджана к России для развития его архитектуры в XIX веке. ИА, т. 5. Баку, Изд-во АН АзССР, 1956.
150. Саламзаде А.В. Архитектура Азербайджана XVI-XIX вв. Баку, Изд-во АН АзССР, 1964.

151. Саламзаде А.В. Градостроительство Азербайджана в XVI-XIX вв. ИА, т. 8. Баку, Изд-во АН АзССР, 1959.
152. Саламзаде А.В. Памятники говорят. Баку, «Азернешр», 1952. На азерб. яз. 153. Саламзаде А.В. Памятники азербайджанского зодчества. Баку, Азернешр, 1958. На азерб. яз.
154. Саламзаде А.В., Садыхзаде А.А. Жилища Азербайджана в XVIII-XIX вв. Баку. Изд-во АН АзССР. На азерб. яз.
155. Скальковский К. Краткие впечатления по Кавказу. СПб., 1885.
156. Сколимовский К.Г. О проектировании плана города дальнего.- Зодчий, 1904, № 12-14.
157. Скуревич К.Б. Баку.- Зодчий, 1908, № 34.
158. Скуревич К.Б. Некролог. Иосиф Викентьевич Гославский.- Известия Общества гражданских инженеров. СПб, 1904, № 2.
159. Саймондс Д. Архитектура и ландшафт. М., Стройиздат, 1965.
160. Сидоров В. По России. Вып. 2. Кавказ. (Путевые заметки и впечатления. Практические сведения для туриста). СПб., 1897.
161. Симаков С. Город Баку. Современное состояние г. Баку.- Морской сборник, СПб., 1866, № 2.
162. Симонович В. Нефть и нефтяная промышленность в России. (Историко-статистический очерк). СПб., 1909.
163. Смирнов В. Развитие города Баку.- Коммунальная жизнь, Баку, 1923, № 1. 164. Спасский-Автономов К.Ф. Баку. Статистические очерки некоторых городов Кавказа и Закавказского края.- Кавказскнй календарь на 1852 год. Тифлис, 1851.
165. Спасский-Автономов К.Ф. Жизнь в Баку.- Газ. Кавказ, 1853, № 37.
166. Стернин Г.Ю. Художественная жизнь России на рубеже XIX-XX вв. М., Искусство, 1970.
167. Султанов Н.В. Памятники зодчества средних веков и магометанского искусства. СПб., 1908.
168. Сумбатзаде А.С. Промышленность Азербайджана в XIX веке. Баку, Изд-во АН АзССР, 1964.
169. Тигранян Э.А. Архитектор Габриэль Термикелов. (Автореф. диссерт. на соиск. учен. степени канд. архит.). Ереван, Изд-во Ереванского политехн. ин-та, 1972.
170. Тимофеенко В. Архитектурно-градостроительное развитие Одессы с конца XVIII века до 1917 г. (Автореф. диссерт. на соиск. учен. степени канд. искусствовед.). Л., 1968.
171. Усейнов М.А., Бретаницкий Л.С., Саламзаде А.В. История архитектуры Азербайджана. М., Госстройиздат, 1963.
172. Успенский Р.И. На Кавказе. Воспоминания. 1883 г. СПб., 1908.
173. Фатуллаев Ш.С. Азербайджанские архитекторы второй половины XIX и начала XX веков. (Тезисы докладов третьей Закавказской конф. истор. наук). Тбилиси, Изд-во АН ГССР, 1969.
174. Фатуллаев Ш.С. Архитектор Зивар-бек Ахмедбеков. - Кобыстан, 1970, № 2, (6) Изд-во Мин-ва культуры АзССР. На азерб. яз.

175. Фатуллаев Ш.С. Архитектура Баху на рубеже XIX-XX вв.-ИАНА, 1961, № 6.
176. Фатуллаев Ш.С. Градостроительное развитие города Кубы в конке XVIII и в XIX вв.- ИАНА, 1974, № 1.
177. Фатуллаев Ш.С. Гражданские инженеры в Баку. Архитектура. (Краткое содержание докладов секций к XXX науч. конф. ЛИСИ.) л., изд. ЛИСИ, 1972. 178. Фатуллаев Ш.С. Джума-мечеть в городе Шемахе (VIII-XX вв.).- ИАНА, 1973, № 1. Изд-во АН АзССР.
179. Фатуллаев Ш.С. Живые дома в застройке городов Азербайджана на рубеже XIX-XX вв. Баку. Изд-во АН АзССР, 1963.
180. Фатуллаев Ш.С. Исторические кварталы Баку.- Газ. Баку, 1974 г., 21 ноября.
181. Фатуллаев Ш.С. Ленинградские архитекторы в столице Азербайджана - Строительство и архитектура Ленинграда, 1972, № 12.
182. Фатуллаев Ш.С. Проектирование и строительство здания Бакинской городской думы. - Кобыстан, 1974, № 1 (21). Изд. Мин-ва культуры АзССР. На азерб. яз.
183. Фон дер Нонне Н.А. План существующего и проектированного расположения губернского города Баку, с показанием предполагаемого урегулирования и распространения. СПб., 1901.
184. Ховен И.И. Иллюстрации к путевым заметкам по Закавказью.- Иллюстрация, СПб.; 1861, № 7.
185. Хомутецкий Н.Ф. Архитектура России с середины XIX по 1917 год. Автореф. диссерт. на соиск. учен. степени д-ра искусствовед.). М.-Л., 1955. Гос. Публ. б-ка им. В.И. Ленина.
186. Хонарфар. Чахарбаг.- В сб.: По Ирану. М., Наука, 1973.
187. Цховребова Т.И. Из истории зеленого строительства Баку.- ИА, т. 5. Баку. Изд-во АН АзССР, 1956.
188. Чабров Г.Н. Русские архитекторы дореволюционного Туркестана (1865-1916 гг.). -Архитектурное наследие Узбекистана. Ташкент, Изд-во АН УзССР, 1960.
189. Чеканова О. К вопросу о развитии свободных композиций в русской архитектуре середины XIX века на примере застройки Петергофской дороги. Л., Изд. ЛИСИ, 1965.
190. Шакер Сольман Аль-Зубейди. Исследование некоторых вопросов реконструкции и благоустройства г. Багдада на основе опыта советского градостроительства. (Автореф. диссерт. на соиск. учен. степени канд. архит.). М., изд. МИСИ, 1966.
191. Шапсович М.С. Весь Кавказ. Промышленность, торговля и сельское хозяйство Северного Кавказа и Закавказья. Баку, 1914.
192. Швидковский О. Градостроительная культура социалистической Чехословакии. М., Госстройиздат, 1963.
193. Э.К. Очерки Баку.- Светоч, 1860.
194. Эфендизаде Р.М. Планировка и застройка жилых районов Баку (1920-1967 гг.). Баку, Изд-во Элм, 1971.
195. Юницкий А. История церквей и приходов Бакинской губернии (1815-1905 гг.). Баку, 1906.

196. Яралов Ю.С. Национальное и интернациональное в советской архитектуре. М., Стройиздат, 1971.
197. Адрес-календарь на 1920-й год. Баку, 1920.
195. Акты, собранные Кавказской археографической комиссией за разные годы. Тифлис.
199. Азербайджанские известия. (Орган АзЦИКа и Баксовета). Баку, изд. АзЦИКа и Баксовета, 1920.
200. Альбом архитектурных проектов, исполненпых студентами Института гражданских инженеров в 1903-1904 гг. Вып. 1. Изд. 2-е. СПб., 1914.
201. Альбом видов, городов и исторических картин. М., 1882.
202. Альбом чертежей, составленный воспитанниками Института гражданских инженеров. СПб., 1888.
203. Атлас Азербайджанской ССР. Баку-Москва, 1963. (Главное управление геодезии и картографии государственного геологического комитета СССР).
204. Атлас Азиатской России. СПб., 1914.
205. Архитектурный альбом. Изд. студентов Института гражданских инженеров. СПб., 1889.
206. Бакинский настольный календарь за 1904 год. Справочная книга с планами города Баку и окрестных промыслов. Баку, изд. землемера К.Г. Кочана, 1903.
207. Бакинский справочный календарь на 1897, 1895 гг. Баку, 1896, 1897.
208. Бакинский спутник (справочник) на 1908-1913 гг. Баку, 1908-1913.
209. Бакинский торгово-промышленный сборник. Редакция и издание Д.Х. Тутаева. Тифлис, 1901.
210. Баку, Бакинская губерния. СПб., 1867-1871. (В 4-х томах).
211. Баку и его окрестности. Тифлис, 1889, 1891.
212. Баку.- Кавказский календарь на 1874 год. Тифлис, 1873.
213. Большие города, их общественное, политическое и экономическое значение. (Сб. статей). СПб., 1905.
214. Большой всемирный настольный атлас. СПб., Изд-во Т-ва А. Ф. Маркса, 1910.
215. Бюллетени Совета Союза инженеров и техников. Баку, 1919, № 2 - 5.
216. Весь Баку в кармане. (Адресная и справочная книга). Баку, 1925. (Издание бакинского агенства государственной конторы «Двигатель»).
217. Вопросы озеленения города Баку и его окрестностей. Баку, изд. Азерб. гос. научно-исслед. ин-та, 1930.
218. Город и время. (Сборник). М., Стройиздат, 1973.
219. Города-сады на Апшеронском полуострове. (Отчет комиссии, работавшей над вопросом о городах-садах для бакинского района по поручению жилищной конференции при НКТ АзССР 18 сентября 1920 г.). - Коммунальная жизнь, Баку, 1923, № 2, 3.
220. Дневник 2-го съезда представителей кавказских городов по вопросам санитарного благоустройства. Приложение к Известиям Тифлисской городской думы. Тифлис, 1913.

221. Доклад Бакинской городской управы о благотворительных поселках (1897-1909 гг.). Баку, 1909.
222. Доклад Бакгоруправы по земельному бюро.- ИБГД, 1915, № 1.
223. Доклад Бакгоруправы 16 июня 1914 г. о постройке новой городской больницы.- ИБГД, Баку, 1914, № 2.
224. Доклад земельного бюро Бакгоруправы об урегулировании 26 кварталов Чемберекендского района г. Баку. - ИБГД, Баку, 1916, № 3-5.
225. Доклад управы Бакинской городской думы по земельным вопросам за период с 1895 по 1911 гг. включительно.
226. Ежегодник города Баку на 1893 год. Баку, Изд-во М. Мишон, 1893.
227. Ежегодник России за 1909 год. СПб., 1910.
228. Жизнь Кавказа. СПб., 1910, № 1-4.
229. Жилища бакинских нефтепромысловых рабочих. Баку, 1913.
230. Записка к вопросу о благоустройстве Бакинского торгового порта (с таблицами и диаграммами) 1908-1909 гг. Баку, 1910. Отчет по постройке школьных зданий первой очереди. Баку, 1912. (Строительное отделение. Бакгоруправа).
231. История Азербайджана. Т. 2. Баку, Изд-во АН АзССР, 1960.
232. Исторический очерк Бакинского женского учебного заведения св. Нины к 50-летнему юбилею существования заведения. 15 апреля 1848-1898 гг. Баку, 1898.
233. Исторический очерк развития железных дорог в России с их основания до 1897 г. включительно. СПб., 1898.
234. К конкурсу проекта Коммерческого училища в г. Баку. - Зодчий, 1904, № 16.
235. Конкурс на составление проекта жилого дома бр. Садыховых.- Зодчий, 1909, № 36.
236. Конкурсный проект дома бр. Тумаевых в Баку.- Зодчий, 1900, № 4, 5.
237. Журн. Материалы для описания русских коммерческих портов и истории их сооружений. 1887 г. и далее.
238. Морской сборник. Т. 86, 2. СПб., 1866.
239. Муниципальная программа комитета Бакинских мусульманских общественных организаций. - Газ. Каспий, 1917, № 171.
240. Некролог. И.В. Гославский.- Зодчий, 1904, № 8.
241. Новые постройки в городе Баку. В кн.: Бакинский спутник-справочник. 5-е изд. Баку, Изд-во Пинеса, 1912.
242. Обзор бакинской нефтяной промышленности за два года национализации (1920-1922 гг.). Баку, изд-во Азнефть, 1922.
243. Обзор фабрик и заводов Бакинской губернии. Тифлис, 1890.
244. Об утверждении городской управой проектов построек частных лиц. Баку, 1898.
245. Общество городов-садов. - Газ. Каспий, 1917, № 230.
246. Общество гражданских инженеров. - Газ. Известия, 1895 г. и далее.
247. Оздоровление города.- Газ. Каспий, 1901, № 113.
248. О лесонасаждении в Баку.- Газ. Каспий, 1894, № 173.

249. Отзыв жюри по конкурсу на составление проекта здания Коммерческого училища в г. Баку. - Зодчий, 1904, № 50.
250. Откуда произошли Белый город и Баилов мыс, выгодно ли их присоединение к городской территории? - Газ. Каспий, 1902, № 259.
251. Отчет Бакинской городской Михайловской больницы за 1909 год. Баку, 1910.
252. Отчет инвентарного бюро на 1 января 1915 г. - ИБГД, Баку, 1915.
253. Отчет по замощению городских улиц за период с 1 апреля 1908 по 1 апреля 1911 гг. Баку, 1912.
254. Отчет по постройке Ольгинских рядов. Баку, 1912.
255. О городских подъездных путях. - Газ. Бакинские известия, 1903, № 134. 256. Памятная книжка бакинского Коммерческого училища. 1 сентября 1904 - 1 сентября 1909 гг. Баку, 1910.
257. Памятники архитектуры и современная городская застройка. М., Стройиздат, 1973.
258. Первая в Закавказье фабрика обработки волокнистых веществ. М., 1902. 259. Перепись города Баку. 1913. Баку, 1915.
260. Перепланировка города.- Газ. Каспий. 1915, № 53.
261. По вопросу о водоснабжении Михайловской больницы.- Газ. Каспий, 1898, № 140.
262. План-путеводитель по городу Баку на 1894 год. Баку, изд. М.Н. Суворова, 1894.
263. План города Баку. Баку, изд. М.Н. Суворова, 1892.
264. Сады Апшеронского полуострова и деревня Бузовны.- Газ. Кавказ, 1850, № 2, 4, 5.
265. Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. Тифлис, 1891.
266. Справочная книга старожила. Изд. 2-е. Ч. 1. Тифлис, 1889.
267. С развалин г. Шемахи. (Доклад Е.Н. Марченко, прочитанный А.И. Носалевичем в очередном собрании 26 апреля 1902 г.) - Известия Общества гражданских инженеров, СПб., 1902, № 2.
268. Старожил. Наши гульбищные сады.- Газ. Каспий, 1898, № 142, 175.
269. Журн. «Строитель». Под ред. Г.В. Барановского. СПб., 1894-1905 гг.
270. Строительные планы города.- Газ. «Каспий», 1908, № 204.
271. Присоединение Азербайджана к России м его прогрессивные последствия в области экономики и культуры (XIX - нач. XX вв.). Баку, изд-во АН АзССР. 1955. Авт.: А.С. Сумбатзаде и др.
272. Тридцать лет деятельности Товарищества нефтяного производства бр. Нобель. 1879-1909. СПб., 1909.
273. Царица Каспия (город Баку).-Живописная Россия. СПб., 1905, № 6-9.
274. Arseven C. E. Sehircilik. Istanbul, 1937.
275. Aslanapa O. Turkish Arн and Archiiecture. London, 1971.
276. Boulanger R. Iran. Paris, 1956.
277. Brown P. Indian Architecture. Islamic Period. Bombay, 1958.

278. Coste P. Monuments moderns de la Perse. Paris, 1867.
279. Egli E. Geschichte des Siädtebaues. 1967.
280. Fatullajew Sz. S. Architekci po1scy w Ваки. Józef Goslawski. - Architektura, 1969, № 11 (Warszawa).
281. Fatullajew Sz. S. Architekt J. Ploszko.- Architektura, 1967, № 1 (Warszawa). 282. Fatullajew Sz. S. Architekt K. Skurewic.- Architektura, 1975, № 3 (Warszawa).
283. Fatullajew Sz.S. Tworczość architektów-polaków w Azerbejdźanie (w okresie kapitalizmu).- Teka komisji urbanistyki i architectury, t. VIII. 1973 (Kraków).
284. Franz H.G. Hindustische und islamische Kunst Indiens. Leipzig, 1967.
285. Geist J. F. Passagen, ein Bautyp des 19 Jahrhunderts. 1970.
286. Göknil U. Living Architecture: Ottoman. London, 1966.
287. Godard A. L'art de l'Iran. Paris, 1962.
288. Gottschalk H., Spuler B., Kähler H. Die Kultur des Islams. Frankfurt am Main, 1971.
289. Grabar O. Thc Formation of Islamic Art. New-Hawen and London, 1973.
290. Henry J.D. Baku - an Eventlul History, London, 1905.
291. Hoag J. L'architecture islamique. Paris, 1962.
292. Homayoun G.A. Iran in europäischen Bildzeugnissen von Ausgang des Mittelalters bis ins achtzehnte Jahrhundert. Band 1, II. Tehrang, 1970.
293. Jaspert F. Von Städtebau der Welt. Berlin, Safari - Verlag, 1961.
294. Jetkin S.K. Islam mimarisi. Ankara, 1959.
295. Jetkin S.K. L'achitecture Turque en turquie. Paris, 1962.
296. Kuran A. Тне Mosque in Early Ottoman Architecture. Chicago and London, 1968.
297. Losa S. Architekci i budowniczowie w Polsce. Warszawa, 1954.
298. Pope A.U. Persian Architecture. London, 1965.
299. Rosen F. Persien in Wort und Bi1d. Berlin, 1926.
300. Scheichenbauer M.D'Aronso in Turchia.- Casabella, 1971, № 356.
301. Stubben J.Der Städtebau. Leipzig, 1924.
302. Wagner O. Modern Architectur. Wien, 1895.
303. Wi1ber D.N. Persian Garden and Pavilions. Vermont, 1962.
304. Zevi B. Storia dell'architettura moderna. Torini, 1955.

Əlavə 1

XIX - XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan memarlarının göstəricisi (Layihə və tikililər)

Bioqrafik məlumatlar	Layihənin növü və ya tikililər	Layihənin tərtib edilmə tarixi	Tikilmə tarixi	Yeri
1	2	3	4	5
1. **Əliyev** Cahangirbəy (1879-1945-ci illər), Memar	Ağdaş şəhərinin baş planı	1910	–	Ağdaş
2. **Əhmədbəyov** Zivərbəy (1873-1925-ci illər) mülki mühəndis, Peterburq mülki mühəndislər institutunun ilk Azərbaycanlı məzunu, 1902-ci il. 1902-ci ildən 1910-cu ilədək Bakı quberinya idarəsinin texniki; 1910-cu ildən Bakı şəhər idarəsinin sahə memarı, 1918-ci ildən isə Bakının baş memarı. Əhmədbəyov Bakının Sovet hakimiyyəti dövrünün ilk baş memarıdır.	- Təzəpir Məscidi (?)	1905-1914	1905-1914	Bakı
	- Məscid və dükanlar	1906	1906-1917	Göyçay
	- Körpü	1907	1907	Kazirçay
	- Molokan ibadətxanası	1907	1907	Şamaxı
	- "İmam" məscidi	1910	1910-1917	»
	- Səhmdar cəmiyyətinin idarə heyətinin binası	1910	1910-1912	»
	- Aksiz idarəsinin məmurları üçün yaşayış evləri	1910	1910-1912	»
	- "Səadət" məktəbi	1911	1912-1913	Bakı
	- "İttifaq" məscidi	1911	1912-1913	»
	- Məscid	1912	1912-1914	Abşeron, Ramanı kəndi
	- Xəstəxana pavilyonu*	1912	–	Bakı
	- Dəhlizlərlə birləşdirilmiş üç korpus*	1912	–	Bakı, Mixaylovsk xəstəxanasının həyəti
	- Mixaylovsk xəstəxanasının korpusu	1912	1912-1913	Bakı, Balaxanskaya küç. 31
	- Uşaq xəstəxanası	1914	1914-1918	Bakı, Persidskaya küç. 201
	- Yaşayış evi	1914	1914-1916	Bakı, 6-cı Parkoviy döngəsi 1
3. **BAYEV** Nikolay Qeorgiyeviç (1878-1949-cu illər), mülki mühəndis, Peterburq mülki mühəndislər institutunun məzunu, 1901-ci il; əsasən fərdi fəaliyyətlə məşğul olurdu; 1913-cü ildən şəhər memarı.	- Teatr	1910	1910-1911	Bakı, Torqovaya küç. 91
	- Balıq pavilyonu*	1914	–	–
	- Aleksandrovski çimərliyi	1912	1912-1914	Bakı, Aleksandrovskaya dəniz kənarı
	- M.Nağıyev adına xəstəxana (Şemaşko)	1914	1914-1918	Bakı
4. **BORİSOQLEBSKİY** Konstantin Arkadyeviç (1880-?), mülki mühəndis, Peterburq mülki mühəndislər institutunun məzunu; 1909-1913 tarixlərində Bakının baş şəhər memarı.	- Olqinskiye sıraları	1910	1910-1912	Bakı, Olqinskaya küç. 5
	- Kişi gimnaziyası	1910	1911-1913	Bakı, Balaxanskaya küç. 61
5. **BOTOV** Mixail Dmitriyeviç (1855-1886), Mülki mühəndis, Peterburq mülki mühəndislər institutunun 1881-ci il məzunu; 1881-1886-cı illərdə Bakı şəhər memarı	- Bir mərtəbəli yaşayış evi*	1883	–	Bakı
	- Eyni	1883	–	Bakı, şimal-şərq hissəsi
	- Mariinski gimnaziyası	1883	1883-1885	Bakı, Sadovaya küç. 11
	- Müsəlman hamamı*	1884	–	Bakı
	- Aleksandrovski çimərliyi	1884	1884	Bakı, Aleksandrovskaya dəniz kənarı

** Burada və daha sonra ulduz işarəsi ilə həyata keçirilməyən layihələr qeyd olunmuşdur, küçələrin adları isə inqilaba qədərki dövrdə adlandırıldıqları kimi verilmişdir.*

1	2	3	4	5
6. **BUYNOV** Dmitriy Dmitriyeviç (1859-?), mülki mühəndis, Peterburq mülki mühəndislər institutunun 1884-cü il məzunu. Uzun müddət Bakı quberniya idarəsində tikinti şöbəsində işləmişdir	- İkimərtəbəli yaşayış evi	1888	1888	Bakı
	- Müqəddəs Nina təhsil müəssisəsi (bərpa)	1888	1888	Bakı, Nikolayevskaya küç. 13
	- Realnı məktəbi	1895-1900	1901-1904	Bakı, Nikolayevskaya küç. 6
7. **VERGİLETS** Aleksandr (?), memar	- Dükanlar ilə ikimərtəbəli yaşayış evi	1886	1887	Nuxa
8. **HACIBABABƏYOV** Qasımbəy (1811-1874), memar; 1848-ci ildən Şamaxı quberniyası memarının köməkçisi, 1856- cı ildən quberniya memarı. 1868-ci ilə qədər Bakı şəhər memarı, həyatının son illərində isə Şamaxı şəhər memarı. Qasımbəy- dövlət və ictimai müəssisələrdə memarlıq və şəhərsalma sahəsində çalışan ilk Qafqazlı idi.	- Baş plan	1858-1859	–	Şamaxı
	- Teatr	1858	1858	»
	- Xəstəxana	1858	1858-1859	Salyan kəndi
	- Baş plan	1860	–	Cavad
	- Sahil yanı	1860	1860-1861	Bakı
	- Sisiyanov bağçası	1860	1860	»
	- İkimərtəbəli karvansaray	1860	1860-cı illər	Bakı, Vranqelskaya küç. 24 (Nizami muzeyi)
	- Eyni	1869	1870	Bakı, Varantsovskaya küç. 1
	- Hamamlar	1860	1866-1870	Şamaxı
	- Təzə məscid	1870	1870	»
	- Yaşayış evləri	1870	1870-ci illər	Bakı, Krivaya küç.
	- Cümə məscidi (yenidən tikilməsi)	1870	1870	Şamaxı
9. **QOSLAVSKİY** İosif Vikentyeviç (1865-1904-cü illər), mülki mühəndis, 1890-cı il - Peterburq mülki mühəndislər institutunun məzunu. 1891-ci ildə pravoslav məbədinin tikintisi üzrə işlərin həyata keçirilməsi üçün Bakıya ezam edilmişdir (memarlıq akademiki R.R Marfeldin layihəsi üzrə). 1892-1904-cü illər tarixində Bakı şəhər memarı	- Saray	1893	1898-1902	Bakı, Qorçakovskaya küç. 4
	- İkimərtəbəli yaşayış evi	1893	1893-1897	Bakı, Qorçakovskaya küç. 2
	- Eyni	1893	1895	Bakı, Nikolayevskaya küç. 7
	»	1893	1895	Bakı, Poçtovaya küç. 70
	- Tağıyevin villası	1893	1895	Abşeron, Mərdəkan kəndi
	- Üçmərtəbəli yaşayış evi	1894	–	Bakı, Kladbişenskaya küç.
	- Eyni	1894	1895	Bakı, Nikolayevskaya küç. 5
	- Bağçılıq məktəbi	1894	1894	Abşeron, Mərdəkan kəndi
	- Mixaylovski xəstəxanasının nəzdinində yoluxucu şöbənin binası	1895	1898	Bakı, Tatarskaya küç.
	- Qubernator evinin layihəsi	1895	–	Bakı
	- Ərzaq mağazasının layihəsi	1895	–	»
	- Üçmərtəbəli yaşayış evi	1895	1897	Bakı, Vorontsovskaya küç. 19
	- Tağıyevin tekstil fabrikinin binası	1896	1899	Bakı, Zığ kəndi
	- Zavod*	1897	–	Bakı, Qara şəhər
	- Bazar*	1898	–	Bakı, Nikolayevskaya küç.
	- Taxta körpü (gəmilərin yan alması üçün)	1898	1898	Bakı, Petrovskaya dəniz sahili
	- İkimərtəbəli yaşayış evi	1898	–	Bakı, qala
	- Bakı İmperator texniki cəmiyyətinin binası	1898	1899	Bakı, Torqovaya küç.

1	2	3	4	5
	- Bakı Texniki məktəbinin binası	1898	1900	Bakı, Stanislavskaya küç. 20
	- Tağıyevin müsəlman qadın məktəbinin binası	1898	1901	Bakı, Nikolayevskaya küç. 8
	- Şəhər dumasının binası	1899	1900-1904	Bakı, Nikolayevskaya küç. 4
	- Tağıyev teatrı P.İ. Koqnovitskiy ilə birgə (yenidən tikilmə)	1899	1900-1904	Bakı, Merkuryevskaya küç. 8
10. QROSSETİ Frans Vasilyeviç (1828-?), 1864-cü ildə Rəssamlıq Akademiyasını bitirmişdir; 1868-ci ildən – Bakı şəhər memarı	- Üçmərtəbəli yaşayış evi	1899	1900-1904	Bakı, Qoqol küç. 28
	- Üçmərtəbəli yaşayış evi	–	1871	Bakı, Aleksandrovskaya dəniz sahili
	- Daş dükanlar	1872	1872	Bakı
11. ZALESSKİY Pavel Petroviç (XIX ə.), memar	- Şəhər məktəbinin binası	1878	1878	Bakı
12. İZMAYLOV Məşədi Mirzə Qafar (XIX ə.), Q.-b. Hacıbababəyovun şagirdi, 1868-1898-tarixlərində əsasən öz fəaliyyətini fərdi şəkildə davam etdirirdi. İstedadlı memar və mahir qrafika ustası	- İkimərtəbəli yaşayış evi	1883	1883	Bakı, qala
	- Eyni	1883	1883	Bakı
	- Birmərtəbəli yaşayış evi	1883	1883	Bakı, şimal-şərq hissəsi
	- Dükanlarla birgə birmərtəbəli yaşayış evi	1883	1883	Eyni
	- İkimərtəbəli yaşayış evi	1883	1884	Bakı, qala
	- Eyni	1883	1884	Bakı, Persidskaya küç.
	- Dükanlarla birgə ikimərtəbəli yaşayış evi	1883	1884	Bakı
	- Eyni	1884	1884	»
	- İkimərtəbəli yaşayış evləri (iki)	1884	1884	»
	- İkimərtəbəli yaşayış evi	1884	1884	Bakı, qala
	- Eyni	1884	1885	Bakı
	- Birmərtəbəli dükanlar (üç)	1884	1884	»
	- Birmərtəbəli yaşayış evləri (iki)	1884	1884	»
	- Birmərtəbəli yaşayış evi	1884	1884	Bakı, şimal-şərq hissəsi
	- Birmərtəbəli yaşayış evi	1884	1884	Bakı, qala
	- İkimərtəbəli yaşayış evi	1884	1885	» »
	- Eyni	1885	1885	Bakı
	»	1885	1885	Bakı, Suraxanskaya küç.
	- Birmərtəbəli dükanlar (iki)	1885	1885	Bakı
	- Birmərtəbəli yaşayış evləri (beş)	1885	1885	»
	- Birmərtəbəli yaşayış evi	1885	1885	Bakı, Y. Təzəpir küç.
	- Eyni	1885	1885	Bakı, Çəmbərəkənd
	»	1885	1885	Bakı, Gimnaziçeskaya küç.
	- Birmərtəbəli yaşayış evi	1885	1885	Bakı, Çəmbərəkənd
	- İkimərtəbəli yaşayış evi	1885	1886	Bakı, qala
	- Eyni	1885	1886	Bakı, Uzkaya küç.
	»	1885	1886	Bakı, Sisianov küç.
	»	1885	1886	Bakı, Tatarskaya və Suraxanskaya küçələrinin tini

1	2	3	4	5
	- Birmərtəbəli yaşayış evi	1885	1886	Bakı, şimal hissə
	- İkimərtəbəli yaşayış evi	1885	1887	Bakı, qala
	- Eyni	1885	1887	Bakı, Qubernskaya küç.
	»	1885	1887	Bakı, Persidskaya və Aziatskaya küçələrinin tini
	- İkimərtəbəli yaşayış evi	1886	1886	Bakı, qala
	- Dükanlarla birgə ikimərtəbəli yaşayış evi	1886	1886	Bakı, Suraxanskaya küç.
	- Yaşayış evi	1886	1886	Bakı
	- Birmərtəbəli yaşayış evi	1886	1886	Bakı,Y. Priyutskaya və Y. Təzəpir küçələrinin tini
	- Birmərtəbəli yaşayış evləri (iki)	1886	1886	Bakı, Y. Təzəpir küç.
	- Yarı zirzəmili birmərtəbəli yaşayış evi	1886	1886	Bakı, qala
	- Birmərtəbəli dükan	1886	1886	Bakı, Bazarnaya küç.
	- Eyni	1886	1886	Bakı, Balaxanskaya küç.
	- Birmərtəbəli yaşayış evi	1886	1886	Bakı, şimal hissə
	- İkimərtəbəli yaşayış evi	1886	1887	Bakı, qala
	- Eyni	1886	1887	Bakı, Aziatskaya küç.
	- İkimərtəbəli yaşayış evləri (iki)	1886	1887	Bakı, Çadrovaya küç.
	- İkimərtəbəli yaşayış evi	1886	1887	Bakı, Kolyubakinskaya küç.
	- Eyni	1886	1887	Bakı
	»	1886	1887	Bakı, I hissə
	»	1886	1887	Bakı, Krasnovodskaya küç.
	- Hamam	1886	1887	Bakı, Mariinskaya küç.
	- İkimərtəbəli yaşayış evi	1886	1888	Bakı, Suraxanskaya küç.
	- Eyni	1886	1888	Bakı, qala
	- İkimərtəbəli yaşayış evi*	1886	–	Bakı, Birjevaya meydanı
	- Birmərtəbəli yaşayış evi	1887	1887	Bakı, Persidskaya küç.
	- Eyni	1887	1887	Bakı
	- Dükanlar	1887	1887	Bakı, qala
	- Birmərtəbəli yaşayış evi	1887	1888	Bakı, şimal hissə
	- İkimərtəbəli yaşayış evi	1887	1888	Bakı
	- Eyni	1887	1888	Bakı, Çadrovaya küç.
	- İkimərtəbəli yaşayış evi	1887	1889	Bakı
	- Eyni	1887	1889	Bakı, qala
	»	1887	1889	Bakı, Poçtovaya küç.
	»	1887	1889	Bakı, Kamenistaya küç.
	»	1887	1889	Bakı, Telefonnaya və Kaspiskaya küçələrinin tini
	- Dükanlarla ikimərtəbəli yaşayış evi	1887	1889	Bakı, şərq hissə
	- Məscid	1887	1898	Bakı, Karantinnaya küç.

1	2	3	4	5
	- Birmərtəbəli yaşayış evi	1888	1888	Bakı
	- Eyni	1888	1888	Bakı, qala
	- Birmərtəbəli dükanlar (iki)	1888	1888	Bakı, qərb hissə
	- Dükanlar	1888	1888	Bakı, Poçtovaya küç.
	- Eyni	1888	1888	Bakı, Sisianovskaya və Kamenistaya küçələrinin tini
	- Birmərtəbəli yaşayış evi	1888	1889	Bakı
	- Eyni	1888	1889	Bakı, Poçtovaya küç.
	- Yaşayış evi	1888	1889	Bakı, qərb hissə
	- İkimərtəbəli yaşayış evi	1888	1890	Bakı
	- Eyni	1888	1890	Bakı, Nikolayevskaya küç. 15
	»	1888	1890	Bakı, Suraxanskaya küç.
	»	1888	1890	Bakı, Y. Priyutskaya küç.
	»	1888	1890	Bakı, Bondarnaya küç.
	- İkimərtəbəli yaşayış evi*	1888	–	Bakı
	- Birmərtəbəli yaşayış evi	1888	1890	Bakı, qala
	- İkimərtəbəli yaşayış evi	1889	1890	Bakı
	- Eyni	1889	1890	Bakı, Sisianovskaya və Karantinnaya küçələrinin tini
	- Birmərtəbəli dükanlar	1889	1890	Bakı, Vorontsovskaya küç.
	- Eyni	1889	1890	Bakı, Persidskaya və Çadrovaya küçələrinin tini
	- İkimərtəbəli yaşayış evi*	1889	–	–
	- İkimərtəbəli yaşayış evi	1889	1890	Bakı, Telefonnaya küç.
	- Eyni	1889	1891	Bakı
	»	1889	1891	Bakı, qala
	»	1889	1891	Bakı, Karantinnaya küç.
	- Birmərtəbəli yaşayış evi (iki)	1889	1891	Bakı, A. Təzəpir küç.
	- Eyni	1889	1891	Bakı, Balaxanskaya küç.
	- İkimərtəbəli dükanlar	1889	1891	Bakı, Bazarnaya küç.
	- Dükanlarla birgə ikimərtəbəli yaşayış evi	1889	1892	Bakı, Y. Təzəpir və Çadrovaya küçələrinin tini
	- İkimərtəbəli yaşayış evi	1889	1892	Bakı, Suraxanskaya küç.
	- Eyni	1889	1892	Bakı, Persidskaya və Suraxanskaya küçələrinin tini
	»	1889	1892	Bakı
	- Birmərtəbəli yaşayış evi*	1890	–	Bakı, Kamenistaya küç.
	- Birmərtəbəli yaşayış evi	1890	1891	Bakı
	- Eyni	1890	1891	Bakı, Kamenistaya küç.
	»	1890	1891	Bakı, qala
	- İkimərtəbəli yaşayış evi	1890	1891	Bakı, Balaxanskaya və Kaspiskaya küçələrinin tini
	- Eyni	1890	1891	Bakı, qala
	»	1890	1891	Eyni

1	2	3	4	5
	»	1890	1891	»
	- Birmərtəbəli dükan	1890	1891	Bakı, Balaxanskaya küç.
	- İkimərtəbəli yaşayış evi	1890	1891	Bakı, Çadrovaya küç.
	- Eyni	1890	1891	Bakı, A. Təzəpir və Suraxanskaya küçələrinin tini
	- Birmərtəbəli yaşayış evi	1890	1891	Bakı, Vorontsovskaya və Poçtovaya küçələrinin tini
	- Birmərtəbəli yaşayış evi*	1890	–	Bakı
	- Birmərtəbəli yaşayış evi	1890	1891	Bakı, Tserkovnaya küç.
	- Birmərtəbəli yaşayış evi*	1890	–	Bakı
	- İkimərtəbəli yaşayış evi	1890	1891	Bakı, Persidskaya və Gimnaziçeskaya küçələrinin tini
	- Eyni	1890	1891	Bakı, Spasskaya və Y. Priyutskaya küçələrinin tini
	- Yaşayış evi (üst mərtəbəsinin artırılması)	1890	1891	Bakı, Krivaya küç.
	- Birmərtəbəli yaşayış evi*	1890	–	Bakı, Bondarnaya küç.
	- İkimərtəbəli yaşayış evi	1890	1892	Bakı, Poçtovaya küç.
	- Eyni	1890	1892	Bakı, Kolyubakinskaya küçəsinin və Krivaya döngəsinin tini
	»	1890	1892	Bakı, 1-ci Paralelnaya və Tatarnaya küçələrinin tini
	»	1890	1892	Bakı, K. Qala küç.
	»	1890	1892	Bakı
	»	1890	1892	Bakı, qala
	»	1890	1892	Bakı, Mariinskaya və Bondarskaya küçələrinin tini
	»	1890	1892	Bakı
	»	1890	1892	Bakı, Çadrovaya küç.
	»	1890	1892	Bakı, Tatarskaya və Tserkovnaya küçələrinin tini
	»	1890	1892	Bakı, Persidskaya və Çadrovaya küçələrinin arası
	»	1890	1892	Bakı, B. Qala küç.
	»	1890	1892	Bakı
	»	1891	1891	Bakı, Təzəpir küç.
	- Birmərtəbəli dükan	1891	1891	Bakı, Bazarnaya küç.
	- Eyni	1891	1891	Bakı, Bazarnaya və Aziatskaya küçələrinin tini
	» »	1891	1891	Bakı, Persidskaya və Tserkovnaya küçələrinin tini
	- İkimərtəbəli yaşayış evi	1891	1892	Bakı, K. Qala küç.
	- Eyni	1891	1892	Bakı, Aziatskaya küç.
	»	1891	1892	Bakı, A. Təzəpir küç.
	»	1891	1892	Bakı, qala
	»	1891	1892	Bakı, Krasnovodskaya və Balaxanskaya küçələrinin tini

1	2	3	4	5
	- Birmərtəbəli yaşayış evi	1891	1892	Bakı, Telefonnaya və Tramvaynaya küçələrinin tini
	- Eyni	1891	1892	Bakı, Təzəpir küç.
	»	1891	1892	Bakı, A. Priyutskaya küç.
	»	1891	1892	Bakı, Kamenistaya küç.
	»	1891	1892	Bakı, Tatarskaya küç.
		1891	1892	Bakı, A.Təzəpir və Persidskaya küçələrinin arası
	- Birmərtəbəli yaşayış evi	1891	1892	Bakı, Bondarnaya küç.
	- Üçmərtəbəli yaşayış evinə əlavə tikili	1891	1892	Bakı, B. Qala küç.
	- İkimərtəbəli yaşayış evi	1891	1892	Bakı, Nikolayevskaya küç.
	- Eyni	1891	1892	Bakı, vağzalın arxasında
	- Birmərtəbəli yaşayış evləri (iki)	1891	1892	Bakı, qala
	- Birmərtəbəli dükan	1891	1892	Bakı, Balaxanskaya və Mariinskaya küçələrinin tini
	- Yaşayış evinə əlavə mərtəbənin artırılması	1891	1892	Bakı, Şamaxinskaya küç.
	- İkimərtəbəli yaşayış evi*	1891	–	Bakı, Balaxanskaya və Bezımyannaya küçələrinin tini
	- İkimərtəbəli yaşayış evi	1891	1893	Bakı, Persidskaya və Poçtovaya küçələrinin tini
	- Eyni	1891	1893	Bakı, vağzal arxasında
	»	1891	1893	Bakı, Aziatskaya və Mariinskaya küçələrinin tini
	»	1891	1893	Bakı, Armyanskaya və Çadrovaya küçələrinin tini
	»	1891	1893	Bakı, A. Priyutskaya və Krasnovodskaya küçələrinin tini
	»	1891	1893	Bakı, Suraxanskaya küç.
	- Birmərtəbəli yaşayış evinə əlavə tikili	1892	1892	Bakı, qala
	- Eyni	1892	1892	Bakı, Qara şəhər
	- Birmərtəbəli yaşayış evi	1892	1892	Bakı
	- Birmərtəbəli dükanlar	1892	1893	Bakı, Balaxanskaya, Kaspiyskaya və A. Priyutskaya küçələri
	- Birmərtəbəli yaşayış evi	1892	1893	Bakı, Çemberekendskaya və Pozenovskaya küçələrinin tini
	- Eyni	1892	1893	Bakı, Persidskaya və Spasskaya küçələrinin arası və Çadrovaya küçəsinin tini
	- İkimərtəbəli yaşayış evi	1892	1893	Bakı, Bondarnaya küç.
	- Birmərtəbəli yaşayış evi	1892	1893	Bakı, Tserkovnaya küç.
	- Birmərtəbəli dükanlar	1892	1893	Bakı, Tserkovnaya və Tatarskaya küçələrinin tini
	- İkimərtəbəli yaşayış evi	1892	1894	Bakı, Armyanskaya küç.
	- Eyni	1892	1894	Bakı, Persidskaya və Gimnaziçeskaya küçələrinin tini

1	2	3	4	5
	»	1892	1894	Bakı, Persidskaya küç.
	»	1892	1894	Bakı, Çadrovaya küç.
	- Dükanlarla birgə ikimərtəbəli yaşayış evi	1892	1894	Bakı, Krasnokrestovskaya küç.
	- İkimərtəbəli yaşayış evi	1892	1894	Bakı, Spasskaya və Kamenistaya küçələrinin tini
	- Eyni	1892	1894	Bakı, Suraxanskaya küç.
	- Birmərtəbəli dükanlar	1893	1894	Bakı, Morskaya, Bondarnaya və Çadrovaya küçələri
	- İkimərtəbəli yaşayış evinin yenidən tikilməsi	1893	1894	Bakı, Qanlı təpə küç.
	- Birmərtəbəli dükanlar	1893	1894	Bakı, Vokzalnaya və Torqovaya küçələri
	- İkimərtəbəli yaşayış evi	1893	1895	Bakı
	- Eyni	1893	1895	Bakı, Şamaxinskaya və Spasskaya küçələrinin tini
	- İkimərtəbəli yaşayış evi	1893	1895	Bakı, Persidskaya və Tserkovnaya küçələrinin tini
	- Eyni	1893	1895	Bakı, Spasskaya və Y. Priyutskaya küçələrinin tini
	- Yaşayış evinə iki mərtəbənin əlavə tikilməsi	1895	1896	Bakı, Persidskaya küç.
	- Birmərtəbəli yaşayış evi	1895	1896	Bakı, Vorontsovskaya və Çadrovaya küçələrinin tini
	- İkimərtəbəli yaşayış evi*	1896	–	Bakı, Qara şəhərin 105-ci məhəlləsi
	- İkimərtəbəli yaşayış evi	1896	1898	Bakı, A. Təzəpir küç.
	- Eyni	1896	1898	Bakı, Melniçnaya küç.
	»	1896	1899	Bakı, Bayıl burnuna doğru sahil boyu
13. KANDİNOV Anton Semyonoviç (1857-? illər), mülki mühəndis, Peterburq mülki mühəndislər institutunun 1861-ci il məzunu. 1886-1891-ci illərdə - Bakı şəhər memarı	- İkimərtəbəli yaşayış evi*	1884-1885	–	Bakı
	- Afişaların yapışdırılması üçün dirək	1886	1886	»
	- Hovuz	1887	1887	Bakı, Mixaylovski bağı
	- İkimərtəbəli yaşayış evi	1887	1888	Bakı, B. Qala küç.
	- Birmərtəbəli yaşayış evi	1887	1888	Bakı
	- İkimərtəbəli yaşayış evi	1887	1889	Bakı, Spasskaya və Gimnaziçeskaya küçələrinin tini
	- Eyni	1887	1889	Bakı, Aziatskaya küç.
	»	1887	1889	Bakı, Teatr meydanı
	»	1887	1889	Eyni
	- Üçmərtəbəli yaşayış evi	1887	1889	Bakı, Molokanskaya küç.
	- İkimərtəbəli yaşayış evi	1887	1890	Bakı, Molokanskaya, Krasnovodskaya və Morskaya küçələrinin tini
	- Eyni	1887	1890	Bakı
	- Asma qatlı (antresollu) dükanlar	1888	1889	Bakı
	- Birmərtəbəli dükan və əlavə yaşayış binası (fliqel)	1888	1889	Bakı, Poliseyskaya küç.

1	2	3	4	5
	- İkimərtəbəli yaşayış evi	1888	1890	Bakı, Gimnaziçeskaya və Bazarnaya küçələrinin tini
	- Eyni	1888	1890	Bakı, Çilyayevskaya küçəsi ilə Kolyubakinskaya meydanının tini
	»	1888	1890	Bakı
	- Birmərtəbəli yaşayış evi	1888	1890	Bakı, Poliseyskaya küç.
	- Eyni	1888	1890	Bakı
	- Üçmərtəbəli yaşayış evi	1888	1891	Bakı, Bazarnaya və Qubernskaya küçələrinin tini
	- Birmərtəbəli yaşayış evi	1889	1890	Bakı, Petrovskaya sahil yanı
	- Eyni	1889	1890	Bakı, Sadovaya küç.
	- İkimərtəbəli yaşayış evi	1889	1891	Bakı, B. Qala küç.
	- Eyni	1889	1891	Bakı, Poçtovaya və Persidskaya küçələrinin tini
	»	1889	1891	Bakı, Mariinskaya küç.
	»	1889	1891	Bakı, B. Qala küç.
	»	1889	1891	Bakı, Qanlı təpə küç.
	»	1890	1892	Bakı, qala
	»	1890	1892	Bakı, Birjevaya və Morskaya küçələrinin tini
	»	1890	1892	Bakı, Torqovaya küç.
	»	1890	1892	Bakı, Praçeçnaya və Gimnaziçeskaya küçələrinin tini
	»	1890	1892	Bakı, Baryatinskaya, Milyutinskaya və Merkuryevskaya küçələrinin tini
	- Üçmərtəbəli yaşayış evi	1890	1893	Bakı, B. Qala küç.
	- İkimərtəbəli yaşayış evi	1891	1892	Bakı, Qara şəhər
	- Yaşayış binasına sonradan əlavə olunmuş mərtəbə	1891	1892	Bakı, Mixaylovskaya küç.
	- Mixaylov məktəbi	1891	1893	Bakı, Telefonnaya küç.
	- İkimərtəbəli yaşayış evi	1891	1893	Bakı, Karantinnaya küç.
	- Eyni	1892	1893	Bakı, Birjevaya və Praçeçnaya küçələrinin tini
14. QARABAĞİ Kərbəlayı Səfixan, memar (XIX əsr), Qarabağlı böyük memar, Ağdam, Fizuli və Şuşanın demək olar ki, bütün möhtəşəm tikililərinin müəllifi	Məscid	1868	1868	Bərdə
	»	1868	1870	Ağdam
	Tatar məscidi	1870-ci illər	1870-ci illər	Odessa
	Gövhər ağa məscidi (Aşağı)	1874	1875	Şuşa
	Qarabağlılar məscidi	1880-ci illər	1880-ci illər	Aşqabad
	Cümə məscidi	–	1883	Şuşa
	Məscid	–	1883	Şuşa, Saatlı məhəlləsi
	»	–	1890	Füzuli
15. Koqnovitski Pavel İvanoviç (1871-1934), mülki mühəndis, Peterburq mülki mühəndislər institutunun 1894-ci il məzunu.	Tağıyev teatrı	1898	1899	Bakı, Merkuryevskaya küç. 8
	Şəhər yük arabaları*	1899	–	Bakı
	Doğum evi*	1900	–	»

1	2	3	4	5
1895-1896-cı illərdə - Yelisavetpol quberniya idarəsinin tikinti şöbəsinin texniki 1896-1910-cu illərdə - iş icraçısı, Bakı şəhər idarəsinin sahə memarı, daha sonra Tiflisdə işləmişdir; inqilabdan sonra Bakıya qayıtmışdır.				
16. **KOŞİNSKİY** Aleksandr (XIX əsr), memar. 1880-ci illərdə Bakı şəhər idarəsinin texniki vəzifəsində işləmişdir	- Yaşayış evi	1882	1882	Bakı
	- Daşdan tikilmiş dükanlar	1882	1882	»
	- Emalatxana	1882	1883	Bakı, Qara şəhər
	- Daşdan tikilmiş anbar və gəmilərin yan alması üçün körpü	1882	1883	» » »
	- İkimərtəbəli yaşayış evi	1882	1883	» » »
	- Anbar	1883	1884	» » »
	- Birmərtəbəli yaşayış evi dükanlarla birlikdə	1883	1884	Bakı, şərq hissəsi
	- Daşdan tikilmiş dükanlar	1883	1884	Bakı
	- Bulvar*	1883	–	Bakı, Nikolayevskaya küç.
	- Taxtadan tikilmiş pavilyon	1885	1885	Bakı, Kolyubakinskaya meydanı
	- İkimərtəbəli yaşayış evi	1885	1886	Bakı
	- Birmərtəbəli yaşayış evi	1885	1886	Bakı
	- "Nobel qardaşları Yoldaşlığının" mərkəzi kontoru	1885	1886	Bakı, Qara şəhər
	- Birmərtəbəli yaşayış evi*	1885	–	Bakı
	- İkimərtəbəli yaşayış evi	1885	1887	Bakı, Kubinskaya küç.
	- Eyni	1885	1886	Bakı, qala
	»	1885	1887	Bakı
	- Yaşayış evi	1885	1887	»
	- İkimərtəbəli yaşayış evi	1886	1887	»
	- İkimərtəbəli yaşayış evi	1886	1887	Bakı, qala
	- Eyni	1886	1887	Bakı, Krivaya küç.
	- Buxarla işləyən çörəkxana	1886	1887	Bakı
	- Dükanlar	1886	1887	Bakı, Kolyubakinskaya meydanı
17. **Koshelev** Nikolay Vladimrovich (XIX century) architect	- İkimərtəbəli yaşayış evi	1886	1888	Bakı, Telefonnaya küç.
	- Bağ evi (üç ev)	1887	1888	Aşağı Hacıkənd qəsəbəsi
	- İkimərtəbəli yaşayış evi	1887	1889	Şəki
	- Bağ evi	1888	1889	Aşağı Hacıkənd qəsəbəsi
	»	1889	1890	Eyni
	- Dükanlar	1889	1890	»
	- İkimərtəbəli yaşayış evi	1889	1891	Şəki (Nuxa)
	- Birmərtəbəli yaşayış evi	1890	1891	Şəki
	- Məscid	1890	1892	»
18. **KRJİŞTALOVİÇ** İqnatiy İvanoviç (?). 1870-ci illərdən Yelisavetpol quberniya memarı	- Yelisavetpolun baş planı	1872	1873	Yelisavetpol
	- Xəzinədarlıq	1875	1876	»
	- Hamam	1875	1877	»
	- Yaşayış evi	1877	1878	»

1	2	3	4	5
19. LEMKUL FERDINAND (?), mühəndis-texnoloq. 1880-ci illərdən Bakı şəhər idarəsinin texniki vəzifəsində çalışmışdır.	- Günəş saatı	1880	1880	Bakı
	- İkimərtəbəli yaşayış evi	1882	1883	»
	- Eyni	1882	1884	Bakı, B. Morskaya və Aziatskaya küçələrinin tini
	»	1883	1884	Bakı
	- Kiçik yaşayış evləri*	1883	–	Bakı, şimal hissəsi
	- Birmərtəbəli yaşayış evi	1883	1884	Bakı, Qanlı təpə rayonu
	- Birmərtəbəli yaşayış evi (iki ev)	1883	1884	Bakı
	- Dükanlar	1883	1885	»
	- İkimərtəbəli yaşayış evi	1883	1885	Bakı, qala
	- Birmərtəbəli yaşayış evi	1883	1885	Bakı
	- İkimərtəbəli yaşayış evi	1884	1885	»
	- Birmərtəbəli yaşayış evi	1884	1885	»
	- Eyni	1884	1885	Bakı, Şamaxinka rayonu yaxınlığında şimal hissə
	- İkimərtəbəli yaşayış evi	1884	1886	Bakı, qala
	- Eyni	1884	1886	Bakı
	- Daşdan tikilmiş dükanlar*	1884	–	Bakı, Qorçakovskaya küç.
	- İkimərtəbəli yaşayış evi	1885	1886	Bakı
	- Gəmilərin yan alması üçün körpü	1885	1885	Bakı, Qara şəhər
	- Birmərtəbəli yaşayış evi	1885	1886	Bakı
	- Eyni	1885	1886	Bakı, Kubinskaya küç.
	- İkimərtəbəli yaşayış evi	1885	1887	Bakı, Naqornaya küç.
	- Eyni	1885	1887	Bakı, Qubernskaya və Mariinskaya küçələrinin tini
	»	1885	1887	Bakı, qala
	»	1885	1887	Bakı
	- İkimərtəbəli yaşayış evi	1885	1887	Bakı, qala
	- Eyni	1885	1887	» »
	- Dükanlar	1886	1887	» »
	- Birmərtəbəli dükanlar	1886	1887	Bakı, Bazarnaya küç.
	- Yaşayış evi	1886	1887	Bakı, Şamaxı yolu
	- Birmərtəbəli yaşayış evi	1886	1887	Bakı, Suraxanskaya küç.
	- Birmərtəbəli yaşayış evi	1886	1888	Bakı, Bondarnaya küç.
	- Hamam	1886	1888	Bakı, Suraxanskaya və Tatarskaya küçələrinin tini
	- İkimərtəbəli yaşayış evi	1886	1888	Bakı, qala
	- Eyni	1886	1888	Bakı, Baryatinskaya və Qorçakovskaya küçələrinin tini
	»	1886	1888	Bakı, Armyanskaya küç.
	»	1886	1888	Bakı
	»	1886	1888	Bakı, Aziatskaya küç.
	»	1886	1889	Bakı, Naqornaya və Kamenistaya küçələrinin tini
	- Birmərtəbəli yaşayış evi	1887	1888	Bakı
	- İkimərtəbəli yaşayış evi	1887	1889	Bakı, qala
	- Eyni	1887	1889	Bakı, Qanlı təpə rayonu

1	2	3	4	5
	»	1887	1889	Bakı, Balaxanskaya küç.
	»	1887	1889	Bakı, Spasskaya küç.
	- Üçmərtəbəli yaşayış evi*	1887	–	Bakı, Çəmbərəkənd rayonu
	- İkimərtəbəli yaşayış evi	1887	1890	Bakı, Persidskaya küç.
	- Birmərtəbəli yaşayış evi	1888	1890	Bakı
	- Eyni	1889	1891	»
20. MARÇENKO Nikolay Yefimoviç (1862-?) mülki mühəndis, mülki mühəndislər institutunun 1889-cu il məzunu, Şəkinin şəhər memarı olmuşdur, sonra Yelizavetpol quberniya idarəsində iş icraçısı (1891) və Bakı quberniyasının memarı olmuşdur (1918)	- İkimərtəbəli yaşayış evi	1890	1891	Şəki
	- Eyni	1890	1891	»
	- Birmərtəbəli yaşayış evi	1890	1891	»
	- İkimərtəbəli gəlir evi	1890	1892	Şəki, Poçtovaya küç.
	- İkimərtəbəli yaşayış evi	1890	1892	Şəki
	- Birmərtəbəli yaşayış evi	1891	1892	»
	- Daş körpü	1891	1892	Şəki, I və II hissələrin sərhəddində
	- İkimərtəbəli yaşayış evi	1891	1893	Şəki
	- Tixvin Müqəddəs ana ikonası	1892	1894	Hacıkənd yaşayış məntəqəsi
	- Bağ evi	1893	1894	» »
	»	1893	1894	Y. Hacıkənd yaşayış məntəqəsi
	»	1893	1894	A. Hacıkənd yaşayış məntəqəsi
	»	1893	1895	Y. Hacıkənd yaşayış məntəqəsi
	- Mehmanxana	1893	1895	A. Hacıkənd yaşayış məntəqəsi
	- Dükanlar	1894	1894	Eyni
	- Hamam	1894	1895	»
	- Bağ evi	1894	1895	»
	- Dükanlar	1894	1895	»
	- Bağ evi	1894	1896	»
	»	1898	1899	»
	»	1898	1899	»
	- Cümə məscidinin minarələrində qübbələr	1898	1899	Yelisavetpol
	- Bağ evi (iki)	1898	1900	A. Hacıkənd yaşayış məntəqəsi
	- Qubernatorun bağ evi	1898	1900-cü illər	Y. Hacıkənd yaşayış məntəqəsi
	- İnzibati bina	–	1900	Bakı, Birjevaya küç. 34
21.MELNIKOV P. (XIX əsr) memar.	- Bağ evi	1888	1890	Hacıkənd yaşayış məntəqəsi
	- Yaşayış evi	1889	1890	Qazax
	- Supaylaşdıran hovuz	1890	1891	A. Hacıkənd yaşayış məntəqəsi
	- Bağ evi (iki)	1894	1895	Eyni
	» »	1894	1895	Y. Hacıkənd yaşayış məntəqəsi
	» »	1894	1896	A. Hacıkənd yaşayış məntəqəsi
22. MOLODTSOV Georgiy Vasilyeviç (1858-?) mülki mühəndis, Peterburq mülki mühəndislər institutunun 1884-cü il məzunu. Yelisavetpol və Bakı quberniya idarələrində işləmişdir.	- Kazarmalar	1882	1886	Yelisavetpol
	- Taxta körpülər (yeddi)	1885	1890	Tarsaçay və Ağstafaçay çaylarının üzərində
	- Poçt-telefon kontorunun binası	1887	1888	Hacıkənd yaşayış məntəqəsi
	- 600 nəfərlik kazarma	1889	1890	Qazax
	- Su kəməri	1889	1890	Hacıkənd yaşayış məntəqəsi

1	2	3	4	5
	- Bağ evi	1889	1890	A. Hacıkənd yaşayış məntəqəsi
	- Körpü	1889	1891	Karvansara kəndi
	- İkimərtəbəli yaşayış evi	1889	1891	Qazax
	- İdarənin məmurları üçün bağ evi	1889	1892	Hacıkənd yaşayış məntəqəsi
	- Quberniya idarəsi nəzdində xidmətlər binası	1890	1891	Yelisavetpol
	- Bağ evi	1890	1891	Hacıkənd yaşayış məntəqəsi
	- Dükanlarla birmərtəbəli yaşayış evi	1890	1892	Qazax şəhəri
	- Supaylaşdıran kran	1893	1893	Yuxarı və Aşağı Hacıkənd arasındakı şossenin üzərində
	- Bağ evi	1893	1894	Hacıkənd yaşayış məntəqəsi
	- İkimərtəbəli yaşayış evi	1894	1896	Şəki
	- Dükanlar	1895	1895	»
	- İkimərtəbəli yaşayış evi	1895	1897	»
23. HACI MƏHƏRRƏM Kərbəlayı İmamverdi oğlu (XIX əsr) memar	- Kazak postu	1824	1825	Bakı, Bayır şəhər
	- Yaşayış evi	1824	1825	Bakı, qala
	- Cümə məscidinin hasarı	1824	1826	Bakı
24. NİKİTİN Aleksandr Andreyeviç (1878-1952), mülki mühəndis	- İri və xırda buynuzlu mal-qara üçün mexaniki sallaqxana (500 başlıq)	1911	1912	Bakı
	- Örtülü bazar-passaj	1911	1913	Bakı, Qubernskaya və Vranqelskaya küçələrinin tini
	- İkimərtəbəli yaşayış evi	1912	1912	Suraxanı kəndi
	- Elektrik stansiyası	–	1912	Eyni
	- Telefon stansiyası	–	1912	»
	- Ağ neft-yağ zavodunun laboratoriyasının binası	–	1912	Bakı, Qara şəhər
	- Metal rezervuarlar	–	1912	Eyni
	- Dördmərtəbəli yaşayış evi	1913	1914	Bakı, Poliseyskaya küç. 19
	- Beşmərtəbəli yaşayış evi[1]	1913	1914	Bakı, Krivaya və Qorçakovskaya küçələrinin tini
	- Dördmərtəbəli yaşayış evi[2]	–	1915	Baku, Merkuryevskaya və Mariinskaya küçələrinin tini
	- Ticarət donanmasının dənizçiləri üçün klub binası[3]	–	1915	Bakı, Şamaxı qapıları, Aşumovskaya meydanı
	- "Metropol" mehmanxanası	1914	1915	Bakı, Vrangelskaya küç. 24
25. NİKULİN Fyodor Alekseyeviç (?), mülki mühəndis, Peterburq mülki mühəndislər institutunun 1900-cü il məzunu	- Dördmərtəbəli yaşayış evi	–	1913	Bakı, Poliseyskaya küç. 2
	- Eyni	1914	1916	Bakı, Mariinskaya küç. 11
	»	1914	1916	Bakı, Krasnovodskaya küç. 24
26. PLOŞKO İosif Kasperoviç (1866-?), mülki mühəndis	- Yanğınsöndürmə komandasının binası	1899	1900	Bakı, B. Morskaya küç. 65
	- İkimərtəbəli yaşayış evi	1899	1900	Bakı, Balaxanskaya küç.
	- İkimərtəbəli yaşayış evi*	1901	–	Bakı

1 - Üç mərtəbə tikilmişdir
2 - Bir mərtəbə tikilmişdir
3 - Əlavə tikinti

1	2	3	4	5
	- Nümunəvi məktəb*	1903	–	»
	- Dənizçilik məktəbinin binası*	1904	–	Bakı, Bayıl şossesi
	- Muxtarov məscidi	1906	1908	Vladiqafqaz (Orconikidze)
	- "İsmailiyə"	1907	1908-1913	Bakı, Nikolayevskaya küç. 10
	- Dördmərtəbəli yaşayış evləri (iki)	1907	1908-1910	Bakı, Telefonnaya küç. 4-6
	- Dördmərtəbəli yaşayış evi	1908	1910	Bakı, Telefonnaya küç. 10
	- Eyni	1908	1910	Bakı, Torqovaya küç. 89
	»	1908	1910	Bakı, Torqovaya və Qoqol küçələrinin tini
	- Üçmərtəbəli yaşayış evi	–	1910	Bakı, Kaspiyskaya küç. 25
	- "Fenomen" kinoteatrı	1908	1910	Bakı, Primorskiy bulvarı
	- Polşa kilsəsi	1908	1909-1912	Bakı, Kaspiyskaya və Merkur-yevskaya küçələrinin tini
	- Cümə məscidi	1909	1909-1918	Şamaxı
	- Üçmərtəbəli yaşayış evi	1909	1910	Bakı, Mariinskaya küç. 23
	- Dördmərtəbəli yaşayış evi	1909	1912	Bakı, Poliseyskaya küç. 11
	- Məscid*	1909	–	–
	- Üçmərtəbəli yaşayış evi	1910	1912	Bakı, Nikolayevskaya küç. 21
	- "Yeni Avropa" mehmanxanası	1910	1913	Bakı, Qorçakovskaya küç. 13
	- Muxtarov sarayı	1911	1912	Bakı, Persidskaya küç. 6
	- Üçmərtəbəli gəlir evi	–	1912	Bakı, "İnturist" mehmanxanası-nın yaxınlığında dəniz kənarı
	- İkimərtəbəli yaşayış evi[1]	–	1913	Bakı, Bayıl rayonu
	- Üçmərtəbəli gəlir evi	–	1913	Bakı, Birjevaya və Krasnovods-kaya küçələrinin tini
27. POLYAKOV A. (XIX əsr) texnik	- Üçmərtəbəli yaşayış evi	1911	1912	Bakı, Şamaxinskaya küç. 4
	- Üçmərtəbəli yaşayış evi*	–	–	Bakı, Stanislavskaya və Qanlı təpə küçələrinin tini
	- Dördmərtəbəli yaşayış evi*	–	–	Bakı, Qorçakovskaya küç.
28. PORFİROV O. (XIX əsr), memar	- Nikolayevskaya küçəsinin planlaşdırması	1878	1879	Bakı
	- Hamam	1878	1880	Bakı, Vorontsovskaya və Aziatskaya küçələrinin tini
29. RUFİNİ M. (XIX əsr), memar	- Kafe-restoran*	1879	–	Bakı, Mariinskiy bağçası
30. SARKİSOV Vartan Stepano-viç (?-1955-ci il) mülki mühəndis, Peterburq mülki mühəndislər institutunun 1901-ci il məzunu	- Yaşayış evləri	1910	1915	Bakı, Molokanskaya küç. 23
	- Beşmərtəbəli yaşayış evi	1912	1917	Bakı, Nikolayevskaya küç. 11
	- Üçmərtəbəli yaşayış evi	–	1913	Bakı, Krasnovodskaya küç. 13
31. SKİBİNSKİY Yevgeniy Yakovleviç (1858-?) memar. 1886-ci ildə Rəssamlıq Akade-miyasını bitirmişdir.1896-ci ilə qədər Bakı şəhər idarəsində texnik vəzifəsində çalışmışdır, sonra Bakı Texniki məktəbin-	- İkimərtəbəli yaşayış evi	1885	1887	Bakı
	- İkimərtəbəli yaşayış evləri (altı)	1887	1888	»
	- Asma qatlı (antresollu) dükanlar	1888	1889	Bakı, Qanlı təpə küç.
	- İkimərtəbəli yaşayış evləri (iki)	1888	1890	Bakı, Suraxanskaya küç.
	- İkimərtəbəli yaşayış evi	1888	1890	Bakı, Krasnovodskaya küç.

1 - 1974-cü ildə sökülmüşdür.

1	2	3	4	5
də müəllimlik fəaliyyəti ilə məşğul olmuşdur.	- Birmərtəbəli yaşayış evi	1888	1890	Bakı, Mariinskaya və A. Priyutskaya küçələrinin tini
	- İkimərtəbəli yaşayış evi	1888	1891	Bakı
	- Eyni	1889	1891	Bakı, Persidskaya və Tserkovnaya küçələrinin tini
	- Birmərtəbəli dükanlar	1890	1891	Bakı, Torqovaya və Molokanskaya küçələrinin tini
	- İkimərtəbəli yaşayış evi	1890	1891	Bakı, Molokanskaya və Praçeçnaya küçələrinin tini
	- Eyni	1890	1892	Bakı, şimal-şərq hissə
	- Üçmərtəbəli yaşayış evi	1890	1892	Bakı, Gimnaziçeskaya və Krasnovodskaya küçələrinin tini
	- Şəhər saatları üçün qüllə*	1891	–	Bakı
	- İkimərtəbəli yaşayış evi	1891	1892	Bakı, Baryatinskaya və Poliseyskaya küçələrinin tini
	- Eyni	1891	1892	Bakı, qala
	»	1891	1892	Bakı, Kaspiyskaya və Y. Priyutskaya küçələrinin tini
	»	1891	1892	Bakı
	»	1891	1892	Bakı, Spasskaya küç.
	- Asma qatlı (antresollu) dükanlar	1891	1892	Bakı, Bazarnaya küç.
	- İkimərtəbəli yaşayış evi	1891	1893	Bakı, Kamenistaya, Aziatskaya və Krasnovodskaya küçələrinin tini
	- Eyni	1891	1893	Bakı, Kamenistaya, Aziatskaya və Praçeçnaya küçələrinin tini
	- Birmərtəbəli dükanlar	1892	1892	Bakı, Çadrovaya Krasnovodskaya və Bondarnaya küçələrinin tini
	- İkimərtəbəli dükanlar	1892	1892	Bakı, Bondarskaya küçəsi və Kubinskaya meydanının tini
	- İkimərtəbəli yaşayış evi	1892	1892	Bakı, Qubernskaya küç.
	- Dükanlar	1892	1893	Bakı, Krasnovodskaya küç.
	- İkimərtəbəli yaşayış evi	1892	1893	Bakı, Naqornaya və Krasnokrestovskaya küçələrinin tini
	- Eyni	1892	1893	Bakı, Qubernskaya və Naqornaya küçələrinin tini
	»	1892	1893	Bakı, Kladbişenskaya və Krasnokrestovskaya küçələrinin tini
	»	1892	1893	Bakı, Poliseyskaya küç.
	»	1892	1893	Bakı, Çadrovaya və Krasnovodskaya küçələrinin tini
	- Üçmərtəbəli yaşayış evi	1892	1894	Bakı, Krasnokrestovskaya və Kladbişenskaya küçələrinin tini
	- İkimərtəbəli yaşayış evləri	1892	1894	Bakı, Kubinskaya və 3-cü Paralelnaya küçələrinin tini
	- Birmərtəbəli yaşayış evi	1893	1894	Bakı, III hissə
	- İkimərtəbəli yaşayış evi	1893	1894	Bakı, Balaxanı şossesi
	- Üçmərtəbəli yaşayış evi	1893	1895	Bakı, Voqzalnaya və Molokanskaya küçələrinin tini

1	2	3	4	5
	- Birmərtəbəli dükanlar	1893	1895	Bakı, Telefonnaya və Suraxanskaya küçələrinin tini
	- Daş anbarlar	1893	1895	Bakı, keçmiş Kokorevskiy həyəti
	- İkimərtəbəli yaşayış evi	1894	1895	Bakı, Spasskaya və Qanlı-təpə küçələrinin tini
	- İkimərtəbəli fligel	1894	1895	Bakı, Suraxanskaya və Çadrovaya küçələrinin tini
	- İkimərtəbəli yaşayış evi	1894	1895	Bakı, qala
	- Eyni	1894	1895	Bakı, Kaspiskaya, Suraxanskaya və Kamenistaya küçələrinin tini
	»	1894	1895	Bakı, qala
	»	1894	1896	Bakı, Suraxanskaya və Y. Təzəpir küçələrinin tini
	»	1895	1896	Bakı, Krasnokrestovskaya küç.
	»	1895	1897	Bakı, Tserkovnaya və Suraxanskaya küçələrinin tini
	- Yaşayış evinin fasadı	1896	1896	Bakı, Krasnokrestovskaya küç.
	- Yaşayış evinə ikinci mərtəbənin artırılması	1896	1896	Bakı, Tserkovnaya və A. Təzəpir küçələrinin tini
	- Birmərtəbəli dükanlar	1896	1896	Bakı
	- Dükanlı birmərtəbəli yaşayış evi	1896	1897	Bakı, Morskaya, Balaxanskaya və Bondarnaya küçələrinin tini
	- İkimərtəbəli yaşayış evi	1896	1897	Bakı, Stanislavskaya və Y. Priyutskaya küçələrinin tini
	- Birmərtəbəli dükanlar	1896	1897	Bakı, Merkuryevskaya və Krasnovodskaya küçələrinin tini
	- Yaşayış evinə ikinci mərtəbənin artırılması	1896	1897	Bakı, Persidskaya və Qubernskaya küçələrinin tini
	- Zavod ərazisində ikimərtəbəli yaşayış evi	1896	1898	Bakı
	- İkimərtəbəli yaşayış evi	1896	1898	Bakı, Çadrovaya, Suraxanskaya və Morskaya küçələrinin tini
32. SKURYEVİÇ Kazimir Brunonoviç (1866-1950), mülki mühəndis	- Örtülü anbarlar	1895	1896	Bakı
	- Mağaza	1895	1895	Bakı, qala, mağaza və emalatxa-naların üstü örtülü sırası
	- Yaşayış evinin yenidən tikilməsi	1895	1896	Bakı, Nikolayevskaya küç. 3
	- İkimərtəbəli yaşayış evi	1895	1897	Bakı, Qara şəhər
	- Passaj	1896	1897	Bakı, Olqinskaya və Merkur-yevskaya küşələrinin tini
	- İkimərtəbəli yaşayış evi	1896	1897	Bakı, Spasskaya və Karantinnaya küçələrinin tini
	- İkimərtəbəli yaşayış evi*	1896	–	Bakı, qala
	- Uşaq evinin binası	1897	1899	Bakı, Persidskaya və 7-ci Paralelnaya küçələrinin tini
	- Xəzər-Qara dəniz cəmiyyətinin binası	1897	1899	Bakı, Persidskaya küç. 11
	- Dövlət Bankının binası	1897	1899	Bakı, Merkuryevskaya küç. 27
	- Yaşayış evinin yenidən tikilməsi	1898	1899	Bakı, qala (Sabir küç. 7)
	- Gəmilərin yan alması üçün taxtadan tikilmiş körpü	1899	1900	Bakı

1	2	3	4	5
	- Pavilyon*	1899	–	Bakı, Qubernator bağı
	- Bulvar	1902	1903	Bakı, dəniz kənarı
	- Klassik gimnaziya (eskiz)	1903	–	Bakı
	- Mixailovskaya xəstəxanasının nəzdində ambulatoriya (eskiz)	1903	–	»
	- Uşaq xəstəxanası*	1903	–	»
	- Kişi gimnaziyası*	1904	–	»
	- Müsəlman xəstəxanası*	1904	–	»
33.**SİMONSON** Vladimir Oqtonoviç (XIX əsr) memar	- İkimərtəbəli yaşayış evi	1877	1878	Yelisavetpol
	- Bağ evi (dörd)	1887	1888	A. Hacıkənd yaşayış məntəqəsi
	- Bağ evi	1888	1889	Eyni
	»	1889	1890	»
	- İkimərtəbəli yaşayış evi	1891	1893	Bakı, Olqinskaya, Baryatinskaya və Mixayilovskaya küçələrinin tini
34. **TVERDOXLEBOV** Nikanor Pavloviç (1842-?) mühəndis memar, Peterburq inşaat məktəbinin (Mülki mühəndislər institutu)1864-cü il məzunu. 1868-ci ildə memar adına, 1872-ci ildə isə mühəndis-memar adına layiq görülmüşdür.1868-ci ildən Bakı quberniya idarəsinin inşaat şöbəsində, 1886-cı ildən isə quberniya memarı vəzifəsində çalışmışdır	- Daş dükanlar	1880	1880	Bakı
	- Passaj	1880	1880	Bakı, Mixaylovskaya və Nikolayevskaya küçələrinin tini
	- Daş dükanlar	1881	1882	Bakı
	- Buxar dəyirmanının yenidən tikilməsi	1882	1883	»
	- İkimərtəbəli yaşayış evi	1882	1883	Bakı, qala
	- Birmərtəbəli yaşayış evi	1882	1883	Eyni
	- İkimərtəbəli yaşayış evi	1882	1884	Bakı
	- Eyni	1882	1884	»
	»	1882	1884	Bakı, Gimnaziçeskaya və Praçeçnaya küçələrinin tini
	- Eyni	1882	1884	Bakı
	- İkimərtəbəli yaşayış evinin fasadı	1883	1884	»
	- İkimərtəbəli yaşayış evi	1883	1884	»
	- Birmərtəbəli yaşayış evi	1883	1884	»
	- Dükanlar	1883	1884	Bakı, qala
	- Daş dükanlar	1883	1885	Bakı
	- Buxarla işləyən unüyüdən dəyirman	1883	1885	»
	- İkimərtəbəli yaşayış evi	1883	1885	»
	- Eyni	1883	1885	»
	- Karvansaranın ikinci mərtəbəsinin artırılması	1884	1885	Bakı, Bazarnaya küç.
	- İkimərtəbəli yaşayış evi	1885	1887	»
	- Daş dükanlar	1886	1887	Bakı, Krasnovodskaya küç.
35. **TERMİKELOV** Qavriil Mixayloviç (1873-1949) mülki mühəndis, Peterburq mülki mühəndislər institutunun 1889-cu il məzunu. Bakıda fərdi fəaliyyət ilə məşğul olmuş, sonra Tiflisə köçmüşdür.	- Atılmış uşaqlar üçün sığınacağın binası*	1899	–	Bakı
	- İkimərtəbəli yaşayış evi	–	1900	Bakı, Vorontsovskaya küç. 49
	- Eyni	1900	19001	Bakı, Zavedenskaya küç.
	- Neft sənayeçiləri pavilyonu*	1901	–	–
	- Tiflis kommersiya bankı	–	1901	Bakı, Milyutinskaya küç. 5
	- Məktəb*	1901	–	Bakı, Stanislavskaya və 1-ci Qanlı təpə küç.
	- Qara şəhərdə məktəb*	1901	–	Bakı, Qara şəhər

1	2	3	4	5
	- Xalq evi (eskiz*)	1901	–	Bakı
	- Kommersiya məktəbinin binası	1904	1913	Bakı, Merkuryevskaya və Kaspiyskaya küçələrinin tini
	- Üçmərtəbəli yaşayış evi	1908	1910	Bakı, Baryatinskaya küç. 6
	- Sadıxov qardaşlarının gəlir evi	1909	1912	Bakı, Nikolayevskaya küç. 1
	- Dördmərtəbəli gəlir evi	1909	1911	Bakı, Torqovaya və Nikolayevskaya küçələrinin tini
	- İctimai məclisin yay binası	1909	1912	Bakı, Nikolayevskaya küç. 2
36. Fon der NONNE Nikolay Avqustoviç (1836-? illər), mühəndis. 1883-1895-ci illərdə - Başı şəhər mühəndisi, 1889-1902-ci illərdə - Bakı şəhərinin meri	- İkimərtəbəli yaşayış evi	1884	1885	Bakı
	- Maye yük daşıyan gəmilər üçün körpü	1884	1885	Bakı, Qara şəhər
	- Qarşılıqlı kredit cəmiyyətinin binası	1885	1887	Bakı, Petrovskaya meydan
	- İkimərtəbəli yaşayış evi	1885	1887	Bakı, Vorontsovskaya və Qubernskaya küçələrinin tini
	- Eyni	1886	1887	Bakı, qala
	- Birmərtəbəli yaşayış evi	1886	1887	Bakı
	- Eyni	1886	1887	Bakı, Varontsovskaya və Tserkovnaya küçələrinin tini
	»	1886	1887	Bakı
	- İkimərtəbəli yaşayış evi	1886	1888	Bakı, Vorontsovskaya və Aziatskaya küçələrinin tini
	- İkimərtəbəli yaşayış evləri (iki)	1887	1888	Bakı
	- Yaşayış evinin üçüncü mərtəbəsinin tikilməsi	1887	1888	Bakı, Krasnovodskaya küçəsinin və Petrovskaya meydanının tini
	- Gəmilərin yan alması üçün taxtadan körpü	1887	1888	Bakı, Petrovskaya dəniz kənarı
	- İkimərtəbəli yaşayış evləri (iki)	1887	1889	Bakı
	- Üçmərtəbəli yaşayış evi	1887	1889	Bakı, Krasnovodskaya küç. 30
	- İkimərtəbəli yaşayış evi	1888	1889	Bakı
	- Yaşayış evinin ikinci mərtəbəsinin tikilməsi	1888	1889	Bakı, Nikolayevskaya və Persidskaya küçələrinin tini
	- Yaşayış evinin şimal fasadının əlavə mərtəbəsinin tikilməsi	1888	1889	Bakı
	- Asma qatlı (antresollu) dükanlar	1888	1889	Bakı
	- Dükanlar	1888	1889	Bakı, Merkuryevskaya və Morskaya küçələrinin tini
	- Üçmərtəbəli yaşayış evi	1888	1890	Bakı
	- İkimərtəbəli yaşayış evi	1888	1890	Bakı, Suraxanskaya Sisianovskaya və Vorantsovskaya küçələrinin tini
	- Eyni	1888	1890	Bakı, Armyanskaya və Kamenistaya küçələrinin tini
	»	1888	1890	Bakı, Kamenistaya küç.
	»	1888	1891	Bakı, Sadovaya küç. 9
	- İkimərtəbəli yaşayış evinin əlavə mərtəbəsinin tikilməsi	1889	1890	Bakı

1	2	3	4	5
	- İkimərtəbəli yaşayış evi	1889	1891	»
	- Eyni	1889	1891	Bakı, Sisianovskaya və Poçtovaya küçəsinin tini
	»	1890	1892	Bakı, Sisianovskaya və Aziatskaya küçələrinin tini
	»	1890	1892	Bakı, Vorontsovskaya və Qubernskaya küçələrinin tini
	»	1890	1893	Bakı, Poçtovaya və Armyanskaya küçələrinin tini
	- Birmərtəbəli yaşayış evi	1891	1892	Bakı, III hissə
	- İkimərtəbəli yaşayış evi	1891	1896	Bakı, Morskaya, Karantinnaya və Aziatskaya küçələrinin tini
	- Eyni	1892	1894	Bakı, Vorontsovskaya və Bondarnaya küçələrinin tini
37. **XARÇENKO** İvan Mixayloviç (1852-?) mülki mühəndis, Peterburq inşaat məktəbinin 1877-ci il məzunu; 1877-ci ildən Şuşa, 1879-cu ildən Yelisavetpol, 1882-ci ildən isə Şəkinin şəhər memarı	- Birmərtəbəli yaşayış evi	1882	1883	Qazax
	- Birmərtəbəli yaşayış evi*	1885	–	Eyni
38. **ŞTERN P.** (?) memar	- Üçmərtəbəli gəlir evi	1891	1896	Bakı, Sadovaya küç. 1
39. **ŞUŞEROV** Aleksey Mixayloviç (1873-1942) mülki mühəndis, Peterburq mülki mühəndislər İnstitutunun 1896-cı il məzunu. Əsasən Bakı texniki peşə məktəbində müəllimlik fəaliyyəti ilə məşğul olmuşdur.	- Körpü	1893	1895	Quba, Qudyalçay
	- İkimərtəbəli yaşayış evi	–	1890-cı illər	Bakı, Tatarskaya küç.
40. **EDEL** İvan Vasilyeviç (?), memar. Bir çox layihələr hazırlamış və inşa etmişdir, daha sonra Bakı texniki məktəbində müəllimlik fəaliyyəti ilə məşğul olmuşdur.	- Taxtadan inşa edilmiş dükanlar	1886	1887	Bakı, qala divarlarının yaxınlığında
	- İkimərtəbəli yaşayış evi	1888	1890	Bakı, Çadrovaya küç.
	- Eyni	1889	1892	Bakı, Birjevaya küç.
	»	1889	1893	Bakı, Gimnaziçeskaya küç.
	»	1890	1891	Bakı, Suraxanskaya küç.
	»	1890	1892	Bakı, Mariinskaya küç.
	»	1890	1892	Bakı, Birjevaya küç.
	»	1890	1893	Bakı, Molokanskaya küç.
	»	1891	1892	Bakı, Çəmbərəkənd rayonu
	- Birmərtəbəli yaşayış evi	1891	1892	Bakı, Torqovaya, Krasnovodskaya və Gimnaziçeskaya küçələrinin tini
	- İkimərtəbəli yaşayış evi	1891	1893	Bakı, Milyutinskaya, Baryatinskaya küçələrinin və Kontrolnıy döngəsinin tini
	- Eyni	1891	1893	Bakı, Morskaya küç.
	»	1891	1893	Bakı, Telefonnaya və Park-Tramvaynaya küçələrinin tini
	»	1891	1893	Bakı, Poliseyskaya və Qorçakovskaya küçələrinin tini

1	2	3	4	5
	»	1891	1893	Bakı, Tatarskaya və A. Priyutskaya küçələrinin tini
	»	1891	1893	Bakı, Naqornaya küç.
	»	1891	1893	Bakı, Telefonnaya küç.
	»	1891	1893	Bakı, Bezımyannaya küç.
	»	1892	1894	Bakı, Torqovaya və Praçeçnaya küçələrinin tini
	- Üçmərtəbəli yaşayış evi	1892	1894	Bakı, Balaxanskaya küç. 33
	- İkimərtəbəli yaşayış evi	1894	1896	Bakı, Poliseyskaya küç. 20
	- Birmərtəbəli yaşayış evi	1894	1895	Bakı, Tserkovnaya meydanı
	- Yaşayış evinin üçüncü mərtəbəsinin inşası	1895	1896	Bakı, Vrangelskaya küç.
	- İkimərtəbəli yaşayış evi	1895	1897	Bakı
	- Eyni	1895	1897	Bakı, Vrangelskaya küçəsi və Doktorskiy döngəsinin tini
	»	1895	1897	Bakı, Praçeçnaya və Torqovaya küçələrinin tini
	- Kilsə	1895	1897	Bakı, A. Priyutskaya küç.
	- Üçmərtəbəli yaşayış evi	1895	1898	Bakı, Aziatskaya və Karantinnaya küçələrinin tini
	- Eyni	1895	1898	Bakı, Telefonnaya küç. 5
	- İkimərtəbəli yaşayış evi	1896	1898	Bakı, Bondarnaya küç.
	- Üçmərtəbəli yaşayış evi	1896	1899	Bakı, Krasnovodskaya və Birjevaya küçələrinin tini
	- Gəminin yan alması üçün taxtadan körpü	1898	1899	Bakı
41. EYXLER Adolf Vasilyeviç (?-1911) memar. 1892- 1911-ci illərdə Bakı şəhər idarəsinin şəhər memarı	- İkimərtəbəli yaşayış evi	1893	1895	Bakı, qala
	- Eyni	1893	1896	Bakı, Morskaya və Karantinnaya küçələrinin tini
	- Birmərtəbəli daş "nömrələr"	1894	1895	Bakı, Telefonnaya küç.
	- Birmərtəbəli yaşayış evi	1894	1895	Bakı, Merkuryevskaya və Birjevaya küçələrinin tini
	- İkimərtəbəli yaşayış evi	1894	1896	Bakı, Suraxanskaya küç.
	- Aşumov məscidinin daş hasarı və məscid	1895	1895	Bakı, Poçtovaya küç.
	- İkimərtəbəli yaşayış evi	1895	1896	Bakı, Naqornaya və Pozenovskaya küçələrinin tini
	- Eyni	1895	1896	Bakı, A. Priyutskaya küç.
	»	1895	1896	Bakı, qala
	- Daş dükanlar	1895	1896	Bakı, Praçeçnaya küç.
	- Birmərtəbəli yaşayış evi	1895	1896	Bakı, Spasskaya küç.
	- Eyni	1895	1896	Bakı, Gimnaziçeskaya küç.
	- İkimərtəbəli yaşayış evi	1896	1897	Bakı, Kubinskaya küç.
	- Eyni	1896	1897	Bakı
	»	1896	1898	Bakı, Qubernskaya, Kolyubakinskaya və Spasskaya küçələrinin tini

ПРИЛОЖЕНИЯ

Приложение 1

УКАЗАТЕЛЬ АРХИТЕКТОРОВ АЗЕРБАЙДЖАНА XIX - НАЧАЛА XX ВЕКОВ (ПРОЕКТЫ И ПОСТРОЙКИ)

Биографические данные	Тип проекта или постройки	Дата составления проекта	Дата постройки	Местонахождение
1	2	3	4	5
1. АЛИЕВ Джахангир-бек (1879-1945 гг.), архитектор	Генплан г. Агдаша	1910	–	Агдаш
2. Ахмедбеков Зивэр-бек (1873-1925 гг.). гражданский инженер, первый азербайджанец выпускник Петербургского института гражданских инженеров 1902 г. С 1902 г. по 1910 гг. — техник Бакинского губернского правления; с 1910 г. — участковый архитектор бакинской городской управы, а с 1918 г. — главный архитектор Баку. Ахмедбеков — первый главный архитектор Баку советского периода	- Мечеть Таза-пир (?)	1905-1914	1905-1914	Баку
	- Мечеть и лавки	1906	1906-1917	р. Геок-чай
	- Мост	1907	1907	р. Казир-чай
	- Молоканская молельня	1907	1907	Шемаха
	- Мечеть «Имам»	1910	1910-1917	»
	- Здание акционерного правления	1910	1910-1912	»
	- Жилые дома для чиновников акцизного управления	1910	1910-1912	»
	- Школа «Саадэт»	1911	1912-1913	Баку
	- Мечеть «Иттифак»	1911	1912-1913	»
	- Мечеть	1912	1912-1914	Апшерон, с. Романы
	- Больничный павильон*	1912	–	Баку
	- Три корпуса, соединенные коридорами*	1912	–	Баку, двор Михайловской больницы
	- Корпус Михайловской больницы	1912	1912-1913	Баку, Балаханская ул., 31
	- Детская больница	1914	1914-1918	Баку, Персидская ул., 201
	- Жилой дом	1914	1914-1916	Баку, 6-й Парковый пер., 1
3. БАЕВ Николай Георгиевич (1878-1949), гражданский инженер, выпускник Петербургского института гражданских инженеров 1901 г.; занимался в основном частной практикой; с 1913 г. — городской архитектор	- Театр	1910	1910-1911	Баку, Торговая ул., 91
	- Рыбный павильон*	1914	–	–
	- Александровские купальни	1912	1912-1914	Баку, Александровская наб.
	- Больница им. М. Нагиева (Семашко)	1914	1914-1918	Баку
4. БОРИСОГЛЕБСКИЙ Константин Аркадьевич (1880-е – ?), гражданский инженер, выпускник Петербургского института гражданских инженеров; в 1909-1913 гг. — главный городской архитектор Баку	- Ольгинские ряды	1910	1910-1912	Баку, Ольгинская ул., 5
	- Мужская гимназия	1910	1911-1913	Баку, Балаханская ул., 61
5. БОТОВ Михаил Дмитриевич (1855-1886 гг.), гражданский инженер, выпускник Петербургского института гражданских инженеров 1881 г.; в 1881—(1886 гг. — бакинский городской архитектор	- Одноэтажный жилой дом*	1883	–	Баку
	- То же	1883	–	Баку, северо-восточная часть
	- Мариинская гимназия	1883	1883-1885	Баку, Садовая ул., 11
	- Мусульманская баня*	1884	–	Баку
	- Александровская купальня	1884	1884	Баку, Александровская набережная

** Здесь и далее звездочкой обозначены неосуществленные проекты, а названия улиц указаны дореволюционные.*

1	2	3	4	5
6. БУЙНОВ Дмитрий Дмитриевич (1859–?), гражданский инженер, выпускник Петербургского института гражданских инженеров 1884 г. Работал долгое время в строительном отделении Бакинского губернского правления	- Двухэтажный жилой дом	1888	1888	Баку
	- Учебное заведение св. Нины (реконструкция)	1888	1888	Баку, Николаевская ул., 13
	- Реальное училище	1895-1900	1901-1904	Баку. Николаевская ул., 6
7. ВЕРГИЛЕЦ Александр (?), архитектор	- Двухэтажный жилой дом с лавками	1886	1887	Нуха
8.ГАДЖИБАБАБЕКОВ Касым-бек (1811-1874 гг.), архитектор; с 1848 г. — помощник шемахинского губернского архитектора, с 1856 г. - губернский архитектор. До 1868 г. — бакинский городской архитектор, а последние годы жизни — шемахинский. Касым-бек — первый из кавказских уроженцев, работавший в области архитектуры и градостроительства в государственных и общественных учреждениях	- Генплан	1858-1859	–	Шемаха
	- Театр	1858	1858	»
	- Больница	1858	1858-1859	с. Сальяны
	- Генплан	1860	–	Джеват
	- Набережная	1860	1860-1861	Баку
	- Цициановский сквер	1860	1860	»
	- Двухэтажный караван-сарай	1860	1860 годы	Баку. Врангельская ул., 24 (Музей Низами)
	- То же	1869	1870	Баку, Воронцовская ул., 1
	- Бани	1860	1866-1870	Шемаха
	- Таза-мечеть	1870	1870	»
	- Жилые дома	1870	1870 годы	Баку, Кривая ул.
	- Джума-мечеть (реконструкция)	1870	1870	Шемаха
9. ГОСЛАВСКИЙ Иосиф Виентьевич (1865-1904 гг.), гражданский инженер, выпускник Петербургского института гражданских инженеров 1890 г. В 1891 г. командирован в Баку для производства работ по сооружению православного храма (по проекту академика архитектуры Р.Р. Марфельда). В 1892-1904 гг. — бакинский городской архитектор	- Дворец	1893	1898-1902	Баку, Горчаковская ул., 4
	- Двухэтажный дом	1893	1893-1897	Баку, Горчаковская ул., 2
	- То же	1893	1895	Баку, Николаевская ул., 7
	»	1893	1895	Баку, Почтовая ул., 70
	- Вилла Тагиева	1893	1895	Апшерон, с. Мардакяны
	- Трехэтажный жилой дом	1894	–	Баку, Кладбищенская ул.
	- То же	1894	1895	Баку, Николаевская ул., 5
	- Школа садоводства	1894	1894	Апшерон, с. Мардакяны
	- Здание заразного отделения при Михайловской больнице	1895	1898	Баку, Татарская ул.
	- Проект губернаторского дома	1895	–	Баку
	- Проект провиантского магазина	1895	–	»
	- Трехэтажный жилой дом	1895	1897	Баку, Воронцовская ул. 19
	- Здание текстильной фабрики Тагиева	1896	1899	Баку, с. Зых
	- Завод*	1897	–	Баку, Черный город
	- Рынок*	1898	–	Баку, Николаевская ул.
	-Деревянная пристань	1898	1898	Баку, Петровская наб.
	- Двухэтажный жилой дом	1898	–	Баку, крепость
	- Здание Бакинского отделения Императорского технического общества	1898	1899	Баку, Торговая ул.

1	2	3	4	5
	- Здание бакинского Технического училища	1898	1900	Баку. ул. Станиславского, 20
	- Здание женской мусульманской школы Тагиева	1898	1901	Баку, Николаевская ул., 8
	- Здание городской думы	1899	1900-1904	Баку, Николаевскан ул., 4
	- Театр Тагиева, совместно с П.И. Когновицким (перестройка)	1899	1900-1904	Баку, Меркурьевская ул., 8
10. ГРОССЕТИ Франц Васильевич (1828-? гг.), окончил Академию художеств в 1864 г.; с 1868 г. - бакинский городской архитектор	-Трехэтажный жилой дом	1899	1900-1904	Баку, ул. Гоголя, 28
	- Трехэтажный жилой дом	–	1871	Баку, Александровская наб.
	- Каменные лавки	1872	1872	Баку
11. ЗАЛЕССКИЙ Павел Петрович (XIX в.), архитектор	- Здание городского училища	1878	1878	Баку
12. ИЗМАЙЛОВ Мешади Мирза Кафар (XIX в.), ученик К.-б. Гаджибабабекова, в 1868-1898 гг. в основном занимался частной практикой. Плодовитый архитектор и отличный график	- Двухэтажный жилой дом	1883	1883	Баку, крепость
	- То же	1883	1883	Баку
	- Одноэтажный жилом дом	1883	1883	Баку, северо-восточная часть
	- Одноэтажный жилой дом с лавками	1883	1883	То же
	- Двухэтажный жилой дом	1883	1884	Баку, крепость
	- То же	1883	1884	Баку, Персидская ул.
	- Двухэтажный жилой дом с лавками	1883	1884	Баку
	- То же	1884	1884	»
	- Двухэтажные жилые дома (два)	1884	1884	»
	- Двухэтажный жилой дом	1884	1884	Баку, крепость
	- То же	1884	1885	Баку
	- Одноэтажные лавки (три)	1884	1884	»
	- Одноэтажные жилые дома (два)	1884	1884	»
	- Одноэтажный жилой дом	1884	1884	Баку, северо-восточная часть
	- Одноэтажный жилой дом	1884	1884	Баку, крепость
	- Двухэтажный жилой дом	1884	1885	» »
	- То же	1885	1885	Баку
	»	1885	1885	Баку, Сураханская ул.
	- Одноэтажные лавки (две)	1885	1885	Баку
	- Одноэтажные жилые дома (пять)	1885	1885	»
	- Одноэтажный жилой дом	1885	1885	Баку, В. Таза-пирская ул.
	- То же	1885	1885	Баку, Чемберекенд
	»	1885	1885	Баку, Гимназическая ул.
	- Одноэтажный жилой дом	1885	1885	Баку, Чемберекенд
	- Двухэтажный жилой дом	1885	1886	Баку, крепость
	- То же	1885	1886	Баку, Узкая ул.
	»	1885	1886	Баку, Цициановская ул.
	»	1885	1886	Баку, угол Татарской и Сураханской улиц

1	2	3	4	5
	- Одноэтажный жилой дом	1885	1886	Баку, северная часть
	- Двухэтажный жилой дом	1885	1887	Баку, крепость
	- То же	1885	1887	Баку, Губернская ул.
	»	1885	1887	Баку, угол Персидской и Азиатской улиц
	- Двухэтажный жилой дом	1886	1886	Баку, крепость
	- Двухэтажный жилой дом с лавками	1886	1886	Баку, Сураханская ул.
	- Жилой дом	1886	1886	Баку
	- Одноэтажный жилой дом	1886	1886	Баку, угол В. Приютской и В. Таза-пирской улиц
	- Одноэтажные жилые дома (два)	1886	1886	Баку, В. Таза-пирская ул.
	- Одноэтажный жилой дом с полуподвалом	1886	1886	Баку, крепость
	- Одноэтажная лавка	1886	1886	Баку, Базарная ул.
	- То же	1886	1886	Баку, Балаханская ул.
	- Одноэтажный жилой дом	1886	1886	Баку, северная часть
	- Двухэтажный жилой дом	1886	1887	Баку, крепость
	- То же	1886	1887	Баку, Азиатская ул.
	- Двухэтажные жилые дома (два)	1886	1887	Баку, Чадровая ул.
	- Двухэтажный жилой дом	1886	1887	Баку, Колюбакинская ул.
	- То же	1886	1887	Баку
	»	1886	1887	Баку, I часть
	»	1886	1887	Баку, Красноводская ул.
	- Баня	1886	1887	Баку, Мариинская ул.
	- Двухэтажный жилой дом	1886	1888	Баку, Сураханская ул.
	- То же	1886	1888	Баку, крепость
	- Двухэтажный жилой дом*	1886	–	Баку, Биржевая пл.
	- Одноэтажный жилой дом	1887	1887	Баку, Персидская ул.
	- То же	1887	1887	Баку
	- Лавки	1887	1887	Баку, крепость
	- Одноэтажный жилой дом	1887	1888	Баку, северная часть
	- Двухэтажный жилой дом	1887	1888	Баку
	- То же	1887	1888	Баку, Чадровая ул.
	- Двухэтажный жилой дом	1887	1889	Баку
	- То же	1887	1889	Баку, крепость
	»	1887	1889	Баку, Почтовая ул.
	»	1887	1889	Баку, Каменистая ул.
	»	1887	1889	Баку, угол Телефонной и Каспийской улиц
	- Двухэтажный жилой дом с лавками	1887	1889	Баку, восточная часть
	- Мечеть	1887	1898	Баку, Карантинная ул.

1	2	3	4	5
	- Одноэтажный жилой дом	1888	1888	Баку
	- То же	1888	1888	Баку, крепость
	- Одноэтажиме лавки (две)	1888	1888	Баку, западная часть
	- Лавки	1888	1888	Баку, Почтовая ул.
	- То же	1888	1888	Баку, угол Цициановской и Каменистой улиц
	- Одноэтажный жилой дом	1888	1889	Баку
	- То же	1888	1889	Баку, Почтовая ул.
	- Жилой дом	1888	1889	Баку, западная пасть
	- Двухэтажный жилой дом	1888	1890	Баку
	- То же	1888	1890	Баку, Николаевская ул., 15
	»	1888	1890	Баку, Сураханская ул.
	»	1888	1890	Баку, В. Приютатская ул.
	»	1888	1890	Баку, Бондарная ул.
	- Двухэтажный жилой дом*	1888	–	Баку
	- Одноэтажный жилой дом	1888	1890	Баку, крепость
	- Двухэтажный жилой дом	1889	1890	Баку
	- То же	1889	1890	Баку, угол Цициановской и Карантинной улиц
	- Одноэтажные лавки	1889	1890	Баку, Воронцовская ул.
	- То же	1889	1890	Баку, угол Персидской и Чадровой улиц
	- Двухэтажный жилой дом*	1889	–	–
	- Двухэтажный жилой дом	1889	1890	Баку, Телефонная ул.
	- То же	1889	1891	Баку
	»	1889	1891	Баку, крепость
	»	1889	1891	Баку, Карантинная ул.
	- Одноэтажный жилой дом (два)	1889	1891	Баку, Н. Таза-пирская ул.
	- То же	1889	1891	Баку, Балаханская ул.
	- Двухэтажные лавки	1889	1891	Баку, Базарная ул.
	- Двухэтажный дом с лавками	1889	1892	Баку, угол В. Таза-пирской и Чадровой улиц
	- Двухэтажный жилой дом	1889	1892	Баку, Сураханская ул.
	- То же	1889	1892	Баку, угол Персидской и Сураханской улиц
	»	1889	1892	Баку
	- Одноэтажный жилой дом*	1890	–	Баку, Каменистая ул.
	- Одноэтажный жилой дом	1890	1891	Баку
	- То же	1890	1891	Баку, Каменистая ул.
	»	1890	1891	Баку, крепость
	- Двухэтажный жилой дом	1890	1891	Баку, угол Балаханской и Каспийской улиц
	- То же	1890	1891	Баку, крепость
	»	1890	1891	То же

1	2	3	4	5
	»	1890	1891	»
	- Одноэтажная лавка	1890	1891	Баку, Балаханская ул.
	- Двухэтажный жилой дом	1890	1891	Баку, Чадровая ул.
	- То же	1890	1891	Баку, угол Н. Таза-пирской и Сураханской улиц
	- Одноэтажный жилой дом	1890	1891	Баку, угол Воронцовской и Почтовой улиц
	- Одноэтажный жилой дом*	1890	–	Баку
	- Одноэтажный жилой дом	1890	1891	Баку, Церковная ул.
	- Одноэтажный жилой дом*	1890	–	Баку
	- Двухэтажный жилой дом	1890	1891	Баку, угол Персидской и Гимназической улиц
	- То же	1890	1891	Баку, угол Спасской и В. Приютской улиц
	- Жилой дом (надстройка)	1890	1891	Баку, Кривая ул.
	- Одноэтажный жилой дом*	1890	–	Баку, Бондарная ул.
	- Двухэтажный жилой дом	1890	1892	Баку, Почтовая ул.
	- То же	1890	1892	Баку, угол Колюбакинской ул. и Кривого пер.
	»	1890	1892	Баку, угол 1-й Параллельной и Татарской улиц
	»	1890	1892	Баку, М. Крепостная ул.
	»	1890	1892	Баку
	»	1890	1892	Баку, крепость
	»	1890	1892	Баку, угол Мариинской и Бондарной улиц
	»	1890	1892	Баку
	»	1890	1892	Баку, Чадровая ул.
	»	1890	1892	Баку, угол Татарской и Церковной улиц
	»	1890	1892	Баку, между Персидской и Чадровой улицами
	»	1890	1892	Баку, Б. Крепостная ул.
	»	1890	1892	Баку
	»	1891	1891	Баку, Таза-пирская ул.
	- Одноэтажная лавка	1891	1891	Баку, Базарная ул.
	- То же	1891	1891	Баку, угол Базарной и Азиатской улиц
	» »	1891	1891	Баку, угол Персидской и Церковной улиц
	- Двухэтажный жилой дом	1891	1892	Баку, М. Крепостная ул.
	- То же	1891	1892	Баку, Азиатская ул.
	»	1891	1892	Баку, Н. Таза-пирская ул.
	»	1891	1892	Баку, крепость
	»	1891	1892	Баку, угол Красноводской и Балаханской улиц

1	2	3	4	5
	- Одноэтажный жилой дом	1891	1892	Баку, угол Телефонной и Трамвайной улиц
	- То же	1891	1892	Баку, В. Таза-пирская ул.
	»	1891	1892	Баку, Н. Приютская ул.
	»	1891	1892	Баку, Каменистая ул.
	»	1891	1892	Баку, Татарская ул.
		1891	1892	Баку, между Н. Таза-пирской и Персидской улицами
	- Одноэтажный жилой дом	1891	1892	Баку, Бондарная ул.
	- Пристройка к трехэтажному жилому дому	1891	1892	Баку, Б. Крепостная ул.
	- Двухэтажный жилой дом	1891	1892	Баку, Николаевская ул.
	- То же	1891	1892	Баку, за вокзалом
	- Одноэтажные жилые дома (два)	1891	1892	Баку, крепость
	- Одноэтажная лавка	1891	1892	Баку, угол Балаханской и Мариинской улиц
	- Надстройка жилого дома	1891	1892	Баку, Шемахинская ул.
	- Двухэтажный жилой дом*	1891	–	Баку, угол Балаханской и Безымянной улиц
	- Двухэтажный жилой дом	1891	1893	Баку, угол Персидской и Почтовой улиц
	- То же	1891	1893	Баку, за вокзалом
	»	1891	1893	Баку, угол Азиатской и Мариинской улиц
	»	1891	1893	Баку, угол Армянской и Чадровой улиц
	»	1891	1893	Баку, угол Н. Приютской и Красноводской улиц
	»	1891	1893	Баку, Сураханская ул.
	- Пристройка к одноэтажному жилому дому	1892	1892	Баку, крепость
	- То же	1892	1892	Баку, Черный город
	- Одноэтажный жилой дом	1892	1892	Баку
	- Одноэтажные лавки	1892	1893	Баку, Балаханская, Каспийская и Н. Приютская улицы
	- Одноэтажный жилой дом	1892	1893	Баку, угол Чемберекендской и Позеновской улиц
	- То же	1892	1893	Баку, между Персидской и Спасской улицами, угол Чадровой ул.
	- Двухэтажный жилой дом	1892	1893	Баку, Бондарная ул.
	- Одноэтажный жилой дом	1892	1893	Баку, Церковная ул.
	- Одноэтажные лавки	1892	1893	Баку, угол Церковной и Татарской улиц
	- Двухэтажный жилой дом	1892	1894	Баку, Армянская ул.
	- То же	1892	1894	Баку, угол Персидской и Гимназической улиц

1	2	3	4	5
	»	1892	1894	Баку, Персидская ул.
	»	1892	1894	Баку, Чадровая ул.
	- Двухэтажный жилой дом с лавками	1892	1894	Баку, Краснокрестовская ул.
	- Двухэтажный жилой дом	1892	1894	Баку, угол Спасской и Каменистой улиц
	- То же	1892	1894	Баку, Сураханская ул.
	- Одноэтажные лавки	1893	1894	Баку, Морская, Бондарная и Чадровая улицы
	- Перестройка двухэтажного дома	1893	1894	Баку, Канни-тепинская ул.
	- Одноэтажные лавки	1893	1894	Баку, Вокзальная и Торговая улицы
	- Двухэтажный жилой дом	1893	1895	Баку
	- То же	1893	1895	Баку, угол Шемахинской и Спасской улиц
	- Двухэтажный жилой дом	1893	1895	Баку, угол Персидской и Церковной улиц
	- То же	1893	1895	Баку, угол Спасской и В. Приютской улиц
	- Двухэтажная пристройка жилого дома	1895	1896	Баку, Персидская ул.
	- Одноэтажный жилой дом	1895	1896	Баку, угол Воронцовской и Чадровой улиц
	- Двухэтажный жилой дом*	1896	–	Баку, 105-й квартал Черного города
	- Двухэтажный жилой дом	1896	1898	Баку, Н. Таза-пирская ул.
	- То же	1896	1898	Баку, Мельничная ул.
	»	1896	1899	Баку, по набережной к Баилову мысу
13. **КАНДИНОВ** Антон Семенович (1857-? гг.), гражданский инженер, выпускник Петербургского института гражданских инженеров 1881 г. В 1886-1891 гг. - бакинский городской архитектор	- Двухэтажный жилой дом*	1884-1885	–	Баку
	- Столб для расклеивания афиш	1886	1886	»
	- Бассейн	1887	1887	Баку, Михайловский сад
	- Двухэтажный жилой дом	1887	1888	Баку, Б. Крепостная ул.
	- Одноэтажный жилой дом	1887	1888	Баку
	- Двухэтажный жилой дом	1887	1889	Баку, угол Спасской и Гимназической улиц
	- То же	1887	1889	Баку, Азиатская ул.
	»	1887	1889	Баку, Театральная пл.
	»	1887	1889	То же
	- Трехэтажный жилой дом	1887	1889	Баку, Молоканская ул.
	- Двухэтажный жилой дом	1887	1890	Баку, угол Молоканской, Красноводской и Морской улиц
	- То же	1887	1890	Баку
	- Лавка с антресолями	1888	1889	Баку
	- Одноэтажная лавка и жилой флигель	1888	1889	Баку, Полицейская ул.

1	2	3	4	5
	- Двухэтажный жилой дом	1888	1890	Баку, угол Гимназической и Базарной улиц
	- То же	1888	1890	Баку, угол Чиляевской ул. и Колюбакинской пл.
	»	1888	1890	Баку
	- Одноэтажный жилой дом	1888	1890	Баку, Полицейская ул.
	- То же	1888	1890	Баку
	- Трехэтажный жилой дом	1888	1891	Баку, угол Базарной и Губернской улиц
	- Одноэтажный жилой дом	1889	1890	Баку, Петровская наб.
	- То же	1889	1890	Баку, Садовая ул.
	- Двухэтажный жилой дом	1889	1891	Баку, Б. Крепостная ул.
	- То же	1889	1891	Баку, угол Почтовой и Персидской улиц
	»	1889	1891	Баку, Мариинская ул.
	»	1889	1891	Баку, Б. Крепостная ул.
	»	1889	1891	Баку, Канни-тепинская ул.
	»	1890	1892	Баку, крепость
	»	1890	1892	Баку, угол Биржевой и Морской улиц
	»	1890	1892	Баку, Торговая ул.
	»	1890	1892	Баку, угол Прачечной и Гимназической улиц
	»	1890	1892	Баку, угол Барятинской, Милютинской и Меркурьевской улиц
	- Трехэтажный жилой дом	1890	1893	Баку, Б. Крепостная ул.
	- Двухэтажный жилой дом	1891	1892	Баку, Черный город
	- Надстройка жилого дома	1891	1892	Баку, Михайловская ул.
	- Михайловское училище	1891	1893	Баку, Телефонная ул.
	- Двухэтажный жилой дом	1891	1893	Баку, Карантинная ул.
	- То же	1892	1893	Баку, угол Биржевой и Прачечной улиц
14. КАРАБАГИ Кербалай Сэфи-хан мемар (XIX в.), архитектор, крупнейший зодчий Карабаха, автор почти всех монументальных построек в Агдаме, Физули и Шуше	Мечеть	1868	1868	Барда
	»	1868	1870	Агдам
	Татарская мечеть	1870 годы	1870 годы	Одесса
	Нижняя мечеть Говхар-аги	1874	1875	Шуша
	Мечеть Карабаглылар	1880 годы	1880 годы	Ашхабад
	Джума-мечеть	–	1883	Шуша
	Мечеть	–	1883	Шуша, квартал Саатлы
	»	–	1890	Физули
15. КОГНОВИЦКИЙ Павел Иванович (1871-1934 гг.), гражданский инженер, выпускник Петербургского института граж-	Театр Тагиева	1898	1899	Баку, Меркурьевская ул., 8
	Городской обоз*	1899	–	Баку
	Родильный приют *	1900	–	»

1	2	3	4	5
данских инженеров 1894 г. В 1895-1896 гг. - техник строительного отделения Елисаветпольского губернского правления. В 1896-1910 гг. - производитель работ, участковый архитектор Бакинской городской управы, затем работал в Тифлисе; после революции возвратился в Баку				
16. **КОШИНСКИЙ** Александр (XIX в.), архитектор. Работал техником Бакинской городской управы в 1880-х гг.	- Жилой дом	1882	1882	Баку
	- Каменные лавки	1882	1882	»
	- Мастерская	1882	1883	Баку, Черный город
	- Каменный склад и пристань	1882	1883	» » »
	- Двухэтажный жилой дом	1882	1883	» » »
	- Склад	1883	1884	» » »
	- Одноэтажный жилой дом с лавками	1883	1884	Баку, восточная часть
	- Каменные лавки	1883	1884	Баку
	- Бульвар*	1883	–	Баку, Николаевская ул.
	- Деревянный павильон	1885	1885	Баку, Колюбакинская пл.
	- Двухэтажный жилой дом	1885	1886	Баку
	- Одноэтажный жилой дом	1885	1886	Баку
	- Центральная контора Товарищества бр. Нобель	1885	1886	Баку, Черный город
	- Одноэтажный жилой дом*	1885	–	Баку
	- Двухэтажный жилой дом	1885	1887	Баку, Кубинская ул.
	- То же	1885	1886	Баку, крепость
	»	1885	1887	Баку
	- Жилой дом	1885	1887	»
	- Двухэтажный жилой дом	1886	1887	»
	- Двухэтажный жилой дом	1886	1887	Баку, крепость
	- То же	1886	1887	Баку, Кривая ул.
	- Паровая пекарня	1886	1887	Баку
	- Лавки	1886	1887	Баку, Колюбакинская пл.
17. **КОШЕЛЕВ** Николай Владимирович (XIX в.), архитектор	- Двухэтажный жилой дом	1886	1888	Баку, Телефонная ул.
	- Дача (три)	1887	1888	Местечко Нижний Хаджикенд
	- Двухэтажный жилой дом	1887	1889	Шеки
	- Дача	1888	1889	Местечко Нижний Хаджикенд
	»	1889	1890	То же
	- Лавки	1889	1890	»
	- Двухэтажный жилой дом	1889	1891	Шеки (Нуха)
	- Одноэтажный жилой дом	1890	1891	Шеки
	- Мечеть	1890	1892	»
18. **КРЖИШТАЛОВИЧ** Игнатий Иванович (?). Елисаветпольский губернский архитектор с 1870-х гг	- Генплан Елисаветполя	1872	1873	Елисаветполь
	- Казначейство	1875	1876	»
	- Баня	1875	1877	»
	- Жилой дом	1877	1878	»

1	2	3	4	5
19. **ЛЕМКУЛЬ** Фердинанд (?), инженер-технолог. С 1880-х гг. работал техником Бакинской городской управы	- Солнечные часы	1880	1880	Баку
	- Двухэтажный жилой дом	1882	1883	»
	- То же	1882	1884	Баку, угол Б. Морской и Азиатской улиц
	»	1883	1884	Баку
	- Небольшие жилые дома	1883	–	Баку, северная часть
	- Одноэтажный жилой дом	1883	1884	Баку, район Канни-тепе
	- Одноэтажные жилые дома (два)	1883	1884	Баку
	- Лавки	1883	1885	»
	- Двухэтажный жилой дом	1883	1885	Баку, крепость
	- Одноэтажный жилой дом	1883	1885	Баку
	- Двухэтажный жилой дом	1884	1885	»
	- Одноэтажный жилой дом	1884	1885	»
	- То же	1884	1885	Баку, северная часты, близ района Шемахинки
	- Двухэтажный жилой дом	1884	1886	Баку, крепость
	-То же	1884	1886	Баку
	- Каменные лавки*	1884	–	Баку, Горчаковская ул.
	- Двухэтажный жилой дом	1885	1886	Баку
	- Пристань	1885	1885	Баку, Черный город
	- Одноэтажный жилой дом	1885	1886	Баку
	- То же	1885	1886	Баку, Кубинская ул.
	- Двухэтажный жилой дом	1885	1887	Баку, Нагорная ул.
	- То же	1885	1887	Баку, угол Губернской и Мариинской улиц
	»	1885	1887	Баку, крепость
	»	1885	1887	Баку
	- Двухэтажный жилой дом	1885	1887	Баку, крепость
	- То же	1885	1887	» »
	- Лавки	1886	1887	» »
	- Одноэтажные лавки	1886	1887	Баку, Базарная ул.
	- Жилой дом	1886	1887	Баку, Шемахинская дорога
	- Одноэтажный жилой дом	1886	1887	Баку, Сураханская ул.
	- Одноэтажный жилой дом	1886	1888	Баку, Бондарная ул.
	- Баня	1886	1888	Баку, угол Сураханской и Татарской улиц
	- Двухэтажный жилой дом	1886	1888	Баку, крепость
	- То же	1886	1888	Баку, угол Барятинской и Горчаковской улиц
	»	1886	1888	Баку, Армянская ул.
	»	1886	1888	Баку
	»	1886	1888	Баку, Азиатская ул.
	»	1886	1889	Баку, угол Нагорной и Каменистой улиц
	- Одноэтажный жилой дом	1887	1888	Баку
	- Двухэтажный жилой дом	1887	1889	Баку, крепость
	- То же	1887	1889	Баку, район Канни-тепе

1	2	3	4	5
	»	1887	1889	Баку, Балаханская ул.
	»	1887	1889	Баку, Спасская ул.
	- Трехэтажный жилой дом*	1887	–	Баку, район Чемберекенда
	- Двухэтажный жилой дом	1887	1890	Баку, Персидская ул.
	- Одноэтажный жилой дом	1888	1890	Баку
	- То же	1889	1891	»
20. МАРЧЕНКО Николай Ефимович (1862-?), гражданский инженер, выпускник Петербургского института гражданских инженеров 1889 г. Был городским архитектором Шеки, затем производителем работ при Елисаветпольском губернском правлении (1891 г.) и архитектором Бакинской губернии (1918 г.)	- Двухэтажный жилой дом	1890	1891	Шеки
	- То же	1890	1891	»
	- Одноэтажный жилой дом	1890	1891	»
	- Двухэтажный доходный дом	1890	1892	Шеки, Почтовая ул.
	- Двухэтажный жилой дом	1890	1892	Шеки
	- Одноэтажный жилой дом	1891	1892	»
	- Каменный мост	1891	1892	Шеки, на границе I и II частей
	- Двухэтажный жилой дом	1891	1893	Шеки
	- Церковь Тихвинской божьей матери	1892	1894	Местечко Хаджикенд
	- Дача	1893	1894	» »
	»	1893	1894	Местечко В. Хаджикенд
	»	1893	1894	Местечко Н. Хаджикенд
	»	1893	1895	Местечко В. Хаджикенд
	- Гостиница	1893	1895	Местечко Н. Хаджикенд
	- Лавки	1894	1894	То же
	- Баня	1894	1895	»
	- Дача	1894	1895	»
	- Лавки	1894	1895	»
	- Дача	1894	1896	»
	»	1898	1899	»
	»	1898	1899	»
	- Шатры на минаретах Джума-мечети	1898	1899	Елисаветполь
	- Дача (две)	1898	1900	Местечко Н. Хаджикенд
	- Дача губернатора	1898	1900 годы	Местечко В. Хаджикенд
	- Административное здание	–	1900	Баку, Биржевая ул., 34
21. МЕЛЬНИКОВ П. (XIX в.), архитектор	- Дача	1888	1890	Местечко Хаджикенд
	- Жилой дом	1889	1890	г. Казах
	- Водоразборный бассейн	1890	1891	Местечко Н. Хаджикенд
	- Дача (две)	1894	1895	То же
	» »	1894	1895	Местечко В. Хаджикенд
	» »	1894	1896	Местечко Н. Хаджикенд
22. МОЛОДЦОВ Георгий Васильевич (1858-? гг.), гражданский инженер, выпускник Петербургского института гражданских инженеров 1884 г. Работал в Елисаветпольском и Бакинском губернском правлениях	- Казармы	1882	1886	Елисаветполь
	- Деревянные Мосты (семь)	1885	1890	На реках Тарса-чай и Акстафа-чай
	- Здание почтово-телеграфной конторы	1887	1888	Местечко Хаджикенд
	- Казармы на 600 человек	1889	1890	г. Казах
	- Водопровод	1889	1890	Местечко Хаджикенд

1	2	3	4	5
	- Дача	1889	1890	Местечко Н. Хаджикенд
	- Мост	1889	1891	с. Караван-сарай
	- Двухэтажный жилой дом	1889	1891	г. Казах
	- Дача для чиновников правления	1889	1892	Местечко Хаждикенд
	- Здание служб при губернском правлении	1890	1891	Елисаветполь
	- Дача	1890	1891	Местечко Хаджикенд
	- Одноэтажный жилой дом с лавками	1890	1892	г. Казах
	- Водоразборный кран	1893	1893	На шоссейной дороге между Верхним и Нижним Хаджикендом
	- Дача	1893	1894	Местечко Хаджикенд
	- Двухэтажный жилой дом	1894	1896	Шеки
	- Лавки	1895	1895	»
	- Двухэтажный жилой дом	1895	1897	»
23. ГАДЖИ МУХАРРАМ Кербалай Имам-Верди оглы (XIX в.), зодчий	- Казачий пост	1824	1825	Баку, фортшадт
	- Жилой дом	1824	1825	Баку, крепость
	- Ограда Джума-Мечети	1824	1826	Баку
24. НИКИТИН Александр Андреевич (1878-1952 гг.), гражданский инженер	Механическая бойня для крупного и мелкого рогатого скота (на 500 голов)	1911	1912	Баку
	- Крытый рынок-пассаж	1911	1913	Баку, угол Губернской и Врангельской улиц
	- Двухэтажный жилой дом	1912	1912	с. Сураханы
	- Электростанция	–	1912	То же
	- Телефонная станция	–	1912	»
	- Здание лаборатории керосино-масляного завода	–	1912	Баку, Черный город
	- Металлические резервуары	–	1912	То же
	- Четырехэтажный жилой дом	1913	1914	Баку, Полицейская ул., 19
	- Пятиэтажный жилой дом[1]	1913	1914	Баку, угол Кривой и Горчаковской улиц
	- Четырехэтажный жилой дом[2]	–	1915	Баку, угол Меркурьевской и Мариинской улиц
	- Здание Клуба моряков торгового флота[3]	–	1915	Баку, Шемахинские ворота, Ашумовская пл.
	- Гостиница «Метрополь»	1914	1915	Баку, Врангельская ул., 24
25. НИКУЛИН Федор Алексеевич (?), гражданский инженер, выпускник Петербургского института гражданских инженеров 1900 г.	- Четырехэтажный жилой дом	–	1913	Баку, Полицейская ул., 2
	- То же	1914	1916	Баку, Мариинская ул., 11
	»	1914	1916	Баку, Красноводская ул., 24
26. ПЛОШКО Иосиф Касперович (1866-?), гражданский инженер	- Здание пожарной команды	1899	1900	Баку, Б. Морская ул., 65
	- Двухэтажный жилой дом	1899	1900	Баку, Балаханская ул.
	- Двухэтажный жилой дом	1901	–	Баку

1 - Построено три этажа
2 - Построен один этаж
3 - Надстройка

1	2	3	4	5
	-Типовая школа*	1903	–	»
	- Здание Мореходного училища*	1904	–	Баку, Баиловское шоссе
	- Мухтаровская мечеть	1906	1908	Владикавказ (Орджоникидзе)
	- «Исмаилия»	1907	1908-1913	Баку, Николаевская ул., 10
	- Четырехэтажные жилые дома (два)	1907	1908-1910	Баку, Телефонная ул., 4-6
	- Четырехэтажный жилой дом	1908	1910	Баку, Телефонная ул., 10
	- То же	1908	1910	Баку, Торговая ул., 89
	»	1908	1910	Баку, угол Торговой ул. и ул. Гоголя
	- Трехэтажный жилой дом	–	1910	Баку, Каспийская ул., 25
	- Кинотеатр «Феномен»	1908	1910	Баку, Приморский бульвар
	- Польский костел	1908	1909-1912	Баку, угол Каспийской и Меркурьевской улиц
	- Джума-мечеть	1909	1909-1918	Шемаха
	- Трехэтажный жилой дом	1909	1910	Баку, Мариинская ул., 23
	- Четырехэтажный жилой дом	1909	1912	Баку, Полицейская ул., 11
	- Мечеть*	1909	–	–
	- Трехэтажный жилой дом	1910	1912	Баку, Николаевская ул., 21
	- Гостиница «Новая Европа»	1910	1913	Баку, Горчаковская ул., 13
	- Дворец Мухтарова	1911	1912	Баку, Персидская ул., 6
	- Трехэтажный доходный дом	–	1912	Баку, набережная рядом с гостиницей «Интурист»
	- Двухэтажный жилой дом[1]	–	1913	Баку, район Баилова
	- Трехэтажный доходный дом	–	1913	Баку, угол Биржевой и Красноводской улиц
27. ПОЛЯКОВ А. (XIX в.), техник	- Трехэтажный жилой дом	1911	1912	Баку, Шемахинская ул., 4
	- Трехэтажный жилой дом*	–	–	Баку, угол Станиславской и Канни-тепинской улиц
	- Четырехэтажный жилой дом*	–	–	Баку, Горчаковская ул.
28. ПОРФИРОВ О. (XIX в.), архитектор	- Планировка Николаевской улицы	1878	1879	Баку
	- Баня	1878	1880	Баку, угол Воронцовской и Азиатской улиц
29. РУФИНИ М. (XIX в.), архитектор	- Кафе-ресторан*	1879	–	Баку, Мариинский сквер
30. САРКИСОВ Вартан Степанонич (7-1955 гг.), гражданский инженер, выпускник Петербургского института гражданских инженеров 1901 г.	- Жилые дома	1910	1915	Баку, Молоканская ул., 23
	- Пятиэтажный жилой дом	1912	1917	Баку, Николаевская ул., 11
	- Трехэтажный жилой дом	–	1913	Баку, Красноводская ул., 13
31. СКИБИНСКИЙ Енгений Яковлевич (1858—? гг.), архитектор. Окончил Академию художеств в 1886 г. Работал техником Бакинской городской управы до 1896 г., затем перешел на преподавательскую ра-	- Двухэтажный жилой дом	1885	1887	Баку
	- Двухэтажные жилые дома (шесть)	1887	1888	»
	- Лавки с антресолями	1888	1889	Баку, Канни-тепинская ул.
	- Двухэтажные жилые дома (два)	1888	1890	Баку, Сураханская ул.
	- Двухэтажный жилой дом	1888	1890	Баку, Красноводская ул.

1 - Снесен в 1974 г.

1	2	3	4	5
боту в бакинское Техническое училище	- Одноэтажный жилой дом	1888	1890	Баку, угол Мариинской и Н. Приютской улиц
	- Двухэтажный жилой дом	1888	1891	Баку
	- То же	1889	1891	Баку, угол Персидской и Церковной улиц
	- Одноэтажные лавки	1890	1891	Баку, угол Торговой и Молоканской улиц
	- Двухэтажный жилой дом	1890	1891	Баку, угол Молоканской и Прачечной улиц
	- То же	1890	1892	Баку, северо-восточная часть
	- Трехэтажный жилой дом	1890	1892	Баку, угол Гимназической и Красноводской ул.
	- Башня для городских часов*	1891	–	Баку
	- Двухэтажный жилой дом	1891	1892	Баку, угол Барятинской и Полицейской улиц
	- То же	1891	1892	Баку, крепость
	»	1891	1892	Баку, угол Каспийской и В. Приютской улиц
	»	1891	1892	Баку
	»	1891	1892	Баку, Спасская ул.
	- Лавки с антресолями	1891	1892	Баку, Базарная ул.
	- Двухэтажный жилой дом	1891	1893	Баку, угол Каменистой, Азиатской и Красноводской улиц
	- То же	1891	1893	Баку, угол Каменистой, Азиатской и Прачечной улиц
	- Одноэтажные лавки	1892	1892	Баку, угол Чадровой, Красноводской в Бондарной улиц
	- Двухэтажные лавки	1892	1892	Баку, угол Бондарной ул. и Кубинской пл.
	- Двухэтажный жилой дом	1892	1892	Баку, Губернская ул.
	- Лавки	1892	1893	Баку, Красноводская ул.
	- Двухэтажный жилой дом	1892	1893	Баку, угол Нагорной и Краснокрестовской улиц
	- То же	1892	1893	Баку, угол Губернской и Нагорной улиц
	»	1892	1893	Баку, угол Кладбищенской и Краснокрестовской улиц
	»	1892	1893	Баку, Полицейская ул.
	»	1892	1893	Баку, угол Чадровой и Красноводской улиц
	- Трехэтажный жилой дом	1892	1894	Баку, угол Краснокрестовской и Кладбищенской улиц
	- Двухэтажный жилой дом	1892	1894	Баку, угол Кубинской и 3-й Параллельной улиц
	- Одноэтажный жилой дом	1893	1894	Баку, III часть
	- Двухэтажный жилой дом	1893	1894	Баку, Балаханское шоссе
	- Трехэтажный жилой дом	1893	1895	Баку, угол Вокзальной и Молоканской улиц

1	2	3	4	5
	- Одноэтажные лавки	1893	1895	Баку, угол Телефонной и Сураханской улиц
	- Каменные амбары	1893	1895	Баку, быв. Кокоревский двор
	- Двухэтажный жилой дом	1894	1895	Баку, угол Спасской и Канни-тепинской улиц
	- Двухэтажный флигель	1894	1895	Баку, угол Сураханской и Чадровой улиц
	- Двухэтажный жилой дом	1894	1895	Баку, крепость
	- То же	1894	1895	Баку, угол Каспийской, Сураханской и Каменистой улиц
	»	1894	1895	Баку, крепость
	»	1894	1896	Баку, угол Сураханской и В. Таза-пирской улиц
	»	1895	1896	Баку, Краснокрестовская ул.
	»	1895	1897	Баку, угол Церковной и Сураханской улиц
	- Фасад жилого дома	1896	1896	Баку, Краснокрестовская ул.
	- Надстройка второго этажа жилого дом	1896	1896	Баку, угол Церковной и Н. Таза-пирской улиц
	- Одноэтажные лавки	1896	1896	Баку
	- Одноэтажный жилой дом с лавками	1896	1897	Баку, угол Морской, Балаханской и Бондарной улиц
	- Двухэтажный жилой дом	1896	1897	Баку, угол Станиславской и В. Приютской улиц
	- Одноэтажные лавки	1896	1897	Баку, угол Меркурьевской и Красноводской улиц
	- Надстройка второго этажа жилого дома	1896	1897	Баку, угол Персидской и Губернской улиц
	- Двухэтажный жилой дом на территории завода	1896	1898	Баку
	- Двухэтажный жилой дом	1896	1898	ВБаку, угол Чадровой, Сураханской и Морской улиц
32. СКУРЕВИЧ Казимир Брунонович (1866-1950 гг.), гражданский инженер	- Крытые пакгаузы	1895	1896	Баку
	- Магазин	1895	1895	Баку, крепость, Темные ряды
	- Перестройка жилого дома	1895	1896	Баку, Николаевская ул., 3
	- Двухэтажный жилой дом	1895	1897	Баку, Черный город
	- Пассаж	1896	1897	Баку, угол Ольгинской и Меркурьевской улиц
	- Двухэтажный жилой дом	1896	1897	Баку, угол Спасской и Карантинной улиц
	- Двухэтажный жилой дом*	1896	–	Баку, крепость
	- Здание детского дома	1897	1899	Баку, угол Персидской и 7-й Параллельной улиц
	- Здание Каспийско-Черноморского общества	1897	1899	Баку, Персидская ул., 11
	- Здание Госбанка	1897	1899	Баку, Меркурьевская ул., 27
	- Перестройка жилого дома	1898	1899	Баку, крепость (ул. Сабира, 7)
	- Деревянная пристань	1899	1900	Баку

1	2	3	4	5
	- Павильон*	1899	–	Баку, Губернаторский сад
	- Бульвар	1902	1903	Баку, набережная
	- Классическая гимназия (эскиз)	1903	–	Баку
	- Амбулатория при Михайловской больнице (эскиз)	1903	–	»
	- Детская больница*	1903	–	»
	- Мужская гимназия*	1904	–	»
	- Мусульманская больница*	1904	–	»
33. СИМОНСОН Владимир Оггонович (XIX в.), архитектор	- Двухэтажный жилом дом	1877	1878	Елисаветполь
	- Дача (четыре)	1887	1888	Местечко Н. Хаджикенд
	- Дача	1888	1889	То же
	»	1889	1890	»
	- Двухэтажный жилой дом	1891	1893	Баку, угол Ольгинской, Барятинской и Михайловской улиц
34. ТВЕРДОХЛЕБОВ Никанор Павлович (1842—? гг.), инженер-архитектор, выпускник Петербургского строительного училища (Институт гражданских инженеров) 1854 г. В 1868 г. удостоен звания архитектора, а в 1872 г. — инженера-архитектора. С 1868 г. работал в строительном отделении Бакинского губернского правления, с 1886 г. — губернским архитектором	- Каменные лавки	1880	1880	Баку
	- Пассаж	1880	1880	Баку, угол Михайловской и Николаевской улиц
	- Каменные лавки	1881	1882	Баку
	- Перестройка паровой мельницы	1882	1883	»
	- Двухэтажный жилой дом	1882	1883	Баку, крепость
	- Одноэтажный жилой дом	1882	1883	То же
	- Двухэтажный жилой дом	1882	1884	Баку
	- То же	1882	1884	»
	»	1882	1884	Баку, угол Гимназической и Прачечной улиц
	- То же	1882	1884	Баку
	- Фасад двухэтажного жилого дома	1883	1884	»
	- Двухэтажный жилой дом	1883	1884	»
	- Одноэтажный жилой дом	1883	1884	»
	- Лавки	1883	1884	Баку, крепость
	- Каменные лавки	1883	1885	Баку
	- Паровая мукомольная мельница	1883	1885	»
	- Двухэтажный жилой дом	1883	1885	»
	- То же	1883	1885	»
	- Надстройка второго этажа караван-сарая	1884	1885	Баку, Базарная ул.
	- Двухэтажный жилой дом	1885	1887	»
	- Каменные лавки	1886	1887	Баку, Красноводская ул.
35. ТЕРМИКЕЛОВ Гавриил Михайлович (1873-1949 гг.), гражданский инженер, выпускник Петербургского института гражданских инженеров 1899 г. В Баку занимался частной практикой, затем переехал в Тифлис	- Здание приюта для подкидышей*	1899	–	Баку
	- Двухэтажный жилой дом	–	1900	Баку, Воронцовская ул., 49
	- То же	1900	19001	Баку, Заведенская ул.
	- Павильон нефтепромышленников *	1901	–	–
	- Тифлисский коммерческий банк	–	1901	Баку, Милютинская ул., 5
	- Школа*	1901	–	Баку, угол ул. Станиславского и 1-й Канни-тепинской ул.
	- Черногородская школа*	1901	–	Баку, Черный город

1	2	3	4	5
	- Народный дом (эскиз*)	1901	–	Баку
	- Здание Коммерческого училища	1904	1913	Баку, угол Меркурьевской и Каспийской улиц
	- Трехэтажный жилого дом	1908	1910	Баку, Барятинская ул., 6
	- Доходный дом братьев Садыховых	1909	1912	Баку, Николаевская ул., 1
	- Четырехэтажный доходный дом	1909	1911	Баку, угол Торговой и Мариинской улиц
	- Здание летнего Общественного собрания	1909	1912	Баку, Николаевская ул., 2
36. Фон дер НОННЕ Николай Августович (1836 -? гг.), инженер. В 1883-1895 гг. - бакинский городской инженер. В 1889-1902 гг. - бакинский городской голова	- Двухэтажный жилой дом	1884	1885	Баку
	- Наливная пристань	1884	1885	Баку, Черный город
	- Здание Общества взаимного кредита	1885	1887	Баку, Петровская пл.
	- Двухэтажный жилой дом	1885	1887	Баку, угол Воронцовской и Губернской улиц
	- То же	1886	1887	Баку, крепость
	- Одноэтажный жилой дом	1886	1887	Баку
	- То же	1886	1887	Баку, угол Воронцовской и Церковной улиц
	»	1886	1887	Баку
	- Двухэтажный жилой дом	1886	1888	Баку, угол Воронцовской и Азиатской улиц
	-Двухэтажные жилые дома (два)	1887	1888	Баку
	- Надстройка третьего этажа жилого дома	1887	1888	Баку, угол Красноводской ул. и Петровской пл.
	- Деревянная пристань	1887	1888	Баку, Петровская наб.
	- Двухэтажные жилые дома (два)	1887	1889	Баку
	- Трехэтажный жилом дом	1887	1889	Баку, Красноводская ул., 30
	- Двухэтажный жилой дом	1888	1889	Баку
	- Надстройка второго этажа жилого дома	1888	1889	Баку, угол Николаевской и Персидской улиц
	- Надстройка северного фасада жилого дома	1888	1889	Баку
	- Лавки с антресолями	1888	1889	Баку
	- Лавки	1888	1889	Баку, угол Мерькурьевской и Морской улиц
	- Трехэтажный жилой дом	1888	1890	Баку
	- Двухэтажный жилой дом	1888	1890	Баку, угол Сураханской, Цициановской и Воронцовской улиц
	- То же	1888	1890	Баку, угол Армянской и Каменистой улиц
	»	1888	1890	Баку, Каменистая ул.
	»	1888	1891	Баку, Садовая ул., 9
	- Надстройка двухэтажного жилого дома	1889	1890	Баку

1	2	3	4	5
	- Двухэтажный дом жилой	1889	1891	»
	- То же	1889	1891	Баку, угол Цициановской и Почтовой улиц
	»	1890	1892	Баку, угол Цициановской и Азиатской улиц
	»	1890	1892	Баку, угол Воровцовской и Губернской улиц
	»	1890	1893	Баку, угол Почтовой и Армянской улиц
	- Одноэтажный жилой дом	1891	1892	Баку, III часть
	- Двухэтажный жилой дом	1891	1896	Баку, угол Морской, Карантинной и Азиатской улиц
	- То же	1892	1894	Баку, угол Воровцовской и Бондарной улиц
37. ХАРЧЕНКО Иван Михайлович (1852-? гг.), гражданский инженер, выпускник Петербургского строительного училища 1877 г. С 1877 г. - шушинский, с 1879 г. - елисаветпольский, с 1882 г. - шекинский городской архитектор	- Одноэтажный жилой дом	1882	1883	г. Казах
	- Одноэтажный жилой дом*	1885	–	То же
38. ШТЕРН П. (?), архитектор	- Трехэтажный доходный дом	1891	1896	Баку, Садовая ул., 1
39. ШУШЕРОВ Алексей Михайлович (1873-1942 гг.), гражданский инженер, выпускник Петербургского института гражданских инженеров 1896 г. Занимался в основном преподавательской деятельностью в бакинском Техническом училище	- Мост	1893	1895	Куба, р. Гудиал-чай
	- Двухэтажный жилой дом	–	1890-cı illər	Баку, Татарская ул.
40. ЭДЕЛЬ Иван Васильевич (?), архитектор. Много проектировал и строил, затем перешел на преподавательскую работу в бакинское Техническое училище	- Деревянные лавки	1886	1887	Баку, у крепостной стены
	- Двухэтажный жилой дом	1888	1890	Баку, Чадровая ул.
	- То же	1889	1892	Баку, Биржевая ул.
	»	1889	1893	Баку, Гимназическая ул.
	»	1890	1891	Баку, Сураханская ул.
	»	1890	1892	Баку, Мариинская ул.
	»	1890	1892	Баку, Биржевая ул.
	»	1890	1893	Баку, Молоканская ул.
	»	1891	1892	Баку, район Чемберекенда
	- Одноэтажный жилой дом	1891	1892	Баку, угол Торговой, Красноводской и Гимназической улиц
	- Двухэтажный жилой дом	1891	1893	Баку, угол Милютинской, Барятинской улиц и Контрольного переулка
	- То же	1891	1893	Баку, Морская ул.
	»	1891	1893	Баку, угол Телефонной и Парк-Трамвайной улиц
	»	1891	1893	Баку, угол Полицейской и Горчаковской улиц

1	2	3	4	5
	»	1891	1893	Баку, угол Татарской и Н. Приютской улиц
	»	1891	1893	Баку, Нагорная ул.
	»	1891	1893	Баку, Телефонная ул.
	»	1891	1893	Баку, Безымянная ул.
	»	1892	1894	Баку, угол Торговой и Прачечной улиц
	- Трехэтажный жилой дом	1892	1894	Баку, Балаханская ул., 33
	- Двухэтажный жилой дом	1894	1896	Баку, Полицейская ул., 20
	- Одноэтажный жилой дом	1894	1895	Баку, Церковная пл.
	- Надстройка третьего этажа жилого дома	1895	1896	Баку, Врангельская ул.
	- Двухэтажный жилой дом	1895	1897	Баку
	- То же	1895	1897	Баку, угол Врангельской ул. и Докторского пер.
	»	1895	1897	Баку, угол Прачечной и Торговой улиц
	- Церковь	1895	1897	Баку, Н. Приютская ул.
	-Трехэтажный жилой дом	1895	1898	Баку, угол Азиатской и Карантинной улиц
	- То же	1895	1898	Баку, Телефонная ул., 5
	- Двухэтажный жилой дом	1896	1898	Баку, Бондарная ул.
	- Трехэтажный жилой дом	1896	1899	Баку, угол Красноводской и Биржевой улиц
	- Деревянная пристань	1898	1899	Баку
41. ЭЙХЛЕР Адольф Васильевич (?-1911 гг.), архитектор. В 1892-1911 гг. - участковый архитектор Бакинской городской управы	- Двухэтажный жилой дом	1893	1895	Баку, крепость
	- То же	1893	1896	Баку, угол Морской и Карантинной улиц
	- Одноэтажные каменные «номера»	1894	1895	Баку, Телефонная ул.
	- Одноэтажный жилой дом	1894	1895	Баку, угол Меркурьевской и Биржевой улиц
	- Двухэтажный жилой дом	1894	1896	Баку, Сураханская ул.
	- Каменная ограда мечети Ашумова и мечеть	1895	1895	Баку, Почтовая ул.
	- Двухэтажный жилой дом	1895	1896	Баку, угол Нагорной и Позеновской улиц
	- То же	1895	1896	Баку, Н. Приютская ул.
	»	1895	1896	Баку, крепость
	- Каменные лавки	1895	1896	Баку, Прачечная ул.
	- Одноэтажный жилой дом	1895	1896	Баку, Спасская ул.
	- То же	1895	1896	Баку, Гимназическая ул.
	- Двухэтажный жилой дом	1896	1897	Баку, Кубинская ул.
	- То же	1896	1897	Баку
	»	1896	1898	Баку, угол Губернской, Колюбакинской и Спасской улиц

Əlavə 2

BAKI KÜÇƏLƏRİNİN VƏ MEYDANLARININ MUASİR ADLARI

KÜÇƏLƏR

Aziatskaya-P.Montin
Armyanskaya- M.Qorki
Bazarnaya-Q.Hacıyev
Balaxanskaya-Basin
Baryatinskaya-Fioletov
Birjevaya-U.Hacıbəyov
Bondarnaya-Dimitrov
Yuxarı Priyutskaya-Keçxoveli
Yuxarı Təzə-Pirskaya- Mustafa Sübhi
Vokzalnaya-Puşkinskaya
Voronçovskaya-Əzizbəyov
Vrangelskaya-Qarayev
Gimnaziçeskaya-Tolstoy
Qorçakovskaya-Malıgin
Qubernskaya-Nizami
Zavedenskaya-B.Sərdarov
Kamenistaya-Şorsa
Kanni-tepinskaya-Sverdlov
Karantinnaya-A.Aslanov
Kladbişenskaya-Parkovaya
Kolyubakinskay – S. Efim
Krasnokrestovskaya-Buynakskaya
Krasnovodskaya-S.Vurğun
Kubinskaya-Qubanov
Kaspiyskaya-L.Şmidt
Maqazinnaya-S.Osipyan
Mariyinskaya-Korqanov
Merkurevskaya- Şaumyan
Milyutinskaya-Myasnikov
Mixaylovskaya-Zevin
Molokanskaya-Xaqani
Böyük Morskaya- Kirov
II Aleksandr dənizkənarı- Neftçilər
Nikolayevskaya-Kommunist
Nobelevski dalanı- Fəhlə dalanı
Aşağı Priyutskaya- Kamo
1-ci Paralelnaya-İskrovskaya
Persidskaya-Poluxin
Pozenovskaya-Enqels
Poliçeyskaya-Məmmədəliyev

Приложение 2

СОВРЕМЕННОЕ НАИМЕНОВАНИЕ УЛИЦ И ПЛОЩАДЕЙ БАКУ

УЛИЦЫ

Азиатская - П. Монтина
Армянская - М. Горького
Базарная - Г. Гаджиева
Балаханская – Басина
Барятинская –Фиолетова
Биржевая - У. Гаджибекова
Бондарная – Дмитрова
Верхняя Приютская – Кецховели
Верхняя Таза-пирская - Мустафа Субхи
Вокзальная – Пушкинская
Воронцовская – Азизбекова
Врангельская – Караева
Гимназическая – Толстого
Горчаковская – Малыгина
Губернская – Низами
Заведенская - Б. Сардарова
Каменистая – Щорса
Канни-тепинская – Свердлова
Карантинная - А. Асланова
Кладбищенская – Парковая
Колюбакинская - С. Ефима
Краснокрестовская – Буйнакская
Красноводская - С. Вургуна
Кубинская – Губанова
Каспийская - Л. Шмидта
Магазинная - С. Осипяна
Мариинская – Корганова
Меркурьевская – Шаумяна
Милютинская – Мясникова
Михайловская – Зевина
Молоканская – Хагани
Большая Морская -пр. Кирова
Набережная Александра II - пр. Нефтяников
Николаевская – Коммунистическая
Нобелевский пр.- Рабочий пр.
Нижняя Приютская – Камо
1-я Параллельная – Искровская
Персидская – Полухина
Позеновская – Энгельса
Полицейская – Мамедалиева

Poçtovaya-Ostrovskiy	Почтовая – Островского
Petrovskaya dəniz kənarı- Neftçilər pr.	Петровская наб.- пр. Нефтяников
Olqinskaya-Caparidze	Ольгинская - Джапаридзе
Sadovaya-Çkalov	Садовая – Чкалова
Spasskaya-K.İsmayılov	Спасская - К. Измайлова
Stanislavskiy- Lenin dalanı	Станиславского - пр. Ленина
Suraxanskaya-Pervomayskaya	Сураханская – Первомайская
Telefonnaya- 28 Aprel	Телефонная - 28-го Апреля
Torqovaya-Nizami	Торговая – Низами
Tatarskaya-Krupskoy	Татарская – Крупской
Aşağı Təzə-pirskaya-Mirzə Fətəli	Нижняя Таза-пирская - Мирза Фатали
Çerkovnaya-Vidadi	Церковная – Видади
Sisianovskaya-Əli Bayramov	Цициановская - Али Баймарова
Çadrovaya-M.Əliyev	Чадровая - М. Алиева
Çəmbərəkənd-Lermontov	Чемберекендская - Лермонтова

MEYDANLAR	**ПЛОЩАДИ**
Aşumovskaya və ya Dumskaya-Gənclər	Ашумовская или Думская - Молодежи
Birjevaya-26 Bakı Komisarı	Биржевая - 26 Бакинских Комиссаров
Vorontsovskaya- Şamaxinka rayonunda bazar	Воронцовская - рынок в районе Шемахинки
Parapet- K.Marks	Парапет - им. К. Маркса
Kubinskaya və ya Bazarnaya-Fizuli	Кубинская или Базарная - Физули
Petrovskaya-Petrovskaya	Петровская - Петровская
Yarmaroçnaya-S.Vurğun	Ярмарочная - С. Вургуна

Əlavə 3

QƏBUL EDİLMİŞ QISALDILMALARIN SİYAHISI

ÜMT - Ümumi Memarlığın Tarixi (Moskva)
İRCCQŞS - İmperator rus coğrafiyası cəmiyyətinin Qafqaz şöbəsinin sənədləri (Tiflis)
LMİİ - Leninqrad memarlıq-inşaat institutu
Aİ - Azərbaycan incəsənəti, t. 5, Bakı, 1956 t. 10, Bakı, 1964
ASEAX - Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının xəbərləri (Bakı)
BŞDX - Bakı şəhər Dumasının xəbərləri (Bakı)
ASEATİEA - Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Tarix İnstitutunun Elmi Arxivi (Bakı)
OADUİ - Orta Asiya Dövlət Universitetinin işləri (Daşkənd)

Приложение 3

СПИСОК ПРИНЯТЫХ СОКРАЩЕНИЙ

ВИА - Всеобщая история архитектуры (Москва)
ЗКОИРГО - Записки Кавказского отдела Императорского русского географического общества (Тифлис)
ЛИСИ - Ленинградский инженерно-строительный институт
ИА - Искусство Азербайджана, т. 5, Баку, 1956; т. 10, Баку, 1964.
ИАНА - Известия Академии наук Азербайджанской ССР (Баку).
ИБГД - Известия бакинской городской думы (Баку).
НАИИАНА - Научный архив Института истории Академии наук Азербайджанской ССР (Баку).
Труды САГУ - Труды Среднеазиатского государственного университета (Ташкент).

MÜNDƏRİCAT

Ön söz 3

Fəsil I.
XIX-XX əsrin əvvəllərində planlaşdırma strukturunun inkişafının xüsusiyyətləri 7

Şamaxı quberniyasının qəza şəhəri (1806-1859-cu illər) 7

Quberniya şəhəri – Rusiyanın ən böyük sənaye mərkəzlərindən biri (1859-1920-ci illər) 41

Fəsil II.
Şəhər mərkəzi və onun magistrallarının formalaşması 139

Fəsil III.
Bakının yaşıl memarlığı 231

Bağ və bağçalar 239

Abşeron villaları 261

Nəticə 288

Ədəbiyyat 293

Əlavələr 304

ОГЛАВЛЕНИЕ

Предисловие 3

Глава I.
Особенности развития планировочной структуры города XIX - начала XX веков 7

Уездный город Шемахинской губернии (1806-1859 гг.) 7

Губернский город - один из крупнейших промышленных центров России (1859-1920 гг.) 42

Глава II.
Формирование городского центра и его магистралей 139

Глава III.
Зеленая архитектура Баку 231

Сады и скверы 238

Виллы Апшерона 262

Заключение 288

Список литературы 293

Приложения 334

QEYD ÜÇÜN

ДЛЯ ЗАМЕТОК

BAKI
2013

www.eastwest.az
www.fb.com/eastwest.az

Təqdim olunmuş materiallara uyğun surətdə
“Şərq-Qərb” Nəşriyyat Evinin mətbəəsində çap olunmuşdur.
AZ1123, Bakı, Aşıq Ələsgər küçəsi, 17
Tel.: (+99412) 374 83 43, Faks: (+99412) 370 18 49

Отпечатано в соответствии с представленными материалами
в типографии Издательского Дома “Шарг-Гарб”.
Адрес: Азербайджан, AZ1123, Баку, ул. Ашуга Алескера, 17
Тел.: (+99412) 374 83 43, Факс: (+99412) 370 18 49

Çapa imzalanmışdır 28.06.2013. Formatı 70X90 1/16
Ofset çap üsulu. Fiziki çap vərəqi 22
Sifariş N 13196. Tiraj 1000

Подписано к печати: 28.06.2013. Формат 70x90 1/16
Офсетная печать. Физических печатных листов 22
Заказ № 13196. Тираж 1000